

Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde

Kint és bent

Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken

L'Harmattan

Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde

KINT ÉS BENT
Lokalitás és etnicitás
a peremvidékeken

L'Harmattan

A kötet alapját képező kutatást („Kint és bent – háromszor”, K73015, 2008–2011) és a kötet megjelenését (PUB107693) az OTKA támogatta; kutatóvezető: Kovács Éva.

Közreműködött: Bernát Anikó, Fleck Gábor, Vigvári András
Szerkesztette: Kovács Éva
Lektorálta: Váradai M. Monika
Olvasószerkesztő: Kasznár Veronika Katalin

© Kovács Éva (szerkesztés), 2013
© Szerzők, 2013
© Bukta Imre, 2013

Minden jog fenntartva. Tilos a kiadvány bármely részét sokszorosítani, információs rendszerben tárolni, sugározni bármely formában vagy módon, a kiadóval történt előzetes megállapodás nélkül.

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978-963-236-715-6

A kiadásért felel Gyenes Ádám.
A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085, Horánszky utca 20.
www.konyveslap.hu

A borítón Bukta Imre *Magyar táj* című festménye látható
A borítóterv Nemes Péter, a nyomdai előkészítés Kardos Gábor munkája
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető Kecskeméthy Péter

TARTALOM

1. BEVEZETŐ (Kovács Éva)	7
2. A KUTATÁS MÓDSZERTANA (Bernát Anikó – Fleck Gábor – Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde)	21
3. MODELLEK ÉS MAGYARÁZATOK	
3.1. Demográfiai szerkezet és migrációs logikák (Virág Tünde)	37
3.2. Formális és informális megélhetési technikák és kényszerek (Vidra Zsuzsanna)	57
3.3. Az etnicitás reprezentációi és mindennapi gyakorlatai (Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde)	78
3.4. Gazdák és gazdálkodási formák a falvakban (Virág Tünde)	112
4. FELTÁRÓ ESETTANULMÁNYOK	
4.1. Old (Kovács Éva)	143
4.2. Mocsá (Vidra Zsuzsanna)	189
4.3. Bedő (Fleck Gábor)	219
4.4. Tiszakerecsény (Virág Tünde)	261
5. MÉLYFÚRÁSOK	
5.1. Utcaharc – egyeztetési eljárások az egyik tiszakerecsényi utcában (Vigvári András)	303
5.2. Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken (Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna)	330
6. KITEKINTÉS: FALUSI SZOMSZÉDSÁGOK (Kovács Éva)	349
7. HIVATKOZOTT IRODALOM	372

I. BEVEZETŐ

KOVÁCS ÉVA

Terepkutatásunk nagyon egyszerűen fogalmazva akörül a kérdés körül forgott, hogy milyen erőfeszítéseket kell tennie egy falu lakójának nap mint nap ahhoz, hogy ugyanott, az otthonában hajthassa le a fejét este. A megélhetés, a boldogulás egyéni stratégiái sokszor bizonyos közösségi kapcsolatokba ágyazódnak. Az így kirajzolódó teret azonban korántsem nevezhetjük „falusi közösségnek”, hiszen az humángeográfiai egységként – nemcsak terepeinken, hanem egész Európában – kevés társadalmi jelenséget magyaráz. A falusiak csak részben töltik az idejüket a faluban, és életüket is csak kisebb-nagyobb mértékben befolyásolja az a köz-igazgatási egység, amit községnek, falunak szokás nevezni.

A falusi létnek (tágabban: a vidékiségnak) mint fogalomnak – legalábbis korábbi virágzásához képest – már jó ideje nincs meghatározó diskurzusa: sem a szakmában, sem a szélesebb nyilvánosságban (Kovács 2005; Váradi 2007). Csak akkor jelenik meg hangsúlyosan, amikor valaki vagy valami odamegy (falusi turizmus, zöldmezős beruházás stb.); illetve valaki visszavágyik, visszatér oda (a vidékiség, a természetközelség, a holisztikusan befogható világ nosztalgiája stb.). Javarást ez a mozgásban lévő népesség hozza létre a lokalitást az érzelmek struktúrájaként – gyakran szembeszegülve így a falusi szomszédságok mint koherens társadalmi formációk összeroppanásával. A falusi lét kontextusainak megteremtésekor erős és gyenge ontológiák versengenek.

A klasszikus társadalomtudomány a falusi közösséget általában a városi társadalommal dichotómiában, vagy a falu-város kontinuumon ábrázolta. Tönnies *Gemeinschaft* (közösség) és *Gesellschaft* (társadalom) fogalma, bár rendre érik kritikák, máig az egyik kiindulópontja maradt a kutatásoknak.¹ A közösség-társadalom, falu-város kontinuum teóriája (Redfield 1940; Wirth 1973) a közösségfogalom terhét mégsem oldja, hiszen a kontinuum mögöttes fejlődéslogikája a falut, a falusiast, a vidékit mindig a városi mögé (alá) rendeli. Ráadásul, ha lehet, a falusi közösség tudományos koncepciója Kelet-Európában még inkább terhelt, mint nyugaton, mert erősebben kötődik a népi, nacionalista közösség-felfogáshoz.

A „falu” fogalmában rejlő gyengeségek és ellentmondások abba az irányba terelik az elméleti gondolkodást, hogy a „falu” fenomenológiája helyett annak

¹ Terjedelmi okokból az irodalmakra itt csupán utalásokat tehetünk.

hermeneutikája felé forduljon, és a falun élőket (vagy azok bizonyos csoportjait) „elképzelt” (Anderson 2006) vagy szituatív közösségként (az „anti-csoportizmusban” vö. Brubaker 2001) ábrázolja. Mi mégis megkíséreljük a fenomenológiai megközelítést (Relph 1976; Seamon – Sowers 2008; Berreman 1978), mert úgy gondoljuk – és kutatásaink ebben megerősítettek bennünket –, hogy a falusi szomszédságként felfogott közösségi kapcsolatok valóságosak.² A falusiak jól eligazodnak a helyi intézmények informális kapcsolataiban ugyanúgy, mint a korporatív csoportokban. Jó részük ismeri az ezeket alkotó személyeket, a köztük levő interrelációkat, a csoport történetét, ismertetőjegyeit és a köztük levő interrelációkat is. Ezen ismereteik pedig szerteágazó tudáson alapulnak, nem pusztán benyomásokon. A falusi közösséget tehát olyan *társadalmi, politikai, gazdasági és ideológiai kommunikációs hálózat*ként érdemes felfognunk, mely meghatározóan a társadalmi egységre, a helyi normákhoz és formszerkezethez való igazodásra ösztönzi tagjait.

1. A KUTATÁS ZSÁNERE: KÖZÖSSÉGTANULMÁNY

Mit jelenthet a lokalitás egy olyan világban, ahol a térbeli elhelyezkedés, a mindennapi érintkezések és a társadalmi tagoltság nem mindig esik egybe? A lokalitás ekkor kapcsolatok és kontextusok gazdag szövevénye, azaz ténylegesen nem a fokozat (kontinuum), de nem is a térbeliség maga (Appadurai 2001). Akkor beszélhetünk falusi lokalitásról, ha a vizsgált formszerkezetben felismerjük a tagok cselekvőerejét, társulási hajlamát és közösség reprodukciós képességét. A lokalitás logikája szerint ténylegesen megképződő társadalmi formát a későbbiekben – Appadurai nyomán – *szomszédságnak* nevezzük. „A szomszédság kifejezésnek (túl azon, hogy használatával elkerülhető a zűrzavar a lokalitás, mint a helyszínek – lokalitások – egyes számú alakja, illetve a lokalitás, mint a társadalmi élet jellemzője vagy dimenziója között) megvan az az előnye, hogy társulási hajlamot, közvetlen kapcsolatot és reprodukivitást sugall, anélkül, hogy annak mértékére, az összekapcsolódás konkrét módjára, a belső homogenitásra vagy éles határvonalakra utalna. A szomszédságnak ilyenén való értelmezése olyan képeket is egybehangolhat, mint kerület és határvonal. Ezeket a képeket a szakirodalom alkalmasabbnak találja, mint a közösséget és a központ-perifériát” (Appadurai 2001: 30).

A szomszédság az egyik leglazább formája a szubjektív összetartozás érzésétől vezérelt társadalmi cselekvésekkel jellemzett csoportosulásoknak, hiszen a szom-

² Vegyünk egy példát: a legtöbb korrupció a magyarországi felmérések szerint az önkormányzatokban történik, korrumpálni pedig csak meglévő intézményi keretek között működő erős informális kötelékek és patrónus-kliensi kapcsolathálók megléte esetén lehet sikeresen (Szente 2007).

szédság egyik alapelve éppen az, hogy tagjai a fizikai közelség ellenére (vagy lehet, hogy éppen amiatt) lehetőleg távolságot tartsanak egymástól (Weber 1987: 63). A szomszédságok csak ritkán – rendszerint a külső fenyegetésre vagy annak érzetére válaszolva – lépnek fel közösen, és öltének határozott alakot. A veszély elmúltával azonban újra szétesnek, fellazulnak, vagy szunnyadó társadalmi kapcsolatokká szűkülnek. A szomszédság határai a legkevésbé rögzítettek, paradox módon rendszerint csak akkor látszanak, ha már megszűntek: felszámolódtak és/vagy valamilyen „zárt társulássá alakultak”.

A lokalitás térbeli termelésén egyszerre értjük magát a benne foglalt általános társadalmi jellegzetességet, vidékiséget és annak értékelését is, azaz úgy véljük, ha e konkrét szomszédságot kemény és rendszeres munkával nem teremtik meg, és nem tartják fenn a maga anyagi valójában az ott élők, akkor hajlamos a szétesésre. A helyi-ség térbeli termelése a helyi tudáson alapul, amely „valójában annak az ismerete, hogyan hozzuk létre és teremtjük újra a lokalitást a szorongás és entrópia, a társadalmi elhasználódás és szakadatlan változás, az ökológiai bizonytalanság és kozmikus illékonyosság, a rokonok, az ellenségek, a lelkek és mindenféle kvarkok állandó kavargása közepette. A helyi tudás alapvetően annak ismeretét jelenti, hogy miként kell megbízható lokális szubjektumokat, valamint olyan lokális szomszédságokat létrehozni, amelyekben ezek a szubjektumok felismerhetők és szervezhetők lesznek” (Appadurai 2001: 6). Másfelől a szomszédság termelése hatalmi gyakorlat is az olyan ellenséges és ellenszegülő környezet felett, amely egy másik szomszédság formáját öltheti magára. Tehát az a kérdés, hogy miből, mivel szemben, minek a dacára és mivel kapcsolatban termelődik a szomszédság.

A szomszédságok így egyszerre kontextusok, ugyanakkor maguk is igénylik és termelik a kontextusokat. „Miközben a lokális szubjektumok a szomszédságuk reprodukálásának folyamatos feladatát végzik, a történelem, a környezet és a képzelet véletlenszerűsége új kontextusok (anyagi, társadalmi és képzeletbeli) termelésének a lehetőségét is nyújtja. Így a lokális szubjektumok társadalmi cselekvésének kiszámíthatatlanságán keresztül a szomszédságok mint kontextusok megtermelik a szomszédságok kontextusát. Ez a dialektika idővel megváltoztatja a lokalitás termelésének a feltételeit” (Appadurai 2001: 12). Az így kirajzolódó küzdőteret Appadurai *etnotájnak* (*ethnic landscape*-nek) nevezi. Ebben a modellben helyet kapnak a nagyobb méretű gazdasági és társadalmi formációk is (pl. a nem az etnotájából érkező beruházó, globális tőke, nemzetállam stb.), melyek általános szabályok alapján termelik ugyanazon lokalitásokat. „Ezért a hatalom a szomszédságok kontextuális kapcsolatainak kulcsmozzanata, és már az 'első kontaktus' mindig magába foglalja a két oldal 'elsőbbségről' vallott eltérő narratíváit” (Appadurai 2001: 13). Világos, hogy ebben a nagyobb formációknak rendszerint nagyobb az ereje is: a szomszédságok termelésekor egyre inkább

a nemzetállami gazdasági és társadalmi rendszer válik a lokális és transzlokális tevékenységek normatív sarokkövévé. Az etnotáj így valamilyen mértékben mindig a harc, a verseny vagy az elnyomás színtere, ahol az állam által létrehozott folytonos, egyenletes, homogén lokalitások állnak szemben a belső megkülönböztetés tereivel. Ennek következtében a helyi közösség is mindig szakadozott, de soha nem mentes a felforgatás, a törvények kijátszása és az ellenállás lehetőségeitől.³

A nemzetállam felhatalmazás és rendeletek útján, vagy időnként az erő nyílt alkalmazásával lokalizál.⁴ Ez a fajta *lokalizáció* szigorú kényszerrel, néha közvetlen akadályokkal igyekszik meggátolni, hogy a lokalitás kontextus által irányított folyamat maradjon, ahelyett, hogy kontextust teremtő folyamatként működjön. Nem ritka az sem, hogy a konfliktust kirobbantó erők a szomszédságokban sűrítethetők össze a regionális, a nemzeti és a globális folyamatok legerőszakosabb és legproblematiszabb következményeit.

Induljunk ki tehát abból, hogy a falusi szomszédságok *laza és törékeny*, de még mindig nem lényegtelen hálózatos formaszervezetet alkotnak (Durkheim 1978; 2003), amennyiben bennük (is) folyik a társadalmi élet. E társadalmi élet lényegi összetevői:

- a szomszédságok tagjai által érzett *érzelmi* összetartozás-elkülönülés tudata (Hajnal 1939; Weber 1987), mely érzelmi összetartozás természetesen pozitív és negatív érzelmeken egyaránt alapulhat;
- *társadalomadminisztráló szerepek és intézmények* jelenléte (Hajnal 1939);
- olyan *külső hatások* és más externáliák, amelyek a lokalitást reprodukálják, illetve annak újratermelésére kényszerítik a szomszédságokat, mégpedig úgy, hogy a lokális tapasztalatok valamiféle *kategorizáción* esnek át, és részeivé válnak a helyi tudásnak (Geertz 1983; Appadurai 2001) – ezt a szakirodalom *glokálitás*nak is nevezi (Meyrowitz 2005);
- a helyben levés, a helyi élet egyedülálló minősége, azaz hogy *térben rendezi és fókuszálja* az emberi szándékokat; tapasztalatokat, akciókat és identitást teremt magához. A helyi-ség mind a fizikai teret, mint a benne zajló aktivitásokat, helyzeteket és eseményeket, mind a helyhez fűződő személyes és kollektív jelentéseket magában foglalja (a legfontosabbak az otthonosság érzete, a honvágy stb.).

S noha a hely autenticitása – a standardizált „tájak” létrejöttével – folyamatosan csökkenni látszik, a szomszédságokat működtető *kizárási eljárások* (Weber 1992:

³ Ezt látjuk például a szürkegazdaság virágzásában, a magán erőszakszervezetek, őrző-védő csoportok feltűnésében, a nem kormányzati szervek megerősödésében egyes régiók, települések esetében.

⁴ Erre is számos példát hozhatunk az iskolabezárási konfliktusok, az állami beruházások vagy éppen az etnikai konfliktusok területéről.

38–41) ereje és arzenálja semmit sem csökkent az elmúlt évtizedekben. Az idevalósi és a gyűttment, a helyi és az idegen (Simmel 2004; Elias – Scotson 1965) közötti határvonalak folyamatos rögzítése máig az egyik legfontosabb falusi közösségi eljárás. Még akkor is, ha a helytől való kényszerű megfosztottságot általában nem maga termeli ki, hanem vagy nem tud a külső (regionális, nemzeti, transznacionális) nyomásnak ellenállni, vagy nem is akar (egyfelől ilyen a kényszerterelítés – például a telepfelszámolások –, de másfelől ilyen a faluból való elmenekülés vagy kiűzetetés is). A helyi-ség napi gyakorlataihoz a *marginalizáció* és a *szegregáció* is mindenképp hozzátartozik.

Munkánk során azt is láttuk, hogy a mindennapok falusias helyzeteit máig meghatározza, hogy a falut érintő események hol és mikor történtek meg, és ki volt azokon fizikailag jelen. A „mi történik itt” kérdésre tehát meglehetősen sok esetben még mindig csak helyben adható meg a válasz. A lokalitás (ebben az értelemben a falusi helyzetek meghatározására való képesség és lehetőség) „*tellteni*” képes egy idő és tér által meghatározott környezetet (Goffman 2000: 13–68; 167–189).

A falun lakók szomszédsági kapcsolatai tehát bármennyire laza teret képesek is kialakítani, mégiscsak lehetővé teszik, hogy a lokalitást (az idevalósiság mibenlétét) bizonyos közös jellemzőkkel illessük. A 19. századi közösségi formaszervezethez képest persze engedményeket kell tennünk. Még mindig elmondható például, hogy a falusias világokban az *egyenlőtlenségek egyszerűen szerveződnek*, éppen mert az egyes individuumok a szoros társadalmi kapcsolatokon és szövvényes *személyes relációkon* keresztül (melyekben a különböző *szerepek integrálódnak*, a *státuszok* pedig *összeadódnak* egy személyen belül) viszonylag könnyen és egyszerűen illeszkednek bele a falusi társadalom szerkezetébe. A státuszban bekövetkezett változást publikusan még mindig nagyon nehéz elismertetni, a közösség tagjai azt gyakran a morális rendjük kikezdéseként értelmezik.

Falun a referencia- és tagsági csoportok továbbra is gyakran átfedik egymást, illetve a különböző referenciák jól megférnek egymással, ad abszurdum külső referenciákat lokalizál a közösség (divatokat, ideológiákat, politikákat, de sztereotípiákat is stb.). Persze közel sem beszélhetünk a társadalmi tudás olyan uniformizált szétosztásáról, amilyen a 19. századi és 20. század eleji falvak rendelkeztek, hiszen a közjavak, a közös tevékenységek csökkenésével, a kooperáció és a versengés lanygulásával, másfelől a migrációval és a kommunikáció kiszélesedésével az uniformitás és uniformizálás helyi terei radikálisan lecsökkentek.

Azt is elmondhatjuk a szomszédságokról, hogy az individuum – épp a fentiek miatt – ugyan már nincs totálisan kitéve a közösség tekintetének, de sokkal *látthatóbb*, és így kontrollálhatóbb a falvakban, mint a városias világokban. Egy faluban még ma is igen nehéz „kettős életet” élni, nem hogy sokfélé. Többes identitásokat kialakítani sem könnyű. Az idevalósi, a törzsökös, az „öslakos” stb.

elképzelt közössége állandóan beidéz egy *közös kultúrát*, melyet ráadásul *ön szabályozónak* tételez, és arról csak végszükség esetén egyeztet. A totális átláthatóság elvárása mögött a *teljes kiszámíthatóság* normája húzódik meg, melyet a szomszédságok tagjai a helyi, azaz *kis hagyományokon* keresztül ápolnak. Ez a norma azt feltételezi, hogy az igazodás mindig konszenzusos, így erősen bünteti a normától való eltérést, azaz meglehetősen *rigid* a változásokkal és az „idegenekkel” szemben.

Mindebből következik, hogy a falusi szomszédságokat működtető hatalom továbbra is *diffúz*, mindenre kiterjed, amit csak elér: egyszerre használja az informális ellenőrzés és szankciók eszközeit, vagy informalizál formális ellenőrzési és szankcionálási eljárásokat, ráadásul úgy, hogy ehhez mechanikus szolidaritást vár el a tagoktól.

Korántsem arról van tehát szó, hogy valamiféle civil társadalmi logika működtetné a szomszédságokat. A *proceduális* (deliberatív, mérlegelő megfontolásokból következő) észszerűség nyomaiban sem található meg itt, még azokon a fórumokon sem, amelyek demokratikus választások során jöttek létre (így például az önkormányzatokban). Ha a helyi világokban racionalitásról beszélünk (és egyáltalán beszélhetünk), akkor az *szubsztanciális*, azaz adott feltételek és kényszerek által behatárolt cél elérésére irányul (Simon 1976). Így aztán jóval kisebb bürokráciával és adminisztrációval lehet elérni a kontrollt a közösség tagjai fölött.

Az „otthonosság”, az idevalósiság pozitív érzete egyfelől – a zárkózottság, provincializmus, xenofóbia és szűklátókörűség másfelől (Konstantinović 2001). E szomszédságokból igen nehéz eltűnni, innen sem tartósan, sem bizonyos helyzetekben, sem időlegesen nem lehet büntetlenül elmenekülni. A mobilitás nem legitim; amikor megtörténik, mindig kivétel, és csak idővel, „történelmi távlatokban” válik elfogadottá, ha egyáltalán. A szomszédság az „idegenek” számát és státuszát is állandóan szabályozni próbálja: „lehetőség szerint legyenek kevesen, és azért állandóan tartsuk rajtuk a szemünket”. Ha az „idegenek” mennyiségileg és/vagy kulturális távolságuk okán meghaladják a szomszédság által – szintén szubsztantíve – kialakított mértéket, akkor a közösségi társadalmi kapcsolat helyét a harc – valódi versengés – váltja fel (Weber 1987, 1992).

A falusi szomszédságok kívülről és belülről egyaránt meglehetősen sebezhetőek, és különböző *függőségekben* egyensúlyoznak. E függőségeket, legyenek azok belsők vagy külsők, gyakran nem tudják reciprok módon befolyásolni, mert ehhez hiányoznak a tényleges kitérés vagy a választás lehetőségei, gyakran a ténybeli tudás is. A közös tudás, amelyet a közösség termel, egyre kevésbé igazít el a külvilágban: a falusi szomszédságokban az emberek nagyon keveset tudnak azokról a társadalmi csoportokról, melyekhez nem tartoznak. A szubsztantív racionalitás és a civil társadalom hiánya miatt e szomszédságok elég jól ismerik

azt, aki dominálja őket, és igen keveset tudnak azokról, akiket ők dominálnak. Ha a harc, versengés során az idegennek tekintett csoportokat és individuumokat a közösség kiszorítja a peremekre, a közösségi érintkezések átcsúsznak a korlátozott, sztereotip szituációkba. Ilyen esetekben általában már csak azok tudnak sokat a teljes szomszédsági szerkezetről, akik szegények, kiszolgáltatottak, kiszorítottak, ezért jobban szükségük van erre a tudásra. A feszültséget csak fokozza, és a versenyt kiélezi, ha az etnikai büszkeség komoly elvárás a kiszorított csoporton belül, miközben a külső etnikai diszkrimináció nagyon erős.

2. A KUTATÁS ELŐFELTEVÉSEI

2008-ban, kutatásunk tervezési szakaszában arra voltunk kíváncsiak, hogy a rendszerváltást követő gazdasági szerkezetváltás, a kialakuló kapitalizmus régi/új gazdasági szereplői, az elmúlt években az Európai Unióhoz való csatlakozás eredményeképpen „eltűnő” és az Unión kívül maradt országok „megmerevedő” határai hogyan formálták át a határ menti falusi közösségek gazdasági, társadalmi és etnikai lehetőségeit.⁵ Milyen együttélési formációkat hozott létre az új gazdasági környezet, illetve ezek a kooperációk (vagy éppen kizárások) mennyiben konstruálták a falusi szomszédságokat. A határ menti falvak vizsgálatát az a belátás magyarázta, hogy a fenti változások általában markánsabban jelennek meg a határvidékeken, melyek egyfelől a belső átalakulások perifériái, másfelől az országhatár közelsége lehetőséget is teremthet a belső hatások enyhítésére, új érintkezési formák kialakulására. Kezdetben három metszetben terveztük értelmezni a peremhelyzetet:

- a) az adott határ menti kistérség (településközösség) és környezete között;
- b) az országhatár két oldala között;
- c) az ebben a térben élő különböző társadalmi csoportok, etnikumok között.

Egyéni és kiscsoportok szintjén e három dimenzió határhelyezeteinek megélése, ezek „kezelése”, illetve magának a határnak a kijelölése, karbantartása, átjárása és áthágása állt kutatásunk fókuszában. Arra kerestük a választ, hogy a peremhelyzetű közösségeket jellemző gazdasági terekben lezajló társadalmi folyamatok során milyen régi-új etnicitások, közösségi formációk (események és intézmények) jönnek létre, illetve esnek szét.

⁵ A kötet alapját képező kutatást („Kint és bent – háromszor”, K73015, 2008–2011) az OTKA támogatta, a kutatás vezetője Kovács Éva volt.

Az előkészítés során a következő három megfigyelési szempontot tartottuk meghatározónak:

- a) a különböző szereplők kooperációján és vetélkedésén alapuló (a fekete, szürke vagy legális mezőbe tartozó) gazdasági kapcsolatok kialakulási és működési módjait;
- b) a peremhelyzettel sokszor összekapcsolódó és speciális gazdasági viselkedésekre lehetőséget adó határmentiséget;
- c) az etnicitást.

Mindezen szempontokat végiggondolva igyekeztünk meghozni végső döntésünket kutatási terepeink kiválasztását illetően négy, egymástól jelentősen különböző határszélén.

3. A KIVÁLASZTOTT KUTATÁSI TEREPEK

3.1. OLD

Első terepünk Old, Baranya megye Horvátországgal határos déli szélén található aprófalú. Az itt élők kapcsolata a határ túloldalán élőkkel a jugoszláv háborút megelőzően nagyon intenzív volt, a háborús évek azonban jelentősen szétzilálták a korábbi viszonyt. Mára a rokon kapcsolatok jelentős része is megszakadt. A traumatikus időszak napjainkig tartó nyomot hagyott a környéken élőkben, de a távolságtartásnak nem csupán lelki okai vannak: az aknáított határsáv fizikailag is növeli és tartósítja a távolságot a két szomszédos térség között. A határ adminisztratív is kemény határnak számít, hisz egy uniós és egy azon kívüli ország között húzódik.

A falu helyzete a peremvidéken található térségen belül is – mind a gazdasági lehetőségek, mind erőforrás szempontjából – perifériusnak mondható. A település ugyanakkor tovább tagolódik a belterületi részre és a külterületén található pusztákra. Old esetében a puszták semmiképp nem tekinthető a szélek szélének: valódi gazdasági tevékenység épp ezeken a településrészekén folyik, és a pusztákon gazdálkodók nem is a falut tekintik központjuknak, hanem inkább a közeli kisvárost, ahová napi szinten járnak.

A település etnikailag heterogén, református magyar és beás cigány családok lakják. A köztük lévő viszonyt sokkal inkább egyfajta együttműködési kényszerként lehet leírni, semmint élesedő érdekellentétként. A falu „öslakosságának” „saját” cigányaihoz való viszonya azonban gyökeresen különbözik a környező falvak cigányairól alkotott képtől: míg az oldi interetnikus helyzetet viszonylag kiegyensúlyozott, bár nem kifejezetten stabil viszonyként írhatjuk le, addig például a szomszédos alsószentmártoniak megítélése erősen stigmatizált. Az et-

nikai törésvonalak nem a fenti térbeli határok (külterület és puszták) mentén húzódnak. A falu cigány lakossága a falu belső részein lakik; a családok egy része a faluszéli, etnikailag homogén utcában, más részük a falu főutcáján.

3.2. MOCSA

A második terepként kiszemelt Mocsa Komárom-Esztergom megyében található, Komárom várostól 10 kilométerre, a szlovák határ mentén. Itt a határ adminisztratív értelemben gyakorlatilag megszűnt, hisz két, a schengeni határon belüli EU-s tagállam találkozása. A mentális határok azonban annál erősebbek: a háború utáni határmódosítás családokat szakított ketté egyik napról a másikra, melynek emléke még él az idősebbekben. A határon való átjárás a mocsaiak számára nem cél, és nem is gyakorlat. Míg a rendszerváltás előtt szinte folyamatos átjárás volt a jellemző, mára Szlovákia semmilyen vonzerővel nem bír a mocsai lakosok szemében. A közeli Komárom, illetve Tata vonzása jóval nagyobb.

Bár Mocsa határszéli település, helyzete messze nem nevezhető perifériusnak. Gazdaságilag prosperáló, infrastrukturálisan jól ellátott térségben fekszik, és a múltban magán a településen is komoly gazdasági tevékenység folyt (Komáromi Állami Gazdaság). A faluhoz tartozó puszták valódi – de nem etnikai, hanem szociális alapon létrejött – szegregátumok. A települési központhoz fűződő viszonyuk egyértelműen hierarchikus, ellátottság tekintetében is komoly az egyenlőtlenség. Lakói vegyesen kizorítottak és kimenekülők.

Bár a településen jelentős cigány lakosság nem él, a mocsaiak cigányokkal szembeni attitűdje erősen elutasító. A korábbi cigány-nem cigány viszony romantizált emlékképe mellé a jelen sztereotipikus cigányképe kerül – releváns cigány kisebbség nélkül. A falu cigány családjainak identitása is ehhez a sémához igazodik: rejtőzködő, származásáról nem, vagy távolságtartással beszélő hozzáállásuk is jelzi a többség-kisebbség közötti viszony nem épp harmonikus voltát.

3.3. BEDŐ

Bedő a bihari táj határ mellé szorult aprófaluja. A falu kedvezőtlen pozíciója több forrásból fakad: a román államhatár közelségéből, a térségi központ hiányából és a település közvetlen környezetétől eltérő kulturális, etnikai, vallási karakteréből, illetve kis méretéből. Az egykor kifejezetten kemény, nehezen átjárható államhatár jelentősége halványulóban van, ennek hozadéka a gazdasági együttműködések lassú kibontakozása, és Bedő ingatlanpiacának hirtelen mozdulása. Az első világháború előtt és azt követően is egy darabig a térség legfontosabb központjának számító Nagyvárad mára elkezdte a határ magyarországi oldalán található, román többségű falut saját *suburbjaként* használni: számos nagyváradi vásárolt itt magának ingatlant lakhatási, üdülési, illetve befektetési céllal. Mind a falu vezetése, mind a beköltözők a határ súlytalanná válásában,

Románia Schengen-zónába kerülésében bíznak, amelytől a térség, ezen belül Bedő gazdasági fellendülését remélik.

Bedőnek nincsenek külterületi településrészei, és a korábbi úgynevezett cigánysor viszonylag korán és spontán módon szűnt meg az ott élők faluba, illetve Budapestre költözésével. A település térszerkezete nem jelöl ki társadalmi töréseket. A falu azonban joggal nevezhető a szélek szélének: egy erőforrásszegény térség egyre inkább elleheteretlenülő falujának. Noha Bedőt a környezetével összehasonlítva viszonylag kedvező társadalomszerkezettel jellemezhetjük (pl. képzettek aránya), gazdasági lehetőségeinek szűkössége következtében a falu elmúlt ötven éve a lassú elnéptelenedés története.

A görög katolikus románok lakta Bedőn a cigány családok jelenléte már a korai időszakban sem volt különösebben konfliktusos. Mára a cigány lakosság számát tekintve jelentéktelennek tekinthető: mindössze hét ember vallja magát a közösséghez tartozónak. A román lakosság identitástudata sem mondható különösebben erősnek, nyelvtudásuk is igen hézagos. A kisebbségként való önazonosulás azonban új értelmezést nyert, amelyből a teljes faluközösség hasznot húz: a település életében többforrásokat jelentenek a kisebbségi önkormányzatok támogatásai, illetve a kisebbségi oktatási normatíva. Az etnikai hovatartozást Bedőn egyértelműen felülírja az erős lokalitástudat.

3.4. TISZAKERECSENY

A település Ukrajnához közel, az államhatár és a Tisza által körbefogott, beszorított területen helyezkedik el, egy minden oldalról elzárt térségben, Beregben. A vidék három irányból közelíthető meg: egy híd és két kompátkelő ad lehetőséget a ki- és bemozgásra. A barabási és a lónyai határátkelő Ukrajnával köti össze a falut. Az ukrán határ mindig is meglehetősen kemény határ volt, melynek átlépése uniós csatlakozásunkkal tovább nehezedett. A szigorú ellenőrzés ellenére a magyar és az ukrán piac markáns különbözőségéből fakadóan a féllegális és illegális árucserre, a csempészet évtizedek óta meghatározza a térség, ezen belül a falu életét.

Tiszakerecsényen nincsenek külső, pusztajellegű településrészek, melyek a területi elkülönülés-elkülönítés meghatározó terei lehetnének – ennek ellenére a társadalmi pozíció és a területi elhelyezkedés egyfajta együttmozgása egyértelműen megfigyelhető. Míg korábban a társadalmi-gazdasági helyzetük szempontjából egymástól karakteresen nem különböző cigányok és a legszegényebb réteghez tartozó nem cigányok között egyfajta közeledés volt jellemző – amit az egykori elkülönült településrész megszűnése és a cigány családok belterületre költözése is megerősített, addig ma a falun belüli terekért folytatott olykor etnikus küzdelem jellemzi a falut. A helyben elérhető lehetőségek egyre erőteljesebben szűkültek, a lokális társadalom a mezőgazdaság privatizációját követően differenciálódott, az előnytelenebb pozícióban lévők lecsúsztak, s mindez elkezdte

felderősíteni az etnikai kizárásokat, amely a falu utcáiért folytatott harc képében jelenik meg.

A korábbi etnikus közeledés, az etnikus határok vegyes házasságok révén is szentesített elhalványulása megállt, sőt megfordult. A többségi társadalom megkülönbözteti a továbbra is a falusi társadalom szerves részének tekintett cigány családokat és az újabban beköltözőket (vagy visszaköltözőket), és e megkülönböztetés diszkurzív eszköze a rendes-rendetlen, a beköltöző és a „mi cigányunk” dichotómiák alkalmazása.

1. táblázat: A kutatási terek jellemzőinek összefoglalása (2010-es állapot)

	Országhatár	Térség	Etnicitás
Old	kemény határ (Horvátország, háború utáni helyzet, EU-n kívüli ország)	erőforrás-hiányos térség szegényedő kistalaja, periféria perifériája	hierarchizált, de egyensúlyra törekvő, együttműködést preferáló etnikus viszonyok
Mocsa	nincs adminisztratív határ (Szlovákia)	erőforrásban gazdag vidék szűkülő lehetőségekkel küzdő falva	rejtőzködő etnicitás, céltábla nélküli rasszizmus, területi elkülönülés etnikus jellegű működése
Bedő	halványuló határ, EU-s ország (Románia), de schengeni határon kívül	kiszorított, elzárt, erőforrás-hiányos térség aprófalva, periféria perifériája	konfliktusmentes etnikus viszonyok, az etnicitás újraértelmezése a faluközösség érdekei szerint
Tisza-kerecsény	kemény határ (Ukrajna) szigorú ellenőrzéssel, élő csempészet és kishatár-kereskedelem	peremhelyzetben lévő, erőforrásokban szűkös térség faluja, térségen belül közepes gazdasági prosperitással	konfliktussal terhelt etnikus viszonyok, etnikus harc a terek feletti uralomban, a morális másik etnikus kategóriájának helyi újratemtése

4. A MEGVALÓSÍTOTT KUTATÁS KERETEI

Az előzetes terepbejárások során szerzett tapasztalatok alapján – előfeltevéseinket, ha nem is módosítva, de mindenképpen finomítva – igyekeztünk bővíteni megfigyelési szempontjainkat, illetve árnyalni kutatási módszereinket. A határ fogalmának gazdag jelentéstartalmát kiaknázva kutatási kérdéseinket úgy fogalmaztuk újra, ahogy azt az esettanulmányokból kínálkozó modellek megkövetelték.

4.1. AZ ORSZÁGHATÁR A CENTRUM ÉS A PERIFÉRIA LÉTREHOZÁSÁBAN

Azt már a kutatás kezdetén is tudtuk, hogy a földrajzi-politikai határhelyzet nem feltétlenül jelent periferikus társadalmi-gazdasági pozíciót. Egyrészt egy több vonzáskörzettel is rendelkező, infrastrukturálisan viszonylag fejlett régió határ menti településének lenni nem magától értetődő hátrány. Másrészt éppen a határ nyújthatott korábban, és adhat ma is olyan (formális és informális, illetve illegális gazdasági) lehetőségeket, melyek kihasználásával a település előnyökre tehet szert. Továbbá a határhoz közeli helyzet nem feltétlenül alapvető meghatározója a határ menti településeknek, és ez nem egyértelműen a határ nyitottságával vagy zártságával függ össze. Amennyiben a határ innenső oldalán a lehetőségek vonzóbbnak bizonyulnak, vagy a határon való átmozgásnak túl nagyok a költségei, illetve a település lakóiban egyfajta mentális határként tovább él az egykori „fal”, akkor egy másik állam közvetlen közelségének jelentősége nagyban csökkenhet, vagy teljesen el is veszhet – így a település határ menti fekvése nem jelent e szempontból különleges helyzetet.

2. táblázat: Az országhatár szerepe a kiválasztott településeken

	Old	Mocsa	Bedő	Tiszakerecseny
1990 előtt	kishatár, csempészet, rokonlátogatás, piacozás, KGST-piac	„tűrhető” határ, csempészet, rokonlátogatás, piacozás, KGST-piac	„macerás” határ, csempészet, rokonlátogatás, piacozás	átjárhatatlan határ
1990–97 között	fegyver- és embercsempészet, menekültek	kapcsolatok élénkülése	kapcsolatok élénkülése, üzletelés	nagybani csempészet, eredeti tőkefelhalmozás
1998–2003 között	aknás határ, zárt	kapcsolatok élénkülése	kapcsolatok élénkülése, üzletelés	szakemberimport
2004 után	aknás határ, zárt	csak mentális határ (szlovák ellenesség)	lakáspiac	szigorodik
Település kapcsolata a túloldallal	nincs intézményes viszony; Duna-Dráva Nemzeti Park közös, de nincs hatása; elzárkózás; posztháborús félelmek	nincs intézményes viszony; érdektelen, és mentálisan is távol esik; xenofóbia	határ menti társulási próbálkozások; ingatlanpiaci alapú migráció, mely egyre élénkebb	élénk informális határrégió; egyre csökken a határjárás haszna

4.2. A TELEPÜLÉS HATÁRA: A FÖLDEK ÉS AZ AGRÁRGAZDÁLKODÁS

A vidéki terekben élő háztartásokat sajátos viszony fűzi a falu határához, a földhöz, s a megélhetés formái és lehetőségei nagyban függnék attól, hogy a vizsgált falvainkban élő családok kötődnek-e még, és ha igen, milyen formában a mezőgazdasági termeléshez.

4.3. A TÖRVÉNYESSÉG HATÁRA A MINDENNAPI ÉLETBEN

Közel lépve egy faluhoz, jól kirajzolódnak a kapcsolatrendszerek, kötődések, függőségi viszonyok, boldogulási módok. Minél szegényebb egy település, annál inkább átszövik az informális kapcsolatok, illetve fordítva: minél gazdagabb, annál kevesebben függenek az informális világtól. Ez az állítás mindaddig igaz, amíg egy településen a gyors gazdasági akkumuláció lehetősége fel nem merül. Ilyen esetekben a gazdasági előnyök megszerzéséért folyó harc az informális (néhol illegális) világra is kiterjedhet.

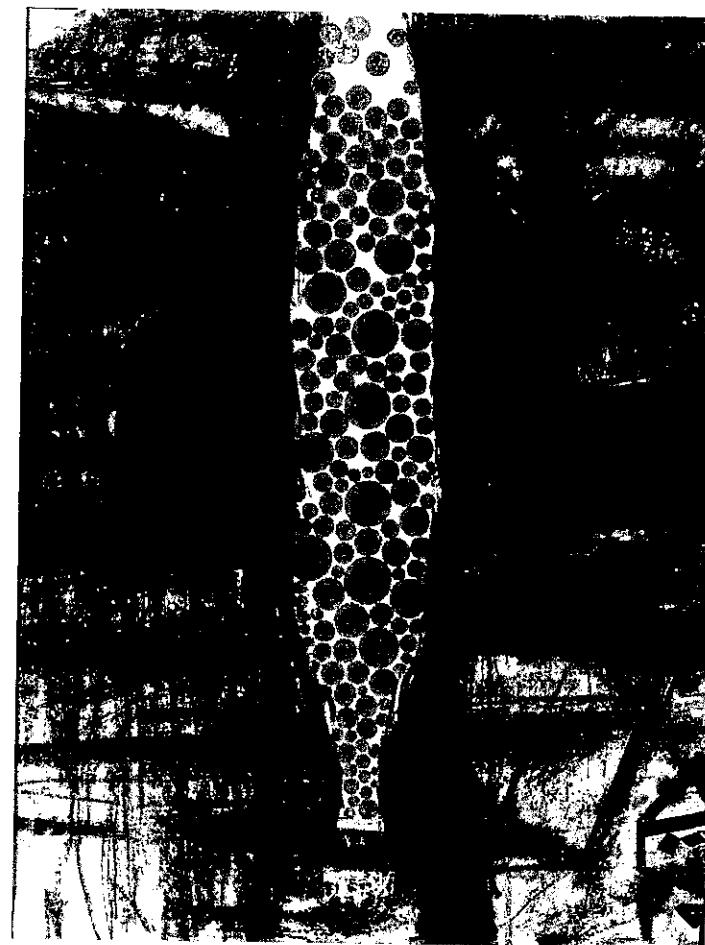
4.4. HATÁROK A TELEPÜLÉSEN BELÜL, SZEGREGÁTUMOK KINT ÉS BENT

A szélek széleinek társadalmát, azaz a határ menti településeink szegregátumainak és külterületeinek lakóit sem lehet egyszerűen és minden esetben a kizsorítás fogalmával leírni: a kivonulás, rejtőzködés épp úgy szerepet játszhat a határok kialakulásában és fenntartásában.

Hasonlóan árnyalt a kép az etnikai határok esetén is. Egy-egy konkrétan tetsző etnikai csoport határozott megjelölése, a velük kapcsolatos kirekesztő vélemények domináns megléte nem feltételezi az adott csoport egyértelmű jelenlétét a településen. És fordítva: az etnikai megkülönböztetés nem mindig teremt határvonalat a két csoport között. Fontos elemként lépett be megfigyelési szempontjaink közé tehát az is, hogy az etnikus viszonyok mennyiben jelennek meg, képeződnek le a térben (területi szegregáció), illetve a területi elkülönülés miként kap etnikus jelleget (kirekesztettség etnicizálása).

2. A KUTATÁS MÓDSZERTANA

BERNÁTH ANIKÓ – FLECK GÁBOR – KOVÁCS ÉVA –
VIDRA ZSUZSANNA – VIRÁG TÜNDE

A kutatásra szemináriumok formájában közösen készültünk fel diákjainkkal azonos alapkurrikulum⁶ és az adott terepekre vonatkozó egyedi irodalmak alapján. A fél éves szemináriumon az egyetemi hallgatók elsajátították a közösségkutatás elméleti irodalmát, megismerkedtek azokkal a szociológiai kérdésekkel, melyek a terepeinken relevánsak, betekintést nyertek a hely- és régiótörténet forrásaiba és irodalmaiba, valamint részletesen felkészültek a terepen használatos módszerek alkalmazására.

A terepmunka előtti adatgyűjtéskor a nyilvános statisztikai adatbázisokat, a megyei levéltárak anyagait és a településtörténeteket, helyi forrásokat, illetve a településről és tágabb térségéről írt néprajzi, szociográfiai leírásokat, regionális elemzéseket, fejlesztési terveket és dokumentumokat, valamint a sajtót használtuk.

Az adatgyűjtést minden terep esetében a közigazgatási kapcsolatok feltérképezésével kezdtük. A kutatás során jelentős magyarázó erővel bírt, hogy kiválasztott településünk közigazgatási kapcsolathálózata hogyan változott az elmúlt száz évben, azaz milyen községi ranggal rendelkezett, melyik járáshoz, körjegyzőséghez tartozott, esetleg a trianoni határmegvonással az új közigazgatás periferiájára került, illetve a szocializmus évtizedeiben a körzetesítés különböző hullámai a közös községi tanács központjaként megerősítették, vagy éppen a társközségek sorába süllyesztették a települést.

Kutatási koncepcióknak megfelelően a statisztikai adatok gyűjtésénél különös figyelmet fordítottunk az 1941-es népszámlálás vallási és etnikai adataira, illetve a településekhez tartozó külterületi lakott helyek (puszták, majorságok, cigánytelepek stb.) mint esetleges belső periferiák lakónépességének összetételére és annak változására. Kutatási terepeink közül Mocsához és Oldhoz tartozik jelentősebb létszámú külterületi lakott hely, ezen „településrészek” elemzésére külön fejezetet szántunk.

A falu pontos térképét minden terepen beszereztük az önkormányzattól. Egy-egy falu szerkezete sok mindent elárul annak társadalmáról: mennyire szabdalt az utcaszerkezet, vannak-e különálló utcák, esetleg tervezett, sakktáblaszerű az

⁶ A kurrikulum fejlesztését korábbi kutatásunkban már elkezdtük (vö. Kovács É., szerk 2007).

elrendezés, hol és milyen távolságban találhatóak a településhez tartozó külterületi lakott helyek – mindez sokban meghatározza a családok elhelyezkedését, egymáshoz való viszonyát a helyi térben. A falutérképen látható, hogy a telkekhez mekkora kert tartozik, s ez eleve behatárolja a háztáji gazdálkodás lehetőségeit. A települések pontos térképe segítségünkre volt a későbbiekben is: a tereptábor során ezen jelöltük, hogy mely háztartásban készültek már interjúk, így biztosíthattuk, hogy kutatásunk a falu egészére kiterjedjen.

A statisztikai adatok kivételével a négy terepen más típusú és jellegű forrásokra, adatokra bukkantunk. Míg például a Baranya Megyei Levéltár két évtizeden át gondosan, évenként gyűjtötte a falukrónikákat, ezzel a forrással más megyei levéltárban nem találkoztunk, ott csak tanácsi jegyzőkönyvekre és az MSZMP helyi szervezeteinek irataira hagyatkozhattunk. A helyben fellelhető adatok és információk is nagyon eltérőek voltak: például Bedőn a helyi szociális előadó számos dokumentumot és forrást összegyűjtött a helyi idősektől és a tanácsi irattárból, melyek a későbbiekben igen fontos forrásnak bizonyultak. A többi településen is akadt egy-egy helytörténet iránt fogékony és érdeklődő ember, aki a helyi társadalom egy-egy szegmensét dolgozta fel írásban vagy szóban (Oldon és Tiszakerecsenyben a helyi református közösség, Mocsán a helyi tévész történetét). Ezek a helytörténeti források – kellő forráskritikával kezelve – bekerültek az esettanulmányokba. A települések tágabb térségéről is más és más jellegű szakirodalom állt rendelkezésünkre: az Ormánságról már a harmincas években számos szociográfia született, és az elmúlt évtizedekben is több szociológiai kutatás folyt itt. Ezen irodalmak viszonylag jó áttekintést nyújtottak a demográfiai és társadalmi folyamatokról – és persze a korábbi kutatói kérdésekről is. Tiszakerecseny az árvíz, illetve az ukrán határ speciális helyzete miatt került az érdeklődés középpontjába, míg Komárom és Tata környéke alapvetően a rendszerváltást követő újrapiarosodás miatt a gazdasági és regionális elemzők egyik kedvelt terepe lett. Bedő pedig az onnan elszármazó, jelentős roma értelmiségieket adó Daróczi-Mohácsi család miatt vált ismertté.

Minden tereptábor egy vagy több előzetes látogatás, terepmunka előzött meg a diákokkal, amelynek célja nemcsak a tábor előkészítése volt, hanem a helyben fellelhető források beszerzése is.

1. TEREPKUTATÁS

Kutatásunk a közösségtanulmány (*community study*) terepezési technikáit és módszereit alkalmazta. Választhattuk volna a többterepű etnográfiai módszert is (*multi-sited ethnography*), akkor azonban le kellett volna mondanunk a csoportos munkáról és arról az adat- és információmennyiségről, melyet a közösségtanulmány

módszerével és a diákok segítségével össze tudtunk gyűjteni. A többterepű etnográfiai módszer bizonyos premisszáit mindazonáltal a magunk számára is érvényesnek tartottuk (Marcus 1995). A mai etnográfiával összhangban nem feltételeztük mi sem, hogy léteznek zárt és helyhez kötött kultúrák – még az országhatárok mentén sem. Sőt, kutatásunkban épp a lokális és a regionális, országos vagy akár globális szintek közötti kapcsolatok logikáját próbáltuk megérteni. Mindazonáltal a kérdéseink nem a kultúrára, sokkal inkább a társadalmi szerveződés formáira vonatkoztak. Nem tekintettük dichotomikusnak az életvilág és a társadalom makroszerkezete közötti viszonyt sem: számunkra a kutatás egyik téje e szerkezetek térbeli leképeződéseinek és helyi kényszerítő erejének a feltárása volt. Ehhez kapóra jött a többterepűség, melyben nem a terepeket magukat, hanem az előbbi mechanizmusokat szerettük volna összehasonlítani. Világos volt tehát, hogy *vegyes módszertant* kell alkalmaznunk.

Tisztában voltunk azzal is, hogy az elmúlt tíz évben a terepezés már nemcsak az etnográfusok és a kvalitatív módszereket alkalmazó szociológusok kiváltsága (vagy nyűge); s még ha a terepen még nem is találkozunk sok demográfussal, kvantitatív szociológussal vagy közgazdással, a terepkutatások eredményeit ez utóbbi diszciplínák is felhasználják. Ezért igyekeztünk olyan módszertant kialakítani, amelynek eljárásai és eredményei a kvalitatív szociológián kívül is felhasználhatók. Olyan kutatói stratégiát kerestünk, amely – bár nem az átlag vagy a reprezentativitás alapján választja ki az empiria terepét – a társadalmi jelenségek és cselekvések működési módjait tekintve általánosításra is alkalmas. Mario Luis Small észjárását követve (Small 2009) a szekvenciált interjúzást használtuk (lásd később), és egyfajta kiterjesztett esettanulmányhoz (*extended case method*) gyűjtöttünk a lehető legtöbb információt. Ez azt jelentette, hogy a kutatási anyagunk elsősorban a *logikai* és nem a statisztikai összefüggésekre koncentrált (ezek összegyűjtését már a terepezés előtt elvégeztük). A háztartások mindennapi működését, az adott földrajzi (utca, szomszédság, település, régió) és társadalmi térbe illeszkedésének mechanizmusait igyekeztünk feltárni.

Így tehát a személyes, a háztartási és a közösségi szinten egyaránt szigorúan az esetek elemi szociológiai megértésénél maradtunk. Az esetszintű megértést alkalmaztuk később az interjúk és egyéb források feldolgozásakor is.⁷ A terepmunkát – az anyagi és időkereteinken belül – akkor fejeztük be egy-egy településen, amikor úgy éreztük, „telítődtünk”, azaz a helyi megélhetési és boldogulási módok, határvonó és határátlépési mechanizmusok stb. logikáját az eseteken keresztül megértettük. Nem arra törekedtünk tehát, hogy az eseteink bizonyos, előzetesen

⁷ A személyes történetek kibontására ebben a kötetben csak csekély mértékben kerül sor, de az összegyűjtött és leírt interjúk ezt később lehetővé teszik.

már megragadott típusokat reprezentáljanak, hanem épp fordítva, e típusok kikristályosodásakor hagytuk abba az elemi adat- és információgyűjtést.

Annak ellenére, hogy a közösség tanulmányozás korlátait többször megtapasztaltuk, úgy gondoljuk, hogy a közösségkutatás képes szociológiai magyarázatokat társadalmi térbe helyezni; alkalmas arra, hogy illusztrálja a makrofolyamatok jelentését a mindennapi életben; megkönnyítheti a társadalmi kapcsolatok holisztikus kezelését; végül – mivel narratív – úgy tudja megőrizni az analitikus szemléletet, hogy nem zárja ki az egyszerű olvasót sem a megértésből (vö. Crow 2000).

1.1. A TEREPKUTATÁS DIZÁJNJA

1.1.1. Szálláshely

A terepet – településeinket és azok környezetét – „alulról” közelítettük meg. Először is kerestünk egy olyan szállást, ahol diákok és mi közösen elférünk, a falu számára láthatóak vagyunk, és életmódunk, fogyasztásunk nem tér el kirívóan az ott élőkétől. Oldon, Mocsán és Tizsakerecsenyben a helyi református egyházak vendégházában szálltunk meg, Bedőn ilyen lehetőség nem volt, így a szomszédos Biharkeresztesen laktunk. A terep „alulról” közelítése azt is jelentette, hogy nem a helyi elitet kerestük fel először, hanem véletlenszerűen látogattunk el a házakhoz. Így először azokkal találkoztunk, akik egész nap otthon tartózkodnak, azaz a falu időseivel, betegeivel és munkanélkülieivel. Ez az optika lehetővé tette, hogy a falvainkban marginalizált helyzetben élők is bizalommal fogadjanak bennünket, és ne vetüljön ránk az a viszony, ami a helyi elithez fűzi őket. Természetesen apróbb feszültségek így is keletkeztek abból eredően, hogy kit kerestünk fel előbb, és kihez jutottunk el csak később, de ezeket általában tudtuk kezelni.

A szálláson étkeztünk, vagy egy helyi asszony főzött nekünk, vagy a helyi ételszállító szolgáltatást vettük mi is igénybe. A faluban ritkán mozogtunk „tömegesen” (egy-egy terepen 10-15-en voltunk), de részt vettünk azokon a falusi eseményeken, amelyekre meghívtak bennünket, továbbá felkerestük a hétvégi istentiszteleteket, miséket is (minden jelen lévő egyház esetén).

1.1.2. Interjúk

A terepezés fő módszere az interjú volt. A kutatási dizájn elkészítésekor háztartási szinten alakítottunk ki egy komplett tervet, mely a háztartásfőn keresztül visszamutatott a személyes életútra, és ezt egészítettük ki ún. intézményi interjúkkal. A háztartási interjúkat a diákok kezdetben velünk, kutatókkal párban, később kettesével, maguk készítették el. Egy-egy háztartási interjú átlagosan 2 órát vett igénybe, a családok többségét két alkalommal kerestük fel. Az interjú vezérfonalának szerkezete a következőképp alakult:

1. nap

- A) Családfa (módszer: rajzoltatás, ragasztás, elbeszélés)
- B) Háztartási interjú és adatlap

2. nap

- C) Egyéni élettörténet
- D) Kapcsolatok
- E) Lakáskörülmények, ingóságok
- F) Mozgások
- G) A környék mentális térképe (fakultatív)

A családfán keresztül a rokonsági hálózatot, a háztartás és a tágabb család történetét meséltettük el. A háztartási interjúban a kutatási koncepciónak megfelelően beszéltettük elbeszélőnk. Ezen elbeszélés során mértük fel azt is, hogy érdemes-e visszatérnünk újra, hogy elbeszélőnkkel személyes élettörténeti interjú is készítsünk. Amennyiben úgy döntöttünk, hogy igen, akkor a D-E-F témákat is az első napra vettük, és a második látogatásra hagytuk a személyes élettörténetet.

Az interjúban belül két vizuális-kognitív módszert alkalmaztunk: a családfát és a mentális térképet. Bizonyos terepeken (elsősorban a diákok elszántságának függvényében) gazdagították empíriánkat, más terepeken azonban nem született elegendő anyag, így ezek elemzését kötöttünk nem tartalmazza.⁸

Miközben az egyik kutató vagy diák interjúzott, társa az adatok felvételét végezte.

A háztartási interjúk mellett intézményi interjúkat is készítettünk a településen hivatalt betöltő emberekkel, a jelentősebb vállalkozókkal és gazdálkodókkal, a szociális, oktatási, igazgatás- és egészségügyi intézmények stb. dolgozóival. Igyekeztünk minden olyan személyt megtalálni, aki a település mindennapjait befolyásoló intézményeket képviseli. Ezeket az interjúkat rendszerint mi, kutatók készítettük a terepen vagy később, az utóterepezés során.

Az interjúk 90%-át magnón rögzítettük, és később szó szerint leírtuk, vagy kijegyzeteltük. A digitális hangfelvételeket, interjúátiratokat és jegyzeteket archiváltuk.

1.1.3. Kollektív terepnapló

A kutatás fontos mozzanata volt a kollektív terepnapló, amelyet minden este a diákokkal közösen készítettünk. E terepnaplóban azokat az interjúk körülményeket, interakciókat rögzítettük cenzúrázatlanul, amelyek nem kerültek a

⁸ A családfákat és a mentális térképeket archiváltuk és digitalizáltuk, későbbi kutatások számára elérhető.

hangfelvételekre. A terepnapló írása minden este több órán át zajlott. Ez a technika nemcsak abban segített bennünket, hogy a napokkal később már elenyésző apró mozzanatok, részinformációkat megőrizzük. Fontos szerepet játszott a terepről kialakított és állandóan változó, kiegészülő, reflektáló közös tudások megfogalmazásában, valamint a diákokat és bennünket érő napi nehézségek feldolgozásában is. E terepnaplót később elsősorban arra használtuk, hogy a faluban élők különböző horizontjait felrajzolhassuk. (A kollektív terepnaplók reflexív kutatómódszertani tanulmány megírására is alkalmasak, különösen a kutatói szerepek tekintetében.)

1.1.4. Adatlap

Az interjú közben kitöltöttük a háztartási adatlapokat is. Ezeket még a tereptábor idején kiegészítettük az interjúkat visszahallgatva.

2. KVALITATÍV FELDOLGOZÁS

A négy terepmunka során terepenként 60-70 háztartási és 10-15 horizontális interjú készült, illetve az interjúkon kívül családfák és mentális térképek is születtek. Az előterepezés során keletkezett feljegyzések és kollektív terepnaplók pedig kiegészítették a kvalitatív adatok csoportját.

A diákcsoportokkal közösen végzett terepmunka óriási előnye, hogy általa az adatgyűjtés expanzív válni, tehát egy hét leforgása alatt is rengeteg mennyiségű, és a folyamatos „kollektív kontroll” miatt „jó minőségű” adatok, információk szerezhetők be a településekről. Az előnyök ugyanakkor sokszor hátrányokká is válhatnak, főként a bőséges kvalitatív adatok feldolgozása jelenthet problémát. Bevett módszer, hogy amennyiben a kutatónak interjúk tömegével kell dolgoznia, az első lépéseket a már mind jobb minőségben elérhető szövegelemző szoftverek segítségével teszi meg. Ez természetesen mindig csak az első lépés lehet, és nem is vezet messze, amennyiben nincs meg az az előzetes tudás és feltevérendszer, amely lehetővé tenné a szoftver segítségével kapott eredmények értelmezését. Megvan ugyanakkor az a hátránya, hogy sokáig „bíbelődik” a kutató a megfelelő inputok előállításával.

A terepmunka adatainak értékelése során – bár igen nagy mennyiségű interjút kellett elemeznünk – el akartuk kerülni, hogy a feldolgozásra szánt időnkert behatárolja a számítógépes elemzés, és azt is gondoltuk, hogy a kapott eredmények nem lennének arányban a ráfordított idő mennyiségével. Már csak azért sem, mert ez csupán a feldolgozás első lépését jelentette volna. Ugyanakkor tovább korlátozta a lehetőségeinket a forráskeret, magyarán a rendelkezésre álló pénz,

ami ugyancsak szűkös lett volna a terepenkénti 60-70 interjú szó szerinti átiratához. Ezeket figyelembe véve olyan feldolgozási metódust kellett találnunk, amellyel hatékonyan, aránylag gyorsan, mégis a legtöbb információt „csalhatjuk ki” az anyagból.

A háztartási interjúk feldolgozásához olyan ellenőrző listát állítottunk össze, amelybe rögzíteni tudtuk az egyes interjúkról a kutatás tekintetében legfontosabb adatokat. A rögzítés menete a következőképp alakult: minden interjút visszahallgatott valaki, és az egyes témakörökhöz kapcsolódóan az interjú különböző pontjain elhangzottakat röviden, néhány szóban összefoglalva beírta az ellenőrző lista sablonjába. Egyéni döntés volt, hogy mely interjúrészleteket idézett szó szerint is a visszahallgatást végző kutató. Ennek később az volt a jelentősége, hogy az adott interjút könnyen felhasználhattuk az esettanulmányok és a horizontális tanulmányok elkészítéséhez. Ezen kívül annak, aki nem hallotta az egész interjút, a leírt összefoglalók mellett még pontosabb képe alakulhatott ki az interjúvált személyről, és annak az adott témához fűződő attitűdjéről, érzelmeiről (szóhasználat, szemantika, tájszólás, tájnyelv, káromkodás stb.).

Az ellenőrző listákba a rögzítő az összefoglalók és a szó szerinti idézetek elé mindig beírta az elhangzottak helyét (hányadik óra hányadik percében és másodpercében), ezzel segítve azt, hogy a tanulmányok megírása során az elemző visszahallgathassa azokat az interjúkat, amelyek valamilyen okból hasznosnak tűntek. Így az adott esetben nem csak az ellenőrző listákra kellett hagyatkozzon, hanem a megfelelő időponthoz tekerve a szükséges részeket könnyedén meghallgathatta.

Meg kellett oldani egy további nehézséget is, amely szintén az adatmennyiségből eredt: az egyenként minimum egy, de legtöbbször két-három, vagy akár több órás interjúkat az ötfős kutatócsoport nehezen tudta volna végighallgatni. Ennek áthidalására a továbbiakban is a diákok és külső munkatársak segítségével támaszkodtunk, így az ellenőrző listákat részben a kutatók, részben a diákok töltötték ki. Arra minden terepfelelős ügyelt, hogy az általa vezetett terepen a fontosabbnak ítélt interjúkat maga hallgassa vissza, ugyanis neki később, a tanulmányírás során mindenképpen mélyebben ismernie kellett ezeket.

Annak érdekében, hogy a valamilyen szempontból fontosnak ítélt interjúkat másképp is kiemeljük, a legfontosabbnak gondolt kulcsinterjúkat (terepenként 10-12 interjú) szó szerint legépeltettük. A kiválasztás kritériuma nagyon változatos lehetett, nem írtunk elő semmilyen pontos szabályrendszert, hogy miért ezt, vagy azt az interjút tekintjük fontosnak. Lehetett ilyen pl. idős emberek élettörténete, migránstörténet, valamilyen foglalkozáshoz kapcsolódó érdekes vagy informatív történet (volt gyári munkás, napszámos stb.), gender vagy etnikai szempontból fontos elbeszélés, a falu történetéhez vagy a jelen társadalmi,

gazdasági, politikai viszonyainak megértéséhez sok adalékkal szolgáló interjú stb. A szó szerint legépebb interjúk ilyenformán alaposabb elemzést tettek lehetővé, illetve a bennük lévő információk teljes egészükben rendelkezésre álltak a kutató számára.

A horizontális, vagyis egyes intézmények képviselőivel készült interjúkat legépebbtettük, hiszen ezek esetében nem lehetett egységes ellenőrző listát készíteni. Ezek az interjúk nagyon elérő tematikájúak, hosszúságúak és mélységűek voltak. Ez nemcsak abból adódott, hogy más és más területen aktív emberekkel beszélünk, hanem abból is, hogy az illető mennyire tudott vagy kívánt a hivatalos hangon túl személyesebben és részletesebben megnyilvánulni.

A családfák és mentális térképek feldolgozásához az elkészült rajzokat beszkeneltük, és a tereptanulmány szerzői az interjúk elemzése során beépítették azokat, amelyek valamilyen módon kiegészítő információval vagy aspektussal gazdagították a szöveget.

Ugyanilyen módon használtuk fel a kollektív terepnaplókat és az elő- és utóterepezések során született feljegyzéseket is.

3. KVANTITATÍV INFORMÁCIÓK A KUTATÁSBAN: A HÁZTARTÁSI ADATLAPOK ÉS MAKRODATOK ALKALMAZÁSA

3.1. A HÁZTARTÁSI ADATLAP CÉLJA ÉS TÉMAKÖREI

A kutatás központi módszere a kvalitatív információk gyűjtését célzó interjú, amely a témák széles spektrumát öleli fel. Ennek során azonban számos olyan információ is megjelenik, amely klasszikus értelemben véve kvantitatív adatként is használható, így az interjúk során eleve felkészültünk az efféle információk szisztematikus gyűjtésére. Ugyanakkor az egyidejűleg alkalmazott vegyes módszertan (kvalitatív és kvantitatív adatok gyűjtése), valamint az interjúhelyzet bizalmi légkörének kialakítása és fenntartása miatt prioritási sorrendet kellett felállítani a két módszer között, azaz meg kellett jelölni, melyik módszer használata nem mehet a másik rovására. Mivel a kutatás egész koncepciója többféle kvalitatív módszer alkalmazására épült, természetes volt, hogy az interjú élvezett elsőbbséget a kvantitatív adatgyűjtéshez képest. Ennek eredményeként az interjú tematikájából alakítottuk ki a háztartási adatlapot, azaz az interjú-vezérfonal alapján kiválasztottuk azokat a kérdéseket, amelyeket kérdőív-kérdéssé alakítottunk át. Az így létrejött háztartási adatlap tehát nem tartalmaz minden olyan kérdést, sőt minden témakört sem, amelyek az interjúban szerepeltek, csak azokat, amelyek esetében lehetséges és szükséges volt a válaszokat kérdőív-kérdés formájában rögzíteni. A háztartási adatlap ennek megfelelően az interjút kiegészítő kérdőívnek tekinthető.

A háztartási adatlap az alábbi témaköröket és kérdéseket tartalmazta:

- háztartás- és családszerkezet (háztartástábla formájában minden háztartástagról: nem, kor, iskolai végzettség, aktivitás, mióta lakik itt, etnikai hovatartozás spontán említés alapján, szó szerinti leíratban);
- kapcsolatok (milyen gyakran látogatják egymást, kire bízák a házat elutazás-kor, pénzkölcsönzés, segítségkérés);
- lakáskörülmények, ingóságok, anyagi helyzet (a lakás, a telek és egyéb ingatlanok, köztük mezőgazdasági földterületek főbb jellemzői, járművek és hasonló ingóságok, bevételek és kiadások tételeken);
- mozgások (a településen és országon kívüli utak rendszeressége, irányai, célja és egyéb jellemzői);
- egyéni élettörténet (a háztartási adatlapban csak a lakóhelyváltozásokat rögzítettük);
- az interjú készítőjének értékelése a ház és a környék állapotáról.

A háztartási adatlapokat több lépcsőben alakítottuk ki, és korábbi kutatások tapasztalatait is felhasználtuk. Az első ütemben a kutatócsoport együtt hozta létre és finomította az első változatot, amelyet nagy számban és élesben az első terepen, Oldon használtunk először. Ez bizonyos értelemben a kutatás pilotjának is minősült. Pilotnak tekinthető az oldi interjú vezérfonal és háztartási adatlap anynyiban, hogy az ott készült interjúk tapasztalatai alapján a nehezen kérdezhető vagy az adekvát információt csak kis részben adó kérdéseket mindkét anyagból kihúztuk, a tereptapasztalatok alapján hiányzó altémákat, kérdéseket pedig beletettük a javított verzióba, amelyet a következő három terepen már ugyanolyan formában használtunk. Az első terepen használt vezérfonal és háztartási adatlap változtatásai után az itt kapott eredmények együtt kezelhetőek a további terepeken gyűjtött adatokkal, ami annak köszönhető, hogy a változtatások csak a vezérfonal és kérdőív kis részét érintették, valamint hogy az átalakítás során kifejezetten törekedtünk arra, hogy az első terepről származó információk mindegyike illeszkedjenek a javított vezérfonal és adatlap segítségével a további három terepen gyűjtött adatokhoz.

3.2. A HÁZTARTÁSI ADATLAPOK HASZNÁLATA A TEREPEEN ÉS AZ ADATOK FELDOLGOZÁSA

A háztartási adatlapokat az interjúszituáció közben vagy azt követően kellett kitölteni attól függően, hogy az interjút egy vagy két kérdező készítette-e, illetve az adott helyzetben lehetőség volt-e a háztartási adatlap kitöltésére (azaz nem törté-e meg az interjúhelyzet intimizálása, nem veszélyeztette-e a bizalmi légkört). Amennyiben erre nem volt lehetőség, akkor az interjú után, a hangfelvétel lehallgatásának segítségével lehetett az adatlapot kitölteni.

Bár az interjú vezérfonalat és a háztartási adatlapokat egymással kiegészítve, együttes használatra hoztuk létre, voltak olyan, jellemzően a tervezettnél rövidebb interjúk, amelyek esetében a háztartási adatlap kérdései közül csak keveset lehetett volna kitölteni, azaz a hiányzó adatok aránya nagyon magas lett volna, ami összességében torzítottra volna a terep statisztikáit. Emiatt a nagyon hiányos adatlapokat nem vettük figyelembe, így az elkészült interjúk száma valamivel magasabb, mint a háztartási adatlapok száma.

Ahogy az 3. táblázat is mutatja, összesen 185 háztartási adatlap készült a négy településen, de ez nem egyenletesen oszlik meg a terek között. A négy terepen 28 és 65 között változik az elkészült háztartási adatlapok száma, ami a településen élő háztartások számától és nyitottságától egyaránt függött. A legkevesebb adatlap a legkisebb Bedőn készült (N=28), amit a második legkisebb Old követ (N=42). A két nagyobb településen, Mocsán és Tiszakerecsenyen készült a legtöbb adatlap (N= 50 és N=65).

1. táblázat: A négy terepen készült háztartási adatlapok száma

	Háztartási adatlapok száma
Old	42
Mocsa	50
Bedő	28
Tiszakerecseny	65
Összesen	185

A háztartási adatlapok adatait egységesen kialakított XLS file-ba rögzítettük, így az esetleges félreértések (olvashatatlan kézírás, nem egyértelmű jelölés stb.) is elkerülhetőek voltak azáltal, hogy ugyanaz a személy töltötte ki és rögzítette file-ba az adatlapok tartalmát. Ezután a részfile-ok összefűzése és az adatok tisztítása következett terepenként külön-külön, majd SPSS sav adatbázis formátumban (a változók felcímkézése után) szintén terepenként álltak elő az összesített eredmények. A négy terepről készült statisztikai adatok mikroadatként és aggregáltan, terepenként külön és együttesen is elérhetőek DOC, XLS és SPSS sav formátumban.

3.3. A MAKROADATOK SZEREPE A KUTATÁSBAN

A terepeken végzett saját adatgyűjtés mellett a KSH különböző adatbázisaiból származó makroadatokat is összegyűjtöttük, hogy azok kiegészíthessék a négy településen felvett adatlapok alapján nyert kvantitatív információkat. A KSH népszámlálási és településsoros (T-STAR) adatai alapján ugyanis olyan makroszintű információkat is beépíthettünk a kutatásba, amelyek árnyalják, illetve

újabb ismeretekkel egészítik ki az alapvetően kvalitatív módszerek segítségével felrajzolható faluképet, és a horizontális szempontú elemzéseket. A makroadatokat az alábbi témakörökben adtak idősoros (az elérhető legfrissebb adatponttal záruló, de lehetőség szerint több évtizedes, sőt egyes esetekben ennél is hosszabb idősorú) információkat a négy település mellett minden község kistérségi, megyei és országos adataival is kiegészítve:

- népesség, népmozgalom;
- demográfia: korosztályi megoszlások;
- iskolázottság;
- aktivitás, foglalkoztatottság, munkanélküliség;
- szociális ellátások;
- az ismertté vált közbiztonság bűncselekmények előfordulása;
- személygépjárművek száma.

4. A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK FELDOLGOZÁSA

A hároméves kutatás eredményeinek feldolgozására több lehetőség is kínálkozott. Végül amellet döntöttünk, hogy – elméleti és módszertani megfontolásainkhoz illeszkedve – a kötet első felében, a kutatómódszertan bemutatása után településeink egyedi határhelyezeteinek általánosítható magyarázatait fejtegetjük négy alfejezetben (demográfia és migráció, formalitás és informalitás, az etnicitás, valamint boldogulás különböző lehetőségei a rurális terekben), a kötet második felében pedig az ezeket feltáró esettanulmányokat tesszük közzé a terepkutatások sorrendjében. Mivel modellszerű összefüggéseket az országhatárral kapcsolatban nem sikerült megfigyelni, ezért ezt a szempontot az esettanulmányokban visszük végig. Ezek után két olyan mikroelemzést mutatunk be, melyek a települések belső határhelyezeteit vizsgálják, azaz a települési centrumban (egy tiszakerecsenyi utcán) és a perifériákon (Old és Mocsa pusztáin) zajló határképzési mechanizmusokat mutatják be egészen közelről. A kötetet a közösségi kapcsolatokat vizsgáló fejezet összegzi. (A kötet szerkezetében Richard Jenkins *Rethinking Ethnicity* c. könyvét vettük mintául: 1. *Arguments*, 2. *Explorations* és 3. *Rethinking*, vö.: Jenkins 1997.)

A kötetet hárman jegyezzük (Kovács Éva, Vidra Zsuzsanna és Virág Tünde), kutatócsoportunk azonban öt főből állt (Bernáth Anikóval és Fleck Gáborral kiegészítve). A bedői terepkutatásban és esettanulmánnyá formálásában Váradi Mária Monika is részt vett, aki később a lektori feladatot is vállalta, és számos ötlettel, észrevétellel gazdagította az elemzéseket, melyet ezúton is hálásan köszönünk neki. A kötetben maradt tévedésekért kizárólag mi, a szerzők vállaljuk a felelősséget. A háztartási adatlapokat Bernáth Anikó dolgozta fel, a települések

és régiók makroadatait Koós Bálint gyűjtötte ki számunkra. A kötet egyik fejezetét tanítványunk, Vigvári András készítette. A terepkutatásban és az interjúk feldolgozásában a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének (Old), az ELTE TáTK Társadalomtudományi Szakkollégiumának (Mocsa és Tiszakerecseny), a Debreceni Egyetem Szociológia Tanszékének (Bedő) és a Corvinus Egyetem Rajk László Szakkollégiumának (Mocsa) hallgatói vertek részt – lelkes együttműködésükért hálásak vagyunk. A kötetet Kasznár Veronika Katalin tette közérthetőbbé és feszebbé, utoljára, de egyáltalán nem utolsósorban neki tartozunk köszönettel.

A négy felkeresett falu lakóinak többsége szívélyesen és türelemmel fogadott bennünket és érdeklődéssel figyelte a munkánkat. Az ő történeteik nélkül ez a kötet nem jöhetett volna létre, és ezt illik hangsúlyoznunk, ez a mi történetünk. Meglehet, számukra több helyen is pontatlan, vagy konfliktusos, amit róluk, a falujukról írtunk.

3. MODELLEK ÉS MAGYARÁZATOK

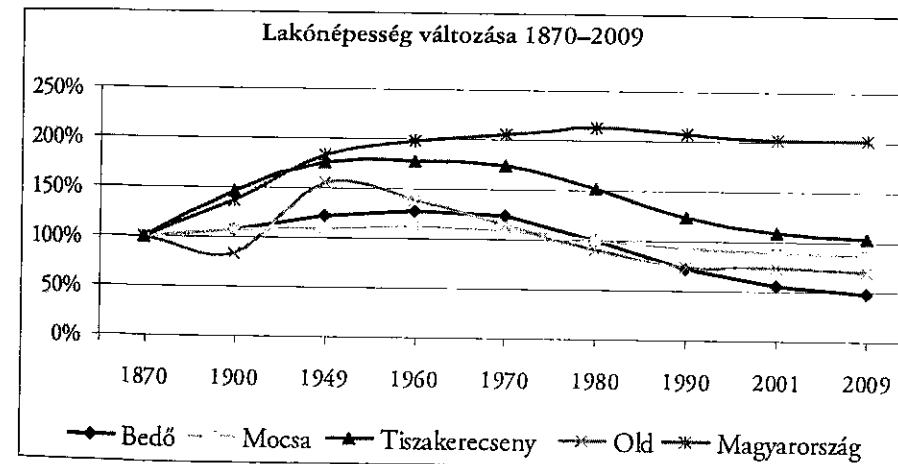

3.1. DEMOGRÁFIAI SZERKEZET ÉS MIGRÁCIÓS LOGIKÁK

VIRÁG TÜNDE

Egy település vagy térség lakónépességének, demográfiai összetételének változását az ott zajló társadalmi és gazdasági folyamatok lenyomataként értelmezhetjük. Kínál-e a falu lakói számára megélhetést, vagy a boldogulási lehetőségek olyan szűkösek, hogy el kell költözni; perspektíva-e a fiatalok számára visszatérni a faluba az iskolák után – röviden: mennyire élhető egy település? Az alábbi grafikonon jól látható, hogy – a magyarországi községekhez hasonlóan (Beluszky 2002) – az általunk vizsgált falvak lakónépességének változása is jelentősen eltért nemcsak az országos folyamatoktól, de egymástól is. A két véglet: Mocsa és Old. Mocsa lakónépessége alig változott majd' másfél évszázad alatt, ám a település különböző részeinek történeti elemzése és a családi interjúk alapján a településrészek társadalmi összetétele módosult. Ezzel szemben Old lakónépességének görbéje olyan, mint a hullámvasút: az országos trendtől teljesen függetlenül mozog, nagy kilengéseket mutat, szinte pulzál. Másik két településünk, Bedő és Tizakerecseny lakónépességének változása szinte párhuzamosan fut, és a hetvenes évekig követi az országos változásokat is.

1. ábra

Vizsgált falvaink lakónépességének változtatása három hosszabb időszakot rajzol ki:

1. A 19. század végétől a 20. század hatvanas-hetvenes éveig tartó időszakban a falvak lakónépességének változását egyedi helyzetük, lokális és regionális társadalomtörténeti hagyományaik, valamint történelmi események, határmódosítások, a regionális migráció települést érintő vagy figyelmen kívül hagyó trendjei határozták meg.

2. A hatvanas évektől a rendszerváltásig terjedő időszakban a lakónépességben bekövetkezett változások az összes vizsgált településnél elválnak az országos trendektől: ahogy ebben az időszakban a községek többségében, úgy vizsgált településeinkben is csökken a lakónépesség, míg országosan még növekedik, majd stagnál. Ezekben az évtizedekben a települések helyzetét az országos település-hálózaton belül elfoglalt pozíciójuk és az iparfejlesztési politika határozta meg, a települések lakónépességének változását pedig döntően az befolyásolta, hogy az országos politikához illeszkedve az ott élőknek kényszerűen munka után kellett-e költözniük, vagy helyben is tudtak boldogulni. Különböző mértékben, de ebben az időszakban az elköltözések okozta népességszökkenés jellemezte településeinket, amely egy idő után már a demográfiai jellemzőkben is jelentős változásokat indukált. A négy faluban a migráció két típusát azonosítottuk:

- a munkaerő-piaci migrációt, amikor az egyéneknek/családoknak a megélhetés miatt kell költözniük;
- a képzési migrációt, amikor a magasabb iskolai végzettség megszerzése után már nem költöznek vissza a fiatalok.

Mindezeken túl különbséget kell tennünk a költözés irányát tekintve is, azaz hogy a családok többsége csak a térségen belül költözik-e magasabb társadalmi státuszú településre, vagy az ország más régiójában keresi a boldogulást. A migráció iránya visszahat a településen belüli családi/rokon kapcsolat intenzitására és jellegére is (rokon segítő-hálózatok erőssége, gyengesége stb.).

3. A rendszerváltást követő évtizedekben a lakónépesség változásának dinamikája lelassult, jelentős eltéréseket sem tapasztalhatunk falvaink között. Ugyanakkor a számok és arányok mögé pillantva a háztartási interjúkból különböző, a statisztikákban meg nem jelenő mozgások rajzolódhatnak ki, amelyek gyakran a korábbi évtizedek erőteljes változásainak a település társadalmi szerkezetében okozott átalakulásán alapulnak – a települések változó regionális elhelyezkedésének megfelelően tovább formálva a helyi társadalmak demográfiai szerkezetét.

1. A TÖRTÉNELEM HULLÁMVASÚTJÁN

A 20. század elejétől a hatvanas évek végéig három vizsgált településünk, Bedő, Mocsá és Tiszakerecseny lakónépességének változása követi az országos trendet, azaz a falvak folyamatosan növekednek. Ezzel ellentétben Old lakónépessége sokkal nagyobb ingadozást mutat, amit elsősorban az első világháborút követő határmódosításokra vezethetünk vissza. Old és környéke a dárdai uradalomhoz tartozott, melynek pusztái az uradalom első világháborút követő felbomlásával funkciótanná váltak, és elnéptelenedtek. Ezt az űrt töltötték be a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságbeli Bácskertesről érkező „telepesek”, akik az itt vásárolt olcsó földeken gazdálkodni kezdtek. Az 1920-as népszámlálás szerint Tótokföldjén 80-an éltek, Eperjespusztát ekkor még nem említi a népszámlálás a népesebb külterületi lakott helyek között. 1930-ban Tótokföldjén már 99-en, Eperjespusztán pedig 105-en laktak, azaz azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban Old térsége a megélhetési migráció célpontjává vált. A többségében református, egykező Old mellett két, többségében katolikus közösség telepedett meg.

Másfél évtizeddel később, a második világháború után ismét változik Old pozíciója: hirtelen egy, az „ellenséges” titói jugoszláv állam felé lezárt határsávba kerül, ahol nagyon nehéz ki- és befele közlekedni, s ahol a megbízhatatlannak nyilvánított elemeket elköltözésre „bízatták”. 1949 és 1952 között a határsávban elhelyezkedő Lankapusztát felszámolták, az ott élő cigányokat széttelepítették Márfára, Terehegyre és a közeli Oldra, ahol a település mellett, belvizes területen jelöltek ki számukra lakóhelyet. A telepélszámolás nem titkolt célja a megbízhatatlannak nyilvánított elemek, ebben az esetben a külterületen élő cigányok ellenőrzése volt, ami a helyőrséggel rendelkező határszéli faluban megoldhatónak tűnt. Az oldiak, de legfőképpen a pusztaiak elköltözési hajlandóságát fokozta, hogy 1948 és 1953 között építési tilalom volt érvényben. Ezzel a határtelepülés sorsa megpecsételődött, megközelíthetőségének fokozatos – máig tartó – romlása, a fejlesztések hiánya a családok folyamatos elköltözéséhez vezetett.

Bedő sorsát is befolyásolták a történelmi határmódosítások: a trianoni szerződés a falut elvágtatta a szomszédos Nagyváradi piacától, munkahelyeitől, azaz természetes központjától, s így került Magyarország periferiájára. A két világháború között a revizionista álmok és időleges sikerek miatt a falu lakói még szoros kapcsolatot áptak a szomszédos államba került rokonaikkal, továbbra is Nagyváradot tekintették vonzáskörzetüknek. A második világháborút lezáró békeszerződések után az addigi remények véglegesen szertefoszlottak, a falu „beletörődött” periferiális helyzetébe. Ennek következménye egy viszonylag korai migrációs hullám: már a negyvenes évek végétől vannak visszaemlékezések arra vonatkozólag, hogy fiatalok Pesten vállalnak munkát.

Az észak-keleti országrész ma Ukrajnával határos aprófalvait másként érintette a történelmi változásokból, kataklizmákból fakadó kényszerű migráció: a második világháború végén egy-egy faluból a dologra fogható férfiakat, néhány esetben a falu teljes munkaképes korú férfi lakosságát hurcolták el a szovjet csapatok. Az interjúkból és visszaemlékezésekből, illetve a falu központjában elhelyezett emléktábláról tudjuk, hogy 1944. december 5-én 186 férfit és fiút vittek el malenkij robotra Tiszaújvárosból. Ez nemcsak személyes és családi tragédiák sorát okozta, de komoly hatása volt a megélhetésre, gazdálkodásra, a falubeliek mentalitásának alakulására is, hiszen a faluból évekre eltűntek a férfiak, akik közül nagyon kevesen és csak évek múlva tértek vissza. Az elhurcolt férfiak az akkori lakónépesség mintegy tíz százalékát tették ki.

2. TELEPÜLÉSPOLITIKA ÉS MIGRÁCIÓ

A hatvanas évektől az addig nagyon különböző társadalmi folyamatokkal jellemezhető településeink lehetőségeit alapvetően meghatározták a tervgazdálkodás, a központilag tervezett iparfejlesztés és centralizáció településpolitikai vonatkozásai. Mindezzel párhuzamosan elsősorban az iparfejlesztés és a kollektivizálás hatására a községek foglalkozásszerkezete is átalakult. A hetvenes évek szociológiai vizsgálatai rámutattak, hogy míg a községekben többségében szakképzetlen ipari munkások és betanított munkások éltek, azaz a nem mezőgazdasági ágazatok segéd munkás szükségletét nagyobb részben a községi népesség fedezte (és fedezi napjainkban is), addig a szellemi foglalkozásuk és a terciér szektorban dolgozók aránya sokkal magasabb lett a városokban (Andorka – Harcsa 1982; Konrád – Szelényi 1971). Mindezt tetézte, hogy az aktív keresők közel egyharmada ingázott a lakó- és a munkahelye között. Az ingázás a falusi betanított és segéd munkások körében lett uralkodó életforma (Ladányi 1977). Ha mindezt még összekapcsoljuk a jövedelemelvonás és újraelosztás rendszerével (bővebben lásd Konrád – Szelényi 1971), láthatóvá válik, hogy a hatvanas évek extenzív iparfejlesztésének terhei egyenlőtlenül oszlottak meg a lakosság különböző csoportjai között; nagyobb mértékben hárultak a községekben élő ipari foglalkoztatottakra és az ingázókra, mint a városi népességre. A társadalmi rétegződésből származó egyenlőtlenségek tehát területi egyenlőtlenséget teremtettek, azaz az urbanizációs lejtő az iparosodó magyar társadalmon belül egybevágott a társadalmi rétegződés lejtőjével. A város és falu közötti különbséget egyre kevésbé jellemezte az agrár-ipari dichotómia, annál inkább a társadalmi rétegződésben létrejött hierarchikus viszony (Konrád – Szelényi 1971).

Az extenzív iparfejlesztés gazdasági beruházásainak egyenlőtlen megyei eloszlása következtében a gazdaság teljesítőképességének földrajzi, területi különbsé-

gei nagyon hasonlatosak voltak a napjainkban tapasztalhatóhoz. Egy 1978-ban végzett számítás szerint a budapesti agglomerációban háromszor, a fejlett megyékben kétszer nagyobb volt a gazdaság teljesítőképessége, mint az elmaradott megyékben. Akkor Budapest után Komárom megye következett, most Győr-Moson-Sopron megye – tehát gazdasági fejlettségben a földrajzi elmozdulás nem volt jelentős (Enyedi 2004). A hetvenes években megyei szinten is kimutatható volt a fejlettebb gazdasági területek felé irányuló térbeli mobilitás. Míg Kelet-Magyarország megyéinek vándorlási egyenlege negatív volt, addig ez pozitívumként jelentkezett Budapesten és annak tágabb térségében, valamint néhány nyugat-magyarországi megyében (Konrád – Szelényi 2000).

Ezeket a társadalmi, gazdasági folyamatokat erősítette a települések differenciált fejlesztése, amely már az 1960-as évek első felében megjelent a különböző koncepciókban, ám tényleges súlyt csupán az 1971-ben kormányhatározattal elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban (OTK) szerzett. A centralizációs politika elsősorban az aprófalvas vidékek településeit érintette hátrányosan. A mezőgazdaság kollektivizálása, s különösen az 1959-60-as téesszervezés után megkezdődött a népesség eláramlása a falvakból, amely az aprófalvak esetében meneküléssé gyorsult fel. A racionális üzemméret kialakítása jegyében a hatvanas és hetvenes években zajló téesszervezések, vagyis az, hogy egy-egy településre koncentrálták négy-öt kisközség termelőszövetkezetét, világossá tették az itt élők számára, hogy az önálló falusi paraszti létnek nincsenek többé perspektívái. A kulákosítás dacára a falvakban maradt módosabb parasztcsaládok jelentős része a téesszervezések hírére azonnal, vagy a termelőszövetkezetben anyagilag megerősödve, néhány év múlva elhagyta a falut, de voltak közöttük olyanok is, akik már csak a gyerekeiknek tudták biztosítani az elköltözés lehetőségét (Kovács 1987; Juhász 2006).

A migrációs hajlandóságot a települések közigazgatási önállóságának elvesztése is erősítette. A téesszervezés mintájára a hatvanas években elkezdődött a helyi tanácsok összevonása is, általában 3-5 település tanácsát vonták össze egyetlen községi közös tanácsba. A téesszek és a tanácsok egyesítése párhuzamosan zajlott az országban az „optimális üzemméret” kialakításának jegyében. Ennek logikus folytatásaként elkezdtek összevonni a falusi iskolákat is: előbb csak a felső, majd az alsó tagozatokat is. Itt is meghatározták a „racionális üzemméretet”: optimálisan két párhuzamos osztállyal működő iskolákat próbáltak kialakítani (Vági 1991). Az 1971-ben jóváhagyott OTK felerősítette a hatvanas években elindult folyamatokat. A tervezés legfontosabb eszköze az volt, hogy az egyes településeket szigorú hierarchikus kategóriákba sorolták. A szerepkör nélküli települések kategóriájába sorolt falvak esetében (ebbe a kategóriába került három vizsgált településünk is) a koncepció szelleme és gyakorlati megvalósítása felerősítette a

korábban elindult eróziós tendenciákat. Az intézmény- és forráselvonásra a lakosság további erőteljes elvándorlással válaszolt. Az emberek érzékelték településük helyzetének kilátástalanságát, a kialakult struktúra igazságtalanságait és befolyásolhatatlanságát. A rendszert nem tudták megváltoztatni, ezért próbálták megtalálni benne a számukra kedvezőbb helyet, vagyis a társadalmi hierarchiában való előrelépés a településhierarchiában történő elmozdulást is megkövetelte.

Mindezek a meghatározó területi és társadalmi folyamatok különbözőképpen érintették vizsgált településeinket. Bár 1960 és 1990 között minden falunk lakónépessége csökkent, az arány rendkívül változó volt. Mocsá népességének csak 19,6%-át veszítette el e három évtized alatt, míg Old lélekszáma 55,8%-kal csökkent (lásd 1. táblázat). Mindez egybeesik a megállapítással, hogy a szocializmus időszakában a községek lakosságszáma és népességvesztése között szoros összefüggés mutatkozott (Beluszky 2002). Ugyanakkor, mint azt az alábbiakban látni fogjuk, a migráció célját és irányát tekintve éppen Mocsá és Old áll egymáshoz a legközelebb a négy település között.

1. táblázat: Lakónépesség változása a településeken (%)

	1949– 1960	1960– 1969	1970– 1979	1980– 1989	1990– 2001	2000– 2004	2005– 2009	Összesen 1949–2009
Mocsá	3,0	-3,1	-8,4	-8,1	-3,4	1,9	-2,3	-20,4
Old	-15,0	-20,8	-20,5	-14,5	-0,7	-4,5	2,1	-73,8
Tiszakerecseny	0,7	-2,0	-12,4	-16,2	-9,0	-0,2	-2,3	-41,5
Bedő	3,7	-2,2	-20,0	-21,7	-13,0	-3,0	-3,9	-60,0
Magyarország	7,3	3,2	4,0	-3,1	-3,0	0,9	-0,4	9,0

Forrás: KSH és T-Star adatbázis alapján szerkesztette Koós Bálint MTA KRTK

Mocsá demográfiai helyzetét alapvetően kedvező regionális elhelyezkedése magyarázza. Komárom-Esztergom megye ebben az időszakban az ország egyik legiparosodottabb része volt, mind az iparban, mind a mezőgazdaságban számos munkahely kínálkozott, így az itt élők nem kényszerültek arra, hogy megélhetésük érdekében elhagyják településüket. Sőt, a faluhoz tartozó pusztá, mint a Komáromi Kombinát telepe munka- és lakhatási lehetőségeivel vonzó célpont volt az ország keleti feléből munkát keresők számára.⁹ Mivel viszonylag magas lakónépességű településről van szó, a körzetesítés negatív következményei sem érvényesültek: a szocializmus időszakában önálló tanácsa volt, intézményeket

⁹ Lásd erről bővebben a 4.2 fejezetet.

működtetett (óvoda, iskola), s így viszonylag élhető települési környezetet biztosított. Mocsáról csak annak kellett kimozdulnia, aki közép- vagy felsőfokú intézményben akart továbbtanulni. A lakónépesség csökkenését is alapvetően azzal magyarázhatjuk, hogy a képzettebbek az érettségi, a főiskola elvégzése után már inkább a közeli városokban, többségében Tatabányán, Komáromban vagy Győrben próbáltak boldogulni. Ha az elvándorlás és a természetes szaporodás tendenciáit vizsgáljuk, azt mondhatjuk, hogy vizsgált településeink közül a demográfiai folyamatok Mocsán hasonlítanak leginkább az országos tendenciákhoz, vagyis eltérően a legtöbb magyarországi községtől viszonylag stabilnak mutatkoznak.

Másik három falunk lakónépességének változása sokkal intenzívebb volt, amit egyrészt az ipartelepítés és a munkalehetőségek hiányával, másrészt a körzetesítés negatív hatásaival magyarázhatunk. Bár népességszámukat tekintve csak Old és Bedő tartozik az aprófalvak kategóriájába (Tiszakerecsenyben a hetvenes években még másfél ezren éltek), ennek ellenére mindhárom településen az aprófalvakra jellemző tendenciákat figyelhetünk meg. Elvesztették tanácsi önállóságukat, s ez Tiszakerecseny esetében a mai napig megterheli a településközi kapcsolatokat: a fejlesztések több évtizedes elmaradásával az egykori Lónyai Közös Tanács működését, a fejlesztési források elosztásának vélt vagy valós aránytalanságait okolják. Ugyanakkor Tiszakerecsenyben a szocializmus időszakában mindvégig működött helyben az általános iskola, óvoda, és itt volt a közös tévész központja is. A bedőiek a mai napig a falu „elveszejtéseként” élik meg azt, hogy nem sikerült megőrizniük a tévész önállóságát, és annak központja Biharkeresztesre került. Ugyanakkor, bár a gyerekek száma már a hetvenes években sem volt túl magas Bedőn, a nemzetiségi többségű faluban a román-magyar kétnyelvű általános iskola mindvégig megmaradt. A települések közül az általános iskolát csak Oldon zárták be, már 1976-ban. (A hatvanas években még a faluhoz tartozó pusztán, Tótókföldjén is működött alsó tagozatos oktatás,¹⁰ amelyet az 1962-ben Egyházasharaszttiba kijelölt körzeti iskolacentrummal párhuzamosan szüntettek meg.) Mivel a tévész központja is Egyházasharaszttiban volt, a család minden tagját érintő napi kényeszerű mozgás a mindennapok részévé vált. Az Oldhoz tartozó puszták életét nemcsak az iskola bezárása és a határ közelsége nehezítette, hanem az is, hogy a faluba vezető utat hosszú évtizedekig nem építették meg, így a földút rossz időben használhatatlanná vált.

¹⁰ A Mocsához tartozó Tömördpusztán és Boldogasszonypusztán is működött alsó tagozatos oktatás a harminas évekig. Lásd erről bővebben a 4.2. fejezetet.

2. táblázat: Természetes szaporodás és a vándorlás egyenlege a településeken

Név	Népesség 1970	1970–1979		Népesség 1980	1980–1989		Népesség 1990
		Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet		Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet	
Mocsa	2 877	138	-362	2 594	-63	-164	2 367
Old	606	1	-100	453	-15	-44	394
Tizsakerecseny	1 609	72	-259	1 179	44	-206	1 017
Bedő	725	40	-216	487	-25	-85	377
Magyarország	10 292 758	400 251	8 216	10 709 463	-142 240	-192 400	10 374 823

Név	Népesség 1990	1990–2001		Népesség 2001	2001–2009		Népesség 2009
		Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet		Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet	
Mocsa	2 367	-84	-9	2 274	-89	60	2 295
Old	394	-13	33	414	12	8	376
Tizsakerecseny	1 017	-22	-36	959	-30	-71	963
Bedő	377	-37	-23	317	-33	-47	279
Magyarország	10 374 823	-372 862	196 354	10 198 315	-321 363	-2 519	10 126 016

Forrás: KSH és T-Star adatbázis alapján szerkesztette Koós Bálint MTA KRTK

3. táblázat: A természetes szaporodás és a vándorlási egyenleg arányai

Név	Időszak eleji népességre vetítve ezer főre jutó természetes szaporodás			Időszak eleji népességre vetítve ezer főre jutó vándorlási különbség		
	1970–1979	1980–1989	1990–2001	1970–1979	1980–1989	1990–2001
Mocsa	48,0	-24,3	-39,1	-125,8	-63,2	26,4
Old	1,7	-33,1	29,0	-165,0	-97,1	19,3
Tizsakerecseny	44,7	37,3	-31,3	-161,0	-174,7	-74,0
Bedő	55,2	-51,3	-104,1	-297,9	-174,5	-148,3
Magyarország	38,9	-13,3	-31,5	0,8	-18,0	-0,2

Forrás: KSH és T-Star adatbázis alapján szerkesztette Koós Bálint MTA KRTK

A három település között jelentős különbségeket fedezhetünk fel az elköltözések időbeli szakaszait illetően és intenzitásukban is. Ahogy az előzőekben írtuk, másik két településünkhöz képest Oldról már két évtizeddel korábban, a negyvenes évek végén kezdtek elköltözni, majd a hatvanas-hetvenes évekre elmenekülni a családok (2. táblázat). A migráció intenzitása a nyolcvanas évekre azonban csökkent, azaz ekkorra aki tudott/szeretett volna elköltözni a településről, már megtette. Ezzel szemben Bedőn és Tizsakerecsenyben az elköltözés csak a hetvenes években vált igazán intenzívvé, és a nyolcvanas években is jellemző maradt. Vizsgált településeink közül az elvándorlás mértéke a hetvenes években Bedőn volt a legnagyobb arányú. A 3. táblázatból jól látható, hogy a hetvenes években innen szinte menekülésszerű volt az elköltözés, minden harmadik lakost érintett. Másik három településünkön feleannyi embert érintett, a legalacsonyabb értéket Mocsa képviseli. A nyolcvanas években Mocsaán minimálisra csökkent az elköltözők száma, ahogy Oldon is megfeleződött. Ezzel szemben a nyolcvanas években Tizsakerecsenyből arányaiban még többen költöztek el, és Bedőn továbbra is minden ötödik embert érintett a migrációs hullám. Azt mondhatjuk, hogy a települések ellehetetlenítésére, élhetetlenné válására az oldiak azonnali költözéssel tudtak reagálni, míg a bedőiek és tizsakerecsenyiek csak évtizedes késéssel.

Ahogy a fenti példákban is látható, a hatvanas és hetvenes évek település- és gazdaságpolitikájának hatására a periférikus helyzetű települések, elsősorban az önálló tanácsukat és intézményeiket, gazdasági lehetőségeiket elveszítő falvak lakónépessége jelentős mértékben apadt. Fontos kiemelni, hogy vizsgált településeink esetében, Mocsa kivételével, nem csak a lakónépesség csökkent, ennél sokkal fontosabb társadalmi változás történt: a települések társadalmi szerkezete is átalakult. A szelektív elvándorlás következtében, azaz azzal, hogy elsősorban a fiatalok és a képzettebbek költöztek el a településekről, a falvak elöregedtek, nőtt az eltartottak aránya. Ezeken a településeken szinte csak alacsony iskolázottságú, zömében mezőgazdasági foglalkozású népesség maradt (Kovács 1990; Vági 1991). Ugyanakkor a vándorlás korántsem volt egyirányú, az elvándorlást sok esetben alacsonyabb státuszú népesség bevándorlása követte. A népességük jelentős részét elvesztő településeken, ahonnan mindenki csak elköltözni akart, az ingatlanárak jelentős mértékben leestek, a házak többsége jószerivel eladhatatlanná vált. Ezen települések ingatlanpiaca „másodlagos piaccá” vált, azaz a helyi kínálat lényegesen meghaladta a házak iránti fizetőképes keresletet. Az alacsony áron megszerezhető házak vonzóvá váltak azoknak, akik a nagyobb településeken, különösen a városokban nem tudtak tanácsi lakáshoz jutni, vagy piaci áron lakást vásárolni (Szelényi 1990). Ugyanakkor ez a másodlagos ingatlanpiac tette lehetővé településeinken, elsősorban Tizsakerecsenyben azt is, hogy a cigány családok a falu melletti telepről a faluba költözhessenek. Ez a cigány családok számára csak az

adott pillanatban jelentett társadalmi felemelkedést, közeledést a többségi társadalomhoz, hiszen a cigányok faluba való beköltözése elsősorban a nem cigányok elköltözésétől függött. Azzal, hogy a cigány családok a falu melletti telepről a falu szélső utcájába kerültek, a település társadalmán belül két egymással érintkező, de kulturálisan és demográfiai jellemzőiket tekintve nagyon különböző csoport került térben igen közel egymáshoz.

Az eltérő mértékű szelektív migráció és a gyermekvállalási szokások helyi hagyománya a rendszerváltás időszakára igen különböző demográfiai összetételű helyi társadalmakat hozott létre. Vizsgált településeink közül Oldon kezdődött meg legkorábban, már a negyvenes évek végén a lakónépesség csökkenése, amely nemcsak a családok elköltözéséből, hanem a természetes szaporodás nagyon alacsony mértékéből is adódott. Már 1970-ben is csak 1,7 volt az ezer főre vetített természetes szaporodás, ami messze alacsonyabb érték mind a vizsgált településeinken tapasztalhatónál, mind az országos átlagnál (lásd 3. táblázat). A település hagyományosan az ormánsági református falvakhoz tartozott, ennek megfelelően az „egykézés”, vagyis az a gyakorlat, hogy a közösségek születésszabályozással próbálják megakadályozni a gazdasági megrekedést, a lecsúszást, tradicionálisan jelen volt a településen (Andorka 1975). A természetes szaporodás azért volt még pozitív egyenlegű a hetvenes években, mert a reformátusok mellett az 1920-as években a pusztákra betelepülő katolikusok és a Lankapusztáról a faluba költöztetett cigányok természetes szaporodása nem, vagy csak részben követte ezt a hagyományt. Másik három településünkön a hetvenes években a természetes szaporodás értéke magasabb volt, mint az országos átlag, a többségében görög katolikusok lakra Bedőn volt a legmagasabb, azaz ebben az időszakban még viszonylag fiatalos demográfiai szerkezetű településekről beszélhetünk. Mindez a nyolcvanas évekre drasztikusan megváltozik: a szelektív migráció, azaz a fiatalok elköltözésének következményeként a természetes szaporodás egyik évtizedről a másikra negatív irányba fordul. A nyolcvanas években az ezer főre vetített természetes szaporodás az országos átlagnál lényegesen alacsonyabb értékeket mutat Bedőn és Mocsán is, azaz a szelektív migrációnak köszönhetően nemcsak a lakónépesség csökkent jelentős mértékben, de már az előregedés jelei is mutatkoztak, elsősorban Bedőn. Mindezek nem vonatkoznak Tiszakerecsenyre, ahol a nyolcvanas években – ellentétben az országosan tapasztalható tendenciákkal – még pozitív a természetes szaporodás. Ezt egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy a közelben megnyitott tiszaszalkai üzem jelentős népességmegtartó erővel bírt, ami elsősorban a fiatal családokat érintette, másrészt az itt élő cigány családok jelentős részének nem volt lehetősége arra, hogy elköltözzön, csak a településen belül tudott magasabb státuszú helyre telepedni, így ők is hozzájárultak a természetes szaporodás pozitív értékéhez.

2.1. TÉRSÉGI MIGRÁCIÓ

A családok elköltözése a falvakból, e migráció intenzitása szoros összefüggést mutat a települések társadalmának heterogenitásával/homogenitásával.¹¹ Oldon nagyon különböző társadalmi státuszú csoportok éltek egymástól elkülönülve, azaz míg a két pusztán földművelésből élő, gazdálkodó családok laktak, addig a falu belterületén a lakosságnak csak egy része volt módosabb paraszt. A többség egykori cselédek leszármazottja volt, a falu melletti telepen pedig jó néhány cigány család is élt. A puszták gazdálkodó, piacozó paraszt családjainak már a hatvanas években volt a költözéshez megfelelő mennyiségű felhalmozásuk, a többieknek pedig az intenzív háztájizás biztosította ezt a lehetőséget a következő évtizedekben. Ebben az időszakban elköltözéshez elegendő felhalmozással legkevésbé a cigány családok rendelkeztek, ők éppen ekkorra tudták csak megteremteni rendszeres jövedelmeik alapján az alsó osztálynak megfelelő, stabil életvitelt, esetleg fel tudtak költözni a telepről a faluba, ami számukra jelentős státuszemelkedést jelentett. A helyben maradási erősítette, hogy a képzetlen cigány és nem cigány családok többsége a térségben napi ingázással tudott magának munkát találni nemcsak a körzeti térségben, hanem az ekkor felújított Beremendi Cementműben, a nagyharsányi kőbányában vagy akár a drávaszabolcsi lengyárban. Mindemellett hatósági rendelkezések is akadályozták a cigány családok elköltözését: amikor a szomszédos Egyházasharaszton telkeket parcelláztak azzal a céllal, hogy a kor településpolitikai ideológiájának megfelelően a beköltözött aprófalvakból a tanácsi központba költözzenek családok, a jelentkező oldi cigány családokat eltanácsolták, nem vehettek maguknak tanácsi telket (20. interjú).

A lakónépesség csökkenése, az elköltözés a településen élő nagyon különböző társadalmi helyzetű csoportokat eltérően érintette. Azt, hogy melyik társadalmi csoport tudott leginkább elköltözni a településről, a külterületi és belterületi lakott helyek lakónépességének eltérő irányú változása mutatja. 1949-ben a közigazgatásilag Oldhoz tartozó Eperjespusztán és Tótokföldjén 384-en éltek – majdnem annyian tehát, mint a faluban. Ugyanakkor a hatvanas évekre a puszták lakónépessége megfelelőre csökkent, 1970-ben pedig már csupán százan éltek ott, azaz a negyvenes évek végétől a pusztákról volt a legnagyobb arányú az elköltözés. Sőt a falu lakónépessége 1949 és 1960 között még növekedett is, azaz ebben az időszakban a pusztákról nagy valószínűséggel több család költözött a faluba.

¹¹ Az elnéptelenedő Gyűrűfű esete a hetvenes években komoly közéleti vitát váltott ki, de azért maradt szinte egyedi eset, mert e falu társadalma egységesen jómódú volt. Arra a sérelemre, hogy intézményeit megszüntették, utat nem építettek, a falu társadalma egyöntetűen reagált: elköltözött. A környező falvak lakossága jóval régeztettebb képet mutatott: e települések sorsa a lassú leépülés, elszegényedés maradt. A teherőselek elmentek, a szegényebbek maradtak, és hozzájuk újabb szegény családok csatlakoztak (Juhász 2006: 206).

Oldon sikeres szakszövetkezet működött, szinte minden portán primőr zöldséggel teli főlíák álltak, és a legtöbb család piacozott, tehát a helybeliek megélhetését biztosította a mezőgazdaság. Ennek ellenére a népszámlálás évtizedeken átívelő adataiból nyilvánvaló a trend: a népesség folyamatosan csökkent, azaz az itt élők mégiscsak máshol képzelték el jövőjüket. A faluban sem épültek új házak, elvélve újítottak fel egy-egy ingatlant. A gazdálkodó családok ugyanakkor nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy gyerekeik tanuljanak, ezért legtöbbjüket már az általános iskola felső tagozatára valamelyik siklósi iskolába írtatták. Noha pontos adatokkal nem rendelkezünk, a helyi elbeszélésekből kiderül, hogy a fiatalok többsége a középiskolai és felsőfokú tanulmányai után a térségben maradt, ha a faluba már nem is költözött vissza: Harkányban, Beremenden vagy Siklóson építettek házat, s teremtetek egzisztenciát. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a térség meghatározó szereplői között több oldi származásút találunk: iskolaigazgatókat, sikeres mezőgazdasági vállalkozókat, siklósi díszpolgárt és gyárvezetőt. A jelenség forrása az a családi stratégia, amelynek eredményeként a második gazdaságba eredményesen bekapcsolódó családok második generációja az iskolázottságának köszönhetően olyan pozíciókat foglal el a kapcsolathálóban, amely erősíti, támogatja a család gazdasági pozícióját. Ezt egyfajta polgárosodási folyamatként is értelmezhetjük (Juhász 1986; Virág 2008).

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az oldiak szép lassan kiaraszoltak településükről, de a térségen belül kerestek maguknak „élhetőbb” lakóhelyet, ami a költözés költségeit és kockázatait jelentős mértékben csökkentette, hiszen támaszkodhattak a rokonságon, szomszédságon belüli, kölcsönösségi viszonyokon alapuló segítségre. A költözéssel nem szakadtak meg a falubeliekkel ápolt rokoni, családi, baráti kapcsolatok sem. Ennek köszönhetően az oldi házaspár is jórészt a térségre korlátozódott: az oldiak többsége helyben, vagy a szomszédos falvakból választott magának házasársat. Ennek köszönhetően a falubeliek rokonsági kapcsolatai a térségen belül nagyon kiterjedtek, sűrűek és intenzívek. Napjainkban is jellemző, hogy a közeli városban élő gyerekek, unokák majd' heti rendszerességgel látogatják a faluban maradt idős szüleiket, rokonaikat, baj esetén azonnal megjelennek, segítenek. Bár a faluban számos idős ember, köztük nagyon sok özvegyasszony él egyedül, a gyerekek, unokák gondoskodnak róluk. A még aktív nagyszülők pedig friss hússal, zöldséggel látják el a városbelieket, illetve a szülői, nagyszülői ház átmeneti vagy tartós menedéket jelent a családi konfliktusok idején. Ezeket a sokszor egészen tágra értelmezett rokonsági és családi kapcsolati hálókat használják munkaszerzésre is. Egyrészt a térségben működő néhány mezőgazdasági vállalkozás szívesen választ ellenőrizhető és megbízható munkást a helybeli „rokonokból”, ismerősökből, másrészt szinte mindenkinél vannak a térségben olyan vállalkozó ismerősei, akikhez munkáért fordulhat.

2.2. TÁVOLSÁGI MIGRÁCIÓ – MUNKAERŐ-PIACI KÉNYSZER

Old erősen rétegzett társadalmával és a megélhetést biztosító helyi gazdaságával szemben Tiszakerecsenyben és Bedőn a helyi társadalom jóval homogénebb volt, a megélhetés formái és lehetőségei pedig sokkal szerényebbek. Ezeken a településeken a szegény, kisparaszti családok megélhetése és boldogulása alig különbözött a falu melletti telepen élő cigány családokétól. A hatvanas évek közepéig mindkét csoportra a mindennapi szűkösség volt a jellemző. A migrációs hullám mindkét településen egy évtizeddel későbbre tehető, mint Oldon, azaz a költözést megelőzte egy felhalmozási szakasz, amikor csak a férfiak, fiatal férfiak ingáztak, és csak ezután tudtak családotul elköltözni. Tiszakerecseny társadalmában Bedővel összevetve azonban rétegzettebb volt, itt a nem cigány családok egy része már a hatvanas években igyekezett gyerekeit szakmunkásképző intézetekben, érettségig adó szakközépiskolákban, általában Kisvárdán taníttatni. A falu térszerkezete, a nagy kertek lehetővé tették a háztáji gazdálkodásba való bekapcsolódást – e két tényező mégis differenciálta a falu társadalmát. A családok közötti társadalmi különbségek ennél jóval kisebbek voltak Bedőn: az egykori prépostsági zsellérek és a faluba költöző cigányok társadalmi státusza nagyon hasonló volt.

Bedőről és Tiszakerecsenyről a migráció elsődleges célja a munkavállalás, a munka után való költözés volt. Aki ezekről a településekről kényszerült munkát vállalni, legalább Budapestig kellett utaznia, és az elköltözés is sokkal nagyobb erőfeszítéssel járt, mint Old esetében. A két faluban többségében szegényparaszti és föld nélküli cigányok éltek, akik a költözéshez megtakarítással nem rendelkeztek, képzetlenségük miatt csak a legrosszabbul fizető, legnehezebben elvégezhető munkákat tudták vállalni. A távolabbi városban csak drágábban, a család mindennapi támogatása híján nehezebben tudtak megtapadni, állandó és megfizethető fedélhez jutni.

E két településen az ingázás mintázatai nagyon hasonlóak a klasszikus munkaerő-piaci migráció elméleteiben leírtakhoz. A migrációt magyarázó legfontosabb változó az egyén és a rokonság korábbi migrációs tapasztalata, amely generációkon át öröklődik, a kibocsátó és céltelepülések közötti kapcsolatot a bevándorló hálózatok folyamatos újratermelése tartja fenn (Massey 1987). Legbiztosabban azok tudnak kimozdulni a faluból, akik mozgósítani tudják saját baráti, rokoni kapcsolataikat, ugródeszkaként tudják használni őket. „A migráció folyamatának lényege – egyszerűen fogalmazva –, hogy a hálózatok áthelyeződnek; a kategóriák rögzítettek, és a hálózatok új kategóriákat hoznak létre. Mindent egybevetve, a migráció tényleges alapegysége nem az egyén és nem a háztartás, hanem az ismeretségek, a rokonság, a munkában szerzett tapasztalatok által összekapcsolt emberek csoportja.” (Tilly 2001: 92). Ha a rokonok, barátok már rendelkeznek kapcsolatokkal a lehetséges célterületen, az odavándorolni szándékozók minimálisra csökkenthetik kockázataikat, ha ezekre a már kialakított interperszonális

kapcsolatokra tudnak támaszkodni. E társadalmi hálózatok pénzügyi védőhálóként, továbbá kulturális és politikai információforrásként szolgálnak az újonnan érkezettek számára (Taylor 1986).

A munka után való költözés kényszerűen járt együtt a foglalkozásváltással. A hatvanas évek elejétől a mezőgazdasági dolgozók száma jelentősen csökkent, míg az iparban dolgozók aránya növekedett. A bejárók, a napi ingázók a helyi, mezőgazdasági foglalkoztatásnál magasabb fizetésért dolgoztak, de vállalták a kétlaki életet. A legrosszabb helyzetben a munkásszállón lakó ingázók voltak, akik csak hetente, kéthetente jártak haza. Egyszerre voltak még parasztok, akiknek fontos volt a föld, a háztáji, és már ipari munkások (Kemény 1972; Ladányi 1977; Böhm – Pál 1985). Az ingázók élete nagyon hasonló volt a két világháború között leírtakhoz: „A salgótarjáni szénmedence parasztságából pontosan az a réteg jár bányamunkába, amely máshonnan summásmunkába járna. Szemléletük is ugyanolyan, vagy még valamivel inkább kétlaki és bizonytalan, mint a summásoké” (Szabó 1937: 148).

Tiszakerecsenyben az ötvenes évek nélkülözéseinek időszakából is hallottunk visszaemlékezéseket arra, hogy a család fiatalabb tagjai munkát vállaltak a fővárosban, ezzel segítve az otthon maradtak megélhetését. Ebben az időszakban a migráció célja a pusztá megélhetés biztosítása: az interjúkban az idősök hosszan meséltek arról, hogyan hozták haza a kenyeret a fővárosból a faluba, azaz a budapesti munkavállalás és a hazautazás célja az alapvető élelmiszerek biztosítása volt. Bedői interjúalanyaink is azt mesélték, hogy a negyvenes évektől a férfiak kiskamaszként kerültek fel Pestre dolgozni, és már ebben az időszakban megvoltak azok a rokon kapcsolatok, amelyeken keresztül munkát, átmenti lakhatási lehetőséget lehetett találni a fővárosban. Mind a cigány, mind a nem cigány családok migrációs történetei arról tanúskodnak, hogy a már munkát, lakhatást talált falubeliek segítettek a hátramaradottaknak, testvéreknek, rokonoknak, ismerősöknek az indulásban. Ezek a migráns hálózatok nyilvánvalóan megkönnyítették az elvándorlást, mérsékeltek az új élet kialakításának költségeit és kockázatait. A fiatalok munkavállalását segítette, hogy a termelő üzemekkel kapcsolatban álló budapesti szakmunkásképző intézetek is toboroztak ezekből a térségből tanulókat, ezzel biztosítva a gyárak munkaerő-utánpótlását. A legkiszolgáltatottabbak azok a családok voltak, ahol a családfő vállalt munkát Pesten, szolgáltatottabbak azok a családok voltak, ahol a családfő vállalt munkát Pesten, hosszú évekig ingázott lakó- és munkahelye között, miközben a családja megpróbált helyben, egyrészt a feleség munkavállalására, másrészt a háztájiban megtermelt élelmiszerekre alapozva annyi megtakarítást felhalmozni, hogy abból esetleg a családfő után tudjanak költözni. Az ingázók kétlaki életformájából adódó bizonytalanság, az, hogy a távoli munkavállalással járó anyagi előnyöket beárnyékolta a mindennapokból hiányzó rokon, baráti társas támogató hálózat,

hogy kvázi idegenként kellett valahol élni, gyakran szétzilálta a családi kapcsolatokat, és sokszor megtörte a munkavállalási migrációt.

Tiszakerecsenyből a hatvanas évektől a többség Budapestre ingázott dolgozni, ahol alacsony presztízsű szakmunkákat végeztek, és albérlésben, vagy munkásszállón laktak. Ezen a helyzeten változtatott a hetvenes évektől az ipari decentralizációs program keretében megjelenő tiszaszalkai munkavállalás lehetősége. Az ingázó életforma elhagyását a családi interjúkban általában a nőszüléssel, családalapítással magyarázták, illetve azzal a „szatmári hagyománnyal”, hogy a legkisebb gyerek feladata, hogy a szülőkkel maradjon, gondozza őket, és vigye tovább a családi gazdaságot. A visszaköltözés egyben lehetőséget teremtett az ekkor virágzó háztáji gazdálkodásba való bekapcsolódásba is: a legtöbb családhoz a helyi tévész helyezett ki bikákat, fejős teheneket. A háztáji jelentős napi munkával járt, de lehetővé tette a felhalmozást, amit legtöbbször a gyerekek taníttatásába fektettek: a nem cigány családok szinte mindegyike legalább érettségiig, de többsége főiskolára, egyetemre is eljutatta a gyermekét, segítette őt a városi lakás megvásárlásában. A hetvenes években az „utóparaszti”, a szegényparasztságra jellemző magatartásformát és stratégiát követték, vagyis a családok a mindenkor lehetőségeket kihasználva azért dolgoztak, hogy maguknak, vagy legalább gyerekeiknek a paraszti létformán kívül teremtsenek egzisztenciát (Márkus 1991). Ez a lehetőség a cigány családok csak egy részének adatott meg, többségük a nyolcvanas évek végéig ingázott. Nagyon kevesen tudtak „megtapadni” a fővárosban, vagy annak környékén.

A különböző irányú és intenzitású migráció eredményeképpen vizsgált falvakban eltérően alakult a házassági piac, akárcsak a rokon kapcsolatok rendszere. Mivel Tiszakerecsenyre különböző hullámokban történt a visszatérő, a házassági piac legkülönbözőbb formái rajzolódnak ki a családi interjúkból. Van, akik a szűkebb térségből, a faluból választottak maguknak házastársat, mások az ingázás során ismerték meg leendő házastársukat. Az első csoportba tartozók között többen voltak, főleg férfiak, akik az ingázás, a városi munkavállalás felhagyását is a családalapítással magyarázták. Ez elsősorban a falu jelenlegi elitjére, a háztájizásba bekapcsolódó gazdálkodó családokra volt jellemző, ugyanakkor azok is a térségből választottak maguknak társat, akik soha nem mozdultak ki a faluból. Ők többségében alacsony iskolai végzettségű mezőgazdasági munkások, akiket a tévész alkalmazott. A házaspár szűkös, amennyiben a helyi értelmiség, a módosabb gazdálkodók „rangban” csak nagyon szűk körben válogathatnak. Az a nő, aki a főiskola/egyetem elvégzése után a falujában szeretett volna elhelyezkedni, hat-nyolc korabeli, képzettségben és vagyonban hozzá illő férfi közül választhatott – mesélte egyik női interjúalanyunk. A térségi házaspárba tartoznak a határ menti ukrain falvak is. A nyolcvanas években is voltak, akik a határ túloldaláról „hoztak maguknak” feleséget, ahogy napjainkban is van néhány

feleség, aki Ukrajnából jött a faluba férjhez. Jelenleg a határ menti házaspár életkilését segíti, hogy többen járnak át Ukrajnából dolgozni, akik a falubeliekkel, a határőrökkel mindennapi kapcsolatban vannak. A házaspár másik formája az ingázáshoz köthető. Több családi interjúban merült fel ismerkedési helyként a vonat. A hetente, kéthetente a vonaton együtt utazó fiatalok stabil csoportot alkottak, általában ugyanazok jelentek meg a kupékban, ugyanakkor az ismerkedést segítette az azonos társadalmi státusz, a nagyon hasonló szociális problémák: a város idegensége, a hét közben érzett magány, az egyedüllét. Napjainkban, amikor az ingázás háttérbe szorult, és a megélhetésben ismét előtérbe került a helyben lévő erőforrás, a föld, azok a családok kerültek előnybe, akik helyben házasodtak, „föld a földdel”. Az ismeretségek, rokonságok átszövnek a falu elitjét, mindenki ugyanazokat a „nagy” családokat sorolja fel a falu befolyásos szereplőiként, míg a távolabbról beházasodók évtizedek múltán is csak „gyüttmentek” maradnak.

Tiszakerecsenyen évtizedeken átívelő, napjainkig jellemző stratégia, hogy a felhalmozás a gyerekek, a következő generáció továbbtanulását szolgálja, amely szinte minden esetben együtt jár azok elköltöztetésével. Ennek eredményeképpen a családi interjúkból egy térben nagyon tág rokonsági háló rajzolódik ki: a gyerekek többsége a megyeszékhelyen, Nyíregyházán, vagy Debrecenben, esetleg Budapesten él. Az, hogy térben ennyire kitágult a rokonsági háló, pillanatnyilag inkább előnyként jelentkezik: több mezőgazdasági vállalkozó mesélte például, hogy a gyümölcs, az abból feldolgozott termékek értékesítéskor igénybe vették a „városi” rokonok segítségét és ismeretségi körét. Ugyanakkor az elköltözött fiatalok költözése a faluhoz nagyon széles skálán mozog: a nagyobb ünnepekkor azért még sokan jönnek, vannak, akik nyaralni is küldik az unokákat, de akadnak olyanok is, akik a nagyobb gazdasági eseményekre, szüretre, disznóvágásra is jönnek segíteni. Szinte nem találkoztunk olyan családdal, amely ne rendelkezett volna falun kívüli kapcsolatokkal, amelyeket igen gyakran aktiválnak is a kerecsenyiek. Különösen igaz ez azokra a cigány családokra, akik az elmúlt húsz évben, különböző hullámokban torlódtak vissza, többségében Budapestről vagy annak környékéről, és korábbi hálózataik, ismeretségeik mobilizálásával próbálnak újra meg újra útra kelni. Elbeszélésük szerint számukra Tiszakerecseny átmeneti menedéket jelent.

Bedő a mezőgazdaságon kívül nem tudott más megélhetési lehetőséget nyújtani lakóinak, a faluban maradók számára a háztáji állattartásból származó jövedelmek a következő generáció kimenekítését szolgálták. A megélhetési lehetőségek szűkössége felgyorsította a térbeli mobilitást: a falu lakossága a herves évek közepétől a rendszerváltásig, szűk másfél évtized alatt megféleződött, legtöbben Budapestre, vagy a közeli városokba költözve tudtak csak boldogulni. A migrációt erősítette, hogy a falu etnikai sziget volt a szűkebb térségében: a többi falu-

val szemben itt többségében románok és oláh cigányok éltek, így a szomszédos falvakkal nem is nagyon alakultak ki gazdag és intenzív rokoni kapcsolatok, amelyek helyhez kötötték és megtartották volna a családokat.

3. DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltást követő társadalmi, gazdasági átalakulás következtében az ország térszerkezete a piacgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás tekintetében kettéhasadt. A fővárosban és annak agglomerációjában, illetve az ország nyugati, észak-nyugati területein elsősorban a meglévő humán kapacitásoknak, a külföldi tőkeberuházásoknak köszönhetően új munkahelyek jöttek létre, ezen ország-részek tehát újraiparosodásuk következtében sikeresen alkalmazkodtak a piacgazdasági viszonyokhoz (Barta – Czirfusz – Kukely 2008). A szocialista nehézipari központok térségét, illetve a hagyományos mezőgazdasági területeket a rendszerváltást követő gazdasági változások negatívan érintették, itt válságócok alakultak ki. Ez a kettéhasadás nem írható le egyszerűen a fejlettség-fejletlenség dimenziójában, vagy akár egyenlőtlenségi rendszerként: az ország egyik része az ott lakók magasabb képzettségére és alkalmazkodóképességére alapozva, a nemzetközi vállalatok befektetéseinek köszönhetően sikeresen illeszkedett a globális piacok és városhálózatok rendszeréhez. Azonban az ország azon területein, amelyek még el sem indultak a modernizációs pályán, a depresszív gazdasági környezetben kényszerűen koncentrálódik a képzetlen, nem mobil népesség, amelynek az ingatlanpiac hihetetlen különbségei, a térbeli mobilitás támogatásának hiánya miatt lehetősége sincs arra, hogy az ország „boldogabbik” felébe költözzön (Koós – Virág 2010).

Vizsgált településeink közül Mocska fekszik e „boldogabbik” félen, míg a másik három falu az ország válságterületein. Ahogy a korábbi évtizedekben, úgy a rendszerváltás után is jellemző volt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével minden, a társadalmi hierarchiában feljebb vagy lejjebb kerülő csoport igyekezett megtalálni a társadalmi státuszának megfelelő térbeli pozíciót. Esetünkben 1990 és 2009 között Oldon és Mocsán megfordult az évtizedes migrációs trend, pozitív irányba mozdult el a vándorlási egyenleg, ugyanakkor nagyon különböző társadalmi összetételű családokat érintett. Mocsára az alacsonyabb rezsi-költségek és a kellemes családi házaspár környezet, a kedvező intézményi ellátottság miatt elsősorban alsó középosztálybeli családok költöztek a közeli városok panelházaiból. Számukra korábbi munkahelyeik a költözés után is elérhetőek maradtak. Egyfajta szuburbanizációként is értelmezhetjük a folyamatot, amelyen belül Mocska több közeli város (Tatabánya, Komárom) „kertvárosává” válik. A faluhoz tartozó puszták ezzel szemben egyrészt a szociális migráció célterületeivé

váltak, elvált férfiak, leszerelt katonatisztek, bántalmazott feleségek és más lecsúszó vagy lecsúszott, üldözött stb. családok és egyedülálló emberek húzták meg ott magukat; másrészt vállalkozóknak és celebeknek kínált „rejtekhelyet”.¹² Oldra ugyanekkor elsősorban alacsony iskolai végzettségű, piacképes szakmákkal nem rendelkező, bizonytalan egzisztenciák, többségében cigány családok szorultak vissza, sokan közülük nem is a faluba, hanem az évtizedekkel korábban elnéptelenedő pusztákra.¹³ Többen költöztek át a szomszédos, a helybeliek szemében csak „dzsungelként” számon tartott Alsószentmártonból is. Old eddigi státusza és az oldiak önmagukról alkotott képe a szomszédos, „cigány gettóként” elhíresült településtől való megkülönböztetésen alapult, és a szentmártoniak beköltözése ezt kezdte ki.¹⁴

Bár a tiszakerecsenyi adatok továbbra is negatív vándorlási egyenleget mutatnak, a családi interjúkból tudjuk, hogy ez két ellentétes folyamat eredménye. A településre továbbra is jellemző a szelektív migráció, azaz a fiatalok a főiskola, egyetem elvégzése után a boldogulási lehetőségek hiánya miatt már nem költöznek vissza a faluba. Az itt élő és gazdálkodó családok célja ugyanaz, mint a nyolcvanas években volt – a gyerekeket taníttatással kimenekíteni a faluból, a mezőgazdaságból. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy piacgazdaságra való áttérés, különböző krízisek majd a gazdasági válság következtében a városban ellehetetlenülő családok, többségében cigányok visszatértek a faluba.¹⁵ Ez a családok egy része számára ideiglenes állapot, azaz újabb munkalehetőségek felbukkanása esetén ismét próbálkoznak a városba költözéssel, munkavállalással. Mindezt a folyamatosan fenntartott és ápolott migrációs hálózatok teszik lehetővé: a családi interjúkban számos helyen bukkan fel a sikeres városi vállalkozó rokon képe, akitől az újabb lehetőséget várják. A családok egy része esetében azonban a Tiszakerecsenyre való költözés – hasonlóan a mocsai pusztákhoz és Oldhoz – a szociális migrációt jelenti. A rendszerváltás után sokan gondolták azt, hogy a falusi élet olcsóbb lesz. A helyben megtermelt élelmiszer, a hetvenes évek háztáji gazdaságainak újraindítása, a még működő családi hálózatok segítenek átvészelni a gazdasági válság okozta krízishelyzetet, esetleg lehetőséget teremtenek az önellátás új formáinak kialakítására is. Ezek a kezdeményezések azonban kudarcot vallottak: a háztáji gazdálkodás hetvenes évekbeli modellje megfelelő tudás, tőke és innováció nélkül nem, vagy csak részlegesen illeszthető a piaci viszonyokhoz (Kovács 1997; Rácz 2009). Azzal, hogy a családok, feladva városi lakóhelyüket, a munkahelyektől távol eső településekre költöztek, csapdába kerültek: az ingatlanárak növekvő különbségei miatt a leghátrányosabb helyzetű,

¹² Lásd erről bővebben az 5.2 fejezetet.

¹³ Lásd ugyanott.

¹⁴ Lásd erről bővebben a 3.4 fejezetet.

¹⁵ Lásd erről bővebben a 4.4. fejezetet.

periférikus térségekből szinte lehetetlen a fejlődési centrumok irányába költözni. Napjainkban az e falvakból kifelé irányuló munkavállalás kevesebb pénzt, bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb helyzetet eredményez, mint az elmúlt évtizedekben valaha, és nem teszi lehetővé azt sem, hogy az „új ingázó” megkapaszkodjon a városban (Koós – Virág 2010).

4. táblázat: Vizsgált településeink demográfiai összetételének változása 1990–2009

Név	60 éven felüliek a népesség százalékában				14 éven aluliak a népesség százalékában				100 fő 60 év feletti lakosra jutó 14 év alatti lakosok száma			
	1990	2001	2005	2009	1990	2001	2005	2009	1990	2001	2005	2009
Mocsa	14,6	20,9	20,6	21,6	21,1	16,8	16,5	16,1	144,6	80,4	80,0	74,7
Old	18,4	17,6	17,9	16,0	20,8	24,4	21,5	23,9	112,9	138,4	120,0	150,0
Tiszakerecseny	19,3	25,5	22,7	21,2	24,2	19,9	19,2	18,7	125,0	78,0	84,6	88,2
Bedő	18,6	27,8	25,7	27,6	18,9	16,7	13,4	11,8	101,5	60,2	51,9	42,9
Országos	18,9	20,4	20,9	22,1	20,5	16,6	15,3	14,6	108,7	81,4	73,2	66,2

Forrás: KSH és T-Star adatbázis alapján szerkesztette Koós Bálint MTA KRTK

Azt mondhatjuk, hogy demográfiai szempontból a kilencvenes évek elejére Oldon vákuumhelyzet alakult ki: aki tudott/szeretett volna, az előző harminc-negyven évben már elköltözött a településekről, elsősorban a pusztákról. A faluban csak idős emberek maradtak, és azok a többségben cigány családok, melyek azért maradtak a faluban, építkeztek, vásároltak házat, mert helyben, a térségben több munkalehetőség adódott. A rendszerváltás körüli változásokkal, a munkalehetőségek hirtelen beszűkülésével ezek a családok is csapdahelyzetbe kerültek: elköltözni már nem tudtak, helyben boldogulni pedig lehetetlenné vált. A tartós munkanélküliség és a társadalmi kirekesztettség hatására igen rövid idő alatt gyökeresen megváltoztak a termékenység szabályozásával kapcsolatos szokások (Durst 2002), azaz amellet, hogy a születések száma elkezdett növekedni, a nők is egyre fiatalabban vállalják első gyermeküket. Az elmúlt húsz évben Old lakónépessége ismét „megfiatalodott”, a természetes szaporodás és a vándorlási egyenleg is pozitív irányba fordult, a 14 éven aluliak aránya az országos átlagnál jóval magasabb, jelenleg minden negyedik-ötödik lakos 14 év alatti. Az idősek és fiatalok arányának mutatói (4. táblázat) az elmúlt húsz évben az országos és a másik három vizsgált településsel ellentétes tendenciát mutatnak: 1990 óta folyamatosan növekszik a 100 időse 14 éven aluliak száma, jelenleg száz 60 év feletti lakosra 150 14 éven aluli jut. Old lakónépessége nemcsak megfiatalodott, hanem ki is cserélődött. Napjainkra a faluban cigányok és nem cigányok

demográfiai helyzete egymással teljesen ellentétes: a nem cigány családokban leginkább idősek élnek, a cigány családok többsége viszont fiatal, kisgyerekes.

Tiszakerecsenyt ehhez igen hasonló társadalmi és demográfiai folyamatok jellemzik, csak lassabban és elhúzódbban járszódni le, mint a korábbi évtizedekben Oldon. Jelenleg a faluban egymás mellett élnek a házaikat, kertjeiket féltő, a helyi cigány és nem cigány szegényeket foglalkoztató egykori parasztok leszármazottai, akiknek gyereke már nem él a faluban, valamint a többnyire sokgyermekes szegény családok. Az ő többségük cigány, de köztük is számosan vannak, akik nem a faluban képzelik el a jövőjüket, szeretnék folytatni megszakított migrációjukat. Így – ha nem történik semmi változás – egy generáción belül olyan vákuumhelyzet alakul ki, mint néhány évtizeddel korábban Oldon, amit nagy valószínűséggel a faluban élő és újonnan beköltöző szegény és cigány családok fognak kitölteni.

Bedő esetében, ahol az elvándorlás arányaiban a legnagyobb mértékű volt, és a természetes szaporodás egyenlege már negyven éve negatív, hasonló vákuumhelyzet alakult ki, mint Oldon. Különbőség a két település között, hogy a nem cigányokkal együtt a bedői cigányok is elköltöztek, és sikeresen megtapadtak a városokban. Hasonlóan a másik két faluhoz, a kilencvenes évek elején Bedő is válhatott volna a szociális migráció terepévé, ám nem így történt. Egyrészt nem válhatott volna a szociális migráció terepévé, ám nem így történt. Egyrészt nem volt jellemző a visszatörődés a faluba, az itt élők pedig nagyon „vigyáztak” arra, hogy ki költözhet Bedőre. A mai napig büszkén említik, hogy nem voltak olyan megmondolatlanok, mint a szomszédos falu, ahova beengedtek „mindenféle cigányokat”, és ahol most nem lehet egy házat sem eladni. Ha volt is jelentkező, a bedőiek szelektáltak, inkább összefogtak, és az eladó házakat maguk vásárolták fel. Így a Románia EU-s csatlakozásával megjelenő nagyvárad vevőknek biztonságos és nyugodt faluban kínálhattak eladó házakat, bedői viszonylatban magasnak számító, a romániaiak számára nagyon kedvező áron. Ugyanakkor a romániai beköltözők nem használják a falu – egyébként román nemzetiségű – oktatási intézményeit, sokszor be sem jelentkeznek állandó lakosként, csak saját ízlésükre átalakítva használják a falu tereit, amely kissé beárnyékolja a falubeliek és a beköltözők között formálódó szomszédsági kapcsolatokat.

Összességként azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltás után településeink polarizálódtak – nagyon hasonlóan az országos trendekhez. Mocska az ország szerencsésebb részén sikeresen kapcsolódott a városhálózatok rendszerébe, népessége stabil. Bedő épp most indult el azon az úton, amely lehetőséget ad arra, hogy ismét integrálódjon Nagyvárad agglomerációjába. Old és Tiszakerecsen végletesen a perifériára szorult, az ott élők menedékként vagy depóként (Feischmidt 2008) használják településüket.

3.2. FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS MEGÉLHETÉSI TECHNIKÁK ÉS KÉNYSZEREK

VIDRA ZSUSZANNA

1. „INFORMALITÁS” A FEJLETT ÉS A FEJLETLEN GAZDASÁGI RENDSZEREK BEN

Az „informális gazdaság” és az ahhoz kapcsolódó tevékenységek kutatása, a terminológia megjelenése és a különböző definíciók elterjedése az 1970-es évek elejére tehető, amikor is Keith Hart szociálintropológus az afrikai Ghánában, a városi munkanélküliség területén végzett kutatásai során először foglalkozott explicit módon ezzel a jelenséggel (Hart 1973). Hart dualista rendszert képzelt el, mely a fizetett munkából és az önfoglalkoztatásból áll. Ez utóbbi alá tartozó összes tevékenységet az „informális gazdaság” alá sorolta (Portes 2005). Az informalitás weberianus alapú megközelítése különbséget tett a modern, bürokratikus és racionális gazdasági szervezetek, valamint a személyközi kapcsolatokon alapuló gazdasági tevékenységek között. A fogalom a „fejlődéstanulmányok” diszciplínáján keresztül intézményesült, amikor az International Labour Organization is elkezdte a Hart-féle felosztást használni. Ennek legfőképp az lett a következménye, hogy az informalitást csak és kizárólag a szegénységgel, az alacsony termelékenységgel és akkumulációs képesség hiányával kezdték el azonosítani (Portes 2005; Centeno – Portes 2006).

Ezt a megközelítést egyrészt maga Hart, másrészt további kutatók, pl. a latin-amerikai társadalmakat vizsgáló Hernando De Soto (1989), hamar megkérdőjelezték, és az informalitást a szegénységgel magyarázó megközelítéssel éppen ellentétes elméletet fogalmaztak meg. Ennek lényege, hogy az állami túlszabályozással vagy merkantilista politikával szemben (amely lefojtja a társadalom kezdeményező potenciálját), az informális gazdaság megjelenése és az ott folytatott tevékenységek a vállalkozó szellem felbukkanását jelentik, és lehetővé teszik annak kiteljesedését.¹⁶ Ahogy Hart fogalmazott: „az emberek kezükbe veszik a gazdasági erőt, amelyet a központosítás meg akar tagadni tőlük” (Portes 2005: 427).

¹⁶ De Soto marxista alapokon álló kutató véleménye szerint a formális, szabályozott gazdaság az elit érdekeit szolgálja, csak ők rendelkeznek azokkal az erőforrásokkal, amelyekkel ott működni lehet. Tehát nem a neo-liberális államot támogatja, hanem az elitnek kedvező merkantilista államot támadja.

A harmadik világ felé irányuló fejlesztéspolitika a technológiai transzfer logikájára épült, és azt a célt tűzte maga elé, hogy az Európában a második világháború végével megvalósult újjáépítési modellt alkalmazza az afrikai kontinensen. A technológiai újítások lehetővé teszik a modern ipar kialakulását és a hozzá fűződő fejlődést: létrejön a modern gazdaság. Ez a „nagy ugrásnak” nevezett jelenség azonban messze nem valósult meg, és ahogyan azt sok antropológus, köztük Banfields és Geertz is állította, addig nem lehet a koloniális időszakot meghaladni, amíg a hagyományos tradicionális családi szervezetek el nem tűnnek. Ezzel szemben a Hart-féle duális magyarázat szerint ez a két forma – formális és informális – nincs konfliktusos viszonyban, hanem kiegészítik egymás működését (Smith 1989).

A fejlett világ országainak vizsgálatakor ugyanakkor azokat a pénzkereseti tevékenységeket tekintik az informális gazdaság körébe tartozónak, amelyek valamilyen módon ki- vagy elkerülik az állami szabályozást, és az állam által nyújtott védelem alól is mentesek (Castells – Portes 1989; Feige 1990). Ebben a megközelítésben nem válik el egymástól pontosan az informális és az illegális kategóriája: a szociológusok értelmezése szerint az adott társadalmi kontextusban dől el, hogy egy adott tevékenység informálisnak vagy illegálisnak számít-e. Ugyanakkor azt is hozzáteszik, hogy az informális „nem tiltott”, míg az illegális „tiltott” dolgokkal foglalkozik. Castells és Portes (1989) az előállítást, illetve a csere (áru, szolgáltatás stb.) oldalát is bevonta a modelljébe, így nemcsak a végtermék (szolgáltatás stb.) felől lehet a „tiltott” és „nem tiltott” kategóriákat értelmezni.

1. táblázat: *Gazdasági tevékenységek típusa*

Az előállítás és elosztás folyamata	A végtermék	A gazdasági típus
+	+	formális
-	+	informális
+ és -	-	illegális

Tiltott: -; Nem tiltott: +. Forrás: Portes 2005: 428.

A szerzőpáros a célok oldaláról is vizsgálja a tevékenységeket. Három különféle céltípust és ehhez rendelt tevékenységeket nevez meg: a háztartások egyszerű túléléséért folytatott tevékenységek; az üzleti tevékenység hatékonyságának fokozása a munkaerő vagy az alvállalkozók írott szerződés nélküli bevonásával; illetve a tőkeakkumuláció, a gazdasági növekedés elérése a szolidaritási hálózatok mozgósításával, a nagyobb flexibilitás és alacsonyabb költségek biztosításával. Ezek mentén tehát beszélhetünk túlélési, kizsákmányolási és akkumulációs célról.

A szerzők általában felvetik azt a kérdést, hogy milyen előnyei és hátrányai vannak az informális gazdaságnak, és miért kell egyáltalán foglalkozni vele. Az előnyök között általában megemlítik, hogy az informális gazdaság hozzájárulhat a növekedéshez, lenyomhatja a munkaerő, az élelmiszerek és szolgáltatások árát is. Jelentős egyéni bevételeket generálhat, szegényebb rétegek esetében pedig garantálni tudja a megélhetést, akár az életszínvonal emelkedését is, illetve csökkentheti az állami transzferektől való függést. Teret ad az innovációnak és kezdeményezőkézségnek, miközben politikailag azzal az előnnyel kecsegtet, hogy képes levezetni és oldani a társadalmi feszültségeket. Ezzel szemben a hátrányok között szokás említeni, hogy az informális szektorból soha nem indul ki megfelelő mértékű növekedés. Az állami bevételek csökkenése miatt hozzájárulhat a deficit kialakulásához és közvetetten az adóemelésekhez. Nyilvánvalóan nem fair versenyhelyzetet teremt, és növeli a fejlett és fejletlenebb országok közötti különbségeket. Társadalmi értelemben a legfontosabb hátránya, hogy az informális szektorban dolgozókat nem illetik meg azok az állam által biztosított juttatások, illetve védelem, amely lehetővé tenné, hogy ne kerüljenek teljesen kiszolgáltatott helyzetbe. Politikai tekintetben pedig hibás gazdaságpolitikához vezethet (valós adatok híján), illetve növelheti a korrupciót az országon belül (Gérxhani 1999).

2. AZ INFORMALITÁS GYÖKEREI A KOMMUNISTA RENDSZERBEN

A kisipar a szocialista rendszerben is jelentős gazdasági erőt képviselt. Emellett a mezőgazdaságban dolgozók, valamint a munkások jelentős része is tovább folytathatta az önfenntartáshoz hozzájáruló „háztájizást”, ami ugyancsak az informális gazdaság egyik terepe volt. A Kádár-rendszer konszolidációs politikájának következtében az 1950-es években keletkezett szabályozások részben ugyan fennmaradtak, de sok tekintetben áthághatókká váltak: „a kádárizmus esszenciális innovációja abban állt, hogy informálisan és hallgatólagosan elfogadta, hogy a formális szabályokat nem kell betartani” (Böröcz 2000: 362).

Hasonlóan a Hart-féle megközelítéshez, mely szerint az informális gazdaság a tiszta, illetve vad piaci erők terepe, a kutatók hajlottak arra, hogy az állami tervgazdálkodással jellemezhető szocialista rendszerekben kialakuló „második gazdaságot” a piaci és az egyéni szabadsággal azonosítsák. Gyakran megfogalmazódott, hogy az állami túlszabályozásból és a hiánygazdaságból a rendszer funkcionáriusainak aktív részvételével létrejött informális gazdaság is hozzájárult a rendszer legitimációjának aláásásához és későbbi bukásához. Böröcz szerint az informális vagy második gazdaság államszocializmusbeli konceptualizálása sokszor

leegyszerűsítő módon írta le a gazdaság és a gazdasági szereplők szerveződését. Az állami tulajdonú vállalati szférát azonosította a formális gazdasággal, és az informalitás minden jelenségét a második gazdaságba tartozónak tekintette. Ezzel lényegében nem vett tudomást arról, hogy az állami, formálisnak elgondolt szféra is milyen mélyrehatóan át volt szöve az államszocialista típusú menedzserek informális hálóiával. Ebből következik tehát, hogy az első és a második gazdaságot inkább olyan rendszerként kell értelmezni, ahol mindkettőben megtalálhatóak a formális és informális elemek, és ilyen módon a kettő részben elkülönül egymástól, részben pedig átfedésben van (Böröcz 2000).

A rendszerváltást közvetlenül megelőző időszakban az elitpozícióban lévő gazdasági vezetők, illetve (ahogy azt különféle kutatások adataiból tudjuk) a lakosság kétharmada valamilyen módon részesedett a második gazdaság kínálta előnyökből. Ezt nevezik az „eredeti kapcsolati tőkefelhalmozás”¹⁷ korszakának (Böröcz 2000).

A rendszerváltás megváltoztatta a korábban kialakult formális és informális viszonyokat: „Az államszocializmus összeomlása kétségkívül feltördelte és átrendezte a formális hálózatok hierarchiáját – elsősorban a politikai intézményrendszerben és ennek csúcspozícióin eredményezett mindez látványos mozgást –, ám eközben érintetlenül hagyta az informális kötések, kapcsolatok rejtettebb, a makroszerkezeti valóság átalakító indulat számára kevésbé elérhető világát. ... Az informális hálózatok így napjainkban komoly társadalomformáló szerepet játszanak: ők alakítják az új struktúrák alapjellegzetességeit és ők határozzák meg, mely szereplők hol foglalhatnak helyet az új hierarchiákban. Ez az értelmezés meglehetősen kétellyel tekint tehát a nagy, modernista társadalomalakító projektekre, a társadalmi átalakulások valódi tervezhetőségére és racionális irányíthatóságára” (Böröcz – Southworth 1995: 18).

Elmondható tehát, hogy közép-európai és magyar sajátosság, hogy az informalitás a kapitalista fejlődés szerves része volt a tőke mindvégig meglévő hiánya miatt. A kisvállalkozások és a személyesebb kapcsolatokon alapuló gazdasági szervezetek hagyománya erős (tartós) viselkedési mintaként élt tovább, és a kádárizmus feltételei között is meghatározó társadalomformáló erővel bírt. A rendszerváltás nyertesei között a több, míg a vesztesei között a kevesebb informális kapcsolatrendszerrel és gazdasági beágyazottsággal rendelkezőket találjuk.

A kérdés az, hogy az elmúlt húsz év posztszocialista időszakában a nyertesek továbbra is az informális gazdaságban, informális kapcsolatrendszerek működtetésével tartják-e fenn pozícióikat, vagy történt-e valamiféle elmozdulás a „formalizálódás” irányában. Az ország ugyanis egyre jobban bekapcsolódott a globális gazdasági rendszerbe (és nem csak annak a „fekete”, „szürke” zónáiba), ami

¹⁷ A szerző az angol „assets” szót használja a „capital” szó helyett, elkerülendő a bourdieui és colemani szóhasználatot. Magyarra mindkét kifejezés tőkeként fordítható.

sokkal formalizáltabb működési módot teremthetett meg. Továbbá az állam is a formalizáltabb cselekvéseket támogatja szabályrendszerein keresztül, amit a Kádár-korszakkal szemben, a rendszerváltás után (elvileg) nem fenyeget legitimációs deficit. Ezen kívül azt is érdemes megvizsgálni, hogy a vesztesek milyen mértékben szorultak ki anno az informális rendszerekből, mi történt azóta, illetve kialakultak-e újabb informális viszonyok, lehetőségek, vagy bezárultak ezek az utak. Feltehetjük még azt a kérdést is, hogy hogyan rajzolódott át a formális és az informális viszonya, és vajon még mindig az informalitásban való részvétel jelenti-e az előrejutás útját és milyen mértékben kell beágyazódni az informális viszonyokba a különféle társadalmi csoportoknak, rétegeknek a boldoguláshoz.

3. INFORMALITÁS ÉS TEREPKUTATÁS

A közösségkutatás keretei között végzett terepmunka ugyan a fenti kérdésekre nem tud választ adni, de mikroszinten bemutatja, hogy adott településen hogyan, milyen mechanizmusok alapján rendeződnek a formális és informális viszonyok. Közel lépve egy „közösséghez”, jól kirajzolódnak a kapcsolatrendszerek, kötődések, függőségi viszonyok, boldogulási módok. A különféle adottságokkal bíró terepeink jellemzése során képet kaphattunk arról, milyen lehetséges változatai alakultak ki a formális és informális, illetve illegális gazdasági, megélhetési, társadalmi formáknak és viszonyoknak a rendszerváltás után húsz évvel.

Az egyes terepeket elemezve megnéztük, hogy a csoportok/rétegek milyen mértékben involválódtak az informalitásba és/vagy az illegalitásba, illetve mennyire és miben függenek ettől. Milyen célt szolgál az informálitáshoz való kötődés: az akkumuláció¹⁸ vagy alapszükségletek megteremtéséhez van rá szükség? Hol húzódik a legális és illegális határa? Kik, milyen körülmények hatására lépik át ezt a határt?

Az esettanulmányokban (lásd 4. fejezet) a „sűrű leírás” módszerével felvázoltuk, hogy az adott településen milyen társadalmi csoportok, rétegek különbözterheltek meg. Ezeket anyagi és jövedelmi helyzetük, lakáskörülményeik, gazdasági aktivitásuk (mivel foglalkoznak, miből tartják fenn magukat) alapján kategorizáltuk és jellemeztük. Tanulmányunk az így meghatározott kategóriákat, illetőleg csoportokat elemzi tovább a formalitás/informalitas szempontja alapján. Először a bevételek struktúráját vizsgáljuk meg, azt tehát, hogy az egyes csoportok esetében inkább a piaci vagy inkább az állami (1), illetve inkább a formális vagy inkább az informális (2) bevételek dominálnak-e. Ezután arra a kérdésre keresünk választ, hogy ezek megszerzéséhez jellemzően milyen kapcsolatrendszereket (3) kell mozgatni, formálisat, informálisat vagy illegálisat.

¹⁸ Akkumuláció alatt a jövedelem, tőke és kulturális tőke felhalmozását értjük.

2. táblázat: Bevételek forrása, típusa és kapcsolatrendszerek

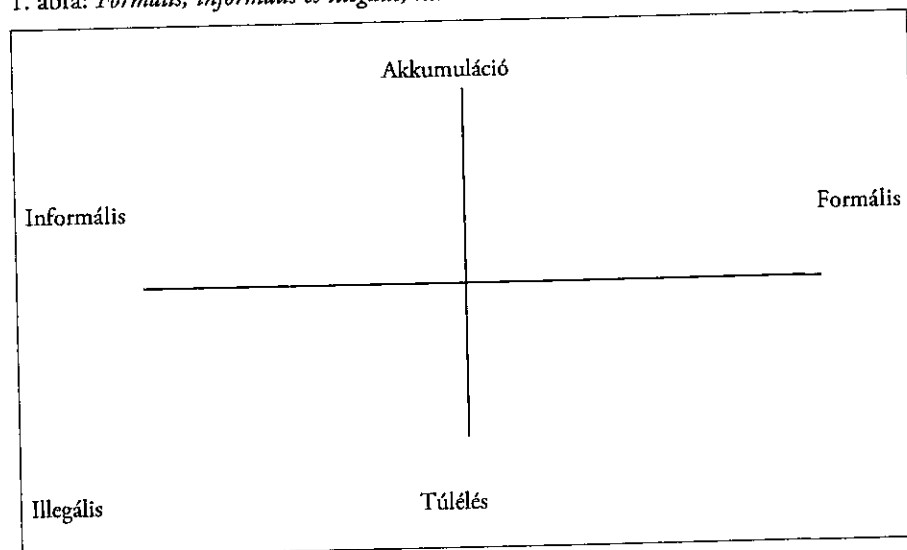
(1) Bevétel forrása	állami ●	piaci ○	vegyes ●
(2) Bevétel típusa	+ (formális)	- (informális)	-- (illegális)
(3) Kapcsolatrendszerek	+ (formális)	- (informális)	-- (illegális)

Végül kitérünk arra is, hogy a különböző (akár formális, akár informális vagy illegális) gazdasági tevékenységek milyen funkciót töltenek be az adott háztartások életében, milyen célt szolgálnak: inkább az akkumulációt (+) vagy inkább a túlélést (–) segítik.

Mindegyik dimenzió esetében a legjellemzőbbet vagy dominánsat tekintjük mérvadónak, tehát pl. a kapcsolatok esetében azt, amelyik a leginkább szükséges az adott csoport jövedelmének, anyagi státuszának biztosításához. Azonban vannak esetek, ahol úgy találtuk, hogy egyformán szükséges ez is, az is (ezeket jelöltük a táblázatban a „vegyes” kategóriaként).

Ezek után a különböző csoportokat elhelyeztük egy ábrában a formális/informális és a túlélés/akkumulációs tengelyek mentén, megpróbálván azt is érzékelteni, hogy ki milyen mértékben vesz részt a formalitásban vagy az informalitásban (ez utóbbi legszélső pontját tekintjük illegalitásnak). A túlélés/akkumuláció dimenzió pedig azt kívánja érzékelteni, hogy az adott csoportnak milyen a státusza megélhetés tekintetében, tud-e beruházni a saját vagy gyerekei jövőjébe, vagy egyszerűen a mindennapi megélhetésért kell küzdenie.

1. ábra: Formális, informális és illegális, illetve túlélés és akkumulációs dimenziók

3.1. OLD

3.1.1. „Lecsúszott egzisztenciák”

Oldon találkoztunk olyan, főként egyedülálló emberekkel, akiket már a családi, rokonsági kapcsolatháló sem tartanak meg, általában csak valamilyen illegálisba hajló informális úton tudják magukat fenntartani. Ilyen volt például az az asszony, aki Tótokföldjén egy öregember ápolásával foglalkozott, annak nyugdíja fejében.

3.1.2. Segélyből és egyéb bevételekből élő (főként) cigány családok

Az érintett családok nagy része a rendszerváltást követően minden munkalehetőségtől elesett. Korábban a falu többi lakosához hasonlóan az Egyházasharaszti Jóbarát Técsznel dolgozott. A családok bevételi struktúrája igen heterogén, ami abból fakad, hogy a nagyon alacsony jövedelmek csak együttesen tudnak valamicske megélhetést biztosítani. Az állami segély típusú transzferek, illetve az idősök nyugdíja mellett megtalálhatók a formális piaci források is, pl. a napszám, igaz, egyre kevesebbek számára: „Szoktak menni Eperjesre paprikát szedni. Most is adósságba dolgozik a férjem, Ők adnak nekünk egy dísnót, de nem tudjuk kifizetni, a férjem meg a fiam ledolgozza. Vagy paprikáért dolgoznak, amit nem eszünk meg, azt eladjuk. Ha nincs tartozás, akkor kifizetik a napszámot. 400 forintot órábér, de adnak nekik ebédet, reggelit. A férjem gyakrabban jár oda, fenyvert (lucerna) vetnek, szalmáznak. A fiúk csak szezonba járnak. Ami nekik már nem kell, azt viszik el ők.” (1020)

Ezen kívül a pécsi székhelyű multinacionális Elcoteq összeszerelő üzeme által biztosított szezonális munka jelent¹⁹ bevételi forrást, azonban csak kevesek számára: „Elcoteqról hirdetésben olvastam. Kellemesen csalódtam. Másnap behívtak, és azóta ott robogok. 2002 óta. Megbélyegzett engem, hogy két évig nem találtam állást, féltem, de ugyanúgy bántak velem, mint a fehérekkel.” (1025)

Az illegális bevételek – kisebb lopások, orgazdaság, csempészés – is sok esetben hozzájárulnak a megélhetés biztosításához: „Lopják a fát. Nincs rá pénzem, hogy vegyek. Az erdész „akar nagyozni”. Elmentünk, én meg az ember száraz fáért, még ő is nagyon fiatal volt, ránk fogta a fegyvert, a fát elvette, de minket elengedett. Utána csak elhozta az ember a fát.” (1020)

Az informális piaci szolgáltatásokból és a cserealapú szerveződésekben adódó jövedelmek (mint a fuvarozás, cselédkedés, feketepiacozás stb.) ugyancsak fontos bevételi forrásokat képeznek. Ugyanakkor az oldi családok legszegényebb rétegei egy további formális jövedelemkiegészítő bevételi formára, az adományokra is rá vannak utalva, amit többek között a szomszédos Alsószentmárton tiszteletes szokott a faluba hozni.

¹⁹ Az interjúk készítésének idején még működött a pécsi üzem, azóta bezárt.

3.1.3. (Egyedülálló) nyugdíjasok

Oldon (néhány kivételtől eltekintve) egyedülálló idősök (főként nők) alkotják a nyugdíjas réteget. A formális állami nyugdíj mellett a háztájiás, az önellátást szolgáló kert, a szárnyasok és disznó tartása biztosítja a megélhetést. Minthogy a disznót például nem formális úton értékesítik, bizonyos mértékig a nyugdíjasok is részt vesznek az oldi informális világban: „Disznók vannak, levágjuk, ami felesleg, azt eladjuk. Megszoktuk, oszt csináljuk.” (1045)

3.1.4. Kisebb gazdálkodók

A környéken jelenleg is zajló földkoncentráció eredményeként a helyi gazdálkodók száma jelentősen megcsappant. Aki még gazdálkodik, igen kis területet művel, és főként az uniós, állami szubvencióktól függ,²⁰ mennyire kifizetődően és mennyi ideig tudnak még gazdálkodni. A gazdák néhány helyi cigány férfit udvarosként, cselédként alkalmaznak, s ez az informális hálózatokat erősíti, hiszen az elvégzett munkát elsősorban kisebb adományokkal és zsebbe adott pénzzel fizetik ki. Ilyen az a család is, ahol nyugdíjas szülők és aktív korú, elvált fiúk él egy háztartásban: „Saját földet mi műveljük, nincs egész négy hektár, volt több, de az el lett adva. Az öcsi Eperjesről jön, és megcsinálja. Tavasszal nekem volt csinálni, krumplivetés, abban segített a Zoli. Szedni napszámosokkal, mert akkor a Zoli már viszi a paprikát. Napszámos a faluból van, S. szokott hozzánk járni, a harangozó, a csúfság, a lánya, meg van egy pár cigány. Kapásnak meg három férfi és négy asszony. Van, amikor ez kevés. Akkor én nem vagyok, éjjel megyek a piacra. Régebben még Pestre is jártunk.” (1006)

3.1.5. Nagyobb piacozó, földiázó agrárvállalkozók

Főként a pusztákon (elsősorban Eperjespusztán) élő, gazdálkodó családok tartoznak ehhez a réteghez. A puszták eredetileg a falutól elkülönülő, telepések által kialakított, főként zöldségtermesztéssel foglalkozó gazdaságoknak adtak helyet. Népeességük mára kicserélődött, „új telepesekből” illetve „kiöregedett” nyugdíjasokból áll. Az „új telepések” folytatják a korábbi kertészeti hagyományokat, legtöbbször családi vállalkozás keretében végzik a munkát, részben formális, részben informális piaci keretek között (pl. formális nagybani piacozás kiegészítve informális csatornákon való értékesítéssel; napszámosok alkalmazása). Uniós szubvenciót természetesen igénybe vesznek, ez a gazdálkodás fenntartásának fontos forrása. Az egyik ilyen gazdálkodó családban három generáció él együtt, és igen sikeresnek mondható a vállalkozásuk. Mindenki piacozik a termelők közül:

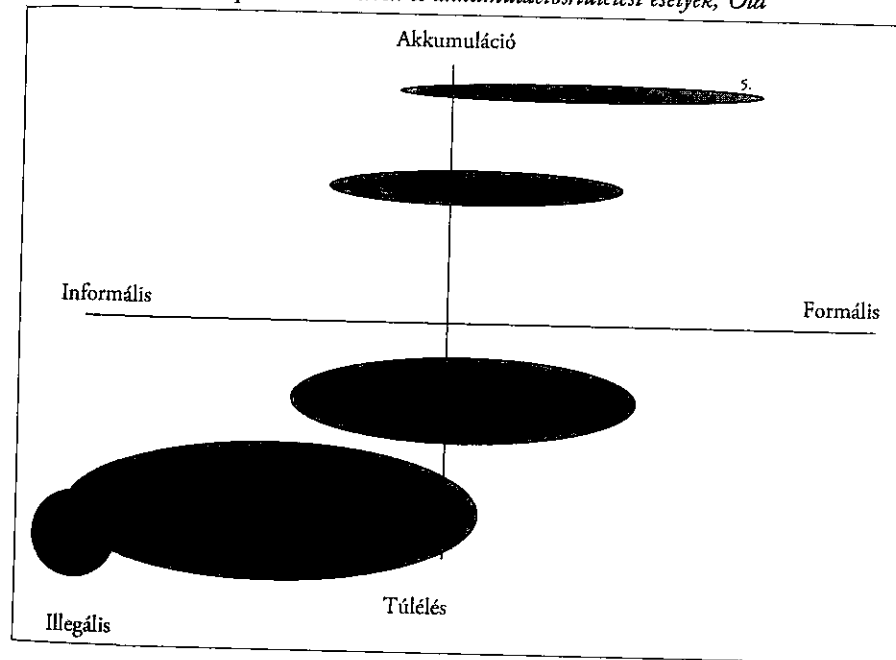
„Hetente háromszor szállítjuk a kaposvári nagykerbe, disznókat (Kométa), szintén Kaposvárra.” (1010) „Piacozunk Pécsen, de fárasztó, a szomszédék nagyban adják

²⁰ Elsősorban földalapú támogatásról van szó, amely uniós szubvenció magyar állami társfinanszírozással.

el. Minden nap megy a feleségem, reggel 3-kor kel, este pakolunk, délután 4-6 felé jön haza. Fix helyük van a piacon. Nem akartunk itt maradni, de így adódott. (1008)

Az egyik gazdálkodó család Szerbiából települt át, és mielőtt földiázással kezdték el foglalkozni, a pusztán próbálkoztak mindenféle, nem mindig teljesen legális vállalkozással: „Mikor áttelepültünk, először csirkéztünk, 500 csirkével, magam szállítottam ki olyan helyekre, ahol sok asszony dolgozott. Egy körrel 50 csirkét össze-szeírtam, hazamentem, reggel levágtuk a csirkét, és már vittük is. 500 csirke 3 hét alatt elment. Feladtunk egy hirdetést, hogy frissen vágott csirke házhoz szállítva. Pécsen, Kertvárosba is elkezdtek egy ottani néni segítségével, aki végül 50 csirkét írt össze a panelban, ezért 3 csirkét kapott ingyen a segítségért. Eleinte ketten a feleségemmel dolgoztunk. Később megkerestem a csirkefarmokat, és tanulmányoztam, hogyan tartják a csirkéket, mert finom csirkét akartam nevelni. Vettem egy teherautót és csirkéket, és tiszta kukoricával ettettem őket, hogy kipucolódjanak. 5-6 asszony segített, amikor 170 csirkét vágtak egy nap. Jött az állatorvos és mondta, hogy ez így törvénytelen. Bt-t kellett alakítanunk, mert előbb-utóbb feljelentenek. Másfél évig csináltuk. Utána megjelentek sorra a hirdetések, hogy mások is házhoz szállítanak, úgyhogy abbahagytuk.” (1008)

2. ábra: Bevételek, kapcsolatrendszerek és akkumulációs/türelési esélyek, Old

Oldon a különböző rétegek hasonló bevételi struktúrával jellemezhetők: ha eltérő módon és mértékben is, de mindenki részt vesz a helyi informalitásban,

és néhány háztartás az illegálisban is. Utóbbiak jellemzően a legalacsonyabb státuszú csoportokhoz tartoznak. Bár nem találtunk itt kifejezetten jómódú csoportot/családot, az agrárvállalkozók tisztessen megélnek, illetve a kisebb gazdálkodók is biztosítani tudják a családjuk boldogulását. Az oldi háztartások ugyancsak közös vonása, hogy egyaránt szükség van az állami, piaci, illetve formális és informális bevételekre, kapcsolatokra.

3.2. MOCSA

3.2.1. Alkalmi bevételekből, segélyekből, rokkantnyugdíjból élők

Ezt a csoportot a segélyekből, alkalmi munkából, rokkantsági nyugdíjból, közmunkából élő háztartások alkotják. E családokban gyakorta keverednek a formális és informális, illetve állami és piaci bevételek (öregségi vagy rokkantsági nyugdíj, segélyek, közfoglalkoztatás után járó bér, kiskönyves és kiskönyv nélküli alkalmi munka, napszám), s itt találjuk azokat is, akik az illegális határt átlépve jutnak bevételhez (pl. orvhalászat, csicska).

3.2.2. Szegény nyugdíjasok

A „szegény nyugdíjasok” első csoportja nyomorúságosnak éli meg a jelenlegi helyzetét, és a formális állami bevételén, a nyugdíján kívül csupán némi háztáji és a rokonok (gyerekek) segítségére számíthat. A másik csoport esetében hasonló helyzetről beszélhetünk azzal a különbséggel, hogy az idetartozók a szocializmus idején a rendszer üldözöttei voltak, így nem, vagy csak korlátozottan nyílt lehetőségük anyagi, szimbolikus javak felhalmozására, ami miatt az első csoportnál is rosszabb helyzetben vannak az ide sorolható háztartások.

3.2.3. Egykeresős háztartások

Az egykeresős háztartásokban (ahol a másik fél általában munkanélküli vagy inaktív) ugyancsak a formális állami és/vagy piaci bevételek egyidejű jelenléte a meghatározó, illetve kapcsolatrendszerük is inkább formális viszonyokba ágyazódik. Ezek a családok jellemzően félnek a lecsúszástól, és úgy tűnik, nem rendelkeznek azokkal az informális kapcsolatokkal, amelyek segíthetnének helyzetüket stabilizálni vagy javítani; pl. általános, hogy a fiatal, gyesen lévő anyukák nem tudnak elhelyezkedni, amikor már szeretnének munkába állni: „Alapvetően küszködünk, egy kereső van csak, és a hitel a házon emelkedik.” (0217)

3.2.4. Jómódú nyugdíjasok

A jómódú nyugdíjasok formális állami bevételeik mellett egyéb, részben formális, részben informális piaci bevételekkel – pl. részvények, alkalmi munkák – is rendelkeznek: „Alkalmi munkák, napi hét-nyolcezer (ha van). Villanyt szerelünk, kaput hegesztünk. Ami gyűn.” (0209) Számukra az informális kapcsolatokon át vezet az út az informális munkához, bevételhez.

3.2.5. A két- vagy többkeresős alkalmazotti háztartások

Ezekben a családokban alapvetően a formális piaci jövedelmek jelentik a megélhetés, boldogulás alapját. Ha azonban a kapcsolatrendszereket is figyelembe vesszük, már eltérnek egymástól a háztartások: a munkalehetőségekhez való hozzáférés alapulhat az informális (5 a.) vagy az inkább formális (5 b.) kapcsolatokon. A két altípus elsősorban a képzettségbeli különbség mentén válik el egymástól. Míg az informális kapcsolatoknál nem jellemző, pontosabban nem meghatározó az iskolai végzettség, képzettség szintje, addig a formális kapcsolatokban magasan kvalifikált mérnökök stb. vesznek részt, akik a környékbeli cégeknél tudnak elhelyezkedni.

Az informális típusba sorolható családokra az jellemző, hogy a korábbi helyi, a szocializmus időszakából eredő munkahelyi kapcsolatok segítettek/segítenek a munkalehetőségek megszerzésében. Ilyenek a volt téesszhez, illetőleg a helyi nagyvállalkozóhoz kötődő kapcsolatok: „Budakalász téesszen dolgoztam 1978-tól, előtte Komáromban a Vasipari KTSZ-nél, szakmám esztergályos. 1978 óta a téesszen dolgozom, 1991-ben kiváltunk húszan, és megalapítottuk a Farmer Kft.-t. Már nincs tulajdonrészem, csak földem van benne, és alkalmazottként dolgozom.” (0223)

A stabil két- vagy többkeresős háztartásoknak létezik egy harmadik típusa (5 c.) is Mocsán: ezek az előbbieknél alacsonyabb státuszú családok, amelyek családi szinten ugyan részesülnek több formális – részben állami, részben piaci – bevételből, de az érintett családtagok nem magasan kvalifikáltak, hanem épp ellenkezőleg, alacsonyabb presztízsű, bár szakmunkákat végeznek (pl. sofőrként), elsősorban a korábbi formális kapcsolatrendszereket kihasználva.

3.2.6. Kis és közepes családi vállalkozások

A kis és közepes családi vállalkozásokat egy vagy több családtag működteti. Akad olyan család, amely egyszerre több kisebb vállalkozást visz, de a jellemzően képzett, legalább középiskolát végzett családtagok alkalmazottként dolgoznak helyben vagy valamelyik közeli településen.

E háztartások megélhetésében a formális piaci (vállalkozásból származó) és a formális állami (közalkalmazotti, nyugdíj) jövedelmek egyaránt fontos szerepet játszanak: „Családi gazdálkodás van, és van egy boltunk is a Csillag utcában, van három dolgozónk. 2001 óta van a bolt, és a feleségem 2003 óta könyvel.” (0227) Kapcsolatrendszereikben a formális kapcsolatok élveznek elsőbbséget: „Búza, kukorica, napraforgót a környéken értékesítjük a nagy felvásárolóknak.” (0227)

A rendszerváltás előtt ezek a családok elsősorban a kulturális tőke felhalmozására (pl. a gyerekek továbbtanulása) törekedtek, és az elbeszélések szerint a vállalkozások létrehozásában, a vállalkozóvá válásban az informális kapcsolatrendszerek kevésbé játszottak szerepet: „Ápolónőként végeztem, most asszisztens vagyok a helyi rendelőben. Korábban a tatai kórházban voltam ápolónő. Férjem

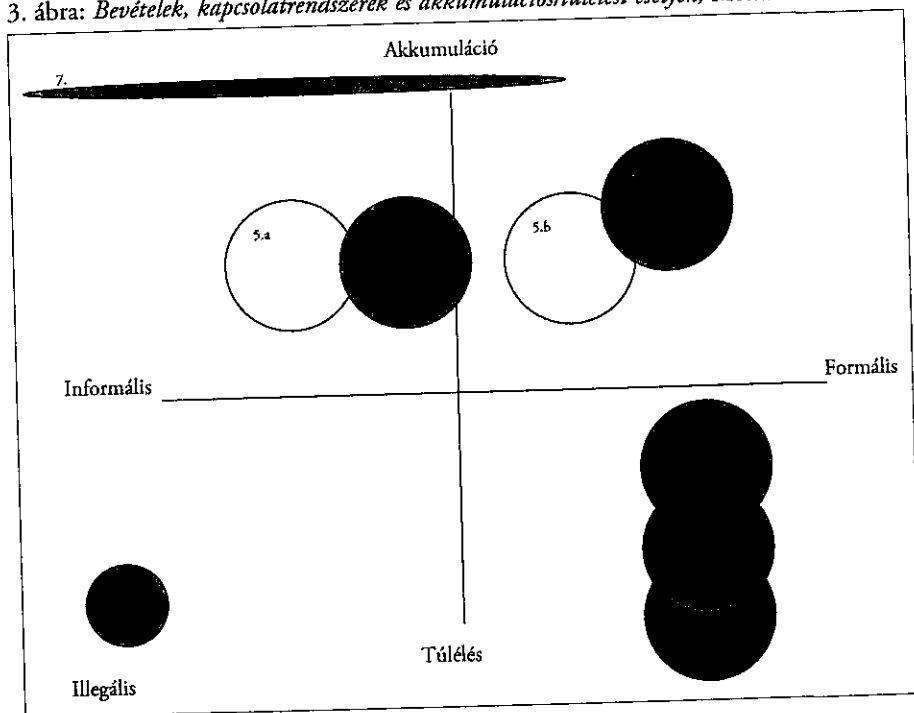
mezőgazdasági gépszerelőként végzett, de szállítmányozással foglalkozik, soha nem dolgozott a szakmájában. (...) A nagyszülők földműveléssel foglalkoztak. (...) Édesanyám pedagógus, biológia-földrajz szakos tanár, az utolsó tíz évben igazgató volt, így ment nyugdíjba." (0247)

Az egyik háromgenerációs családnak biztos megélhetést nyújtó mezőgazdasági vállalkozása van, és a legidősebb tagja is inkább formális úton tudott előbbre jutni: „A rendszerváltás után volt a térszől való kiválás, és előtte nem volt semmink, támogatásból és hitelből vásároltunk.” (0227)

3.2.7. Nagyvállalkozók

A nagyvállalkozók jellemzően piaci bevételekből élnek, gazdálkodnak, de a különféle uniós, állami szubvenciók igénybevétele miatt bevételi struktúrájuk vegyes összetételű. S ugyanígy formális és informális, illetve illegális jövedelemmel is rendelkeznek, ahogy kapcsolataik is egyszerre kötik őket a formalitás és az informalitás világához.

3. ábra: Bevételek, kapcsolatrendszerek és akkumulációs/túlélési esélyek, Mocsá

Az ábrából az látszik, hogy az informális bevételi struktúra (sokszor keveredve az illegálissal is) leginkább a legmagasabb akkumulációs képességgel bíró, il-

letve a leginkább a túlélésért küzdő rétegeket jellemzi. Úgy tűnik, hogy Mocsán bizonyos mértékű akkumulációra jelentős informális kapcsolati rendszer nélkül is nyílik lehetőség, elsősorban a környéken és a helyben adódó munkalehetőségeknek köszönhetően. Ugyanakkor meghatározónak a vegyes, tehát piaci és állami bevételi struktúrát mondhatjuk, noha természetesen vannak olyan csoportok is, ahol nem ez a jellemző, és a háztartások csak formális vagy informális bevétellel rendelkeznek. Mocsán az „átlag lakos” többé-kevésbé a formális világban való mozgással biztosíthatja a megélhetését, vagy akár akkumuláció útján az előbbre jutását.

A szegény nyugdíjas, az egykeresős, valamint az alacsony státuszú kétkeresős háztartások – amelyek a „túlélésért” küzdenek, vagy a lecsúszás fenyegeti őket – nem kapcsolódnak be jelentős mértékben az informális világba. Esetükben ez inkább hátrányt jelent, mert hiányzik az a beágyazottság, korábban felhalmozott kapcsolati tőke, ami segíthetné őket a megélhetésben.

3.3. BEDŐ

3.3.1. Alkalmi munkából, közmunkából, feketemunkából élők, munkanélküliek, rokkantnyugdíjasok

A bedői munkanélkülieknek és közmunkásoknak lehetőségük adódik a faluban egyéb plusz jövedelemszerzésre, elsősorban a mezőgazdasághoz kapcsolódó tevékenységekből. Ezeknek a családoknak a bevételei jellemzően alacsony állami és alacsony piaci jövedelmekből származnak, és ezzel párhuzamban kapcsolatrendszereik is erősen az informalitás világához kapcsolódnak. A kiegészítő tevékenységeknek (háztájizás, alkalmi munka miatti ingázás stb.) köszönhetően a bedői alacsony státuszúak szubjektíven megélt életszínvonala nem nagyon rossz. Van olyan család, ahol a feleség munkanélküli, a férj közmunkán dolgozik, kis földjük egy részét bérbe adják, és még egy szarvasmarhájuk is van, így a tej leadásból is jutnak némi többlet jövedelemhez: „tejet adunk el csarnoknak, 53 Ft-t kapunk 1 liter tejért, nem éri meg. Keresztestre akarjuk hordani 100-ért.” (3627)

A helyben, feketén dolgozó házaspár férfi tagja alkalmi munkavállalással egészíti ki a családi kasszát, Budapesten vállal munkákat: „A férjemmel nem vagyunk hivatalosan bejelentve a munkahelyünkre, a kocsmái munka mellett a családi pótlékot és munkakeresési járulékot kapjuk. (...) A férjem alkalmi munkát vállal Budapesten. Az összes bevételünk kb. 160.000 forint.” (3008)

Még a nagyon alacsony jövedelmű rokkantnyugdíjas asszony is, aki 28 000 forintból él (amiből 8000 forint banki tartozást is fizet), háztájizik, segítséget pedig szomszédoktól kap: „Jóban vagyok a szomszédokkal, át is járunk egymáshoz, és tudják, hogy szegény vagyok, hoznak is ezt, azt. Együtt szoktunk kiülni a padra a ház elé, és beszélgetünk. Krumplit, tengerit, paradicsomot, paprikát, káposztát szoktam termelni, a kert nagyon hosszú, ezért kiadtam egy szomszédnak használatra.”

A szomszédok szoktak neki kölcsön adni, általában minden hónapban. „A gyerekekre nem tápázkodok. A kertben saját fogyasztásra termelek csak, amikor megkapom a pénzt, akkor vásárolok be egy kevés húst stb., ezeket osztom be.” (3737)

3.3.2. Nyugdíjasok

Bedőn a nyugdíjasok egy része (2 a.) alig-alig boldogul, nyugdíja az egyetlen bevétele:

„A nyugdíjat be kell osztani, de kölcsön nem kérek, inkább nélkülözők valamit. Ruhát nagyon régen vásároltam, a rezi a nyugdíjnak több mint a felét elviszi. A gyógyszer is sokat elvisz, de támogatást nem kapok rá, mert 100 forinttal túlhaladja a határt, ahol még kaphatnék. Lakhatási támogatást se kapok. A 13. havi nyugdíj nagyon jó volt annak idején, abból vettem a tüzelőanyagot. A ház javítására is sok pénz elmegy.” (3409, lásd még 3602) „Ha a fiamnál olyan teendő van a kertben, akkor azokat elvégzem, segíték a gyermekeimnek. De a faluban is sokat segíték a házak gondozásában idősebbeknek, de teljesen szívességből teszem. (...) Csak a nyugdíjból élek, nem gazdálkodok komolyabban, de állatotokat tartok. Libám van, s egy pár japán tyúkom. Kis telek tartozik a házhoz, de nem veteményezek.” (3515)

Az alkalmi munkát vállaló asszonynak is a nyugdíja a meghatározó bevétele, mivel a faluban vállalható egyéb munka csak nagyon ritkán áll rendelkezésre: „Bedőn egy magánvállalatnál csirkéztem, amikor idekerültem, aztán nyugdíjba mentem. (...) Mai napig is megyek oda csirkét pucolni. (...) Segítek, de csak ha tényleg van rá igény, szívesen csinálom.” (3710)

A nyugdíjasok másik csoportja (2 b.) a munkanélküliekhez és közmunkásokhoz hasonlóan a jövedelmét háztájizással, állattartással és földbérletből származó jövedelemmel tudja kiegészíteni. Ennek következtében ők valamivel magasabb életszínvonalat is tudnak biztosítani maguk számára.

Egy nyugdíjas anya és két nyugdíjas fia alkotta háztartásban foglalkoznak állattartással, háztájjal, és földet is adnak bérbe: „Három éve hagytuk abba az állattartást. Disznót, tyúkot, kacsát és kecskét is tartottunk. 1991-ig tartottunk marhát is, akkor azért hagytuk abba, mert mindketten elmentünk dolgozni. Van 2,6 hektár földünk, ki van adva bérbe. Először terménybe kértük a bérleti díjat, de most állatok nélkül nem tudnánk mit kezdeni vele, ezért pénzben kérjük. A másik telken kukoricát, ezen a telken görögdinnyét, sárgarépat, burgonyát termelünk, ami a ház körül kell, csak saját részre. Disznókat is tartottunk régebben, de nem érte meg, ezért felhagytunk vele. Tavaly a kukoricát elajándékoztuk ismerősöknek, vevő nem volt rá.” (3407)

Egy pedagógus család, ahol a férj nyugdíjas, a felesége még tanít, kifejezett jómódban élnek, és ők még nagyobb földet adnak bérbe: „11 hektár földünk van. 1 hektáron saját célra termelünk, 10 hektárt bérbe adunk.” (3720)

Mindkét csoportnál a formális kapcsolatok jellemzőek, de a bevételi struktúra eltérő (pusztán állami vagy vegyes), illetve ehhez kapcsolódóan az életszínvonal (túlélés vagy akkumuláció) is különbözik.

3.3.3. Alkalmazottak

Bedőn a falu alacsony lélekszáma és a térség kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzete ellenére az alkalmazottak száma magasnak mondható. Ez egyfelől abból fakad, hogy a falu óvodája és iskolája a gyerekszámhoz képest sok pedagógust és kisegítőt alkalmaz. Ezen kívül a határ közelsége és a helyiek román nyelvismertete miatt mindig is sokan dolgoztak vámosként a közeli határátkelőknél, másfelől a Romániából Bedőre költözött betelepülők közül többen Nagyváradon valamilyen cég alkalmazottjaként keresik a kenyerüket: „5-kor kelünk az óraeltolódás miatt. Közgazdasági egyetemet végeztem, és könyvelőként dolgozom Váradon, alig keresek 100e Ft-nyi pénzt, a férjem motorolajügynök, állatasszisztensi középfoki végzettsége van. (...) Kertészkedünk, minden zöldséget megtermelünk, az internetről tanultam.” (3509)

3.3.4. Gazdálkodók

A faluban majdnem mindenki kötődik a mezőgazdasághoz valamilyen formában. Ezt láthattuk a fenti csoportok esetében is. A gazdálkodó családok egyik jellegzetes háztartástípusában (4 a.) az egyik fél (általában a feleség) alkalmazott, a másik gazdálkodó. Az egyik helyi tanárnő férje a mezőgazdaságban dolgozik, növénytermesztéssel foglalkoznak. A saját 20-30 hektárjuk mellé további földet bérelnék, mivel szerintük 100 hektár kell ahhoz, hogy egy család meg tudjon élni. Sokuk kényszervállalkozó, vagy a családban megosztva valaki östermelő, valaki vállalkozó – attól függően, hogy milyen formában éri meg a gazdálkodás, hogyan lehet a legelőnyösebb módon állami támogatásokat is igénybe venni: „Én östermelő vagyok. Én voltam a vállalkozó, de azt mondtam, hogy kettőt nem bírnak fizetni”. (Most a fia a vállalkozó.) (3729)

Megélnek ugyan a mezőgazdasági tevékenységből, de nem mindenki fűz nagy reményeket hozzá. Az AGRO7 Szövetkezet létrehozásakor a gazdák abban bíztak, hogy együtt jobban boldogulnak. A szövetkezeti forma elbukásának egyik fő oka éppen az volt, hogy a formális világban kellett mozogniuk: „Meg az az igazság, hogy szerintem Magyarországon nincs egy jól működő szövetkezet, amelyik mögött nem áll egy kft, mint például itt. Ugye? Jól mondom? Éppúgy meg tudják könyvelésileg oldani”. (3729)

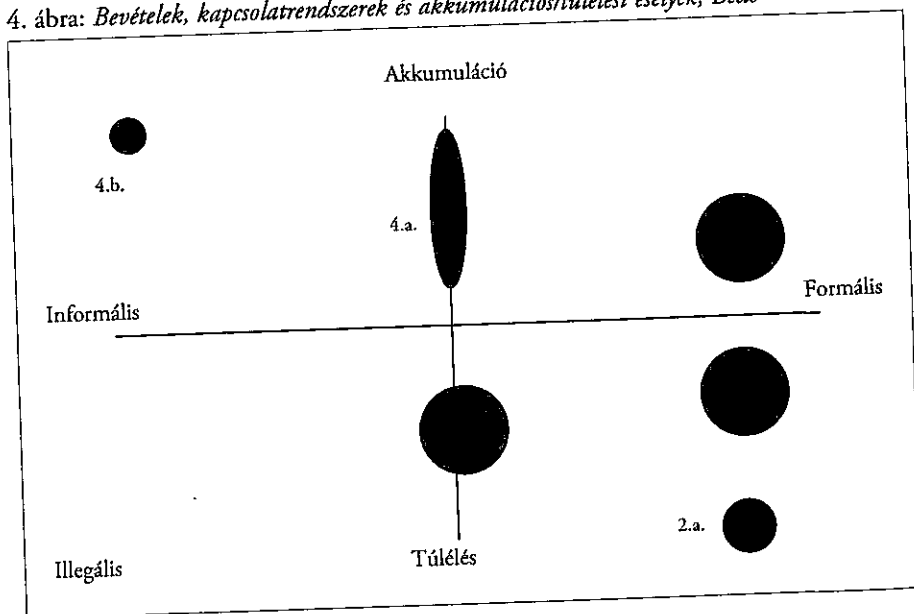
Egy másik gazda, a környék legnagyobb mezőgazdasági vállalkozója volt az Ölyvösmenti Szövetkezet vezetője, de nem tudtak együttműködni a tagok, ezért ez a próbálkozás is elbukott. A családi vállalkozásban, majd 200 hektáron termelnek, a fiúk agronómusnak tanul az egyetemen, és egy 25 milliós, GPS-szel

felszerelt traktor mellett további több milliós géppark is bizonyítja a vállalkozás sikerét.

Ezt a gazdálkodó csoportot részben a formális, részben az informális kapcsolatok és vegyes bevételi struktúra jellemzi, míg a felhalmozás tekintetében igen eltérő a kép. Az egészen szerény jövedelemszerzéstől a magas jövedelemig mindenféle típus megtalálható.

A gazdálkodás másik „típusánál” az informális és az illegális határán mozgó tevékenységekből adódik a jövedelemszerzés (4 b.). Ilyen például a falu polgármesterének vállalkozása, melynek többek között egy román vállalkozóval közösen tervezett, állami támogatással létrehozandó gombaüzem is része: „*Én itt gazdálkodom. Tehát itt van a csirkeólam, földem itt van. (...) És itt vannak a csirkeólak ezen a telken. Tehát az, ami mellette van. Ez a gombaüzem. (...) Most más lesz, mert ez az üzem, ami ez a Bedő Komplex Bau, ide fog adózni, ez a Bedő Sampion's Kft. is. Meg hát itt az agrárvállalkozók is ide fognak adózni majd. (...) Hát, az most fog ebben az évben már realizálódni. Hát, tavaly kezdődött ez az egész, és ebben az évben már fognak fizetni. De itt a munkahely a legfontosabb, én úgy gondolom. Mert ha van munkahely, akkor marad a faluban az iskola, marad az óvoda. (...) Hát, úgy, hogy a társam, a Gabriel, én vagyok az ügyvezető igazgatója. (...) Az én fődemre van csinálva ez. (...) A pályázat is arra készült, és szeretnénk megcsinálni. Mert ő egy kivitelező, tehát építésszettel foglalkozik, és így meg is csinálja.*” (30041)

4. ábra: Bevételek, kapcsolatrendszerek és akkumulációs/túlélési esélyek, Bedő

Bedőn az egyes háztartástípusok mindkét dimenzió mentén nagy szórást mutatnak. Egyrészt a túlélés/akkumuláció dimenzió minden pontján találunk csoportokat, ami a település viszonylag összetett társadalmi rétegződésére utal. Ugyanakkor a formális/informális skálán is erősen szóródnak a háztartások (a rosszabb és a jobb státuszúak esetében is). Bedő jellegzetessége ugyanakkor, hogy a legalacsonyabb státuszúak a pusztán a nyugdíjuktól megélni kényszerülők, míg az összes többi csoport esetében a mezőgazdaságból származó egyéb jövedelmek, vagy a háztájizás miatt nem találunk mélyszegénységben élőket.

3.4. TISZAKERECSENY

3.4.1. „Aszfaltozók”, napszámosok és cselédek, elsősorban cigány családok

A helyben élő, illetve a faluba visszatért „aszfaltozó” családok a korábban (a '90-es években, egészen a 2000-es évek elejéig) jól jövedelmező útépítő vagy építőipari üzletből szorultak ki többé-kevésbé teljesen. Ez a tevékenység virágzása idején sem jelentett folyamatos munkalehetőséget és legális alkalmazást, napjainkban pedig legfeljebb egy-két hónapos alkalmi munkát biztosít az informális vagy illegális gazdaságban. E családok tehát mind bevételi struktúrájukat, mind kapcsolatrendszereiket illetően kénytelenek az informális és illegális szférában mozogni. Mivel az „aszfaltozás”, ha megmaradt egyáltalán, alkalmi munka- és bevételi lehetőséget jelent, e családok megélhetésében fontos szerepet játszanak az egyéb, részben formális, részben informális (napszám, cselédkedés) gazdaságból származó jövedelmek, illetve segélyek formájában az állami források is: „*Szociális segélyekből élünk. Férjem vállalkozó volt, de a nagy emberek tönkretették. Munkánk nincs, pedig nagyon szeretnék dolgozni. Szezonmunkából próbálunk plusz jövedelmet szerezni. Vásárosnaményba nem tudunk bejárni, mert nincs miből megvenni a bérletet.*” (46013)

3.4.2. Szakképzett közfoglalkoztatottak

Ők a kiválasztott szerencsések, azok a munkanélküliek, akiket az önkormányzat (jobban mondva a polgármester) hajlandó alkalmazni a támogatott közfoglalkoztatás keretein belül. Bevételeik, legalábbis a közfoglalkoztatás idejére (ami az ő esetükben a rotációnak köszönhetően visszatérő, és többé-kevésbé kiszámítható) államiak, s így formálisak. A polgármester lényegében egy személyben dönti el, hogy ki kerülhet be közmunkába, a vele való informális (jó) viszony az, ami számít, ezért ezt az érintetteknek ápolniuk kell.

3.4.3. Küszködő mezőgazdasági kistermelők

A mezőgazdasági kistermelők különböző típusait figyeltük meg a településen. Elsősorban azok a gazdálkodó családok, amelyek számára a mezőgazdasági kistermelés nem biztosítja a megélhetést és a felhalmozást.

3.4.4. Mezőgazdasági kisvállalkozók, kistermelők, iparban keresett jövedelem kiegészítéssel

Sok családban az (állítólagos illegális) „tőkefelhalmozás” alapját a kilencvenes években folytatott csempészet teremtette meg, illetve az érintettek informális kapcsolatrendszereiknek köszönhetően tudták kivenni a részüket a földprivatizációból. Vannak olyan családok, amelyeknek bevételei a mezőgazdasági földmunkából és (kisebb részben) az iparban megkeresett jövedelemből állnak össze, piaci és uniós, állami forrásból. Bevételi struktúrájukban a mezőgazdasági tevékenységekben sok az állami forrás, mindannyian hangsúlyozták, hogy a területi alapú uniós támogatások nélkül nem tudnák fenntartani mezőgazdasági kisüzemeiket. E vállalkozások alkalmaznak napszámosokat, illetve cselédeket is, ami ugyancsak a vegyes, tehát a formális és az informális (vagy inkább illegális) rendszerek egyidejűségét jelenti: az előbbieket bejelentik, az utóbbiakat nem, illetve a napszámosok közül sem mindenkit alkalmaznak legális keretek között.

3.4.5. Mezőgazdasági kisvállalkozók, kistermelők egyéb vállalkozásokkal

Találkozhatunk a faluban olyan családdal is, amely nemcsak a mezőgazdasági, hanem egyéb vállalkozást (pl. boltot) is működtet. Ez esetben meghatározóak az informális (és illegális) viszonyrendszerek: pl. a hitel ledolgozható a vállalkozó gyümölcsösében; a házi lekvárt Pesten kézen-közön eladják.

E két utóbbi csoport a gazdaságból származó jövedelmét, megtakarításait a következő generáció mobilitására – a gyerekek taníttatásának, a faluból való elköltözésének támogatására – fordítja.

3.4.6. Az önkormányzat közalkalmazottai

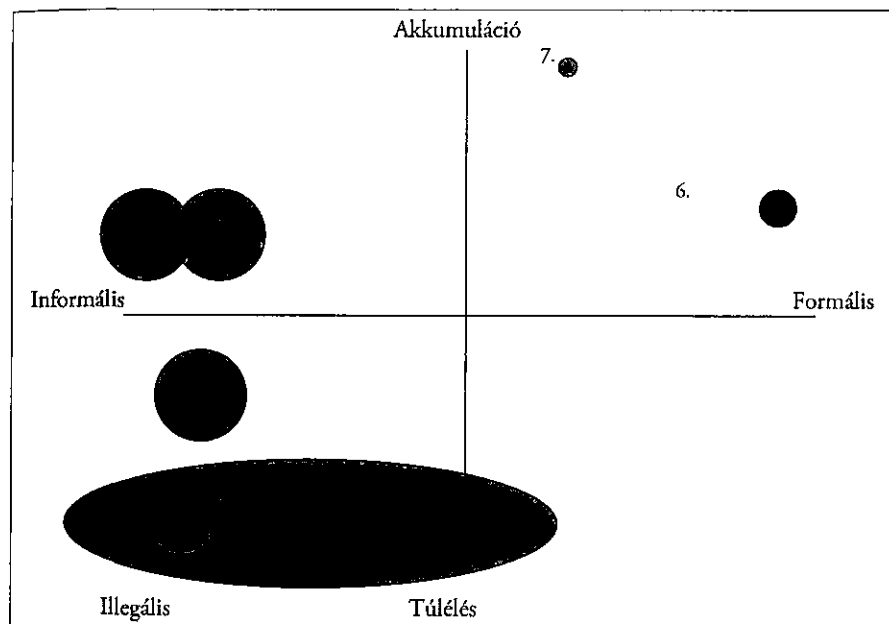
A faluban működik óvoda, iskola, konyha, ezekben, illetve a hivatalban dolgoznak azok a többnyire képzett emberek, akik még helyben maradtak. (Bár az iskola alkalmazottai között több a bejáró). Ők elsősorban formális állami jövedelemmel rendelkeznek, kapcsolataik ugyancsak formálisnak tekinthetők.

3.4.7. Mezőgazdasági nagyvállalkozó

Egy család tartozik ebbe a kategóriába. A téusz idején az egész család bekapcsolódott a háztáji gazdálkodásba, ennek köszönhetően sikerült gazdasági tőkét felhalmozniuk. A család nem részesült kárpótlásban, mivel nem voltak korábban jelentős földjeik. A rendszerváltás után a háztáji gazdaságban felhalmozott pénzt forgatták a vállalkozásba, többek között földvásárlásba. A családi keretekben működő vállalkozás – gyümölcsstermesztés, mezőgazdasági bolt, benzinkút – többnyire formális kapcsolatrendszerekben mozog: a jelentős számú napszámost legálisan alkalmazzzák, bevételeik is formális csatornákon keresztül érkeznek (pl.

jellemző, hogy a benzinkutat akkor nyitották, amikor a csempészetnek kezdett leáldozni, tehát a kifehéredésből tudtak profitálni). Bevételeik nem csak a piacról származnak: mint általában minden mezőgazdasági vállalkozó, igénybe veszik az uniós és a földalapú állami támogatást: „A közmunkára haragszom, a semmiért fizet. Jobb lenne, ha az állam ahhoz járulna hozzá, hogy én foglalkoztatok. Van egy tisztességes réteg, aki eljön hozzám dolgozni. 50-55 ember van folyamatosan, ennyien szedték most a meggyet. Aki nem dolgozik rendesen, az hazamegy. Teljesítménybérben dolgoznak, napi 2-4 ezer forint között keresnek, figyelnek egymásra, mivel nincs figyelmeztetés, hanem rögtön hazamennek, így figyelnek egymásra. Megy 170-200-ig, de a tb és munkabér a 20%-át elviszi. Ha ennek 20%-a megmarad nekünk, akkor az jó. Muszáj gépet venni, növényvédelmet rendesen csinálni. A benzinkút viszi a dolgot. Mindent be kell vállalni, csak így lehet. A szántóföld a lányoméknál van, a férje viszi.” (491400)

5. ábra: Bevételek, kapcsolatrendszerek és akkumulációs/túlélési esélyek ábra, Tiszakerecseny

Tiszakerecseny háztartásaiban a vegyes jövedelmek dominanciáját figyelhetjük meg, tisztán piaci jövedelmekkel nem is igen találkozunk, míg az állami is csak két csoport esetében volt fellelhető. Fontos jellemző az informális kapcsolatok ugyancsak meghatározó szerepe, sőt, ezek sokszor átfutnak az illegális szférába is. Jószerivel kizárólag formális kapcsolatokkal csak a falu egyetlen nagyvállalkozója, illetve az önkormányzat alkalmazásában álló közalkalmazottak (illetve

a „tartós” közmunkások) rendelkeznek. Az informális kapcsolatok ebben a faluban nem a „legsikeresebbekhez” kötődnek, vagyis a megélhetésben és felhalmozásban nem az informális gazdaságba, kapcsolatokba való beágyazottság játszik szerepet. Az informalitás rendszerei itt a „küszködők”, a kistermelők és a falu legszegényebb lakosainak életében játszanak alapvető szerepet – még ha a „küszködés szintje” eltérő is.

4. ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a terepkutatás módszerének segítségével a különböző településtípusok leírásával és elemzésével arra a kérdésre kerestük a választ, hogy egyes társadalmi csoportok boldogulásában, előbbre jutásában mennyire meghatározó vagy szükséges az informális világban való részvétel.

A négy falu háztartásainak bevételi forrásait összehasonlítva azt találtuk, hogy a tisztán piacról származó jövedelem súlya elenyésző, kizárólag Mocsán találkoztunk ezzel a típussal. Az állami bevételekkel elsősorban mindenütt a nyugdíjasok és a közalkalmazottak rendelkeznek, míg a vegyes bevételi források minden faluban minden csoportnál előfordulnak, függetlenül társadalmi vagy foglalkozási státuszuktól.

Az informalitást vizsgálva látható, hogy Oldon minden csoport tart fenn fontos informális kapcsolatokat, ugyanakkor igen jól kirajzolódik egy hierarchikus rendszer: a legalacsonyabb státuszúak mozognak leginkább az informalitás világában (illetve lépnek át az illegálisba), míg minél magasabb státuszban van egy család, annál kevésbé vesznek részt az informális gazdaságban, kapcsolatokban. Mocsán ezzel szemben a legalacsonyabb és a legmagasabb státuszú csoportok rendelkeznek a leginkább informális (és illegális) kapcsolati rendszerekkel. Bedő hasonló mintázatot mutat, annyi eltéréssel, hogy itt a legmagasabb státuszúakra jellemző az illegalitással való érintkezés, míg a legalacsonyabb státuszúak, a legszegényebbek esetében ezzel nem találkoztunk. Tiszakerecsenyt megint más mintázattal lehet leírni: a legalacsonyabbtól a középen lévőkig mindenki az informális világban találja meg a boldogulását (a hierarchia alján lévők pedig az illegális és a formális világban is mozognak). A helyi társadalom legtehetősebbjei elsősorban a formális világban tartanak fenn kapcsolatokat.

Kutatásunk alapján lényegében három típust tudtunk megkülönböztetni: 1) az egész lokális közösség részt vesz kisebb-nagyobb mértékben az informalitásban; 2) a legalacsonyabb és a legmagasabb státuszúak mozognak az informális világban; 3) csupán a legfelsőbb réteghez tartozók nem (vagy csak igen kevésbé) kötődnek az informalitáshoz. Ha ezeket a típusokat a települések helyzetének függvényében vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy ahol maga a falu rossz gazdasági, munkaerő-

piaci helyzetben van, ahol nagy a szegénység, ott a helyi társadalom több (vagy az összes) rétege az informalitásban való részvétellel tudja a megélhetését biztosítani. Ezt láthatjuk Old és Tiszakerecseny esetében. A két „szegényebb” település közül azonban a kicsit jobb helyzetű Tiszakerecsenyben adott státusz felett a kapcsolatok kifehéreíthetők. Mocsa és Bedő ugyanakkor a másik kettőnél jobb helyzetű falunak tekinthető, mert a mélyszegénység egyik falut sem érinti igazán. Mocsa kedvezőbb gazdasági-földrajzi elhelyezkedéssel bír, és egy ilyen típusú településnél csupán a legalul és a legfelül lévők számára létkérdés az informális kapcsolatháló.

Mindezeket figyelembe véve elmondható, hogy az informalitás és szegénység összefüggéseinek vizsgálatakor nem ért bennünket meglepetés: minél szegényebb egy település, annál inkább átszövik az informális kapcsolatok, illetve fordítva megfogalmazva, ahogy közeledünk egy kevésbé szegény településhez, úgy feltételezhetjük, hogy egyre kevesebben függenek az informális világtól. Ez mindaddig igaz is, amíg egy településen a valódi gazdasági akkumuláció lehetősége fel nem merül. Ott ugyanis újra fontossá válik az informalitás a fent lévők számára is. Az éltek a gazdasági előnyök megszerzése érdekében mozognak az informális (néhol illegális) világban: kihasználják a korábbi és még részben lehetőséget nyújtó privatizációs mechanizmusokat, az állami támogatásokat és közjavakat magáncélra hasznosítják, és sok esetben visszaélnak az érdekérvényesítő képességgel nem rendelkezők helyzetével.

3.3. AZ ETNICITÁS REPREZENTÁCIÓI ÉS MINDENNAPI GYAKORLATAI

KOVÁCS ÉVA – VIDRA ZSUZSANNA – VIRÁG TÜNDE

Hadd kezdjük ezt a fejezetet egy terepélményünkkel. Előzetes szemlét tartottunk az egyik határ menti faluban, és a nap végén beugrottunk a polgármesterhez is, hogy jelezzük neki, hamarosan néhány diákkal eltöltünk ott egy-két hetet. A polgármester beinvitált bennünket az irodájába, leült az íróasztala mögé, és hellyel kínált bennünket maga előtt. Illedelmesen bemutatkoztunk, közöltük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetéből jövünk, szociológusok vagyunk, majd leültünk elé. Életünkben először láttuk egymást. A polgármester az első két percben súlyos káromkodások közepette azt ecsetelte, hogy minden bajt „*Antallnak és a zsidóknak*” köszönhetünk, mert széthordták az agrárvagyont, a másodikban, hogy „*a legjobb cigány a néma cigány*”, majd pajkosan ránk nézett – egy 27, két 37 és egy 43 éves nőre – és így szólt: „*ugye, lányok?*”.

Ez a rövid történet magába sűríti azt a hangulatot, amely a vizsgált tereket akkoriban (és mostanság) áthatotta. E hangulat gyakran frusztrált és erőszakos (s ennek kísérőjelensége a nemi hierarchiák állandó bemutatása és fenntartása), cigányellenes, olykor antiszemita. Alaphelyzetben autoriter, ordenáré, esszencialista. Mindazonáltal beleillik abba a harmadik évezred első évtizedének közepén kezdődő átalakulásba, amely a romákról szóló közbeszédben játszódott le. (A nyílt antiszemitizmusnak korábban is voltak megnyilvánulásai.) Ez az új beszédmód más hazai etnikumokra nem vonatkozott – azaz, ma már megkockáztatható, hogy maga az új közbeszéd sem etnikai természetű. Mindenesetre a vágy a cigányok és a nem cigányok közötti különbségtételre a nem cigány oldalról sokkal erősebbé vált, mint az azt megelőző évtizedekben. Másfelől azonban kutatásmódszertanunknak köszönhetően – melyben a közösségreprodukció helyi eljárásaira koncentráltunk – számos olyan helyzettel és beszédmóddal találkoztunk, amely a közbeszéd rasszista toposzait nem alkalmazta, de amelyet még az etnizálás sem jellemzett, és maga az etnicitás is csupán látens reprezentációiban volt tetten érhető. Így olyan etnicitásmodellt kellett választanunk, amely egyrészt képes kezelni a szélsőséges (rasszizmusba hajló) helyzeteket is, másrészt azonban alkalmas a közbeszédből éppen kiszorult, de a helyi közösségekben felismert etnicitások megragadására.

1. A MODELLALKOTÁS MOZZANATAI

Mielőtt azonban ezt az etnicitásmodellt felvázolnánk, tisztáznunk kell, hogy az etnicitás mögé nem képzelünk automatikusan etnikai csoportot (vö. Brubaker 2005), hanem azt a Max Weber-i társadalmi kapcsolat egyik formájaként fogjuk fel, mely esélyt ad etnikai alapú csoportazonosságok kialakítására (a csoporton belül), valamint társadalmi kategorizációra (a csoporton kívül).²¹ Ahogy Clifford Geertz fogalmazott: az etnicitás „közösén egyeztetett és nyilvánosan kifejezett személyes identitás” (Geertz 1973: 268).

Nagyjából hasonlóan gondoljuk el tehát az etnicitást, mint Richard Jenkins „szociálintropológiai alapmodellje” (Jenkins 1997: 12–14), de nem vagyunk meggyőződve arról, hogy az etnicitás alapvetően kulturális különbségtétel, noha magunk is úgy látjuk, hogy

- közös jelentéseken alapul, de társadalmi interakciókban gyökerezik, és ezek termelik;
- nem rögzített, nem változatlan, hanem szituációfüggő;
- mint társadalmi identitás kollektív és individuális, társadalmi interakcióban mutatkozik meg, és személyes önazonosságban válik bensővé.

Ez a szociálintropológiai modell alkalmas lenne a „nyugalmi állapotban” vagy látens formában működtetett etnikai azonosságok megértéséhez, azonban nem ad elég magyarázatot azon helyzetek megértéséhez, amikor az etnikai határok elmélyülnek, és a különbségtétel a harc, a verseny vagy a kizárás formáit veszi fel, vagy amikor egy etnikai csoport vagy egy etnikumhoz tartozó személy rasszista kizárást szenved el. Pedig az általunk vizsgált társadalmi terekben az etnikai különbségtétel a múltban vagy a jelenben gyakran épp ezeket a formákat vette fel (leszámítva talán a román etnikumot), így modellünkbe be kell építenünk Barth megfontolásait is. (Barth is feltételezett egyébként valamilyen szubsztantív vagy tartalmi etnicitást, amit *cultural stuff*nak nevezett, de hangsúlyozta, hogy az etnikai megjelenésformák és a kulturális azonosságok és különbségek között nem állítható fel közvetlen kapcsolat [Barth 1969: 14].). Barth modelljében a hangsúly azon van, hogy az etnikai identitás *a döntéshozó, stratégiákat kialakító individuumok közötti interakciók és tranzakciók során jön létre, nyer elismerést vagy elutasítást*, és ezekben is alakul át, ha átalakul. Ez a modell azért is közelebb áll hozzánk, mert különös figyelmet fordít az *ökológiai és ökonómiai tényezőkre*²² az etnikai határok kialakulásában, melyek a mi terepeinken is nagy jelentőséggel bírtak.

²¹ Az etnikai alapú közösségreprodukcióról lásd az 5. fejezetet.

²² Lásd a 2.2. és 2.3. fejezeteket.

Végül, noha nem gondoljuk azt, hogy az etnikai határok kialakulása-kialakítása csupán racionális döntések sorozata volna, ám tekintettel a fent vázolt diskurzív körülményekre, megfontolandónak tartjuk Michael Bantonnek a rasszista kizárási eljárásokat modellező gondolatait is. Ezek szerint a rasszista társadalmi kapcsolatokban az alábbi négy premissza érvényesül. Amennyiben igaz, hogy

- a cselekvők maximalizálni kívánják társadalmi kapcsolataikat;
- a társadalmi cselekvés kumulatív hatású;
- a cselekvők egységesítik fizikai és kulturális különbségeiket, hogy társadalmi csoportokat és kategóriákat hozzanak létre;
- a csoportok közötti fizikai különbségek hatalmi egyenlőtlenségeken alapulnak;

akkor rasszista kategóriák jöhetnek létre (Banton 1983; idézi Jenkins 1999: 19).

E három modellből gyúrtuk össze azt az etnicitásfogalmat, amellyel a továbbiakban operálunk. Az állítjuk tehát, hogy az etnikai csoportközi viszonyokat alapvetően az erőforrásokhoz, javakhoz, munkához, közjóhoz, fizikai és szimbolikus terekhez stb. való hozzáférés alakítja. Ebben az érterben az etnikai csoportképzés hatékony eszköz, mely kutatásunk fogalmaival élve a kint és a bent határainak őrzésében segít. Hogy ezek a határok éppen esetiek vagy állandóak, élesek vagy elmosódottak, átjárhatók vagy átjárhatatlanok, s hogy mennyiben szabják a falut és környezetét, azt elsősorban az adott helyi társadalom aktuális önreprodukciós lehetőségei (ökolgiai és ökonómiai kondíciói) és képességei (a rendelkezésre álló gyakorlatok és tudások) határozzák meg.²³

Szemben az eddig idézett antropológusokkal, számunkra elengedhetetlen, hogy mikroszintű modellünk valamiképp magába foglalja a *makroszintű perspektívákat* is, hiszen mikroszinten olyan makrogazdasági, -társadalmi és -politikai hatások érvényesülnek, melyeket helyben nem, vagy alig lehet befolyásolni. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy az etnikai határok kialakításában az állam és intézményei, a társadalmi és politikai elit, valamint a média diskurzusai is szerepet játszanak. Nem gondoljuk azonban azt, hogy ezek a hatások csak mechanikus normakövetésre adnának lehetőséget, hiszen a cselekvőknek a makrotársadalmi szintről és a konkrét környezetükről alkotott képe között lényeges eltérések is előfordulhatnak. Modellünk tehát magában foglalja a helyiek makrokörnyezetről alkotott képét, tudását is.

Végül, modellünk érvényességét *rustális terekre* korlátozzuk, noha nem vagyunk biztosak abban, hogy ma Magyarországon gyökeresen más rend szerint jönnek létre etnikai határvonalak a városias vagy globalizált terekben (például multina-

²³ Lásd az 5. fejezetet.

cionális munkahelyeken) és a rustális peremeken. Általában is úgy látjuk, hogy a magyarországi települések (a nagyvárosoktól a legkisebb aprófalugig) az etnikai viszonyok rögzítésében, domesztikálásában, szegregálásában és ellenőrzésében, tehát az etnikai határok fenntartásában érdekeltek, ám mivel városias környezetben nem végeztünk terepmunkát, ennek a feltételezésünknek az érvényességét egyelőre nem tudjuk meggyőzően bizonyítani.

1.1. A „MÁSİK” – AZ ETNIKAI HATÁROK TÍPUSAI

A társadalmi kapcsolatok tehát magukban rejtik az alteritást és az identitást. Az alteritás megfelelője a weberi terminusban a „harc” (a másság kiválogatása és kizorítása), az identitás pedig a „közösség” és a „társulás”. A korunkra jellemző különféle laza közösségek tájakban, terekben, elbeszélésekben és csoportosulásokban imaginálódnak, konfigurálódnak, öltönek időről időre testet, rendszerint a fenyegetettség (érzete) miatti ellenállás következtében. Az etnikai határok megteremtésére és fenntartására születő *identitáspolitikák* a mi-csoport közös, ám egy nagyobb egység távlatából partikuláris létélményeinek jogosságáért és elismertetéséért küzdenek. Mivel kutatásunkban alapvetően az interetnikus kapcsolatokra (és nem az intraetnikusakra) koncentráltunk, a továbbiakban az alteritás három jellemző formáját mutatjuk be: a szociális, a kulturális, illetve a morális másik kategóriáját. Ezekbe sűrítethetők a kutatott településeken azok a gyakorlatok, melyekben az ott élők valamilyen okból vagy valamilyen céllal etnikai határokat hoztak vagy hoznak létre a helyi közösségen belül. Az alábbi három kategóriát alakítottuk ki:

- a) A *szociális másik* kategóriájába soroltuk azokat az performanszokat és reprezentációkat, melyekben az etnicitás észlelt vagy tulajdonított társadalmi különbségen alapult.
- b) A *kulturális másik* kategóriájába soroltuk azokat a performanszokat és reprezentációkat, melyekben a másik csoport „cultural stuffjának” (lett légyen az nyelvi, életmódbeli, történeti stb.) különbözőségét hangsúlyozták.
- c) A *morális másik* kategóriájába soroltuk azokat az performanszokat és reprezentációkat, melyekben a másik csoport erkölcsi kritériumok alapján jött létre.

Negyedikként a *fizikai másik* kategóriájába sorolhattuk volna azokat a performanszokat és reprezentációkat, melyekben a másik csoport fizikai jellemzői váltak a különbségtétel magyarázatává. Ez azonban meglehetősen problematikus a modell koherenciáját illetően. A rasszista alapú különbségtétel nagyban különbözik az etnikaitól abban, hogy míg az etnikai csoporttagság általában önkéntes, a rasszhoz tartozás kikényszerített, az etnikai csoport általában az inklúzió alapul, a rasszbesorolás a kizáráson.

Azt is láttuk azonban, hogy egyfelől „etnikai tisztogatásnak” nevezte a közbeszéd a délszláv háború tömegmészárlásait és kényszmigrációját (így az „etnikai” kifejezés is elvesztette ártatlanságát), másfelől a *subaltern* (Spivak 1996) csoportok elismeréspolitikái olykor fizikai inklúzió alapulnak (például a „fekete büszkeség” vagy a „roma büszkeség” bizonyos politikái). Ennek ellenére sem egészíthettük ki modellünket e negyedik kategóriával a következők miatt. A rasszista különbségtétel:

- nem hoz létre szükségszerűen társadalmi csoportokat;
- mivel valójában mindig *ideológia* (szemben az etnikai határhúzás aktusaival, melyek fordulhatnak etnicizmusba, de ez nem szükségszerű), soha nem marad meg helyi szinten, hanem egy nagyobb egység – a nemzet, a fehér hegemonia etc. – keretei között nyer értelmet;
- soha nem egy elvont csoportképzetre, kulturális vagy társadalmi sajátosságra, erkölcsi különbségre vonatkozik, hanem teljesen nyíltan és konkrétan az *ember fizikai testére*, amely a vélt vagy tulajdonított különbséget anyagi valójában hordozza. (Ennek legegyszerűbb példája, ha valakit a bőrszíne miatt nem engednek be a kocsmába.)

Még néhány kitétel tartozik ide. Egyrészt az ideáltipikusan megalkotott három kategória reáltípusai lehetnek keverték is attól függően, hogy a különbségtétel során további oksági vagy mellérendelő magyarázatok lépnek-e működésbe (például: azért más a „cigány”, mert szegény, de azért szegény, mert lusta; vagy: a „sváboknak” más az anyanyelvük, de jobban is élnek, mert takarékosabbak stb.). Másrészt az ideáltipikusan megalkotott három kategória nem állandó jellemzője egy-egy bizonyos etnikai csoportnak. Harmadrészt az etnikai alapú elkülönülés tartalmát és lefolyását nagyban meghatározza a helyi társadalom tudás- és cselekvéskészlete, ahogy ezt később az egyes terepeinken észlelték is szemléltetni fogják. Ez nem jelenti azt, hogy az elkülönülés tartalmának kizárólag tényleges helyi tapasztalaton kell alapulnia, hiszen a különbségtétel a nyilvánosságban elhangzó információkból és véleményekből is táplálkozhat. A lényeg itt az, hogy alkalmazkodjon a helyi etnikai határok meghúzásához, azaz a különbség helyi egyeztetési folyamatok következtében teremtdíjk meg.

1.2. ETNIKAI REPREZENTÁCIÓK ÉS PERFORMANSZOK

Ezek az ideáltipikus kategóriák a különbségtétel gyakorlatait és magát a különbséget is megkísérlik leírni. Mivel a kutatás során az esetek elemi szociológiai megértését tűztük ki célul a személyes, a háztartási és a közösségi szinten egyaránt, lehetőségünk volt arra, hogy az etnikai határokat létrehozó tranz- és interakciókat ne csupán a reprezentációik, hanem a tudomásunkra jutott vagy meg tapasztalt „előadásuk”, azaz az etnikai különbségtételre irányuló cselekvések alapján is

elemezhessük. Anélkül, hogy az etnicitáskutatásban az elmúlt két évtizedben lezajlott számos fordulatra (*cultural turn*, *spacial turn*, *performative turn* stb.) e könyv keretei között reflektálnánk,²⁴ azt valljuk, hogy a reprezentációk és a performanszok vizsgálata funkcionálisan elválaszthatatlan a holisztikus szintű szociológiai kutatásban. Még akkor is, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a reprezentációk túlfutnak merevek és általánosak, folyamatosak és szinte kimozdíthatatlanok, míg a performanszok túlfutnak rugalmasak és esetiek, eseményszerűek, és állandó elmúlás a sorsuk. Mégsem tekintünk rájuk – a mostani tudományos divatokat követe – ellentétként. A társadalmi cselekvés mindig szituált, azaz sajátos kondíciók között zajlik le, melyeket azok reprezentációin keresztül tárhatjuk fel, míg a cselekvésben lezajló kulturális átvitel módját és sajátosságait az egyedi előadásokon keresztül értjük meg. A reprezentációkat részben performanszok hozzák létre és tartják működésben.

Am az is tény, hogy a Durkheim-féle kollektív reprezentáció (Durkheim 1978), mely meglehetősen homogén és totális, a csoport tagjai számára adott és kényszerítő erejű normák által meghatározott tudatforma, a mai etnikai reprezentációkra – épp a „kollektívben” bekövetkezett változások miatt – nem alkalmazható. A modern szociológiában és szociálpszichológiában Serge Moscovici társadalmi reprezentáció felfogása terjedt el, és a továbbiakban mi is azt fogjuk alkalmazni. Eszerint a reprezentációk korántsem egységesek, és nem is a társadalmi struktúra analóg visszatükrözései, hanem gyakran van rés közöttük alternatív reprezentációk egyeztetésére, kikényszerítésére vagy éppen elnyomására (Moscovici 2002). Így nemcsak a meghatározó reprezentációban jelentkezhet változás, de a reprezentációk közötti dialógus vagy harc befolyásolhatja a társadalmi előnyök vagy hátrányok elosztását is. Azaz a reprezentációk eszközei és médiumai is a társadalmi tranzakcióknak és interakcióknak. Moscovici a reprezentációknak három altípusát különbözteti meg: *hegemonikus* (pl. individualizmus, globalizáció), *emancipatív* (pl. egészség, társadalmi nem, rassz stb.) és *polemikus* (pl. politikai ideológiák, környezet stb.) reprezentációkat (Moscovici 1976).

A mai társadalmat „potenciálisan egymással versengő reprezentációk” jellemzik, melyek önnön *alternatív reprezentációiknak* is kitéttek (Gillespie 2008: 380). Ezek az alternatív reprezentációk ugyan egyszerre stabilizálhatják és veszélyeztetik a fennálló reprezentációkat, azonban a viszony szükségszerűen aszimmetrikus az utóbbiak javára, ami nem kedvez a dialógusuknak. Az uralkodó reprezentációkat szemantikai korlátok védik, melyek közül Gillespie hét tipikus – Foucault-val szólva – kizárási eljárást sorol fel (Gillespie 2008: 385–388):

²⁴ Éppen az etnicitás kapcsán nemrégiben megtették ezt Magyarországon többen is. Vö: Kovács 2006; Horváth 2007, 2008; Keményfi 2010.

- *rigid ellentétek*: olyan erkölcsi ítéletek, amelyek a reprezentáció feltétlen támogatását vagy elutasítását írják elő (pl. jó és rossz);
- *jelentésátvittelek*: olyan összekapcsolások, amelyek egy másik reprezentáció elutasítására vagy elfogadására támaszkodnak (pl. „cigánybűnözés”);
- *tiltott gondolatok*: olyan jelentések, mely az alternatív reprezentációt veszélyesnek, aszociálisnak, félelmetesnek, blaszfémnek stb. állítják be (pl. a cigányok az ördöggel cimborálnak, megátkoznak stb.);
- *elkülönítés*: az uralkodó reprezentáció elfogadja ugyan részgazságnak az alternatív reprezentációt, de nem lép dialógusba vele (pl. „vannak rendes cigányok is”, „nekem van cigány barátom”);
- *stigma*: az alternatív reprezentációk megbélyegzése (pl. „csak a rózsadombi jogvédők védik a cigányokat”, aki elhagyja a közösséget – pl. vegyes házasságra lép – azt kirekesztik, az már nem is cigány, az már „kifehéredett” stb.);
- *motívumok aládsása*: ez a reprezentációs korlát a szereplők motívumait kérdőjelezi meg (pl. „minden cigány vezető korrupst”, „a cigány nők csak a segélyért szülnék” stb.);
- *elbizonytalanítás*: az uralkodó reprezentációs diskurzusban olyan szemantikai fordulatokkal jellemzik az alternatív magyarázatokat, melyek azok létét zárójelbe teszik, megkérdőjelezzik („állítólag járnak a gyerekek iskolába”, „azt hiszik, hogy így is lehet boldogulni [t.i. napszámból vagy segélyből]”, „az ún. roma értelmiségiek” stb.).

Belátható, hogy bár a társadalmi reprezentációk nem homogének és totálisak, ahogy azt Durkheim feltételezte, de azért meglehetősen rigidek, és erős korlátokat vonnak maguk köré, hogy a bennük foglalt alternatív reprezentációk felülkerekedését megakadályozzák. Egyúttal mivel eszközei és médiumai is a társadalmi tranzakcióknak és interakcióknak, számunkra egyértelmű, hogy e tranz- és interakciók felől is megvizsgáljuk az etnikai különbségtétel sajátosságait.

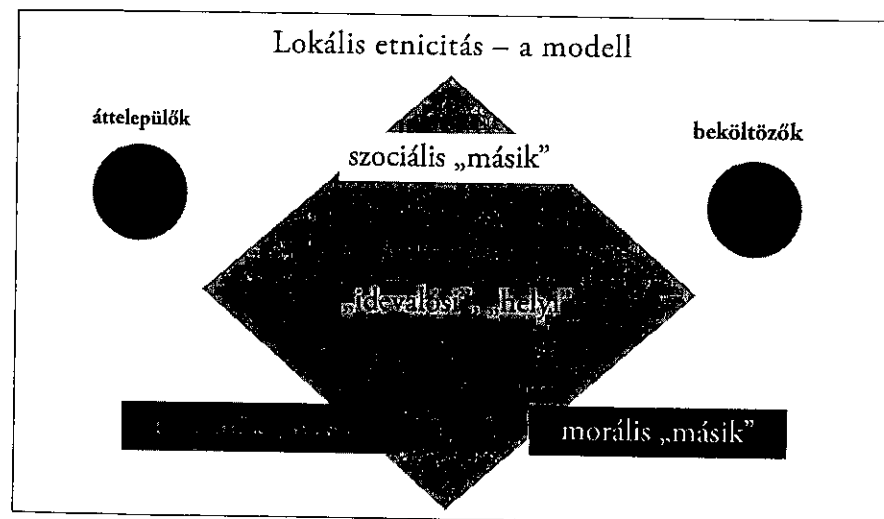
A performanszokat tehát tágran érve (Goffman és Geertz interpretatív logikáját, Bahtyin történeti és politikai koncepcióját és Turner társadalmi drámafogalmát is mögé képzelve) a hétköznapi gyakorlatokra vonatkoztatjuk (azaz nem csak a ritualizált cselekvésekre vagy a művészi előadásokra), és folyamatosan szem előtt tartjuk, hogy a performatív cselekvések nagy része épp az uralkodó reprezentációk megismétlésére és ezzel megerősítésére szorítkozik, és csak ritkán képes szubverzív hatást kifejteni a határképzés mechanizmusaira. Mindezt kiegészítjük a reprezentációk kapcsán elmondottak nyomán azzal, hogy a performatív gyakorlatok alapvetően az uralkodó reprezentációk médiumai, azaz korántsem arról van szó, hogy az etnikai különbségtétel „másképp végződik” bennük, mint ahogy azt a reprezentációk előírják. A performanszok éppenséggel az alávetés terepei az *ismétlésen*, a *mimézisen* stb. keresztül, a performativitás maga a normák állandó

felidézése (Butler 2005). Mindazonáltal a performatív aktusokban gyakran nyílik játéktér a normák kikezdésére – a transzgresszióra, a szubverzióra stb. – melyek új identitások kialakulására adnak lehetőséget. A Butlernél alapvetően a szexusra vonatkozó állításokat az etnicitásra a következőképp fogalmazhatjuk át: az etnicitás, az etnikai identitás normák és fegyelmező sémák kikényszerítésével jön létre, és ezek rituális ismétlődésével tartja fenn magát. Az etnicitás anyagiságának létrehozásában működő konstitutív kényszer azonban nem zárja ki a változás lehetőségét: a dekonstitúciós folyamatban új etnicitások, diskurzusok és identifikációk is létrejöhetnek.

2. ETNICITÁSVARIÁCIÓK

Az alábbiakban az etnikai különbségtétel jelentősebb reprezentációit és az azokat rögzítő, elkerülő vagy kikezdő gyakorlatokat mutatjuk be tereptapasztalataink alapján. Hangsúlyozottan kezeljük, és a modellünkben is ábrázoltuk az „etnikai” különbségtétel térbeli leképeződéseit, mert azt tapasztaltuk, hogy a „helyi”, az „idevalósi” stb. helyi identitások csökkenő kohézióját gyakran az etnikai különbségtételen keresztül erősítik meg a társadalmi cselekvők. Modellünket szétfeszítené, de az elemzésben kitérünk az etnikai különbségtétel időbeli változására is ott, ahol a múlt – a helyi emlékezet – aktívan formálja a mai etnikai gyakorlatokat és reprezentációkat, a jövőbeli várakozásokat. Az esettanulmányokban az alábbi sematikus modellt alkalmaztuk a helyi etnicitás bemutatására:

6. ábra: *Lokalitás etnicitás – a modell*

A téglalapokat aszerint helyeztük el az „idevalósi” helyi térben, hogy mennyire illeszkedtek bele a helyi kollektív identitásba. A migráció során megjelenő személyeket és csoportokat (akik más településről beköltözők és az országhatár túloldaláról áttelepülők egyaránt lehetnek) abba a sarokba helyeztük, ahol alteritásuk valamilyen etnikai színezetet kapott. Így például az áttelepülőket kulturális másikként érzékelhette a falu, a betelepülőket szociális vagy morális másikként etnicizálta. A másik-reprodukció most bemutatandó eljárásai a fenti modell reáltypusainak tekinthetők. Azt is látni fogjuk, hogy ezek gyakran keveredhetnek, s így egymást erősíthetik, illetve egymásba alakulhatnak át az etnikai tranzakciók és interakciók során. Ebben a fejezetben a cigány-magyar etnikai tranzakciókat és interakciókat elemezzük részletesen. A más etnikai csoportokkal kapcsolatos különbségtétel eljárásait a feltáró esettanulmányokban (4. fejezet) mutatjuk be.

2.1. A CIGÁNYOK TERE ÉS IDEJE

Egy falu és környéke, a településrészek, utcák és a megjelölésükre használt fogalmak nem önmagukban létező és állandó kategóriák, hanem a gazdasági, társadalmi hatásoknak folyamatosan kitéttek. „A tér fogalma – mint olyan – magában foglalja a társadalmi világ, mint viszonyfogalom megragadhatóságának elvét; mindama ’valóság’, amelyet leír, alkotóelemeinek kölcsönös egymásra vonatkozásában gyökerezik. A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénenként vagy csoportokról – a *különbségben* és a *különbség* által léteznek és maradnak fenn, vagyis helyzetüket mindig is a legvalódibb valóság, a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetőek, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését” (Bourdieu 2002: 44). A tér tehát folyamatosan változó társadalmi konstrukció.

Vizsgált falvaink etnikai tértermelésének négy mozzanatát különíthetjük el:

- a) vizuálisan is megjelenő etnikai elkülönülés/elkülönítés,
- b) a mindennapi érintkezések térszerkezete,
- c) kognitív (mentális) terek,
- d) a mozgáson keresztül kialakuló terek.

Tiszakerecsenyt bejárva első pillantásra nem találunk jelentős különbséget az egyes utcák között. A falu házai és kertjei azt sejtetik, hogy az itt élők közötti társadalmi távolság kicsi. A fő utca rendezett parasztportáihoz és a hatvanas-hetvenes évek divatjának megfelelő kockaházaihoz képest a mellékutcákban és a falu széléin álló porták csak kicsit kisebbek és rendezetlenebbek, de még ezekhez is hatalmas, többnyire művelt és rendezett kertek tartoznak. Az üres házak és a leghátsó utca elhagyott, romba dőlő épületei, elgazosodott kertjei utalnak csak

arra, hogy valaha többen éltek ezen a településen. Cigánytelepet sem találunk, sőt olyan utcát se, amely rendezetlenségével, szegénységével azt az előítéletet erősítené bennünk, hogy az lenne a „cigánysor”. Mindezek után meglepetésként ér bennünket, hogy a helyiek fő témái minden rákérdezés nélkül a faluban élő cigányok, azok településen belüli elhelyezkedése és az ezzel kapcsolatos kérdések voltak.

A tiszakerecsenyi cigány családok térbeli elhelyezkedésének története – tekintet nélkül arra, hogy cigányok vagy nem cigányok mesélik – a következő: a hatvanas évekig a cigány családok a falu melletti „Cigánytó” vagy „Gödör” körüli putritelepen éltek. Fontos kiemelni, hogy az interjúkban ezt a „hagyományos” telepet sem nevezik telepnek, az elbeszélésekben gyakran etnikai megjelölése sincs, az interjúkban csak a helyre utalnak (ott lenn, arrafele stb.). A visszaemlékezések sem a kirekesztésről, hanem a harmonikus közösségi életéről szólnak. *„Akik most itt lakunk, azok mind ott laktak lenn a zugorba, úgy hívták akkor (...) Hát ott ahol laktunk lent, idelátszik az. Hát nem cigánytelep, nem hívták telepnek, mert – úgy hívtuk, ’arra lent’.”* (45017) Ez a terület ma már nem lakott. Van ezzel szemben egy utca, melyben cigányok élnek, de a társadalmi megítélése nem egyeztetett. Az ott élő cigány családok azt hangsúlyozzák, hogy olyan, mint a falu többi utcája, s nem érzik, hogy szegregáltan élnének a falun belül. *„Tehát most ha én azt mondom, hogy én most a Fő utcán van egy üres ház vagy telek, én azt holnap meg akarom venni, akkor én azt holnap megvehetem. Az veszi meg, akinek pénze van rá.”* (4007) Ezzel szemben a nem cigány családok a különbözőségeket hangsúlyozzák, és megkülönböztetik a „Kisutcát” (a „cigány utcát”) és a „Nagyutcát” (a „magyar utcát”). Előbbiről a hét éve a faluban élő, az iskolában többségében cigány gyerekekkel foglalkozó tanítónő is kicsit idegenkedve mesél, majd bevallja, még soha nem járt ott, ami meglehetősen beszédes, hiszen foglalkozásából adódóan akár családokat is kellene látogatnia, s a falu mérete sem indokolja a távolságtartást. Ez az utca tehát a falu nem cigány lakói által szimbolikusan fenntartott cigánytelep, amire azért van szükség a közbeszédben, hogy időről időre különbséget lehessen tenni cigány és nem cigány között.

A cigánytelep képzetének szimbolikus fenntartása azt a biztonságérzetet nyújtja a többség számára, hogy a napjainkban gyorsan változó helyzetben – t. i. hogy a faluban már mindenütt laknak cigányok, és beköltözésük folyamatos – a „cigányt” egy külső térben tarthassa. Hiszen egyre több cigány család vásárol házat a faluban, s az eddig a falu központi tereit és intézményeit uraló „paraszrok” számára a cigány családok a mindennapi tapasztalás, érintkezés szintjén is láthatóvá váltak, sőt, elkeveredtek a falu képében. Felborult az az évtizedek óta megszokott „rend”, hogy cigányok és nem cigányok egymás mellett, de egymástól elkülönülve élnek, hogy a cigányoknak megvan a megszokott „helye” mind a falusi térben, mind a helyi társadalmi hierarchiában. Napjainkban szinte minden

nem cigány család „veszélyben” érzi magát, azaz semmit sem tud tenni az ellen, hogy a közeljövőben cigány szomszédja legyen. *„Itt, ahogy kihalnak az öregek, itt mindenütt közbe-közbe laknak már cigányok. Itt két házat is megvettek. Ha apósom is meghal, hát ki jön ide, legalább valami rendes cigány jöjjön.”* (41137) Az új helyzet folyamatos és nagyon intenzív egyeztetési folyamatra kényszeríti a falu lakóit. Az egyeztetési folyamat „tétje”, hogy a faluban élő nem cigány családok, a „parasztkok” képesek-e fenntartani az általuk kialakított, és eddig fenntartott rendet, vagy beigazolódnak félelmük, és a település olyan „cigányfaluvá” válik, amelyben kontrollálhatatlanok a személyközi és intézményes viszonyok.²⁵

Bár ma már a falu minden utcájában élnek cigány családok, de nem minden utcában láthatóak. A „Kisutcában” (t.i. a cigánysoron) a nyári délutánokon kisebb-nagyobb csoportosulásokban tárgyalják meg az aznapi munkákat, történeteket, az emberek folyamatosan szomszédolnak, így szervezve be többek között az információkat a másnapi munkalehetőségekről. A gyerekek az utcán játszanak egészen sötétedésig. A falu többi utcájában csend honol: napközben csak közmunkások mozognak az utcákon, késő délután egy-egy idős ember üldögél háza előtt a kispadon, és próbál szóba elegyedni az ott éppen elhaladókkal. Az ezekben az utcákban élő cigány családok, ha információra van szükségük, „lemennek a telepre”.²⁶

Baranyai településünk, Old faluképe őrzi a korábbi, erős társadalmi különbségek szerkezeti elemeit. Egyetlen utcájában kisebb és nagyobb parasztporták állnak. A fő utcára merőlegesen, a kertek mögött, a falutól térben elválasztva rejtőzik a cigánysor (a Dankó Pista utca, most Béke-köz): az első néhány, újonnan épült szocpolos házat egyre kisebb, a hatvanas-hetvenes években épült szobakonyhás CS-lakások követik, itt-ott kiegészítve egy-egy verandával, hozzátoldott szobával. A sor végén, a csatornán túl az egykori cigánytelep utolsó megmaradt és még lakott putrija árválkodik. Miközben a településszerkezet és a házak eredeti stílusa összsképeben őrzi a múltbeli különbségeket, belülről a porták már sok hasonlóságot mutatnak, amit a tisztas szegénységgel írhatunk le.

Ma a falu teljes terét cigányok uralják. Délutánonként az utcán kisebb-nagyobb csoportok alakulnak a kocsmá vagy az önkormányzat előtt, ketten-hárman egy-egy kispadon ülve beszélnek meg a faluban történeteket, kommentálják az eseményeket, a fiatalabbak kerékpárokkal, a tehetősebbek motoron vagy autókkal pásztázzák végig naponta többször is a település utcáit, ügyeiket intézve mozognak hírek, információk után kutatva. A faluban élő nem cigány lakosok többnyire idősek, a házuk előtti kispadon túl nem nagyon mozognak, de inkább

²⁵ Lásd a 4.1. fejezetet.

²⁶ A falu etnikai képét színesítik az Ukrajnából időről időre megjelenő napszámosok és alkalmi árusok, akik a falu szemében egységesen „ukránok”, ahogy az unokájával ártelepült magyar nőt is „lehucululozzák”.

csak a kertkapuból figyelik az eseményeket, vagy munkájuk elszóltítja őket a faluból. Oldon tehát a cigány családok alakítják a térhasználat íratlan szabályait, a nem cigányok visszaszorultak saját portájukra, és onnan szemlélik az eseményeket. Ennek ellenére az elbeszélésekben megmaradt a térbeli falu-telep és az életvitel alapján konstruált rendes-rendetlen közösségen belüli különbségtétel. Sőt a kertjükön túl nem mozduló, befelé és a múlt felé forduló idős parasztkok elbeszéléseiben sokszor meg sem jelennek a cigány emberek: *„Ez a falu már kihalt, magyar fiatalok már nincsenek. A fiatalság hiányzik innen.”* (45) A térhasználat tehát egyenlőtlen: az oldi cigányok használják az egész falut, a nem cigányok azonban nemigen lépnek be a cigánysorra, és nincs sok tudomásuk sem az ottani eseményekről.

A tiszakerecsenyi és az oldi térbeli etnicitásreprezentációkat összevetve azt mondhatjuk, hogy azok a konfliktusokkal terhelt egyeztetési folyamatok, melyek a cigányság beköltözésével és településen belüli arányainak megnövekedésével Oldon már a rendszerváltás idején lejátszódtak, Tiszakerecsenyen épp most zajlanak.

Bedő és Mocsa esetében az etnicitás térbeli megjelenését elsősorban az befolyásolja, hogy a két településen csupán néhány cigány család él. Bedőn sem a falu térbeli szerkezetében nem lehet észlelni az elkülönülést, sem a faluban nem láthatóak a cigány családok, és szinte csak a múltra utalva, s általában pozitív felhanggal emlékeznek meg róluk. Bár élnek ott magukat cigányoknak tartó családok, a nem cigányok csupán a már rég elköltözött cigány családokról meséltek nekünk, ahogy a még ott élő cigány családok is egyrészt a Budapesten vagy az ország más pontjain eltöltött évekről, illetve az elköltözött rokonokkal való kapcsolattartásról beszéltek a leggyakrabban a bedői cigányság kontextusában.²⁷ Mocsa nyilvános tereiben sem láthatók cigányok, ám ennek oka teljesen más, mint Bedőn. Egyrészt a faluhoz jelentős külterületi puszták tartoznak, ahol el lehet rejteni a szegényeket, cigányokat, így a falu lakói nem is vesznek tudomást róluk. Másrészt a helyi elit nyilvános szereplései (a katolikus és református istentiszteletek), a falu ünnepeinek szónoklatai a helybeliek számára nagyon erősen meghatározzák a cigányokhoz és más hátrányos helyzetű kisebbségekhez való elutasító viszonyt, mely közvetve kihat a helyi cigányok életére is (erről a fejezet végén részletesebben szólunk még). Bár a többségi, nem cigány családok elbeszéléseiben felmerül a helyi cigányok jól ismert, dichotóm megközelítése – a mi cigányaink és a gyűttmentek –, interjúink során egyetlen személlyel sem talál-

²⁷ A falu tereiben sokkal láthatóbbak a Nagyváradról frissen beköltözők, akiket a falubeliek – függetlenül anyanyelvüktől, származásuktól – rendre lerománoznak. Az új építésű vagy felújított házakat, a falu szélén kialakított építőanyag raktárt a falubeliek szintén mind a „románoknak” tulajdonítják. A „román” házakat nemcsak újszerűségükben másoknak, de díszítő elemeikben és berendezéseikben, a kertek pihenőkerti használatában is idegennek élik meg a helyiek.

koztunk, aki nyíltan vállalta volna saját cigányságát. A faluban erős cigányellenes hangulatot tapasztaltunk, mely nem köthető a helyi cigány lakosság jelenlétéhez, de erős fegyelműző erővel bír rájuk nézve. (Erről bővebben a fejezet utolsó részében írunk.)

Összességében elmondhatjuk, hogy az etnicitás térbeli alakzatai polemikus reprezentációk lenyomatai. Az uralkodó reprezentáció az elkülönítés, azaz a „cigány” térbeli elkülönítése a falun kívül, vagy ha ez nem lehetséges, a falun belül. Ennek idővel alternatívát adnak azok a reprezentációk, melyeket a településen élő romák vívnak ki maguknak életük napi gyakorlatai során. Kellő számú roma háztartás esetén ezek az alternatív reprezentációk – épp a napi ismétlődések okán – rögzülhetnek, és kialakíthatják a „mi falunk” képét, amely itt azt jelenti, hogy a település a romák számára is élhető közösséggé válik. Mindez azonban még nagyon sokáig latenciára ítélt reprezentáció, mert amíg a helyi elit nem cigány, addig az uralkodó reprezentáció továbbra is a szegregáció marad. Ez ugyan elfogadja részgazsággént az alternatív reprezentációt, de nem lép dialógusba vele (lásd az oldi esetet és részben a tiszakerecsenyit). Ott pedig, ahol az etnicitást teremtő napi gyakorlatok a nacionalista politikai mobilizációt szolgálják, a „cigányt” rigid ellentétbe állítják a „magyarral”, s ezzel a helyben élő cigányságot is láthatatlanná teszik (mint például Mocsán). A bedői eset sokkal talányosabb: ahogy Oldon a falut a harvanyas-hervenes évektől kezdve folyamatosan elhagyó református magyarokról, Bedőn a cigányokról alakult ki egy pozitív mitológia. Míg azonban Oldon nem szégyen azt mondani, hogy a „cigányok elől menekültek el” a maradék oldiak, Bedőn a lehetőségek kinyílása keretezi a cigányok elköltözésének történetét. E különbséget nem magyarázhatjuk az elköltözők eltérő sikereivel sem, hiszen az egykori oldiak is komoly karriereket futottak be, nem csak a bedői romák.

2.2. AZ ÉRDEMES ÉS ÉRDEMTLEN SZEGÉNYEK – A SZOCIÁLIS MÁSIK MEGJELENÉSE
A szociális alteritás elsősorban a közmunka, a segélyezés, a szociális ellátások és támogatások diskurzusaiban érhető tetten. A szociális ellátórendszer és a foglalkoztatáspolitikai színvonal, tehát az állami juttatások nem címkézettek aszerint, hogy a jogosultak cigányok-e vagy sem. Ettől eltérnek azok a fejlesztési források, amelyek bizonyos célcsoportokat emelnek ki, és azokat támogatják. Terepmunkánk során elsősorban az előbbivel és az ahhoz kötődő közfoglalkoztatással kapcsolatos – különbségtevő – beszédmódokat és cselekvéseket tudtuk megfigyelni.

A szociális transzferekhez fűződő diskurzusok leképezik, egyben meg is határozzák a társadalompolitikai lépéseket, amelyeket egy adott országban alkalmaznak. Ezek lehetnek az általános szolidaritás elvén alapuló, inkább az univerzális elosztás irányába mutató, vagy inkább a rászorultsági elven működő rendszerek.

Ha a társadalompolitikában a rászorultságot figyelembevevő elosztás túlsúlya lesz jellemző, rendre felerősödik az az általános diskurzus, amely különbséget tesz az arra érdemesek és az érdemtelenek között. Magyarországon az elmúlt években a közpolitikai diskurzusokban egyre hangsúlyosabbá vált az „önhibás” szegények megsegítéséről való beszédmód. „Önhibásnak” tekintik azokat, akik úgy mond arra rendezkedtek be, hogy mindenféle ellenszolgáltatás nélkül „eltartassák” magukat a társadalommal. Mindez a közpolitikában a segélyezés feltételeinek szigorításában, a közfoglalkoztatás kiterjesztésében és a munkakényszer bevezetésében, a feketemunka korábbinál súlyosabb büntetésében testesült meg. Ezek az intézkedések elsősorban azt szolgálják, hogy helyreálljon a bérből élő többség igazságérzetének megfelelő „rend”. E folyamatok intézményesítik, és erősen etniczálják a szegénységet, s ezzel a tartósan mélyszegény, leszakadó cigány családokat a helyi segélypolitika és kényszerfoglalkoztatás csapdájába zárják (Ferge 2008; Szalai 2009). Az uralkodó diskurzus helyi szinten is meghallgatásra talált; noha a polgármesterek és a helyi vezetők különbözőképpen interpretálták ezeket az intézkedéseket. A skála az azonosulástól az érdemtelen szegények megsegítésének helyi szintű továbbgondolásáig terjed (lásd például az ú.n. monoki vagy érpataki, vagy gyöngyöspatai modellt).²⁸ A helyi sajátosságok kialakulása a magyar szociálpolitikai rendszer azon sajátosságából is következik, hogy az elosztórendszer bizonyos szegmenseinek – a segélyeknek, tehát a rászorultsági juttatásoknak – a szétoztását, a szociális szolgáltatások és a közfoglalkoztatás megszervezését a szociális törvény önkormányzati szintre delegálta. Ennek következtében a helyi vezetők beállítódásaitól függően felerősödhet az érdemtelenek és az arra érdemesek közötti különbségtétel. Ezzel a helyi hatalom kezébe fontos eszköz került, hiszen bizonyos keretek között eldöntheti, hogy ki mennyi segélyhez, milyen közmunkához juthat. Fogalmazhatunk úgy is, hogy a szociális másik helyi „kitermelése” bele van kódolva a rendszerbe, e megkülönböztetés ugyanis a helyi erőforrás-elosztási technikák és hatalomgyakorlási politikák fontos eleme.

A szociális másik tehát helyben elsősorban az érdemtelen-érdemes ellentétpárban artikulálódik. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogyan szeli át ezt a „cigány” kategória: minden cigány érdemtelen-e, s ha nem, akkor ki és miért nem? Milyen következményei vannak ennek a reprezentációnak, s ezt milyen performanszok „mondják fel” és rögzítik? Áthágható, kikezdhető-e ez a különbségtétel?

A szociális másik legerőteljesebb reprezentációja természetesen a munkához fűződő viszonyt helyezi az értelmezés középpontjába. Az érdemek szerinti beso-

²⁸ Monokon 2009-ben szociális kártyát akart bevezetni helyi rendelettel az önkormányzat. Az érpataki „modell” a rendszer új formáit honosította meg a településen (rend, zéró tolerancia, szigorú büntetések, akár apróbb vétségért is elzárás, „ha százszor büntettünk, de nem használt, akkor százegyszer is büntetünk”, akinek gazos a kertje, rendetlen a portája, nem kap segélyt stb.).

rolás legfontosabb erkölcsi alapja annak megítélése, hogy ki milyen módon vesz részt a munkában, s hogyan áll hozzá ahhoz. A „dologtalan cigány” sztereotípiája már elég ahhoz, hogy a szociális másik kategóriáját működésbe hozza. Falvainkban a „dolgos paraszt” és a „dologtalan cigány” különbségtétel még akkor is azonnal létrejött, amikor a nem cigány lakók nagy része már szintén „dologtalan” volt, mert idős nyugdíjasként élte az életét. *„Ez biztos. És nem az, hogy a segélyt várják. És erre tudnék olyan példát mondani, hogy egy szénahordás, mi is tartunk jószágokat, meg minden. Napszámost nem lehet kapni! Hanem amikor a bolttól a kocsmáig, amikor segélyfizetés van nyáron, kint ülnek, isznak, abban a két-három napban, vagy unatkoznak! Ez a szörnyű dolog! (...) És tudja az ember, hogy pár nap múlva a boltban történetesen már hitelre fog vásárolni, meg mindenütt a faluban. És nagyon sok család van így. Szóval, ez egy más világ. Másképp gondolkodnak, más az életfelfogásuk, ők, a többség, a mának él.”* (1951)

A „dologtalan cigány” kategóriája magába szippantja a cigányok kertjeiről, udvarairól kialakított ítéleteket is, hiszen a falu többségi társadalmának még ma is erős normája, hogy a kertek, porták rendezettek legyenek. A helyi normát akár írásba is foglalhatták, hiszen az új szociális törvény szerint helyi rendeletben szabályozható, hogy a segélyt megvonja-e az önkormányzat, ha a rászoruló nem tartja rendben lakókörnyezetét.

A szociális másik reprezentációja nemcsak a dologtalan, munkakerülő sztereotípiát használja, hanem ezt kiegészíti azzal a váddal, hogy a „dologtalan cigány” valamilyen trükkel kijátssza a rendszert, ezzel igaztalanul, mások kárára jut előnyökhöz. Így már az erőszakos, jussát követelő – ezért morálisan könnyebben elutasítható – „cigány” képéhez jutunk.

„Szóval nekem ez, ez egy olyan megdöbbentő. Szóval ezt ilyen borzasztó nagy igazságtalanságnak érzem. Hogy ki nem hasznos tagja a társadalomnak, már hát nem tudom. Tehát hasznos olyan szempontból, hogy mondjuk megszülni hat gyereket, de az más kérdés, hogy milyen hat gyereket nevel ebből a hat gyerekből, mer’ mikor el kellett volna menni a gyereknek felvételizni, akkor kiverte a hisztit a hivatalba, hogy hát neki a pénzét adják oda egy nappal hamarabb, és micsoda mocskosok, aljasok, hogy neki nem adták oda hamarabb azt a segélyt. És nem értette meg, hogy azt nem tudják odaadni, mer’ azt csak holnap tudják adni, mert holnap utalják át. Tehát aki ilyen szinten van, hogy a segély, az neki fizetés. És neki az kell. És akkor ezt a gyereket kell segíteni. A másikat, aki apa nélkül nő fel, akinek az anyja küszködik, azt nem kell segíteni. És akkor vannak, akinek megadják, megtalálják a kiskaput.” (1941)

Másfelől a kategorikus elutasítást, a társadalmi különbség antagonisztikussá válását enyhítheti a múltból származó pozitív élmény, tapasztalat. Minden falunkban hallottunk „egykori” dolgos, szorgalmas cigányokról – a többségi és magukat cigányként megjelenítő lakosok körében is.

„És tessék visszaemlékezni, mint mondtam, hogy itt voltak a lankai öregek! Nem ilyenek voltak! Hanem végigdolgozták az életüket, szorgalmasan, ezt komolyan mondom, és most is azt mondom, hogy munkahelyek kellenének és nem a segély!” (1951)

A dologtalan cigány kategóriáját egyes szituációkban árnyalhatja a csoporton belüli differenciálás is: ekkor csak bizonyos cigány családra vonatkoztatják a szociális másik kategóriáját.

„Nincs olyan, aki napi megélhetési gonddal küzd. Van néhány cigány család, aki ilyen helyzetben van, de ő saját hibájából. Aki évek óta csak segélyből él, és nem ment el napszámba, vagy valahova dolgozni, az nem is akar. Egy-két család van a cigányoknál.” (1941)

A szociális másik alternatív reprezentációja a cigányokról szociálisan rászorulókként, munkanélküliekként beszél. Ilyenkor a kialakult helyzet háttérét tárták fel interjúalanyaink, megemlítve a szűk munkaerőpiacot, a haszontalan állami képzéseket stb. Szembeállították a mai dologtalanságot azokkal a múltbéli tapasztalataikkal, melyek szerint minden cigánynak volt munkája. Hangsúlyozták, hogy a munkanélküliség nem viselkedési forma, hanem külső körülmények következménye.

A segélyek és közfoglalkoztatási lehetőségek elosztásánál is az érdemesség nyom a legtöbbet a latban; ugyanakkor a helyi gyakorlatokban azt látjuk, hogy teljesen nyilvánvaló az e mögötti etnikai alapú kizárás. A közfoglalkoztatottak között szigorú hierarchia alakult ki annak időtartama (hosszú távra, vagy csak a törvényileg kötelező időre veszik fel az illetőt), illetve jellege szerint. A másik választóvonal, hogy a közmunkások valamiféle szakképzettséget kívánó munkát végeznek-e, általában az intézményeken belül, rejtve a falu szeme előtt, sokszor azt sem nyilvánossá téve, hogy milyen minőségben, közfoglalkoztatottként vagy hivatalos állásban dolgoznak ott, vagy a „szem előtt”, általában a közterek rendberekén ügyködnek. Mindkét választóvonal a valóságban „cigányra” és „nem cigányra” osztja a rászoruló társadalmi csoportját. Az elbeszélések szerint a kiválasztás szempontjai ugyan nem kötődnek az etnicitáshoz, azaz munkát, segélyt „az kaphat, aki küzd”, ugyanakkor helyben, minden településünkön azt tapasztaltuk, hogy utcán, a falu szeme előtt szinte csak és kizárólag cigányok dolgoztak. A közterek rendben tartása semmiképpen sem nevezhető megbecsült, értéktelítő munkának, sőt megalázó volta miatt nem cigányok általában el sem vállalják vagy nem is osztják rájuk. Ugyanakkor e közmunkások a többség szemében erősítették egyrészt azt a sztereotípiát, hogy segélyeket csak a cigányok kapnak, és közmunkás csak cigány lehet, másrészt, hogy nem is dolgoznak, csak üldögélnék az árokaparton.

Ahogy már utaltunk rá, a szociális törvény a decentralizációval lokális szintre tolt le a szegénység, a szociális problémák megoldásának feladatait, és ezzel az

állam teret engedett a helyi vezetőknek – polgármestereknek, szociális ügyintézőknek –, hogy azt saját társadalom- és szegénységképük szerint kezeljék. Emiatt manapság a szegények és nem szegények, a szociális juttatások elosztói és azokra rászorulóik közötti konfliktusok nem strukturális problémaként, hanem az adott közösség egyedi zavaraiaként tűnnek fel (Szalai 2005: 45). Mindez fokozottan érvényes azokon a forráshiányos kistelepüléseken, ahol a szociális juttatások egyetlen elosztója a polgármester, aki „érdemesség” alapján dönt a településre az államtól érkező minden megélhetési forrásról, így a segélyekről és a közmunkáról. Ez a részben új, helyi társadalomszervező mechanizmus nagyban hasonlít a korábbi aszimmetrikus, a felek státusbeli különbségén alapuló, de általában mindkét fél számára hasznos patrónus-kliens kapcsolathoz. A polgármester egy személyi patrónusa a falu szegényeinek, ám e viszony fenntartása és ápolása számára – azon túl, hogy helyi hatalmát napról napra a kiszolgáltatottság érzésének fenntartásával stabilizálja – valójában csak a következő választások alkalomával térül meg, míg a „kliensek” számára a polgármesterrel fenntartott jó viszony a mindennapi boldogulás szinte egyetlen esélye (Durst 2008). Fontos azt is látni, hogy a korábbi évtizedekre jellemző, a parasztok és a cigányok közötti patrónus-kliens viszonytól eltérően az egyszemélyi uralom a minimálisra csökkenti a kiszolgáltatottak választási lehetőségeit: ha nem viselkednek úgy, ahogy a polgármester elvárja, nem találnak más patrónust sem. A másik lényegi különbség a korábbi és a mostani helyzet között, hogy a polgármesterek nem saját gazdaságukból, vagyonukból fizetik meg helyi klienseiket, hanem állami forrásokat osztanak el sajátjukként.

Egy példával világítjuk meg az előbbieket. Egyik falunk támogatást kapott a HÉRA Alapítványtól a villanyszámlák költségeinek enyhítésére. Egymillió forintra pályáztak – a nagycsaládosoknak tízezer, a többieknek, főképp nyugdíjasoknak nyolcezer forint támogatást kért a képviselőtestület. Az egy helyett ötmillió forint támogatást kaptak, ám az EON a legnagyobb összeggel tartozókat preferálta, és ezzel hatalmas elégedetlenséget váltott ki a faluban. *„A cigánynak leírtak 180 ezer forintot a HÉRA Alapítványnál, az meg háromezret kap, akinek én nyolcat javasoltam. (...) Levelet írtam az EON-nak, hogy hogy merte egy képviselői ülés döntését megvétózni.”* (1941) A faluban több családnál már kikapcsolták az áramot, de a polgármester szerint *„akinek most nincs villanya, az megérdemli”*.

Arra is van azonban példa, hogy a szociálisan rosszabb helyzetben levő cigány családokkal egyfajta szolidaritás alakuljon ki a faluvezetésben: másik falunkban a polgármester hivatalos iratot állított ki a cigány családoknak, amivel gallyfát tudtak szedni az erdőben, s az engedélyeket rotálta a rászorultak között. Ezzel egyrészt biztosította e családok számára a téli tüzelőt, másrészt a polgármester

így meg tudta akadályozni a falopásokat és el tudta kerülni azt, hogy a fagyűjtés kriminalizálódjon.

2.3. RENDESEK ÉS RENDETLENK – A KULTURÁLIS MÁSIK MEGJELENÉSE

A szociális alteritás, mint láttuk, gyakran támaszkodik kulturális és erkölcsi ítéletekre is. Kulturális másikról beszélünk, ha egy csoport *cultural stuff*-jának különbözősége válik hangsúlyossá a helyi közbeszédben és a mindennapi érintkezésekben. Fontosnak tartjuk e kategória használatát annak ellenére, hogy az antropológiai kutatásokban hagyományosnak tartott – nyelvi vagy életmódbeli – kulturális különbségekkel szinte egyik terepünkön sem találkozunk.

Terepeinken a cigány családok évtizedeken át a nem cigány családokkal érintkezve, együtt, egy helyen dolgozva éltek, így mindennapjaik, szokásaik, kultúrájuk is hasonult a falubeliekéhez. Tereptapasztalataink alapján nem beszélhetünk elkülönült cigány kultúráról, mégis vannak olyan helyzetek, amikor bizonyos csoportok fontosnak érzik, hogy kulturális jegyekhez köthetően különbséget tegyenek egymás között. Old az egyetlen falunk, ahol a kulturális másik nyelvi különbségként is megjelenik. Az itt élő beások ma ritkábban használják nyelvüket, magukat is inkább cigányak, mint beásnak mondják. Náluk a kulturális másik határa a cigány csoporton belül, az oldiak és az alsószentmártoniak között húzódik. Az alsószentmártoniak mindmáig a beás egyik nyelvjárását, a muncsánt beszélnek, s a környező falvakban élő cigányokat, akik már szinte alig értik e nyelvet, kicsit lesajnálják,²⁹ míg az oldiak – cigányok és nem cigányok egyaránt – az alsószentmártoniakat „vadaknak”, idegeneknek tartják.

Mind a cigány, mind a nem cigány elbeszélésekben a „múltbeli” cigányok szerepe szinte idilli és nosztalgikus. A „múltbeli” cigányhoz kapcsolt elbeszélések jelentései a hétköznapi életvilág tagjai számára elsősorban a „mai” cigány viselkedésétől, életmódjától, szokásgyakorlataitól stb. való eltérésekben mutatkoznak meg. Ennek az érzelmes, a múltba visszatekintő cigányképnek egyik legfontosabb társadalmi tere a „telep” és az ott élő „hagyományos” közösség. Ezeket az elbeszéléseket láthatóan egyeztetették a helyi cigány és nem cigány közösségekben: nagyjából ugyanúgy meséli mindenki. A cigányok visszaemlékezéseiben a telep élet soha nem a kirekesztettség érzésével párosul, hanem a közösségiséggel.

²⁹ Az alsószentmártoni cigányok a beás nyelv muncsán dialektusát beszélnek, míg a térségben az árgyelán az elterjedtebb. Ebből következőleg az alsószentmártoniak nemcsak arra büszkék, hogy nyelvüket még a mindennapokban is használják, hanem előszeretettel hangsúlyozzák a muncsán és árgyelán nyelvjárás közötti különbségeket is. Egy árgyalán beás közösségben végzett korábbi terepmunkánk során történt, hogy a faluba látogatott egy német pap, aki korábban muncsánokkal foglalkozván a muncsán nyelvet beszélt. A helybeliek minket kértek meg, hogy tolmácsoljunk, hiszen ők nem beszélnek muncsánul, csak árgyelánul. Biztattuk őket, hogy próbáljanak csak beszélni a pappal, hiszen mi úgy tudjuk, hogy a két nyelvjárás nem sokban különbözik egymástól. Beszélgetésbe elegyedtek, és boldogan újságolták, hogy ők ezek szerint muncsánul is beszélnek. (Fleck – Virág 1999).

„17 cigánytelepi porta volt, amiről egy régi térkép is készült. Kis putrik voltak ezek, vesszőből volt fonva, és be volt sározva kívül-belül. Nagyon rendben tartották az akkori cigányok, újították minden évben a tetőt például, meszelték a házakat minden húsvétkor. Földes út volt, de azt is állandóan gereblyézték.” (1028)

A kulturális másik következő hagyományos toposza a cigányzenész figurája, még akkor is, ha terepmunkánk alatt egyetlen cigányzenészt sem találtunk már a falvakban, s az egykori zenészekre utaló elbeszélések mellett csupán néhol egy-egy fénykép vagy otffelejttet hegedű utalt a múltra. Ez a kulturális reprezentáció mindenki feltétlen támogatását élvezi. A zenész cigány a nem cigányok szemében az „autentikus” cigány kultúrát, a tanult, a saját mesterségéhez értő és elismert személyt, a parasztok szórakozását megszépítő „szolgáltatót” képviseli, a cigányok önreprezentációjában pedig a büszkeség tárgyát. Ő a falusi társadalmakban is a helyi cigányság elitjéhez tartozott, státuszban, hierarchiában is ő állt a legközelebb a nem cigány falubeliekhez, azokkal közvetlenül, családi ünnepeiken is érintkezett.

Oldon az egyik legsikeresebb mezőgazdasági vállalkozó büszkén mesélte, hogy fiatalkorában együtt zenélt a helyi cigányokkal a közeli kisváros vendéglőjében, bálokon és lakodalmakban. A közös zenekar nemcsak a közvetlen érintkezést, barátságot jelzi, de a közös és sikeres üzleti vállalkozást is. Nemcsak ő, hanem a faluban mindenki más is elismerően nyilatkozott az egykori zenész cigány családról, most az ő családjukból kerül ki a kisebbségi önkormányzat vezetése. Azaz a kulturális tőkéen alapuló elismertséget, presztízszt az üzleti vállalkozás visszaszorulásával – ha csekély mértékben is – a társadalmi pozíció javítására tudták váltani.

Napjainkban a kulturális másik leggyakrabban vallási különbségekhez köthető. Oldon, Tiszakerecsenyben és Mocsán a faluban élő gazdák és leszármazottaik általában reformátusok, míg az uradalmi cselédek, a később betelepült szegények és a cigányok katolikusok. A látszólag jelentéktelen vallási elkülönülésnek falvanként nagyon különböző mindennapi gyakorlatait és intézményi megjelenéseit ismerhettük meg. Oldon a református egyház gyülekezete már csak néhány családot számlál, helyben élő lelkészük nincs. Ennek ellenére a hagyományos „református magyar” reprezentáció – melyet az ormánsági fekvés annak évszázados mítoszaival is megrásmaszt – a számbeli jelenléténél sokszorosan erősebb. A többségi cigány lakosság lekipásztora a szomszédos Alsószentmártonból ártjáró katolikus pap, aki rendszeresen foglalkozik a falusi gyerekekkel (nem cigány gyerekek már nincs a faluban), hittant tart nekik, táborozni viszi őket, ruhát, ételt oszt a rászorulóknak (nem csak cigányoknak). A falu demográfiai változásával párhuzamosan, a csak és kizárólag a „törzsökös” magyar parasztokra építő református egyház szerepe tehát fokozatosan a szimbolikus határmegvonásra korlátozódott, ma csupán a helyi „magyar” emlékezet helye. A keletkezett űrt az

egyházában sokáig renegátnak számító alsószentmártoni tiszteletes missziós tevékenysége tölti ki. A különbségtétel a két vallási közösség között etnikai színezetet ölt, a határok áthághatatlanak látszanak.

Tiszakerecsenyben a vallási különbségtétel is alkotóeleme a helyi etnotáj átrajzolásának. Az új katolikus pap megosztja a helyi vallási közösséget, s egyre kevesebben járnak templomba, miközben a szintén viszonylag új helyi református lelkész ambícióinak köszönhetően egyre többen fordulnak a református egyház felé. A faluba költözött fiatal lelkész házaspár – elsősorban a falu demográfiai helyzete miatt – igyekszik egyes kiválasztott, „rendes” cigány fiatalokat is bevonni az egyház életébe, s ezzel kikezdeni a korábbi vallási és kulturális különbségeket. A gyerekeknek különböző programokat, a hittan mellett nyári napközit is szerveznek. Terepmunkánk során az egyik nyári este filmvetítést hirdettek meg a gyerekeknek: a templom falára vetített filmet (amely egyébként épp a rasszizmus problémáit feszegette) a tágas templomkertben csak néhány falubeli gyerek láthatta: azok a szerencsés kiválasztottak, akik ezt kiérdemelték. A többi gyerek kimaradt a mulatságból.

Hasonlóan működik az iskola is. Ott jártunkkor épp konfliktusok zajlottak az iskolában: a hosszú ideje tartó tanár-diák-szülő konfliktussorozat eskalálódott abban, hogy néhány fiatal éjszaka betört az iskolába, és naplótka égetett a tanárban. Az iskolában tanító tanárok a pedagógiai problémákat rendre a gyerekek kulturális másságával magyarázzák. Természetesen nem minden roma gyerek problémás, a problémás gyerekek azonban mind romák, azaz kulturálisan is mások, és ezért nem lehet őket tanítani – így a tanárok érvelése.

„Mondjuk én ezzel az integrációval se értek egyet. Tehát őket külön kéne kezelni. Teljesen más. Még a hitviláguk is más. Tehát én egy magyar gyerektől sose fogok hallani olyat, hogy 'szellemeket láttam', meg-meg 'ördögöt láttam'. És ezek pedig annyira hisznek ebben, hogy egyszerűen sokszor hittanórán is az óra más menetet vesz. Mert ők, mit tudom én, mit láttak. Tehát egyszerűen teljesen más. Mindenük más. Én azt mondom, hogy ezeket a roma gyerekeket is úgy lehetne kiemelni, vagy egy kicsit mássá tenni, vagy adni nekik valami plusz többletet, hogyha az ember csinálna ilyen bentlakásos iskolákat. Mert így, amit én felépíték délelőtt, azt a szülő otthon szépen lerombolja. Ha én azt mondom, hogy 'ne bántsd a másikat', ő azt mondja, 'védd meg magad'. Én azt mondom, hogy 'nem szabad elvenni a másét', ő mondjuk viszi haza a gyereket az iskolából, és azt mondja, hogy 'védd fel ott azt a diót, mert nekünk nincs'. Tehát amit én felépíték a gyerekekben délelőtt, azt szülő lerombolja estig.” (1941)

Baranyai terepünkön a kulturális különbségteremtő eljárások nem az iskolán belül, hanem az iskolák között vezettek etnicizálódáshoz. A térségben évtizedek óta működik egy „cigányiskola”, ahová azok a gyerekek járnak, akik „kulturálisan mások”, azaz nem tudnak viselkedni, rendetlenek, dohányoznak, verekednek, és

a lányok hetedikes korukban teherbe esnek, hiszen „ezek” (értsd a cigány gyerekek) sokkal korábban érnek. A pedagógiai és iskolai kudarcokat a tanárok és a szülők gyakran azzal magyarázzák, hogy amíg a cigányok kisgyerekek, addig ugyanolyan helyesek, aranyosak, mint a nem cigány gyerekek, ám a kamaszkorral, a nemi éréssel mássá, „igazi cigánnyá” válnak.

„Na most ennek az [unokának az] apja cigány, az anyja nem, 'na és te minek érzed magad?' [kérdi az unokától]. A cigány óvodába együtt jártak a gyerekek, de az egyik Beremendre ment iskolába, a másik Harasztiba. Harasztiba járnak az alsószentmártoniak, akik korán isznak, dohányoznak, szeretik a nőket. Akinek van pénze, az már Beremendre viszi a gyereket. Szegény gyerekek mennek Harasztiba, mennének mások is el innen. Ez ilyen szegény iskola. Beremendre falubusz viszi a gyerekeket, Harasztiba pedig Volánbusz.” (1120)

A bedői iskolában is jelen van a cigányság kulturális reprezentációja, de épp ellenkező előjellel. A Bedőről elszármazott, híressé lett cigányokkal itt büszkélkednek. Az iskolába látogató idegennek rögtön megmutatják a tablókön ezeket a személyeket, az iskolát pedig mint a különböző kultúrák békés együttélésének központját írják le. A multikulturális imázst erősíti, hogy az egykori román nemzetiségű faluban, ahol az időseken kívül ma már szinte csak a Nagyváradról kiköltözők beszélnek a román nyelvet, az iskolában – elsősorban a normatíva maximalizálás érdekében – bevezették a román nemzetiségi oktatást, ahova egyaránt járnak cigány és nem cigány gyerekek is.

Vannak esetek, amikor a kulturális reprezentációk kikezdhetők, megbonthatók. Erre példa a tiszakerecsenyi K., akinek anyja katolikus, apja református. Gyerekkorában a katolikus templomba jártak, majd egy idő után „anyám úgy döntött, hogy átiratkozunk [a reformátusokhoz], azóta én is oda járok a lányommal”. (4007) A döntésben nemcsak az apa vallásának, hanem annak is szerepe lehetett, hogy a református lelkész kisebb-nagyobb munkákra felfogadta a férfit. Mivel a család törekvése egybeesett a falu lelkészével, azaz azzal, hogy a falu cigány családjainak egy részét, a „rendesebbeket” integrálja a református közösségbe, K.-ék esetében a kulturális határ átlépése zökkenőmentes volt.

Mindez már nem mondható el K. más irányú határátlépési törekvéseiről: hiába érettségizett, és végezte el a főiskolát szociálpedagógia szakon, a falu elitje, az intézmények vezetői nem hajlandók őt képzett munkavállalóként elfogadni, hosszú ideig nem alkalmazták az iskolában sem. „Hát ő is meg tudta magyarul, hogy rám miért nincs szükség, természetesen soha nem fogja kijelenteni, hogy azért mert te cigány vagy, annyi esze mindenkinek van.” (4007) Végül a református lelkész házaspár közbenjárásával sikerült hat hónapra közfoglalkoztatottként bekerülnie az iskolába napközis nevelőnek; az ő feladata a gyerekek utaztatásának a biztosítása, néha a helyettesítés is. „Egyrészt megérte magam miatt, másrészt már nem tudnak annyira hülyének nézni, és egyre inkább ki tudok állni mások mellett.

Egy percre sem bántam meg.” (4007) K.-nak azért volt ilyen nehéz dolga az elismeréssel, mert a falu elitjének a cigányokról kialakult képébe nem fér bele az, hogy egy cigány értelmiségi legyen, nincsenek kialakult viselkedésmintái arra, miképp viszonyuljon egy falubeli cigányhoz, aki diplomás, ráadásul még nő is. K. ezzel nem csak, hogy kikezdi a hagyományos patrónus-kliens logikát, hiszen megbolygatja az alá-fölérendeltségi viszonyokat, de ugyanazokért a pozíciókért kezd el versengeni, amikért eddig a faluban csak nem cigányok versengtek egymással.³⁰

2010-ben, és akkor is elsősorban a faluban megjelenő erőforrások egyenlőtlen elosztása miatt merült fel a helyi cigányság köreiben a CKÖ megszervezésének gondolata. A Lungo Drom K.-t kérte fel, hogy szervezze meg a helyi tagszervezetet. „Ha a polgi 'emberségebb' volna, és nem a származást, hanem a képzést nézné, akkor nem lenne szükség CKÖ-re. Fel sem merült volna, mert a falun belül nincsenek nagy konfliktusok cigány-magyar viszonylatban.” (4007) A CKÖ megszervezésénél K.-nak azonban már nemcsak egy, hanem több kulturális határt is át kellett volna lépnie: el kellett volna fogadtatnia a helyi közösséggel, hogy a cigány érdekképviselőre szükség van, de azt is, hogy ő nőként képviselhesse a cigányokat a helyi politikában. A faluban a családok, az intézmények azonban alapvetően patriarchálisak, a nők helye és szerepei a falu társadalmában szigorúan rögzítettek. A helyi önkormányzati képviselők között sokáig egyetlen nő sem volt, még az iskola vezetőjének sem sikerült elérnie, hogy női intézményvezetőként, elvált nőként a helyi képviselőtestületben egyenrangú félként bánjanak vele.

2.4. A „MI CIGÁNYAINK” ÉS A „GYÜTTMENTEK” – AZ IDEGEN MINT MORÁLIS MÁSIK

A magyarországi cigányság történetének talán a legjellemzőbb reprezentációja a tősgyökeres és a gyüttment (az *established* és az *outsider*, vö. Elias–Scotson 1965) közti – amúgy a közösségekre általában is jellemző – különbségtétel, melyet a cigányokra vonatkoztatva rigid, csak nemzedéknyi idő elteltével, és akkor is csak korlátozottan áthágható határok termelése jellemez. Az átjárhatatlanságot a két „csoport” között éppen az etnikai alteritás morális tartalma alapozza meg. A kívülálló kategóriájának megteremtésével vagy mozgásba hozásával az őslakosok, a tősgyökeresek a helyi viszonyrendszerek és hierarchiák állandóságát – egyfajta egyensúlyt – próbálnak fenntartani.³¹ Van úgy, hogy a kívülről jövő, a nem

³⁰ A cigányok mobilitási sikereit másutt is nehezen fogadja el a helyi közösség, különösen ha nők, és helyben próbálnának érvényesülni. Az oldi B. M. a Gandhi Gimnáziumban tanult, kutatásunk idején egy ipari üzem középvezetője volt, felesége tanítónő a szomszédos faluban, azaz társadalmi pozíciójukat tekintve a falu elitjéhez tartoznak. Presztízsük is magas. Ennek ellenére a falubeliek – bár az asszony zenész cigány családjáról nagy tisztelettel emlékeztek meg – az ő pozíciójáról hallgattak.

³¹ Lásd erről részletesebben az 5. fejezetet.

idevalósi, új lakó stb. alteritások etnicizálása és morális elítélése nemcsak fenn tartja a távolságot a frissen beköltözők és az őslakosok között, de a helyi közösségen belül észlelhető távolságok változására is reagál. Az *established* és az *outsider* csoportok közötti távolság lehet időben, térben és társadalmi pozícióban is rögzített – a lényeg, hogy a többség e távolság fenntartásában érdekelt legyen. Mivel, amint az előző részekben megmutattuk, a társadalmi és a kulturális reprezentációk gyakran egymásba mosódnak, és ezzel akadályozzák a különbségtételt, a többségi társadalom erkölcsi kategóriák bevonásával nyomatékossítja ezeket. Ennek a folyamatnak hosszú távon az lehet a következménye, hogy az eredetileg társadalmi vagy kulturálisnak észlelt különbségre rátelepszik egy morális ítélet, s ezzel az etnikai kategória erkölcsivé válik („ne cigánykodj!”, „zsidó van valamiben”, azaz hibás, rossz stb.). A morális másik kategóriájának fontos sajátossága az is, hogy az ítéletet alkotó csoport eredetileg közös – azaz mindkét csoport által használt – reprezentációkat sajátítja ki, és tölt meg erkölcsi tartalommal. Ezek az eredetileg közös távolság-reprezentációk az alábbiak lehetnek:

- a) a távoli múltban létezett, de mára megszűnő közelség a két csoport között;
- b) a rég- vagy a közelmúltból származó, a mai viszonyokat is megalapozó közelség;
- c) a „messziről jött” távolsága;
- d) a „nem idevalósi” távolsága;
- e) a jó és a rossz „szomszéd”.

Az öt típus magába sűríti a fent említett tér, idő és társadalmi távolság jelentéseit, és pozitív vagy negatív tulajdonságokat egyaránt felvehet. A lényeg itt, hogy amint a távolság negatív erkölcsi, normatív tartalommal töltődik meg, megfosztja az *outsider* csoportot attól a lehetőségtől, hogy a különbségre rákérdezzen, vagy a távolságot más módon csökkentse.

a) A „távoli múltat” felidéző másik-reprezentációk az államszocializmusra vagy az azt megelőző időszakra utalnak vissza, és rendszerint pozitívak, ezért az egész közösség számára akceptálhatók. A cigányok és nem cigányok közötti társadalmi távolság a múltba visszatekintve általában foglalkozásbeli különbségekben jelenik meg, és egyfajta „aranykort” idéz a cigány-nem cigány együttélés történetéből. (A jelen ennek az aranykornak a fényében értékelődik le, s válik benne az egykor „jó” cigány „rosszá”.) A múltbeli másság tehát erkölcsileg is elfogadott, így ha korlátozott mértékben is, de az önreprezentáció alapjául szolgálhat:

„Nálunk mindig is voltak cigányok, muzsikusként. És soha az életben nem volt probléma. Ők a nagygazdáknál dolgoztak, arattak, kapáltak. És azok leszármazottjai mind iskolába jártak, munkahelyük volt. Azokkal van probléma, akik félig oláh cigányok, bekerülők. Azok bomlasztanak a közösséget.” (2020) „Bedőben

jó volt mindig a cigányoknak, gazdag cigányok voltak, akik a saját pénzükből építkeztek. Az asszonyok kapáltak a térszben és vitték a háztartást, az emberek Budapesten dolgoztak, hetente jártak haza. Voltak állataik, kertjük, szép házuk. Nagyon sokan voltak itt. (...) Bedőben nem volt az soha, hogy 'jaj, hogy ez cigány'. Együtt ettek, ittak, mindent együtt csináltak. Segítettek egymásnak a magyarok és a cigányok is ugyan úgy.” (3737)

A háború előtti idilli, konfliktusmentes múlt képe mögött olyan társadalmi viszonyrendszer emléke húzódik meg, melyben a cigány és a nem cigány foglalkozások ugyan markánsan és tartósan elkülönültek, de a fennálló szerkezetet a cigányok társadalmi mobilitása nem kezdte ki. Később, a szocialista korszakban a társadalmi mobilitás a társadalmi és térbeli távolságot csökkenthette a két csoport között, ám a munkaerő és a javak piacán még nem alakult ki közöttük valódi verseny, így a korábbi pozitív kép sem módosult jelentősen. A verseny a rendszerváltás utáni időkben kezdett kiélesedni, s a veszteségtudattal párhuzamosan vált mind markánsabbá a letűnt „aranykor” toposza. Mint minden „aranykor”, ez is elveszett, befejezett múlt – egyfelől tehát kikezdehetetlen, másfelől azonban a jelen- és jövőbeli stratégiákhoz nehezen mozgásba hozható reprezentáció (Zombory 2008). Egyszerűbben: a cigány-nem cigány együttélés mai konfliktusai az aranykor interpellálásával számottevően nem enyhíthetők.

b) Régen a „rendes” cigány ember napszámosként, udvarosként, cselédként dolgozott a nem cigány embernek. Ez a kötött, tradicionális, a falusi társadalmon belüli hierarchikus viszony nyomaiban még a második világháború után is fennmaradt. A munkakapcsolat a megfelelő piaci csereviszonyokon túl érzelmi és erkölcsi elfogadást is feltételezett a többségi szereplők részéről. Ez az a tudás és emlékezet, amelynek segítségével a nem cigányok ma határt vonnak „rendes” és „nem rendes” cigány között. A bizalom csak azokat a cigány családokat övezi, akikkel korábban huzamosan munka- vagy szomszédai kapcsolatban álltak. Akikkel ilyen tapasztalataik nincsenek, azokat akár automatikusan is a „rendetlen” cigány pozíciójába helyezik a falun belül.

„Szép cigányok, ez is [mennek az úton, köszönnek], ma átmentem, vittem tojásokat, adtam neki egy kis pénzt kölcsön, pedig az urának mindig kifizetem, amit kaszál. Az ura magyar, az asszony meg cigány. Tegnap nem is mondtam neki, de jött magától felkaszálni.” (41087)

„Nincsen velük gond, egy-kettő van zsidó, akit agyon kellene ütni, de tényleg csak egy-kettő, szó szerint. A többiekkel nincs gond, jóban vannak mindenkivel, segítenek itt-ott, meg a magyarok is segítenek nekik, többek között én is, ha bejönnek valamiért, tehát nincs semmilyen problémám, de nem olyanok, mint a régi generáció.” (1003)

A „rendetlen” cigány pozícióból nagyon nehéz kikerülni. Az erkölcsi megvetést a gyűttmentekkel szemben még az sem kezdi ki, ha a gyerekek együtt játsza-

nak. Ez azt jelenti, hogy bár ez a reprezentáció ideig-óráig felfüggeszthető (egy szintén morális magyarázattal, az alábbi példákban azzal, hogy a gyerekek közötti érintkezés nem számít), és bizonyos – időben és nemzedékben korlátozott – érintkezés is megtörténhet, ez azonban a morális elutasítás erejét nem csökkenti:

„Amikor eltört a fiam bokája, a [roma] szomszéd jött segíteni, etetni. De vannak olyanok, kisebbség, akiket még a faluban se szívesen látnék. Olyan négy-öt család, aki problémás. Ezek helyiek, persze keverednek ezek mindenfelől. Az öregjei mind rendesek voltak, azok nem loptak, nem kéregettek. Nyolc-kilenc éves gyerekek, már most gazemberek. De amikor itt voltak az unokák, játszottak együtt, de most már más a helyzet.” (1470)

Mindazonáltal épp az idézet eleje mutatja, hogy a távolságok idővel mégis csökkenhetnek, és a „rendes” roma szomszéd romaként is közelebb kerülhet.

c) A köztünk és velünk élő másikat pozitív erkölcsi tulajdonságokkal ruházzuk fel – és fordítva: csak azt a másikat ismeri el a többség, akiben nem lát erkölcsi-leg komolyan kifogásolható. Ebbe a pozícióba soha nem kerülhet rögvest be a frissen vagy máshonnan érkező: nem idevalósi, nem ismerjük, nincs megbízható viszonyunk vele, idegen (Simmel 2004).

„Elég sok cigány jött vidékről, és akkor mentek a balhék, és már nem volt jó a kocsma hangulata. Azóta a gyerekeik nem járnak oda. Mocsa nagyon rendes cigányok élnek, velük nincsen semmilyen probléma, a vidékről mulatni átjött cigányokkal volt probléma a diszkóban.” (2247)

A legijeszítőbb az ismeretlen helyről beköltöző cigány – még a lehetősége is. Ő testesíti meg a falut elárasztó és az őslakosokat veszélybe sodró cigány (invázió) és az ebből következő romlás, lecsúszás rémét az őslakosok szemében. A „hanyatlás” rémképe hasonlóan zárt reprezentáció, mint az „aranykoré”. Jövőre vonatkozó várakozás, egyfajta közösségi pánik, amely számos ellenséges praktikát hozhat magával a falusiak körében, ráadásul e praktikák csak nagyon ritkán válnak láthatóvá, mert általában titokban folynak. Mocsa máig meg tudja akadályozni, hogy cigányok nagyobb számban beköltözzenek. (Nem tudjuk, hogy ezen a településen konkrétan melyik kizárási eljárást alkalmazzák: az önkormányzat vásárolja-e fel a „szabad prédává” váló ingatlant, a szomszédok fognak-e össze, és veszik meg azokat, vagy más barátságtalan viselkedéssel ijesztik el a potenciális roma ingatlanvásárlót, vagy egyszerűen a magas ingatlanárak okozzák, de tény, hogy a faluban alig élnek cigányok). Tiszakerecsenyben, bár szeretnék, nem sikerül megakadályozni az „idegen” romák beköltözését, itt a morális pánik érzése mindennapos.

d) Ennél konkrétabb az az erkölcsi elutasítás, amely a közvetlen közelben, akár a szomszéd településen élő cigányok felé irányul. Ezekben az esetekben a többségi társadalom bizonyos tapasztalatokkal rendelkezik róluk, és azokat általános

sítja, illetve lokalizálja. Így egy másik falu „cigányai” jó vagy rossz példává válhatnak a saját faluban élő cigányok előtt. A cigány különbségtétel általános erkölcsi ítéleten alapuló lokalizálása az egyik legerősebb fegyverező erővé válhat a helyi közösségen belül. Az idézetekből az is kiviláglik, hogy ez a határvonal a tranzakciókat nem zárja ki, csupán ritkítja.

„Barabáson putris cigányok laktak. Amikor idejöttem [Tiszakerecsenybe], akkor levitt a cigánysorra az előző védőnő, és el voltam ájulva, hogy ezek a cigányok milyen tiszták és rendesek, látszott, hogy akartak valamit. Adonyban ugyanaz a piszkos cigánysor van, mint Barabáson. Az adonyiaknak mindig a kerecsenyieket hozom példának. A két falu között is eszméletlen különbség van. Ránézésre is és értelmi képességen is.” (2243)

e) A fizikai közelség, a szomszédságból adódó kapcsolat ellentétes reprezentációkat szül, megteremti a morálisan jót is és a rosszat is. A „jó szomszéd” olyan, mint mi, és úgy viselkedik, hogy az nekünk tessen: szorgalmas, rendes és udvarias. A jó szomszéd szinte láthatatlan.

„A cigánysoron nem mondaná meg egy kívülálló ember, hogy ott cigányok laknak. Korábban voltak olyan napszám lehetőségek, hogy jól éltek, aszfaltoztak vállalkozókkal. A faluban egyre kevesebb a napszám. A faluban több cigány aszfaltozó vállalkozó volt, napszám működött. Nincs olyan, aki napi megélhetési gonddal küzd. Van néhány cigány család, aki ilyen helyzetben van, de ő saját hibájából. Aki évek óta csak segélyből él, és nem ment el napszámba, vagy valahova dolgozni, az nem is akar. Egy-két család van a cigányoknál.” (2243)

„A cigánygyűlöletet nagyon tiltják, de azért sokszor van értelme, mert lopnak. Nekem még nem volt konfliktusom. Itt, az előttünk lévő szomszédnak fogtak meg aprójóságot állítólag (...), nekem nincs velük gondom. (...) De nekem kedvesen is köszönnek, megkérdeik, hogy hogy tetszik lenni, meg 'ne tessék kint járkálni, most nagyon süt a nap', tudják, hogy beteges vagyok.” (4001)

A következő interjúrészletben korábbi bizalmi viszonyt kezdett ki az, hogy a cigány szomszéd nem fizette ki a kölcsön kapott fa felét. A kapcsolatot nem számolták fel, de „üzleti alapokra” helyezték: a cigány család kikerült a bizalmi körből, és az egyszeri botlásból általános értékítélet kerekedett, mely szerint „a cigányokban nem lehet megbízni”:

„Pulya, így mondja, hogy a pulyák megfagynak. Fiam! Egy cseppet se!, mondom. Erre ő, nekem kell! Nekem is, mondom, el fog fogyni. Adjon már egy métert legalább, azt mondja. Na jól van, te fiú, adok neked egy méter fát. Elment szólni az egyik kocsisnak. Azt mondja, idejönnek. Jön a felesége is, egy nagydarab asszony. Azt mondja, Laci bátyám! Adjon már két métert, kifizessük. Karácsonyra, azt mondja, egybe kifizessük. Másnap megint, azt mondja, január közepén kapunk egy kis pénzt, és kifizessük. Mondom, jó van. Két métert elvittek. Jön a karácsony, nem adja meg a pénzt. Január közepén kifizették az egyik métert. A másikat azóta sem. Úgy

láttam pénzt abból, mint Ön. Már van vagy 6 vagy 7 éve ennek körülbelül. (...) Feleségem mondja neki. Te ember, aszondja, ha csak ezer forintot adol havonta a családi segélyből. Részletre. Jó van, Irénke néni, aszondja, kifizessük, odaadom. Semmit se! 10 fillért nem. Sose. Akkor én azt mondtam, egy cigánynak még egy tojást se ingyen! Semmit. Ide a pénzt előbb, és utána kapsz akármit. Mer sokszor jött ide tojásér, mert hál' istennek, van szép csirkeállományunk, minden fene, aztán jönnek ide tojásér'. De megmondtam a feleségemnek, előbb a pénzt ide, és utána kapják a tojást, vagy csirkét, vagy tyúkot, vagy akármicodát. Ugye nem lehet bennük megbízni. Nem, nem.” (4302)

2.5. A MORÁLIS „MÁSİK” TERMELÉSE A POLITIKAI MOBILIZÁCIÓ ESZKÖZÉVEL

A másik helyi kijelölésének fontos megerősítő rituáléjává vált az elmúlt években a (transzlokális vagy országos) szélsőjobb oldali politikai mobilizáció, amely általában nemzeti ünnepeket és szimbólumokat sajátít ki és keretez szélsőségesen, vagy kendőzetlenül uszít a helyi romák ellen. A kirekesztő politikai mozgósítás általában a Szent Korona, a Trianon-emléknap, március 15-e vagy október 23-a kapcsán vált országosan szokássá. Nem állítjuk ezzel azt, hogy a korábbi politikai ünnepek (március 15-ék, november 7-ék stb.) mindig inkluzívak voltak, de etnikai színezetet ritkán kaptak. Mint ahogy vannak olyan ünnepek, amelyek továbbra sem osztják meg a helyi közösséget.

Az exklúzió rejtett formái persze más ünnepeknél is megjelenhetnek: pl. ha az iskolai ünnepi műsorban nem osztnak szerepet a cigány gyerekeknek, ha a nyugdíjas klub nem vonja be a roma nyugdíjasokat a programjaiba stb. Sőt még rejtettebben, de olyan kognitív határok is lehetnek a helyi közösségen belül, hogy az ott élő cigányok úgy érzik, nincs helyük a március 15-i vagy október 23-i megemlékezésen. A rejtett kizáró eljárások a helyi közösségen belül meglehetősen makacsan tartják magukat, s ahogy a térbeli szegregáció (a településen, az iskolákban és a helyi munkaerőpiacon) nő, úgy válnak a határvonalak egyre inkább magától értetődővé mindkét fél számára. Jól mutatja ezt az, hogy a helyi antiszegregációs törekvésekhez, legyen az telepfelszámolás, pereskedés az iskolával vagy mediáció a munkáltatóval, mindig külső – jogi, vagy más szakmai – támogatás szükséges, amely aztán, mivel „idegenek” avatkoznak be a falu életébe, ha csak átmenetileg is, de sokszor tovább mélyíti a konfliktusokat.³²

Mindazonáltal a helyi kizáró eljárások tartósan garantálhatnak olyan egyensúlyi állapotokat, melyben az egyenlőtlen bánásmód, bár korántsem kellemes, mégsem válik elviselhetetlenné az elnyomott csoport számára, mert létében nem fenyegeti azt. Nehéz gazdasági helyzetben, a mobilitási lehetőségek végletes be-

³² Ezek közül a hajdúhadházi eset kapott országos nyilvánosságot, de számos hasonló ügyet visz az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány.

szűkülésekor, a fennálló helyi masszív társadalmi előítéletek talaján azonban az egyensúly egyre sebezhetőbbé válik. A felgyülemlett vélt vagy valós sérelmek mindkét oldal türelmét kikezdi, s egy apró konfliktus elég ahhoz, hogy polarizálja a helyi közösséget. Ezeket a pillanatok használják ki a szélsőjobb oldali szervezetek arra, hogy a helyi cigánysággal szembeni felforrósodott indulatokat saját politikai céljaik szolgálatába állítsák.

A politikai mobilizáció másik típusa olyan rítusokhoz kötődik, melyek a helyi közösség kohézióját, vagy legalábbis a helyi elit megrendült hatalmát hivatottak valamilyen kirekesztő világszemlélet segítségével megerősíteni. Ezekben az esetekben nincs szükség helyben a „másikra”. A lényeg az összetartozás érzése, egy olyan lélektani állapot előidézése a közösségen belül, amely a „másik” megbélyegzésével mutatja meg a „közöst”. Mocsán, az etnikailag homogén faluban például fontos szerepet töltött be a 2009-es Trianon megemlékezés,³³ amelyet a katolikus pap hathatós részvételével a Jobbik rendezett meg a kultúrházban, és ahol a helyi elitből mintegy ötvenen vettek részt:

„A jobbik oldal, ugye mer' most ez a jobb oldal. Van egy jobbik fele is, jöttek, hogy, hogy megrendezik. Elmennénk-e? Mondom, gyerekek! MÉR ne mennénk? Hát mi senkitől nem félünk, ráadásul mitőlünk se köll féni. Tehát tárgyilagosan egy ilyen történeti áttekintést, azt mindenkinek tudni kell. Mer' különben nem ismeri a múltját, nem tudja a jövőjét. (...) Semmi különösebben nem, olyasmi nem volt, ami bárkit bántó lett volna. Mer' a zsidók például nem szerepeltek benne, ami mostanában nagyon nagy tüske, mindenki szemébe. Nem. Arról szó sem volt. Volt egy történeti összefoglalás, egy egyetemista srác, aki politológus szakon végzett, vagy nem tudom, hol végzett a Cs., mindegy. Lényeg az, hogy ő ott átölelt egy száz évet. Tehát előre ment egészen nemcsak kilencszázhusz, ami tulajdonképpen az egésznek aztán a végső koronája lett, hanem az akkori viszonyokat. (...) Hát azért a magyaroknak nem ártana összetartani vagy összefogni. És akkor ennek tulajdonképpen ugye nyilván a pusztá tény, tehát az adatok, amik, amik, amik megkérdőjelezhetetlenek. Azok így hangzottak el, mint ahogy annakidején történtek.” (2910)

Az ünnepségen Cs. – melleleg a helyi pártállami elit sarja, aktuálisan munkanélküli – mondott beszédet, a két oldalán ült reverendában a katolikus pap és a református lelkész, valamint a polgármester, a közönség soraiban a fontosabb családok. A nacionalista politikai mobilizáció a helyi elit számára 2009-ben „vagány tettnek” számított. Hogy ezt anélkül megtehetnék, hogy a falu teljes lakosságával egyeztettek volna róla, magától értetődő volt. Az ünnepségben performált kirekesztő világkép elemei „természetes” módon illenek egymásba. A Trianon megemlékezést felidézve a pap gondolatmenete minden nehézség nélkül kanyarodott ide:

³³ Hangsúlyozzuk, hogy mindez a hivatalos Trianon emléknap bevezetése előtt történt.

„Mer' azér' bocsánat, hát ahhoz, ahhoz most, hogy a meleget összeadják, és akkor ráadásul most csak, hogy bocsánat, ide jön be két buzi, és azt mondja nekem, hogy adjam össze, akkor belelövök kettőt. -- Tehát ez eleve nem politizálás, hanem ez egy olyan dolog, amire az ember azt mondja, hogy az eszeteket ne dobjátok el. Mer' hátha még kö' később. Vagy például akár az abortusz. Vagy bármi. Vagy az eutanázia. (...) Vagy például, mikor azt mondják, hogy ne lopj. Ezek olyan ősi törvények, amit a zsidóknak írtak le. És én igen szívesen elmondanám nekik, hogy bocsánat, tületek kaptuk, akkor most mi a gond? Ha má' itt tartanánk?

I: Miért? A zsidók lopnak?

Mint az állat!” (2910)

De ki és mi ellenében kell a magyar nemzettudatot erősíteni, főként egy olyan településen, ahol nem látható – vagy láthatatlanná tevődik – az etnikai különbség? Nyilvánvaló, hogy az a reprezentációs kényszer, amely a „mi magyarok vagyunk” exkluzív érzésében megnyilvánul, fenntartja a cigányok etnikai különbségeit ott is, ahol „nincsenek is cigányok”. A nacionalizmus és főként annak szélsőséges formái tiltják, hogy bármiféle „másik” velünk egyenlő legyen. A mi tudatnak ez a formája az inklúziót kizárólag asszimiláció formájában képes elképzelni. A mocsai egyházvezetők nem is vesznek tudomást a helyi romákról, a polgármester pedig így beszél róluk:

„A cigány lakosok száma kb. 50-100 fő, két csoportjuk van: régi mocsaiak, integrálódtak, a falu nem tekint rájuk cigányként, a faluban laknak, nem elkülönülten és az új betelepülők, ők a pusztán és az Újtelepen laknak.”³⁴

A szélsőjobbbal való flórtolás más terepünkön is felbukkant, bár ott nem feltétlen a teljes helyi elit jóváhagyásával. Tiszakeresenyben szintén 2009-ben a református lelkész szervezésében fogadták a templomban a Szent Korona másolatát. Az ünnepséget a Jobbik egyik képviselőjelöltje finanszírozta, de állítólag „a párt neve nem is hangzott el, se a jelölt neve, tehát ez nem pártpolitikai esemény volt, hanem egy szép ünnepség, egy méltó ünnepség a Szent Koronának”. (491300) Ennek ellenére a lelkész kollégái és többen a faluból visszamondták a rendezvényen való részvételüket, amikor megtudták, honnan jön az ötlet. A lelkész felesége, aki az iskolában tanít, kirendelte a gyerekeket a napköziből az ünnepségre, hogy ők is lássák az ereklye kópiáját – ezért később az önkormányzattól megfeddték őt. Nem nézték jó szemmel a lelkész akcióját feljebbvalói a református egyházból sem. S mivel ő maga Fideszes önkormányzati képviselő, választókerületi elnöke is rosszallását fejezte ki, hogy miért visz egy Jobbikos rendezvényt a faluba. Utólag elmondható, hogy a lelkész csupán megelőlegezte a 2010-es politikai fordulatot, amely a kegytárgyat az Alaptörvénybe foglalta (vagy úgy is mondhatnánk, a Jobbik követelése találkozott a később hatalomra kerülő Fide-

³⁴ 2001. előreterp.

szével): „A Szent Koronának van egy jogfolytonossága, egy mára is gyakorolt hatása valamilyen szinten. Több mint egy múzeumi tárgy.” (491300)

A Szent Korona másolata megjárta Oldot is (s 1994-ben idősebb Hegedűs Lóránt is felkereste a gyülekezetet). Itt azonban, noha a református közösség szervezte meg az ünnepséget, az egész falu megtekintette, s egy év elteltével már nem tulajdonítottak nagy jelentőséget az eseménynek. A körülményekből adódóan a magyar nemzeti érzés a délszláv háború sújtotta magyar közösségekkel való szolidaritásban találta meg a formáját: az egyik presbiter újrafaragta a kórogyi templom lebombázott imaasztalát, melyet aztán ünnepélyesen át is adtak a kórogyiaknak. Ugyanakkor hosszasan és lelkesen meséltek az utolsó március 15-i ünnepségről, melyen a helyi cigány gyerekek is szavaltak.

Bedőn egy hasonló, vallásosan színezett, ám szelíd politikai mobilizáció csupán zárt ajtók mögött, személyes passzióként jelent meg. Az egyik ott élő nyomdász mesterember – több száz, talán ezer kötetes könyvtárral, régi nyomdai eszközökkel felszerelt műhellyel – a régi „Nagymagyarország” emlékét dédelgeti. A műhelyt a legkülönfélébb katolikus ereklyék és az irredenta populáris kultúra csecsebecségei díszítik. Könyvtárában a népi szociográfiáktól az irredenta irodalomig minden megtalálható. Mind műveltségével, mind vallásával (római katolikus a görög katolikus faluban) elkülönül a falutól, szellemi és munkakapcsolatai egyaránt a katolikus egyházhoz kötik, s ez a kötődés nem jár együtt cigányellenességgel.

Az individuális politikai (ön)mobilizáció szélsőséges példája az a mocsai fiatalember, aki saját lakását nemzetiszocialista szimbólumokkal dekorálta, s ott jártunkkor ezeket – szélsőséges cigány- és zsidóellenes nézeteinek hangoztatása közepette – büszkén meg is mutatta nekünk. A rasszizmus esetében egyfajta „civil vallásosság”, amely nem kötődik konkrét politikai párthoz vagy mozgalomhoz – de ezek alkalomadtán könnyen megtalálhatják.

3. ÖSSZEGZÉS HELYETT: A CSELEKVŐ „MÁSİK”

Mit kezdhet a „másik” a rásütött bélyeggel? Áthághatóak-e ezek a határok, s ha nem, milyen stratégiákkal lehet megkerülni őket? S ha erre nincs mód, hogyan lehet ezekkel a stigmákkal együtt élni a mindennapokban? Végezetül ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk. A negatív romareprezentációkra adott válaszokat az alábbi hat típusba soroltuk:

- a) reváns;
- b) kivétel;
- c) etnikumon belüli elkülönbözés;
- d) rejtőzködés;
- e) verseny, harc;
- f) büszkeség.

a) A „cigány” morális elutasításából fakadó nyomás alól nagyon nehezen tud kiszabadulni az, aki magát cigánynak éli meg. Az egész életén át tartó megbélyegzettség során akár a magáévá is teheti ezt a negatív képet, s magát értéktelennek, érdemtelennek stb. érezheti. Az önvádnak, öngyűlöletnek az egyik nem túl gyakori formája a nyílt agresszió: azaz egyfajta reváns az elszenvedett megkütilőnböztetésekért. Ennek látványos eseteit leggyakrabban az iskolákban tapasztalhatjuk, amikor egy cigány szülő vagy gyerek látszólag „minden ok nélkül” – néha a tettelegességig fajulóan – összevész egy tanárral. Ide sorolhatjuk azokat az eseteket is, amikor a cigány gyerekek a szünetben, az iskolaudvaron stb., a lényeg, hogy átmenetileg épp nem ellenőrzött helyeken szintén minden közvetlen ok nélkül bántralmazzák nem cigány társukat, olykor olyat is, akivel nem volt semmilyen konfliktusuk korábban. Ha a pedagógusok és a szülők nem tudnak közösen úrrá lenni a helyzeten, akkor ez évekre, évtizedekre is megpecsételheti az iskola sorsát, és felgyorsíthatja a szegregációs folyamatokat.

b) Az e frusztrációból származó agressziót azonban – épp elnyomott státusza miatt – általában nem élheti ki a cigány ember az őt megbélyegző személlyel vagy csoporttal szemben, ezért azt önmaga ellen fordítja. A kínzó öngyűlöletből az egyik lehetséges – és átmenetileg a lelki nyomást enyhítő – menekülési mód, hogy a megbélyegzett magát kivételnek állítja be, olyan cigánynak, akivel a többségnek nincs baja:

„Há mikor má kaptam a csomagot, akkor má megyek oda be, megnézik hát ugye a dohányt is, küldött a lány, meg ilyen hüvelyket, azt mondja nekem a zászlós: ki küldi magának ezeket a sok cuccot? Sonkát, mindent. Mondom neki, a magyarok. MÉR HÁ magát annyira szeretik a magyarok? Mondom, ezek szerint akkor csak szeretnek, hogy ha megküdik. Hát itt van az öreg Takocs – Takács (Lali) bácsi még az is. Még az is küldte. Sokan (...) engem eltűrnek így, magyarok, engem, de csak engem egyedül. Meg van a másik téma, az hogy én vagyok itt, hogy konkrétan megmondjam az egyedüli cigány, aki dolgozik.” (1020)

A kivétel a személyes identitás szintjén könnyen fordulhat át asszimilációba, azaz a csoporttagság lépésről lépésre vagy radikális szakítással megvalósított fel számolásába.

c) A kivételalkotásra csoportszinten is van lehetőség. Egyik falunkat a szomszédos falu néhány cigány származású lakója sorozatosan kifosztotta. A lopások az amúgy sem rózsás cigányreprezentációt elviselhetetlenül kikezdték a falun belül. „Náluk minden érték benn van a szobában, nem hagyunk elől semmit. Nemcsak a magyaroktól loptak, a cigányoktól ugyanúgy.” (1180) „Na, most annak [a betöréssorozatnak] az lett az eredménye, hogy nem igazán bíznak a cigányokban, még olyanokra sem, hogy mondjuk, elmegyek két tojásért, és nem enged be, csak kapun kívülre, tehát kihozza inkább a kapuhoz. De ezt se mondom azt, hogy jel-

lemző mindenkire. Tehát ugyanúgy bejárok hozzájuk, ugyanúgy szívesen látnak, ugyanúgy kapok tőlük hitelbe.” (1991)

Mivel a nem cigány lakosság egyetlen, a cigányokkal is közös érdeke a falu biztonságának garantálása, ezért kollektíve megbélyegezték a szomszédos falu cigányait. Az idegen, a morális másik veszélyes csoportja tehát a falun kívülre helyeződött. Annak ellenére, hogy a helyi cigányok egy része is e szomszédos faluból származik, vagy rokonai élnek ott, a helyi cigányok is ugyanúgy idegenként tekintenek a szomszéd falusiakra, s magát a falut ugyanúgy „dzsungelként” jellemzik, mint a helyi nem cigányok.

A helyi cigányságnak tehát helyre kellett állítania a morális megbecsültségét a nem cigány lakosság előtt. Ez létkérdés volt számukra, hiszen a mindennapokban együtt kell működniük, mivel megélhetésük biztosítása sűrű szálakkal fűzi őket a nem cigány lakosokhoz.

„Én úgy gondolom, hogy mi cigányok erre azt a megoldást találtuk, mert mindenképpen megoldást akartunk találni, hogy összedugtuk a fejünket, és azt mondtuk, hogy akkor legyen ebben a faluban polgárörtség. (...) Én azt hiszem, közösen találtuk ki. Történt egy olyan lopás, hogy akit a faluban eléggé tiszteltek, kedveltek, a cigánylakosság, és akkor azt mondták, hogy nem, akkor ezt mi őrizni fogjuk. Először kiállt egy-két ember csak úgy magától, és őrizte a falut. Ennek az embernek volt egy olyan sikerélménye, hogy látott is, vagy látni vél valakit, hogy a sötétben szaladgál. Ez egy kicsi falu, ez elterjedt, és legyen polgárörtség, és ezt hivatalossá is tették. (...) Ezt az egész polgárörséget azért alapítottuk meg, merthogy a saját becsületünket védjük meg itt a magyar lakosság előtt, merthogy nem mi loptunk.” (1991)

d) A negatív előítéletek belsővé tétele, ha nagyon sok félelemmel jár együtt, rejtőzködéshez vezethet. Különösen akkor van így, ha az individuum már korábban kiszakadt rokonsági hálójából, és a gyakran kényszerű migráció miatt immár elszigetelten él „cigányként” a falu szélén. A rejtőzködésben ellentétes érzelmek csapnak össze: egyszerre szeretné elutasítani és elfogadni azt, hogy „cigány”.

A mélységes fájdalom és a vágy együtt tárulkozik fel abban a performanszban, amit anya és fia adtak elő nekünk Mocsá Újtelepén, mikor őket felkerestük. A házuk nagyon rozoga állapotban volt, de a tetőt nemrég cserélték, s a kertben veteményes volt. Az asszony négy gyermeket nevelt, férje 8 éve halt meg, de a legkisebb gyerek születése óta nem éltek együtt. A gyerekeket az asszony tüdőbetegsége miatt állami gondozásba tették, s a két kisebb gyerek csak 12, illetve 14 éves korában került újra haza. Az asszony ennek tudja be, hogy mindketten sérültek. A nagyobbik fiát gyámság alá kellett helyezni, mert megverte őt és a lányát. A középső fia és annak családja a faluban él. A legkisebbik fia alvászavaros, magát paranoid skizofrénnak mondja, ottjártunkkor lehetett 18 éves. A lány

súlyosan fogyatékos. 80 ezer Ft-ból tengődnek hárman. Kétszer beszélgettünk velük hosszabban, első alkalommal az udvaron, másodsorra a fiú szobájában.

Az anya stratégiája az allúziókkal való beszédmód volt, kerülgette a saját cigányságról való nyílt beszédet. Önleplező diskurzusában egyrésről a cigány az mindig valaki más, ugyanakkor felvillantható, megnevezhető mindaddig, amíg nem kell vele azonosulni: „Vannak itt beások is, tudja kik azok a beások? Két nyelven beszélnek. Hallottam.” (2331) Fontos az elutasítás, a különbségtétel és az elhatárolódás kihangsúlyozása: „T. Imre anyukája [az anyós] mindig azt mondta [rám], cigány, bár ő is cigány volt. Biztos sötétebb bőrű volt, nekünk meg kék a szemünk.” A világos bőr, a kék szem tehát kérdéssé teszi a származást, de legalábbis megnyugtató az anya számára, hiszen így elkerülhető az azonosulási kényszer. Ki lehet bújni alóla, el lehet bújni a megbélyegzés elől. A fiú azonban dühös anyjára, láthatólag bőszi az elkerülés stratégiája. Nevén nevezi, amit az anyja feltehetően egész életében megpróbált elkerülni, kimondja, hogy a környezet stigmatizál: „Olyanok az emberek, hogy fajgyűlölet, az van bennük. Meg irigység.” Majd nem sokkal később maga is „cigányozásba” kezd. Előbb az Újtelepre frissen beköltöző család kapcsán a beásokat szidja: „nem beások azok, mert a beások szökek, világos bőrűek, gazdagok és bunkók”. Majd dühösen említi testvére cigány feleségét, gúny, ironia és brutalitás vegyül szavaiban: „Cigány származású, szépséghibája van, fekete, ja, májfoltos az arca, az elcsúnyítja az ember arcát, meg hogy fekete bőrű. Szép nőt nem érdemes választani, mert mindenki viszi. Majdnem olyan, mint a néger. Tiszta fekete volt, a foga meg fénylett, a tenyere meg olyan volt, mint a kacsának, sárga.”

A szövegben benne rejlik a sors elkerülhetetlenségétől való rettegés is: neki sem érdemes másmilyen nővel próbálkoznia, mert abból csak baj lesz. Nem lehet a cigányságból kitérni. A fiú anyja érzékeli az érzelmi feszültséget, és egyetlen mondattal megtanítja fiát, hogy ennek a helyzetnek – a cigány voltak – a megélése elkerülhetetlen, és jobb nem lázongani. Egy hosszú élet fájdalmas bölcsessége van rövidke válaszában: „Nem szeretem az ilyesmit. Nekem fáj, nem is annak.” Az ambivalencia feloldhatatlan.

e) Nem ritka azonban az a stratégia sem, amely a többségi megbélyegző attitűdöt nyíltan elutasítja: dühös szókimondással fordul a többség ellen. Ilyenkor tipikusan a falusi vezetést, a falusi elitet bírálják cigány megszólalóink:

„Az ilyen nagy kanállal evők. Akik ott vannak a mézesmadzag mellett, azoknak segít [a polgármester], de hát az ilyen kisebbségeknek nem, pedig hát a támogatást inkább ezekre veszi fel, mint a nagygazdákra.” (4004)

„Már nem járunk a református templomba. A tiszteletes úr rendes, a felesége nem. Őti a gyerekeket, utálja a cigányokat, csúnyán beszél velük.” (45009)

„Legalább aki tanult, annak biztosítandak munkát. Ha nem is a faluban, mert a faluban ugye senki nem kell. Kell a rokon, kell a barát, kell az ismerős, itt nem rüg labdába senki, aki kívülálló. Főleg nem, aki cigány.” (45017)

„Itt van Kati néni, és nem veszik fel az iskolába mert cigány?! Hát most felvették közmunkára, de, és vannak itt olyan tanárok, akinek semmi szakma vagy ilyesmi, és akkor azt taníthat, amit akar és a Kati néni meg nem, mer cigány!” (45026)

Ezekben a kijelentésekben magától értetődő, hogy ők „cigányok”, mégpedig stigmatizált cigányok. A megbélyegzetség azonban nem csap át öngyűlöletbe, hanem értelmező keretként jelenik meg, amelyben nyílik egy pozíció, ahonnan – ha csak „befelé” is, de – vissza lehet beszélni.

f) Végül, terepkutatásunk alatt találkoztunk büszke cigányokkal is. Ennek ritka példája Bedő, ahol szinte minden ott élő cigány büszke volt identitására.

„Nem szégyellem a származásomat, hogy cigány vagyok. (...) A hátrány igazából nem cigányságom miatt ért, hanem azért, mert különb akartam lenni másoknál, s olykor még példát akartam statuálni. Volt egy két ember, aki irigykedett rám, s ezért bántottak. (...) Se Bedőben, se Nagykerekiben nem volt különbség a magyarok, a cigányok és a románok között. Ma sincsen különbségtétel, de akkoriban jobban összetartottak az emberek, nagyobb volt a tisztelet. (...) A Kálmán fiam is megnősült, s ő is cigánylányt vett feleségül. Mentésül vannak a magyarságtól (...) Sose szenvedtem azért sosem hátrányt, mert cigány vagyok. Büszke is vagyok rá.” (3202)

Ehhez persze nagyban hozzájárult, hogy országos híré roma politikusokat adott ez a falu: a Daróczyak és a Mohácsiak mind innen származnak. A rokonok a lakásaikat fényképeikkel, plakátjaikkal, s velük kapcsolatos ereklyékkel díszítik. Ugyanígy őrzik az egykori cigánytelep emlékét is, melynek helyén most már csak az egykori vályogos gödör, egy liger és egy diófa áll. A helyi legenda szerint ez a fa „Choli tanárúr” – a költő, műfordító Choli Daróczi József – fája...

3.4. GAZDÁK ÉS GAZDÁLKODÁSI FORMÁK A FALVAKBAN

VIRÁG TÜNDE

Ebben a fejezetben arra keressük a választ, hogy a vidéki terekben élő családokat milyen viszony fűzi a falu határához, a földhöz, s hogy a vizsgált falvainkban élő családok kötődnek-e, s ha igen, milyen formában a mezőgazdasági termeléshez. Mivel kutatásunk alapvetően közösségtanulmányokra épült, így az agrárátalakulást, a parasztság, a földből élők helyzetét sem önmagában, hanem a falvakban és tágabb térségükben jelen levő más megélhetési lehetőségeket figyelembe véve, mindezek társadalmi viszonyokra gyakorolt hatásával együtt vizsgáltuk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a föld vajon a helyiek számára az egyetlen elérhető, értékkeremtő erőforrás-e, illetve a föld tulajdonából és használatából származó javakhoz ki miképp jut hozzá. Ugyanakkor a mai helyzet nem értelmezhető a falvak gazdaság- és társadalomtörténeti előzményeinek, a birtokszerkezetnek, a téesszervezés és felbomlás formáinak, az iparosítási hullámoknak, a falusiak második gazdaságához, háztáji gazdálkodáshoz való viszonyának elemzése nélkül. Éppen ezért a fejezet első két alfejezetében vizsgált falvaink gazdaságtörténeti előzményeit, a történelmi meghatározottságok során kialakuló hasonlóságokat és a társadalomtörténeti, térségi eltéréseken alapuló különbségeket tekintjük át, és csak ezt követően térünk az egyéni gazdálkodói életutak elemzésére.

A vizsgált terepeinken megfigyelt gazdálkodói magatartásformák elemzéséhez először tisztáznunk kell, mit értünk a parasztság fogalmán, és gazdálkodóinkat mennyiben tekinthetjük parasztnak. Sárkány Mihály meghatározása szerint „a parasztok mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (pl. halászat, kézműipar), és termelőtevékenységüket olyan társadalmakban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újratermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek a birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják” (Sárkány 2000: 84). E definíció értelmében a parasztság akkor szűnik meg, amikor munkafeltételeinek tulajdonosává válik (jobbágyfelszabadítás). Kérdésünk valójában az, hogy a családi önellátásra berendezkedett, rendies társadalmi viszonyrendszerek által kötött „*paraszti gazdálkodás*” és a piacgazdaság elvei alapján működő, a mezőgazdaságot nem életformának, csupán szakmának tekintő, az előzetes gazdasági kalkulációt követően befektetett pénz és munkaidő után ma-

ximális profitot elváró, bér munkaerőt alkalmazó, háztartását az üzemszervezettől teljesen elválasztó kapitalista „*agrár vállalkozás*” ideáltípusa között milyen köztes állapotokat írhatunk le. Azaz milyen változatok jelenhetnek meg a paraszti gazdálkodás és az agrár vállalkozás között. Ezzel a „paraszt”, a paraszti gazdaságok fogalmát nem állapotként, hanem olyan folyamatként képzeljük el, amely – nem egyirányú, töretlen, hanem szakadozott, neki-nekilóduló – mozgásban van a két végpontot meghatározó fogalom között. A „parasztság”, a földből élők általános fogalmának meghatározása azért is nagyon nehéz, mondhatni lehetetlen, mert rendkívül differenciált csoportról van szó: gazdasági, társadalmi, életmódbeli és kulturális elemei, jellemzői együtt határozzák meg, és ezen jellemzők változása, átalakulása is több szinten, és többnyire nem párhuzamosan zajlik. Célunk tehát a folyamatok leírása és azok hosszú távú megközelítése. Még vizsgált négy településünkön is felfedezhetőek olyan területi különbségek a gazdálkodás jellegében, a család és háztartásszerkezet változásaiban, a mobilitás útjaiban, amely rendkívüli módon differenciálja a „parasztság” megjelenési formáit. A történeti elemzések során a legfontosabb különbség, hogy a falvakat uradalmi cselédek, vagy önálló gazdálkodó polgárosuló parasztok lakták-e (Juhász 1986). Elemzésünkben további fontos szempont, hogy a különböző tulajdonosi, gazdálkodási formák hogyan alakítják a helyi társadalmat és viszonyrendszerét.

A nyolcvanas években a paraszt és a vállalkozó ideáltípusa között elhelyezkedő, a szocialista viszonyok között létrejövő gazdálkodói típusra alkotott fogalmak az utóparasztság és a parasztpolgárság. Elsősorban, de nem kizárólagosan az egykori cselédekre és szegényparasztokra jellemző az utóparaszti magatartás. Itt a második gazdaságban tett erőfeszítések, a gazdálkodással felhalmozott jövedelmek elsősorban a következő generáció kimenekítését, szegényparasztságból való kiszakadását szolgálták (Márkus 1991). A parasztpolgárság viszont a második gazdaságban való termelést egyre inkább a piac felé orientáló, a szocialista redistribúciótól egyre inkább függetlenedő társadalmi réteg (Szélenyi 1992; Juhász 1991). Megközelítésünkhöz legközelebb Benda Gyula és Juhász Pál megfogalmazása áll, akik a polgárosodáshoz kapcsolható változásokat több szinten vizsgálták. Megkülönböztették a) a gazdasági mentalitás terén lezajló változásokat, a vállalkozói magatartás kialakulását; b) az „individualizáció” és az ehhez köthető mentalitásbeli változásokat, a közösséghez fűződő viszony átalakulását; c) az állampolgárrá válás folyamatával összefüggő jelenségeket (pl. földesúri alattvalóból a nemzet tagjává váló egyén); d) az életmód és a mentalitás „polgári” formáit, értékeit (pl. polgári otthon, családtervezés). Felhívják a figyelmet arra, hogy attól függően, hogy a különböző – gazdasági, társadalmi, mentalitásbeli, politikai, kulturális – szinteken éppen hol tart a vizsgált család, falusi társadalom, a „polgárosuló paraszt” különböző változatairól beszélhetünk (Benda 1991: 171; Juhász 1991: 182). A nyolcvanas évek jellemző magatartásformáival, a mezőgaz-

daságtól való menekülést célzó utóparaszti és a piacorientált, önállóosodó parasztpolgári attitűddel egyaránt találkozunk vizsgált terepeinken. Két újabb, a rendszerváltás után feltűnő gazdálkodói magatartásformát is találtunk. Egyrészt a mezőgazdasági termelésbe visszatörő, a gazdálkodást kényszerből, más lehetőség híján választó „kényszerparasztokét”, akiknél a gazdasági lehetőségek beszűkülésével ismét előtérbe került a több lábon állás, az önellátás kényszere (Molnár 2005); másrészt a mezőgazdaságban jó üzletet látó, vagyonát kockáztatva befektető vállalkozókat (Laki–Szalai 2004).

1. AGRÁRTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A második világháború után a falvak társadalmi átalakulását a földreform, a mezőgazdaság szocialista átszervezése és a szocialista iparosítás határozta meg. A második téesszervezés után nagyon sokan odahagyták a mezőgazdaságot, és az iparban próbáltak boldogulni, azaz a hatvanas évektől a falusi társadalmakban jelentős foglalkozási struktúraváltás következett be. Miközben a hatvanas évektől a mezőgazdaság termelékenysége jelentősen növekedett – Magyarországon is végbement a „zöld forradalom”, amivel az ágazat termelékenysége megközelítette, egyes termelési ágakban el is érte a nyugat-európai szintet –, addig 1960 és 1985 között a mezőgazdasági aktív keresők száma a harmadára, arányuk az ország keresőin belül 37-ről 12%-ra csökkent (Harcsa–Kovács–Szelényi 1994).

A hetvenes évektől a mezőgazdasági termelést a kisüzemek (háztáji) és nagyüzemek (téesszek) szimbiózisa jellemezte: a családok többsége a kollektivizálás után megmaradt földeken (nagyobb kertek, illetményföld, háztáji, szőlő) bekapcsolódott a mezőgazdasági termelésbe. A téesszek és a háztáji szimbiotikus viszonyának voltak formális (állatok, szaporítóanyag kihelyezése, takarmányozás, értékesítés) és informális elemei (munkagépek „kölcsona”, táp- és terményjuttatás). A háztáji gazdálkodásba nem csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek dolgozói kapcsolódhattak be, hanem sokan azok közül is, akik az iparban dolgoztak, munka után, „második műszakban” továbbra is végeztek különböző mezőgazdasági tevékenységeket. Ebben az időszakban a magyar családok kétharmada foglalkozott a háza udvarán vagy a falvak és a városok körül levő kertekben mezőgazdasági termeléssel (Laki 2003: 89).

A különböző társadalmi csoportoknak mást jelentett a második gazdaságból származó jövedelem: voltak, akik csak így tudták biztosítani megélhetésüket, mások ezen keresztül gyarapodni is tudtak, piacra termeltek. A következő generációnak ez a többletjövedelem lehetőséget nyújtott az iskoláztatásra, mobilitásra. Az árutermelésbe való bekapcsolódás szintje és mikéntje meghatározta a „polgárosulás” folyamatát. Az első és második gazdaság kombinálása ugyanakkor

a „több lábon állás” paraszti mintájának, az „önkiszákmányoló” életvitel továbbvitelének tekinthető (Szilágyi 2005). Nagyüzem (téessz, állami gazdaság) és kisüzem (háztáji) kapcsolatában a hetvenes évektől két fontos elmozdulás történt: egyrészt a falvak, különösen a periférikus helyzetű aprófalvak többségéből folyó szelektív migráció eredményeképpen – amelynek alapja éppen a háztáji gazdaságból származó többletjövedelem volt – folyamatos proletarizálódás figyelhető meg. Másrészt az ezekre a településekre a jobb lehetőségek reményében beköltöző vagy visszatörő egykori uradalmi cselédek, agrárproletárok leszármazottai és a cigánytelepek lakói számára vonzó volt a „paraszti létforma”, de csak nagyon kevesen tudtak élni vele.³⁵ E falvakban így a háztáji gazdaságok száma és az általuk művelt föld területe is csökkent. Az ország más területein, elsősorban a Duna-Tisza közére jellemző kertészetekben a hetvenes években a kisüzemi termelés intenzívebbé és piacorientáltabbá vált. Azaz az aprófalusi proletarizációt a vidéki társadalom más szegmenseiben a polgárosodás ellensúlyozta; míg voltak, akik felhagytak a háztáji termeléssel, mások árutermelése vállalkozássá erősödött (Harcsa–Kovács–Szelényi 2004).

Vizsgált településeink társadalmi eltérése alakult attól függően, hogy a gazdaság és társadalomtörténeti előzmények a háztájizás, a második gazdaságba való bekapcsolódás milyen formáit tették lehetővé, illetve hogy helyben volt-e elegendő munkalehetőség a családok számára, esetleg ingáznuk kellett, hogy boldoguljanak, vagy el kellett költözniük a településről.

Mocsa különálló, többségében református parasztfalu volt önálló gazdálkodókkal, de a településhez tartozó két pusztát az Esztergomi Érsekség (Boldogasszonypusztát), illetve a Pannonhalmi Főapátság (Tömördpusztát) birtoka volt, így ott katolikus vallású uradalmi cselédek éltek. Vizsgált településeink közül Mocsa az egyetlen, amelyik az ország egyik legiparosodottabb, legfejlettebb területén helyezkedik el. A szocializmus időszakában a mocsaiak többsége különböző ipari munkahelyek közül választhatott: akár a Komáromi Kőolajipari Vállalatnál, akár a komáromi Lenfónógyárnál el tudott helyezkedni. Az 1959-ben alakult helyi termelőszövetkezet is számos munkahelyet teremtett, amit erősített a hetvenes évek végétől a mellékküzemágak megjelenése.

Míg Mocsa, a helyben vagy a térségben elérhető munkalehetőségeknek köszönhetően a népességszökkenés minimális volt a szocializmus időszakában, addig a másik három faluból nagyon sokan költöztek el ebben az időszakban, elsősorban a fiatalok és képzettebbek. Ez azzal magyarázható, hogy Mocsaival szemben Old, Bedő és Tiszakerecseny – bár fokozati különbségekkel – az ipari fejlődés, a modernizáció gócpontján kívül, városhiányos, periférikus térségben helyezkedett el. Az ipari beruházások, fejlesztések határ menti fekvésük miatt is elkerül-

³⁵ Az új magyar Vadnyugat hőseiről szól Shiffer Pál *Kovbojok* (1986) című filmje is. Vö: Havas 1986.

lehetett munkát találni, még fel is gyorsította a területi mobilitást: a falu lakossága a hervekes évek közepétől a rendszerváltásig, szűk másfél évtized alatt megfeleződött, legtöbben csak Budapestre és a közeli városokba költözve tudtak boldogulni.

1. táblázat: *A települések gazdasági lehetőségei a szocializmus időszakában*

	Mocsa	Old	Tiszakerecseny	Bedő
Gazdasági előzmények	gazdafalu, uradalmi cselédek a pusztán, ipari táj	gazdafalu, betelepülő kertészek (gazdasági innováció)	kisbirtokos gazdafalu	uradalmi cselédek, kisbirtokos gazdálkodók (önálló gazdálkodás hagyománya csekély)
Ipari/mezőgazdasági munkahelyek a szocializmusban	ipari munkavállalás széles skálán, téesz és melléküzemei	főliás kertészek a téeszben és a szakszövetkezetben, állattartás 70-es évektől telepített ipar	szántóföldi gazdálkodás a téeszben, állattartás, később gyümölcsösök telepítése, 70-es évektől telepített ipar	szántóföldi gazdálkodás a téeszben, állattartás, ipari munkavállalásért távolsági ingázás
Termelőüzem helyben	téeszben belül különböző melléküzemágak	nincs, de: magángazdák, szakszövetkezet	téesz	téesz
Második gazdaság szerepe	önellátás, felhalmozás	önellátás, jelentős piaci termelés	önellátás, felhalmozás	önellátás, felhalmozás
A felhalmozás célja	következő generáció képzése (jövő)	következő generáció képzése (jövő)	elemi megélhetés, következő generáció képzése	elemi megélhetés
Migráció	napi ingázás, képzési migráció	napi ingázás, elköltözés a térség vagy időlegesen a jobb helyzetű településeire, képzési migráció	elköltözés végleg vagy időlegesen a jobb megélhetés reményében Budapestre vagy megyeszékhelyre	elköltözés a jobb megélhetés reményében Budapestre vagy megyeszékhelyre

2. KIÉ A FÖLD? – PRIVATIZÁCIÓ, TŐKEKONCENTRÁCIÓ, ÚJRAIPAROSODÁS

A kilencvenes évek elején a társadalmi-gazdasági szerkezetváltozás nyomán a mezőgazdasággal foglalkozó népesség körében erőteljes differenciálódási folyamat vette kezdetét, melynek eredményeként az addigi nagyüzemi-kistermelői szimbiózissal leírható agrárstruktúra többszörösen polarizálttá vált. Az agrárátalakulás során megszűnt az ágazat fejlődésének gátat szabó korlátozott földtulajdonlás,

mégis mintegy 300 ezerrel csökkent a családi mezőgazdasági termelésben résztvevő háztartások aránya. Az 1992-ben meginduló privatizáció sem gyorsította a mezőgazdasági magángazdaságok kialakulását. A termőföld magánkézbe került, de a termelési eszközök privatizációja ettől elmaradt, az új földtulajdonosok nagyobb része inkább bérbe adta a földjét, és nem vállalkozott magángazdálkodásra. 1992 és 1995 között erőteljes differenciálódás zajlott le a legnagyobb magántermelők között. 1992-ben a gazdaságok fele egy hektárnál kevesebb földdel rendelkezett, 1995-re ez az arány 28%-ra esett vissza. Általános tendenciává vált, hogy minél nagyobb területen gazdálkodik valaki, annál nagyobb a bérelt földterület aránya, azaz a földterület nagyarányú növelését döntően a földbérlet tette lehetővé (Harcsa–Kovács 1996: 108).

A kilencvenes évek közepétől napjainkig tartó föld(tőke)koncentrációs folyamat a mezőgazdaságban először a nyugdíjas földtulajdonosokat (földbérlet) érintette, majd őket követték a középbirtokok, családi vállalkozások is. A mezőgazdasági átalakulás nyertesei az egykori téeszek középvezetői, akiknek legfontosabb intézménye a – gyakran a szövetkezetek továbbélésében is érdekelt – mezőgazdasági kft. lett. A kft.-ket magánszemélyek csoportja hozta létre, akik többnyire az egykori téesz középvezetőiből, szakmunkásaiból kerültek ki – ki nem mondottan, de azzal a céllal, hogy a kollektív vagyont a csődbe került, vagy többé-kevésbé tudatosan odajuttatott téeszekből átmentsék az új cégbe. A szövetkezeti vezetés a falusi társadalmak erős közösségi kontrollja és mélyen gyökerező egyenlőség-eszménye miatt csak úgy vehette a szövetkezeti vagyont profitképesebb részét magánkézbe, ha ahhoz koalíciós partnereket (középvezetőket, kvalifikált szakmunkásokat, egykori gazdák leszármazottait) keresett (Harcsa – Kovács – Szelényi 1994; Kovács 1998).

Az agrárprivatizáción túl egy-egy település, térség gazdasági helyzetét, az ott élők boldogulási lehetőségeit alapvetően meghatározza, hogy a térség részesült-e a kilencvenes évek közepén elinduló újraiparosodási folyamat pozitív hatásaiból, vagy elkerülték a munkahelyteremtő beruházások (Barta – Czirfusz – Kukely 2008). A rendszerváltás után az egykor mezőgazdasággal foglalkozók vagy leszármazottaik jelentős része visszatért a falvakba, vagy kényszerűen maradt településén, hiszen az ingatlanárak települések közötti, illetve regionális különbsége miatt nem tudnak elköltözni (Ladányi – Szelényi 1997). Elemzésünk szempontjából ezért fontos kérdés, hogy a vizsgált településeinken csak kényszerből, más lehetőség híján maradtak, vagy saját döntésük eredményeképpen élnek a gazdálkodó családok.

Mindegyik vizsgált településen a téesz középvezetői és/vagy szakképzett alkalmazottai részesültek az agrárprivatizáció előnyeiből, de az, hogy a megszerzett vagyontárgyakkal és földdel hogyan tudtak boldogulni, eltérően alakult. Mocsan és Oldon „klasszikus” módon a téesz egykori középvezetőinek sikerült a priva-

tizáció; az ezredfordulóra mindkét településen egy-két működő kft. kezében összpontosult a falu földművelése. Ezzel szemben Bedőn és Tiszakerecsenyben a gazdálkodás (többé-kevésbé a korábbi birtokszerkezetnek megfelelően) többnyire családi gazdaságokban zajlik. Ezen a két településen nincs olyan tőkeerős vállalkozó, akinek érdekében állt volna a földek felvásárlása. Ez a két térség pillanatnyilag még „holt tér” a tőkebefektetések számára.

Mocsán a keresők nagyobb része évtizedek óta az iparban dolgozott, és ez a rendszerváltás után sem változott jelentős mértékben. A térség egyik legnagyobb foglalkoztatója a beszállítóival együtt már mintegy 15 ezer főt foglalkoztató komáromi Nokia. Bár a 2008-ban kezdődő világ gazdasági válsággal némileg szűkültek a lehetőségek, terepmunkánk idején (2010 nyara) Mocsáról és a pusztákról már ismét többen jártak a Nokiába és az ipari park más üzemébe dolgozni. A szocializmusban a háztájizás többnyire az ipari foglalkoztatást kiegészítő tevékenység volt, ezért a hatására nem alakult ki önálló gazdálkodásra hajlandó és képes gazdálkodói réteg. Ezért, és az ipari munkahelyek széles spektruma miatt érthető, hogy a mezőgazdasági szövetkezet átalakulása, a földtulajdon privatizálása idején a „földdel való foglalatosskódás” nem volt vonzó perspektíva a mocsaiak számára.

Nem véletlen, hogy a térsz privatizációja nem a mezőgazdasági részleggel, hanem az egyik legsikeresebb melléküzemággal kezdődött, a hervenés évektől működő fuvarozással. 1990-ben a térsz eladásra kínálta a teherautókat. Az egyik teherautósofőr – a család összes megtakarítását kockáztatva – létrehozott egy kft.-t, és sorban kivásárolta a térsz billenős teherautóit. Az együtt dolgozó brigádból szinte mindenki átkerült a fuvarozási céghez, amely jelenleg 27 főt alkalmaz, és 17 vadonatúj teherautón dolgoznak. A fuvarozás sikerén felbuzdulva, anyagilag megerősödve a cégtulajdonos 2005-ben felvásárolta az addigra teljesen eladósodott térsz megmaradt üzletrészeit 50%-os áron, és ezzel a mocsai Búza-kalász TSZ tulajdonosává vált. 1500 hektáron termelnek gabonanövényeket, és mintegy 300 tejlő tehenet tartanak az istállóban. A térsz kisebb, 5-10 hektáron termelő gazdáival termelői szakcsoportot alakítottak ki. A térsz a minimális követelményeknek megfelelően, éppen hét taggal működik, a családtagok mellett néhány „külsős” is van, a döntések azonban a „családban maradnak”. Kihasználva a szövetkezeti forma előnyeit, a térsz lényegében családi vállalkozásként üzemel, bár jó néhány ember munkaadója a faluban.

A privatizáció az egykori egyházi uradalomként, majd állami gazdasági mājorként működő pusztákon élő családokat érintette a legsúlyosabban: mivel ők az állami gazdaság egykori „birtokán” csak a lakóházat vehették meg, a szolgalmi utak, gazdasági épületek, kiskertek különböző vállalkozók tulajdonába kerültek. A pusztákon működő egykori állami gazdaságok földjeit „láthatatlan” nagybefektetők, a tavakat és a kavicsbányákat beköltözők vásárolták fel. Ezzel a puszt-

taikat nemcsak korábbi munkalehetőségeiktől és a pusztai léttel együtt járó privilégiumoktól fosztották meg, hanem a lakókörnyezetük feletti döntés és ellenőrzés lehetőségét is elvették tőlük. Ez abszurd szituációkat hozott létre: például a pusztai lakosok a saját házukat vagy kiskertjüket csak a magánvállalkozó tulajdonában lévő úton tudják megközelíteni.

Oldon a térsz privatizációja a mocsaitól lényegesen eltérő módon zajlott. A kilencvenes évek elejére az évtizedes szelektív migrációnak köszönhetően a faluban idősek, illetve szegény cigány családok maradtak. A polarizált társadalmú faluban alig maradtak olyanok, akik alkalmasak lettek volna az önálló gazdálkodásra, a szegény roma családok pedig eleve nem (vagy rendkívül korlátozottan) részesedhettek a szövetkezeti vagyonból, földből, s tőkével sem rendelkeztek.

Old földjeit a szomszédos Egyházasharaszttal közös térsz művelte. A szövetkezet fénykorában 400 embernek adott munkát. Az egykor öt település határában gazdálkodó szervezet 4000 hektáron vetett búzát, kukoricát, árpát, zabot és cukorrépát. Működött egy szarvasmarha- és egy sertéstelep, a megtermelt takarmányt helyben dolgozták fel. A szarvasmarhatelepet még a térsz vezetősége számolta fel, majd 1995-ben az egész szövetkezet csődeljárás alá került. Romjain a felszámolás után két vállalkozás alakult, mindkettő tulajdonosai, vezetői a térsz középkáderei közül kerültek ki.

A kilencvenes évek közepén még virágzott a sertéstenyésztés: a volt szövetkezeti középvezető családi vállalkozása évekig visszaforgatta a profitot a telep modernizálásába, fejlesztésébe. Az ezredfordulón azonban már arra kellett ügyelniük, hogy a vágósertések ne veszteséget termeljenek. Mégsem lehetett feladni a vállalkozást, hiszen kötötték őket a hitelek, az állami támogatások kötelezettségei. 2003-ban az egész állomány megbetegedett – állománycserére volt szükség, amit csak külső tőke bevonásával tudtak megoldani. A 28 millió forintos új állomány-nyal új tulajdonos és új tenyésztési mód került a telepre: egy nagy sertéstenyésztő hálózat láncszemei lettek. Bár ezzel a „tőkeinjekcióval” a vállalkozó elvesztette tulajdona jelentős részét, de egy ideig még megmaradt a munkája, fizetni tudta a munkások, köztük felesége és lánya bérét (Virág 2008). A hitelek és állami kötelezettségvállalások megszűnésével a sertéstelep is megszűnt.

A térsz növénytermesztési részlege tovább működött. Ezt inkább a kényszer, semmint a nagy lehetőség motiválta. A térsz gépeit és a szárítót (a növénytermesztés technikai, műszaki háttérét) 15 magánszemély és elegendő tőke híján a beremendi térszből létrejött kft. közösen vásárolta ki. Az így létrehozott cég az egykori térsztagoktól bérelt és saját tulajdonban levő 1200 hektáron termelt búzát, kukoricát, szóját. A tulajdonosi kört a térsz középkorú vagy idősebb középvezetői alkotják, ahogy egyikük megfogalmazta: „Azelőtt hívtak a pécsi növényvédő állomásra főmérnöknek, ide hívtak, oda hívtak, a Mezőgéphez Pécsre, a nejem nem akart Pécsre menni. Mikor a térszfőlszámolás volt, elmentem én min-

denkihez, hogy na gyerünk, fölveszel? Sajnos nem! Három dolgot mondtak, életkor, nyelvtudás, számítógépes ismeret. Nálam mindegyik nulla. Ugye mi még nem beszéltünk nyelvet, életkorban azt mondták, 50 fölött vagyok, nem kellek semmire, ez volt a határ. A felszámolótól kérdem, akkor most mit csináljak? Amit eddig. Akkor a felszámolótól kihasztottam, ami nekem kellett. Én nekem sem kell több: 1200 hektár, hozzávaló gépek, szállító, keverő. Azt megvettük 15-en és vagy harminc ember kezdett dolgozni.” (19110) Az ezredfordulóra a 15 magánszemélyből több viszsza lépett, eladta üzlet részét a többieknek. Közben a 40%-os tulajdonrészrel rendelkező Beremend Kft.-t felvásárolta a baranyai térség legsikeresebb mezőgazdasági vállalkozása, a Belvárdgyulai Mg. Zrt. E tőkeerős cég néhány kisebb-szegei tulajdonos meggyőzésével és üzlet részeik megszerzésével többségbe került az egykori egyházasharaszti térsz romjain létrejövő kft.-ben is; és bár a kft. megmaradt tulajdonosai továbbra is ugyanazt a munkát végzik, mint korábban, a stratégiai döntésekbe már nem tudnak beleszólni. Azaz a térségben zajló földtulajdonosi koncentrációs folyamatból az oldiak vesztiesen kerültek ki: a rendszerváltás pillanatában az egykor gazdálkodó családok leszármazottai közül már csak nagyon kevesen voltak abban az életkorban, hogy vállalkozzanak, s aki mégis belevágott, az eleve kényszerből került vállalkozói szerepkörbe. Napjainkban az oldiak már sem tulajdonosként, sem munkavállalóként nem részei a falu háttárában zajló gazdálkodásnak.

Az egykor virágzó kertészetéről híres faluban egy Eperjespusztán tevékenykedő agrárvállalkozón és az önkormányzaton kívül nincs más munkalehetőség, csak néhány család foglalkozik „kicsiben” az egykor oly sikeres kertészettel – a piacozó, fóliázó gazdák is keverik a legális és informális, illegális gazdálkodási formákat.

A faluban élő, ma már számbeli többséget alkotó cigány családok közül csak néhány részesedett az egykori térszvagyonból, ők is elég rosszul tudták érvényesíteni érdekeiket: „Cigánynak is, volt valamikor kinn területünk, az én férjem is kapott, mert valamikor a térsznél dolgozott. Mocsárrészt kapott. De onnan elhordták a fűt. Még megvan a föld, de nincs benne fa, csak mocsár. Ültettünk bele akácfát, hogy legyen valami, de az egyik család kivágta. Mondták is a falubeliek: 'Látod fiam, tolvaj a tolvajt meglopja'.” (120) Napjainkban a cigány családok szinte egyetlen bevételi forrása a napszám a térség tőkeerős borászataiban. Ugyanakkor ez a patrónus-kliens jellegű viszonyba ágyazódó munkalehetőség visszaszorulóban van a településen: egyrészt a szőlészetek körében is végbement a koncentráció, s a gépesített nagyüzemekben kevesebb napszámos munkára van szükség; másrészt a térség más településein élő romák versenytársak e piacon. Mivel Oldon nincs helyben munkaszervező vállalkozó, és a helyi cigányoknak sincs olyan erős rokon kapcsolathálózatuk, amelyben ilyen vállalkozók lennének, a napszámos munkák piacáról is kiszorulóban vannak (Virág 2008).

Az új évezred első éveiben az újraparosodás szele is megérintette Oldot: az Elcoteq, egy multinacionális, betanított munkaerőt igénylő elektronikai cég 1998-ban települt Pécsre zöldmezős beruházásként. A gyár a megye legnagyobb és színvonal foglalkoztatója volt, amely képzetlen roma emberek számára is munkalehetőséget kínált (Vidra 2013). Mivel az Elcoteq által indított buszjárat Oldot is érintette, a faluból többen el tudtak helyezkedni a cégnél. Annak ellenére, hogy több műszakban kellett dolgozni, és az utazás is napi 4-5 órát vett igénybe, ez a lehetőség számos oldi fiatalnak nyújtott lehetőséget. A gazdasági válsággal azonban ez a lehetőség jelentősen beszűkült, terepmunkánk alatt már csak egyetlen fiatalember dolgozott a pécsi gyárban, 2011 végén pedig az egész gyárat felszámolták.

Tiszakerecsenyben a helyi református gazdacsaládok elitje kárpótlás során jutott földhöz, az egykori térsz középvezetői pedig sikeresen privatizálták a szövetkezeti vagyont, hasonlóan Oldhoz. Különbség a két település között, hogy a rendszerváltás időszakában Oldon már csak néhány olyan család élt, akinek a privatizáció lehetőséget teremtett, és még aktív korban volt, míg Tiszakerecsenyben számos aktív korban levő gazda részt vett a privatizációs és kárpótlási folyamatban. Ahogy azt majd látni fogjuk, Tiszakerecsenyről és Bedőrről az ingatlanárak hatalmas különbségei miatt nagyon nehéz az elmozdulás, helyben pedig csak a mezőgazdaságban van megélhetési lehetőség. Az itt vállalkozó családok számára a mezőgazdasággal való foglalatosság inkább kényszer, mint választás. A mezőgazdasági vállalkozások mérete, sikerességük mértéke különböző, de Tiszakerecsenyben a legjelentősebb vállalkozók sem lépnek ki az egy-két alkalmazottat foglalkoztató családi gazdaságok szintjéről; a tőkekoncentráció, a nagyüzemi gazdálkodás nem jellemző a térségre. A mezőgazdasági vállalkozások többsége gyümölcsstermesztéssel (alma, meggy, szilva) foglalkozik, és ezzel párhuzamosan legtöbbször szántóföldi gazdálkodással is. Az előbbi a metszéstől a szedésig igen sok kézi munkát igényel, míg a szántóföldi gazdálkodás gépesített. Az ültetvényeken dolgozó napszámosok többnyire falubeliek, szinte kizárólag cigányok, illetve „ukránok”. A napszámosok foglalkoztatása – a bejelentett alkalmi foglalkoztatástól a napi élelemért dolgozó kiszolgáltatott cselédig – igen széles skálán mozog.

E fejezet kereteit szétfeszítené, de fontos megjegyeznünk, hogy terepmunkánk során a patrónus-kliens kapcsolatok igen változatos megjelenési formáival találkoztunk: a piaci viszonyokhoz az a napszámos áll legközelebb, aki napi kialkudott fizetségért, több-kevesebb rendszerességgel dolgozik egy vállalkozónál, szerencsésebb esetben bejelentve. Ebben az esetben a megbízhatóság és a személyes ismeretség gyakran csak a munkakapcsolat során alakul ki. Sokkal erősebb alá-fölérendeltségi, bizalmi viszonyt feltételez az, amikor csak egy-egy munkára hívnak kertet ásni, takarítani valakit, és fizetése sem mindig pénzbeli: ebédet is

kap, vagy vihet haza tojást, szalonnát és némi kézpénzt. Találkoztunk olyan gazdával is, aki pusztán a hitelezés lehetőségéért is elvárt némi napszámot klienseitől. Míg az első esetben akár idegent is felfogadnak napszámra egy-egy napra, és ha jól dolgozik, máskor is hívják, olyannal nagyon ritkán találkoztunk, hogy a kertjébe, házához idegent hívott volna valaki dolgozni. Ebben az esetben a személyes ismeretség és megbízhatóság elsődleges, ugyanakkor általában a munkának sincs előre kialakított ára, az is a „patrónus” megítélésén múlik. Fontos megjegyeznünk, hogy a patrónus-kliens viszony, bár nem egyenrangú, de egymásra utaltságot jelent: az, aki nem fizet rendesen, vagy keveset fizet, rosszul bánt a napszámosaival, előbb-utóbb nehezen talál munkásokat. A patrónus-kliens viszony egyik legelmélyültebb formája a cseléd vagy udvaros, aki egyrészt folyamatosan rendelkezésre áll, mindennapi kapcsolatban van a gazdasággal és a gazda családjával, „bejáratos” hozzájuk, ha egész nap dolgozik velük, megesik, hogy együtt esznek, már-már családtagként kezelik. Ugyanakkor hasonlóan az előző példához, fizetésében keverednek a természetbeni és pénzbeli elemek. A rendszeresen, háznál vagy állatok körül foglalkoztatott cselédek általában nem cigányok, hanem egykori cselédek leszármazottai, akik a helybeli cigányokhoz hasonló szegénységben élnek.

Tiszakerecsenyben a falu legnagyobb és egyetlen gazdálkodója, aki ténylegesen vállalkozónak tekinthető, 60 hektár gyümölcsösön gazdálkodik. A családi gazdaság vezetője kertészmérnök volt a térségben, emellett szülei háztáji gazdaságában dolgozott. A családnak a téészesítés előtt nem volt sok földje, ezért a privatizáció során nem jutottak jelentős területhez, így a háztáji gazdálkodásból felhalmozott vagyontuk kockáztatták, amikor földet vásároltak. A vállalkozás alapvetően vagyonukat kockáztatták, amikor földet vásároltak. A vállalkozás alapvetően családi kereteken belül zajlik, illetve több lábon álláson és a folyamatos fejlesztéseken alapul. E gazdaságon kívül nem találkoztunk más jelentős mezőgazdasági vállalkozóval a terepmunka során; a többiek 3-8 hektáros gyümölcsöszt művelnek, kiegészítve valamennyi szántóföldi gazdálkodással. Ezen kívül van még néhány család, amely a házak közötti kertek felvásárlásával, bérletével alakított ki magának kisebb gyümölcsöszt.

Az agrárszektor rendszerváltás utáni átalakulásával foglalkozó legtöbb tanulmány kiemeli, hogy a szövetkezetekben elveszett az a komplex tudás, ami egy-egy parasztgazdaság vezetéséhez szükséges lenne, és a téész dolgozói csak egy-egy részfeladat elvégzéséhez szükséges szaktudást sajátították el (Kovács 1998). Ezt némiképp árnyalják tiszakerecsenyi tapasztalataink: egyrészt úgy tűnik, hogy az egykori háztáji gazdaság jó alapot teremtett az új magángazdaság kiépítéséhez, s a paraszti gazdaság működtetéséhez szükséges tudás számos gazda családban generációról-generációra öröklődött; másrészt azoknak, akiknek alig, vagy szinte semmilyen tapasztalatuk nem volt, a térségbe települt multinacionális cég „segít”. A Vásárosnaményban jelentős almalé feldolgozót üzemeltető nemzetközi cég egy

speciális almafajta telepítésére ösztönözte a falu (és a térség) kitermelőit. Ehhez nemcsak csemetéket biztosítottak, hanem a természeteket szakmai tanáccsal is ellátták, sőt azt is pontosan előírják, hogyan, mivel és hányszor kell permetezni. Biztosítják a növényvédő szereket is. A szerződés szerint cserébe a termés 75%-át a kft.-nél kell értékesíteni a mindenkor lévalmaáron. A mezőgazdasági vállalkozások közötti egyik legfontosabb különbség, hogy teljes területükön a kft.-nek termelnek, vagy attól függetlenül is piacra tudtak lépni, azaz eladási áraikban mennyire képesek követni a piaci mozgásokat. A legnagyobb és legsikeresebb mezőgazdasági vállalkozó a megtermelt gyümölcs döntő hányadát a hozzá rendszeresen visszatérő piaci szereplőknek adja el, a lehető legmagasabb piaci áron.

Bár Tiszakerecsenyben a mezőgazdasági vállalkozók adják a falu elitjét, néhány kivételtől eltekintve a gazdálkodás egyben kényszer is, hiszen legtöbbjük a negyvenes-ötvenes éveikben jár, gyerekeik már felnőttek, és többnyire nem a faluban élnek, így nincs jelen az a következő generáció, aki átvehetné a családi gazdaságot.

Míg a szocializmusban a veszteséges szövetkezeteket, és azokon keresztül az elviselhető életszínvonal érdekében a háztáji szövetkezeti tagokat támogatta az állam, most ezeket a gazdákat támogatja különböző szisztémában. Erre elsősorban azért van szükség, mert ezek az emberek nem mobilak, helyben nincs a szakmájuknak megfelelő munkahely, vagy nincs piacépes szakmájuk. A Kádárkornak ahhoz a középrétegéhez tartoznak, amely a rendszerváltás után elvesztette állását, státusza bizonytalanná vált. A föld és az arra járó támogatások biztosítják a családok megélhetését, a településen belül stabilizálják státuszukat, de ez nem polgárosuló, hanem „kényszerparasztság” (Molnár 2005). Létük az állami és uniós támogatásoktól függ, a gazdaságukat nem tudják, vagy nem akarják átörökíteni a következő generációnak. Ha sikeres a gazdálkodás, akkor a felhalmozás, a jólét célja a sok évtizedes utóparaszti hagyománynak megfelelően az, hogy a következő generációt kimenekítsék a faluból, a térségből.

Bedőn is a szövetkezet szakképzett alkalmazottai, középvezetői jutottak előnyösebb feltételekkel a szétszórt vagyonhoz (földre, gépekhez, ingatlanokhoz). Hozzá kell tenni, hogy a földosztás időszakában a határszéli, elöregedő faluban nem volt nagy túlekedés a földekért, s az azok műveléséhez szükséges eszközökért. A falu határában hagyományosan gabonatermesztés folyik, így a megfelelő gépek, a terményszárító birtoklása nélkülözhetetlen a gazdálkodáshoz. Mivel a faluban nincs olyan tőkével rendelkező magángazda, aki mindezeket egyedül birtokolta volna, a rátermettebb gazdák kényszerűségből szövetkeztek. 2000-ben hozták létre a TÉSzt (Termelési és Értékesítési Szövetkezet), amely nemcsak a falu, hanem a tágabb térség termelőit is összefogta. A szövetkezet két év leforgása alatt eladósodott, felszámolásra került. Az egyik üzlettárs, összefogva hat másik gazdával, igyekezett menteni a menthetőt, és a kiárulás második

körében gyorsan megvásárolták a maradék vagyont, elsősorban a gabonárólót. Ebből indították el a ma is létező, bár inkább vegetáló mezőgazdasági szövetkezetüket. A tagok a vetőmagokat és növényvédő szereket olcsóbban tudják így beszerezni, de ezen kívül nem látják hasznát a csoportnak. A szövetkezet önálló kistermelők megszűnő félben lévő érdekcsoportja, alkalmazott nélkül.

A gazdák egyöntetűen állítják: egy család eltartásához ebben a termelési struktúrában legalább 100 hektár földet kell művelni, viszont ennél nagyobb területen gazdálkodóval nem nagyon találkoztunk. A legtöbb gazda nem birtokol többet 20-30 hektár földnél. Mivel a falu határa szűkös, alig 700 hektár, néhány vállalkozó Romániában bérelt földdel bővíti művelt területét. A legtöbb gazdaság több lábon áll: szántóföldi gazdálkodását sertéstartással egészíti ki. Több gazdaság pályázott és nyert is a generációváltást, a gazdaság továbbadását segítő pályázatokon, de interjúinkból az derült ki, hogy ezek célja nem kimondottan a gazdaság jövőjének biztosítása, hanem inkább a forrásszerzés volt. Így annak ellenére, hogy a mezőgazdasági privatizációval a korábbi uradalmi faluban jelentős vagyoni különbségek alakultak ki, úgy tűnik, ezek nem tudnak hosszútávon fenntarthatóan működni.

2. táblázat: Gazdasági lehetőségek és változások a rendszerváltozás után

	Mocsa	Old	Tiszakerecseny	Bedő
Mezőgazdaság privatizációja	téesz melléküzemág dolgozója	téesz középvezetői	faluban maradt háztájizó nem cigányok	téesz középvezetői
Tőkekoncentráció a mezőgazdaságban	egy család privatizálta az egész téeszt, külső tőke vásárolta fel a pusztákat	az egykori téesz kft.-it felvásárolta a térség legnagyobb mezőgazdasági vállalkozása, egy nagyobb gazdaságon kívül csak kisebb családi gazdaságok maradtak	alapvetően kisméretű családi gazdaságok, egy multinacionális kft. mint mezőgazdasági koordinátor	családi gazdaságok, szövetkezési kényszer
Újraiparosodás hatása	jelentős (Komárom – Nokia)	Pécs – Elcoteq – szűkös lehetőséggel (demográfiai deficit a településen)	nincs	nincs
Foglalkozási formák	individuális – modern bér-munka az iparban és a mezőgazdaságban, valamennyi napszám.	alapvetően patrónus-kliens viszonyokhoz köthető megélhetések (napszám, fa), külső mezőgazdasági nagyüzemknél, ipari munkavállalás – ciklikus	családi gazdaságok többsége kényszerből működik, falun belül szinte csak patrónus-kliens viszonyokhoz köthető munka (napszám, közmunka)	kényszerű családi gazdaságok, szántóföldi termelés, napszám nincs

3. GAZDÁLKODÓK, VÁLLALKOZÓK A FALUN BELÜL

Azt, hogy a vidéki terekben élő háztartások megélhetésében mekkora szerepe van a mezőgazdaságnak, illetve, a családok milyen különböző formákban kapcsolódnak a mezőgazdasági termeléshez, a foglalkoztatási adatokból nagyon nehéz megítélnünk. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a nyugat-európai országokéhoz hasonlóan alacsony szinten van, a 2001-es népszámlálás szerint 5,6%.³⁶ Ugyanakkor arra nincsenek pontos adataink, hogy a családok, háztartások mekkora része egészíti ki jövedelmét különböző mezőgazdasági tevékenységekből: állandó munkájuk mellett állatot tartanak, kertet művelnek, őstermelőként, nyugdíjuk mellett vagy háztartásbeliként egy családi gazdaságban dolgoznak. A mezőgazdasági termelés jelentőségére utal az az ezredfordulón végzett vizsgálat, amely szerint a megkérdezettek egynegyede olyan háztartásban lakik, melynek van a birtokában megművelhető földterület, de annak fele egy hektár alatti, és csak egytizedük mondta azt, hogy a háztartás keretei között nem folyik sem állattartás, sem növénytermesztés. Azaz miközben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a többi európai országhoz hasonlóan alacsony, a háztartások jelentős része – az államszocializmus időszakához hasonlóan – nem képes nélkülözni a mezőgazdaságból származó jövedelmeket (Laki 2003).

Ugyanakkor a mezőgazdaságból, a földből élők között erőteljes differenciálódás figyelhető meg, hiszen a rendszerváltás utáni mezőgazdasági átalakulással az üzem és gazdálkodási formák változatos formái jelentek meg a magyar vidéken. Az előző fejezetekben bemutatott eltérő gazdasági és társadalomtörténeti pályák jelentős mértékben meghatározzák, hogy vizsgált településeinken a gazdálkodásnak milyen formái alakultak ki. A települések gazdasági helyzete, a boldogulás lehetőségei egy-egy településen igen markáns jegyeket mutatnak. Ebben a fejezetben a terepmunkánk során megismert gazdálkodókat a szerint tipizáltuk, hogy a „paraszt” és a „vállalkozó” közötti széles skálán hol helyezkednek el, vállalkozásuk miként és mennyiben függ a helyi tudástól, beágyazottságtól, kapcsolatoktól.

3.1. „KÉNYSZERPARASZTOK”

Legfontosabb jellemzőjük, hogy bár a szocializmus időszakában mindannyian háztájiiztak, de megélhetésük alapvetően nem a mezőgazdasághoz kötődött. Általában alacsony iskolai végzettségűek. Többségében a kilencvenes évek elején a munkanélküliség vagy annak fenyegetése miatt, más lehetőségek híján, kényszerből kezdtek ismét a mezőgazdasággal foglalkozni. Ugyanakkor ez a kényszer nem

³⁶ A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya Franciaországban 4,4%, Olaszországban 4,8%, Dániában 3,5% Finnországban 6,3% (Laki 2003: 89).

zárja ki azt, hogy vállalkozásuk sikeres legyen. Kutatási terepeink közül elsősorban a periférikus, válsághelyzetben levő területeken elhelyezkedő településeinken, Tiszakerecsenyben, Bedőn és Oldon találkoztunk ilyen gazdálkodókkal. Közös jellemzőjük, hogy egyiküknek sincs annyi mobilizálható vagyona, amelyből el tudna költözni más, kedvezőbb foglalkoztatási helyzetben levő településre. Nemcsak a megélhetésük, a foglalkozásuk, hanem a lakóhelyük sem szabadon választott. A nagyobb, akár 30-50 hektáron gazdálkodókra a hagyományos paraszti gazdálkodás, a több lábon állás (szántóföldi termelés, állattartás és háztáji kertművelés kombinálása) jellemző, ugyanakkor – elsősorban, mert több eszközigényes munkát bér munkában kell végeztetniük – termelési költségeik a nagyüzemi gazdaságnál jóval magasabbak. Amennyiben valamilyen intenzív kultúrával foglalkoznak (kertészet, gyümölcsös), és ki tudnak lépni a piacra, hosszú távon is fenn tudják tartani gazdaságukat (Borsos – Csité – Hella 1993; Laki 1997; Rácz 2003; Molnár 2005).

A hagyományos gazdálkodás jellemzője, hogy a gazdasági folyamatok nagyon erősen kötődnek a helyi társadalomhoz. Mindez azt jelenti, hogy a közösség egy tagjának megítélésekor a falu viszonyrendszerében elfoglalt helyét jelentős mértékben meghatározza a közös munkaalkalmak tapasztalata, vagy a gazdálkodásról kialakított vélemény. Ebben a helyzetben a gazdasági tranzakciók egyben társadalmi kapcsolatot is jelentenek, azaz a munkaadó és a munkavállalók között nem szerződéses viszony van, nem bér munkásként dolgoznak, hanem viszonszági szolgálatok, patrónus-kliens kapcsolatok, melyek részét képezik a rokonságnak, a szomszédsági relációknak. Ugyanakkor a saját háztartásban végzett munka nem számít bele a gazdasági tevékenységbe, azaz saját munkájukat nem számítják tőkeként a gazdaságba, és költségként sem jelenik meg (Szabó 2009).

E gazdálkodói típusra első példánk a tiszakerecsenyi H. V., aki 56 éves, a szomszéd faluban született, majd ahogy szinte minden kortársa tette a hetvenes években, a szakiskola befejezése után Pesten dolgozott két évig. Felesége helybéli, Kisvárdán érettségizett, és 1974-től annak megszűnéséig a tiszakerecsenyi téész könyvelésén dolgozott. Megismerkedésük után felmerült, hogy Pesten folytatják életüket, de a család, az akkoriban élénkítő háztájizás és nem utolsósorban az, hogy a férfi a közeli Tiszaszalkán el tudott helyezkedni, a faluban tartotta őket.

A hetvenes, nyolcvanas években a két munkahely mellett háztájiztak: „Reggel megfejttem, elvittem a tejet, átöltöztem, mentem az irodára. (...) Uborka, paprika, alma, volt nekünk, mi is mentünk az irodából almát szedni befagyásig.” (5009) Ezekből a jövedelmekből szépen gyarapodtak, építkeztek, de telt a gyerekek iskoláztatására is. Két gyerekük született, mindkettő továbbtanult, diplomát szerzett, ők a megyeszékhelyen és Budapesten élnek. A tiszaszalkai üzem bezárásával a férfi egy ideig még a téész gépállomásán dolgozott, majd annak megszűnésével egy szeszfőzdében helyezkedett el. Feleségének 1998-ban szűnt meg

véglegesen a munkahelye a téész könyvelésén – az ezredfordulóra, közel az ötvenedik évükhöz mind a ketten munkanélküliek lettek.

A földdel való foglalatosságot soha nem hagyták abba: a rendszerváltás után az asszony szülei kárpótlásként és mint a téész tagjai is jogosultak voltak földtulajdonra, így mintegy 30 hektár területre tettek szert – igaz, a falu határában elszórva, tíz tagban. „*Akkor bolondultunk meg, amikor kivettük az almást. Az emberek egy része azt akarta, és akkor mindenki belefogott. Nekünk adtak sok helyen sok kicsit, van tíz helyen a földünk, az most nagy probléma. Aki tehet, egybe merte ki. Most a támogatásnál is minden tagból kell földminta. Általában mindenkinek akartak jobb és rosszabb földet is adni. Sokan szídták K. L.-t [ő volt a földosztó bizottság elnöke], szegény meg is halt.*” (5009)

Hasonlóan a legtöbb falubelihez, mindig maguk művelték a visszakapott földet, de az akkor értékelődött fel igazán, amikor mindketten elvesztették munkájukat. Ekkortól számítható, hogy jobban odafigyelnek a gazdaságra, fejlesztenek – minden jövedelmük innen származik. A saját föld mellé bérelnek is, a házuk mögött hatalmas kert van, de ők művelik két idős szomszédjuk kertjét is. Jelenleg 30 hektáron kukoricát, búzát termesztenek. Van 2,5 hektár termő almásuk, és 2,5 hektár friss telepítés, amit egy kft.-vel szerződtek le. A ház körül tartanak állatokat: disznót, kacsát, csirkét, és van fejős tehenük is.

A családi gazdaságban alapvetően a férfi foglalkozik a szántóföldi műveléssel és az almáskert körüli teendőikkel; saját traktorukkal szinte mindent el tud végezni. A nő dolga a három konyhakert és a ház körüli állatok gondozása. Van állandó segítője, egy falubeli középkorú férfi, akit udvarosként tartanak. „*Ketten csináljuk, szaladunk egész nap, de amikor nagy munka van, akkor jön a család is, van segítség.*” Napszámost is fogadnak, „*még le nem bukunk, mert nem nagyon jelentettem be.*”

Rohammunkák idején mindig kényes kérdés a megfelelő napszámos csapat felállítása. A faluban a nagyobb gazdák folyamatosan egyeztetnek, egyrészt a napszám béréről, másrészt arról, hogy kinek mikor van nagyobb szüksége a napszámosokra. „*Almaszedéskor is, neki [utalás a legnagyobb gazdaságra] kell vagy száz ember, de nekünk is kell, olyankor van egy kis konfliktus, hogy ki jöjjön. Ukrajnából is jönnek át, még jobban is dolgoznak. De nekünk megvan a csapat, azok mindig jönnek. A magyarok sokan nem értik a metszést se, az ukránok jobban csinálják. Magyarok, mind itt a környéken laknak. Van olyan öreg, akinél laknak ezek az ukránok, volt hogy nekem is kapáltak 6-8-an, de most már levegyszerezzük. (...) Erre tekeregnek, a boltba találkozunk – mindig megtaláljuk. Cigányok is jönnek sokszor – na Gabi bátyám nem kell jönni? – Nekem is van 2-3 ismerős, aki mindig jön, nem sokszor, ki bírná azt, annyi napszámost fizetni?*”

A gazdaság működtetéséhez egyszerre kell mozgatni, ápolni és fenntartani a rokonsági, a szakmai (más gazdaságok) és a falun belüli ismeretségek (napszá-

mosok) gyakran egymást átszövő hálózatát. Ennek kiterjedtsége és aktivizálhatósága jelentős mértékben meghatározza és behatárolja a gazdaság sikerességét, illetve kijelöli a családi gazdaság, ezzel együtt az egyének helyét a helyi társadalomban. Hiszen ha egy gazdáról elterjed, hogy nem vagy késve fizet, vagy „nem bánik emberül” a munkásaival, könnyen elegendő munkás nélkül maradhat nagyobb munkák idején. A gazdákkal való folyamatos kapcsolattartás és kooperáció az egyik legfontosabb információforrás. Mivel a legtöbb gazda ugyanazzal a felvásárlóval áll szerződéses viszonyban, ezért nem versenytársai egymásnak. Ugyanakkor a családi, baráti hálózatok működtetése az értékesítésben is fontos szerepet játszhat: *„Régen jobban ment a gyümölcs, az alma is. Léalma is drágább szerepet játszhat: „Régen jobban ment a gyümölcs, az alma is. Léalma is drágább volt pár évvel ezelőtt. Hordtuk fel Pestre eladni. Nekünk volt olyan baráti körünk, rokon, édesapám testvérénél ott hagytuk, és ő eladogatta az almát. Ez ment 4-5 évig, de utána már ő szerette volna megvenni és továbbadni, és így már nem érte meg.”*

A fentiekből is látható, hogy a gazdaság fenntartása és működtetése a formális (támogatások, terményeladás egy része, szerződött telepítés) és informális (a legtöbb munka és az értékesítés egy része) tevékenységek kombinációjával működik, de még így sem jelenti feltétlenül azt, hogy jelentős mennyiségű profitot realizálnának. A gazdaság fenntartásában és működtetésében a szimbolikus elemek is hangsúlyosan szerepelnek. Egyrészt a folyamatos munkavégzés, mint az élet egyik alapelemének felmutatása – *„Nem nagyon éri meg, de ezt kell csinálni, egyik év viszi a másikat”* –, másrészt a közösségi elvárásoknak való megfelelés. A gazdálkodás, a folyamatos és kemény munka mint kulturális kontextus és közösségi elvárás jelenik meg a faluban, meghatározza az egyének, családok helyét a falu viszonyrendszerében. Hasonlóképpen a faluban az önellátás is közösségi elvárás, ennek minimális szintje a konyhakert művelése. H.-ék ezt maximálisan teljesítik is, büszkéek arra, hogy csak a legszükségesebb dolgokat kell megvásárolniuk. Nemcsak konyhakertjük és állataik vannak, de a faluban szinte egyedülként tehenük is, így házi túrót, aludttejet is készítenek, eladásra is. *„Nálunk a dobozos tejet nem lehet inni, még főzni se. A férjem megérzi.”* Mindezen túl – ahogy a legtöbb falubeli háztartás – pálinkát főzetnek, lekvárt főznek. Ezeket a termékeket nemcsak saját használatra, illetve a tágabb családnak szánják, hanem informális úton értékesítik is: *„Tavaly is vittünk Pestre lekvárt, vitték, mint a cukrot. A vöm a Fizikai Kutatóban dolgozik, és ott a dolgozók elviszik. Azt mondja, most is elvinnének vagy egy mázsát. Jobban megy, mint a pálinka.”*

Második példánk egy oldi fiatalember, ő egészen más okok miatt tért vissza a mezőgazdasághoz: a Beremenden szakmunkásként dolgozó férfi a leépítések után előbb az erdészernél dolgozott, első válása után felejtésképpen Pesten vállalt állást, majd hosszú évekig pultos volt a harkányi strandon, végül a második válása után már visszaköltözött a szüleihez Oldra. Rokkantnyugdíjas édesapja után ápolási díjat kap, munkanélküliként szociális segílyt, a ház körül állatokat tartanak saját

használatra, de a levágott tucát disznóból mérnek ki húst is a faluban. Telente egy közeli vágóhídon dolgozik napszámban informálisan, kora tavasztól saját földjükön gazdálkodik: három hektáron termel csírásburgonyát, salátát, retket, paprikát, amivel rendszeresen jár piacra. A közeli pusztán élnek gazdálkodó rokonai, akikkel kölcsönösen kisegítik egymást: ő rendszeresen jár hozzájuk segíteni, de ezért nem pénzbeli fizetséget, hanem a gazdaságához szükséges segítséget, elsősorban gépi munkákat, kisebb kölcsönöket kap cserébe. A két család közötti kapcsolat gazdaságuk méretének megfelelően egyenlőtlen, de a rokonsági viszony nem engedné a napi fizetségért végzett napszámos munkát. Ez az egyenlőtlen, bár kölcsönös lekötelezettség az egyik típusa a terepmunkáink során megfigyelt patrónus-kliens viszonyoknak.

3.2. ZSÁKUTCÁS PARASZTPOLGÁROK

Az általunk parasztpolgároknak nevezettek és a kényszerparasztok hasonlóan a háztáji gazdaságokban „szocializálódtak”, de míg a mai kényszerparasztok számára a háztájiból származó jövedelem az utóparaszi logika alapján a menekülést, a mezőgazdaságból való szabadulást szolgálta, addig a parasztpolgároknak jelenlegi gazdaságuk alapját. Ellentétben a kényszerparasztokkal, a parasztpolgárok maguk választották a mezőgazdasággal való foglalkozást. Ugyanakkor gazdaságuk a következő generáció eltérő elképzelései, a perifériális helyzetű települések „élhetetlen” körülményei miatt gyakran zsákutcába kerül, tönkremegy, tehát a következő generációra való átörökítés sikertelen.

Kívülről szemlélve a kényszerparasztok és parasztpolgárok gazdasága nagyon hasonló: jellemző a több lábón állás, az üzemméret nem lép túl a családi gazdaságok szintjén. Ha van is alkalmazottjuk, az többnyire a családtagokból kerül ki, a tulajdonos és családja a fizikai munkák jelentős részét elvégzi. Bémunkásokat idényjelleggel alkalmaznak (napszámban). A hosszú távú gazdálkodás, tervezés folyamatos fejlesztéseket tesz lehetővé, így legtöbbször saját gépparkkal rendelkeznek. Egy bizonyos üzemméret felett a gazdálkodóknak már menedzseri, pénzügyi ismeretekkel is rendelkezniük kell, vagy ilyen típusú szolgáltatást kell vásárolniuk.

A gazdasági és társadalomtörténeti előzményekből következően Oldon és a faluhoz tartozó pusztákon talpon maradt agrárvállalkozók legtöbbje ehhez a kategóriához tartozik, de közöttük lényeges különbségeket fedezhetünk fel vállalkozásuk indításában, abban, hogy miért kezdtek a mezőgazdasággal foglalkozni, illetve a vállalkozás fenntartásához szükséges kapcsolathálózat, kapcsolati tőke jellegében és működtetésében is.

Példánkban a hetvenes évek virágzó kertészeti gazdaságából kinőtt családi vállalkozást a családfő vezeti. Számára természetes volt, hogy folytatja a szülei munkáját. Ezt nemcsak a meglevő infrastruktúra (fóliák), a jövedelmező vállal-

kozás, hanem a kárpótlással visszakapott földek, a gazdaság bővítésének lehetősége is indokolta.

A férj nagyszülei Bácskertesről érkeztek az Old melletti Eperjespusztára, ahol az olcsón vásárolt területükön az otthonról hozott technológiával primőr zöldséget kezdtek termeszteni. A szocializmus időszakában a háztájiban működtetett fóliás kertészet – a nagypapa emlékei szerint – igen jövedelmező volt: *„Nem volt út, akkor elmentek Oldra, meg káposzta is volt akkor, elvitték Oldra, innen lovas kocsival és akkor ott megpakoltak a nagymamánál, és akkor volt egy ilyen kis búbos autó, az a – Warsawa, nem tudom, hogy emlékszik-e? Ilyen búbos, avval ilyen jó terű, avval 14 zsák belement. Paprika. És akkor vitték Pécsre, a piacra. (...) Akkor 3-4 Ft-ér ment egy fej saláta. De hát elvitt az ember – 1500-2000 salátát, az akkor akkora pénz volt, mint most legalább százezer. Ha nem több. Akkor! Ezelőtt 30 éve.”* (110) Így szinte természetes volt, hogy a fóliás kertészetben alapuló, a kárpótlással szerzett 50 hektár területtel bővült gazdaságot az egyetlen fiú vezette tovább.

A családon belül szigorú munkamegosztás működik: a nagyszülők irányítják a fóliás kertészetet, ahol általában salátát, majd paprikát termesztenek. A ház körüli szabadföldön csírásburgonya és káposzta terem. Ültetéskor, szedéskor, amikor több kézre van szükségük, nemcsak a család minden tagja dolgozik itt, de segítséget is hívnak. A segítség általában kétféle: a bizalmi munkákra, például a szedésre, ahol nagy kárt lehet tenni, csak rokonokat vagy olyan ismerőst hívnak, akinek a munkájában megbíznak. Erről a gazdaságot vezető középgeneráció így beszél: *„A nagymunkáknál, akkor szokott segítség jönni, a testvérem, meg a családja. Meg szoktunk hívni így munkásokat, mint mikor ültetünk káposztát, mer az azért sok van. Most is 25 000 volt kiültetve. Meg paprikát, de: akkor nehezebb, de ezekenél, például, amikor szedünk paprikát nap mint nap nyáron, akkor mi csináljuk. Meg jön a szomszéd bácsi, és kész. – Egyelőre megoldjuk.”*

Míg a bizalmi munkákra családtagokat, falubeli rokonokat hívnak, addig a kevésbé igényes munkákra, mint az ültetés vagy a széna bálázása, napszámosokat fogadnak a faluból: *„Hát, van egy férfi, cigány, annak, annak van négy fia, van menyé. És akkor a férjem szól neki, és akkor már ő dönti el azt, hogy kit hoz magával. (...) Most volt a menyé, hát, ő katasztrófálisan dolgozott. Káposztán annyit kell csinálni, csinálnak lyukat, mi beletesszük, beletemetjük. De még az se, hogy betemeti, csak így belelökösi, meg félre áll, meg a föld tetején van. Nem rendszeren dolgozik. Van köztük egy-kettő amelyik rendszeren, de igazából nem. De nincs más. Oda kell figyelni, szólni neki, de csak szépen lehet neki szólani. Nem is szólnék másképp, csak hát már századszor...”*

A családi munkamegosztásban a férj feladata az áru értékesítése a nagybani piacon. Mindezen túl ő az, aki gépeivel egyedül műveli az ötven hektár szántót, ahol hagyományos szántóföldi terményeket, kukoricát, búzát, zabot, repcét termelnek.

A feleség működteti a háztartást: naponta viszi egyetlen gyereküket Siklóstra iskolába, bevásárol, takarít, minden nap főz. Ő vezeti a gazdaság könyvelését, intézi az utalásokat, pénzügyeket. Mindezen felül ő eteti, gondozza az állatok egy részét is; az 52 disznó csak tőle fogadja el az ételt – másnak nem is engedné etetni őket. 20 bikájukat a férjének kell ellátnia. Az állatok kisebb betegségeit is ő kezeli, és az állatorvosnak is asszisztál.

A folyamatos szigorú munka eredményeképpen megengedhetik maguknak, hogy utazzanak, hétvégenként elmenjenek harkányi nyaralójukba, pihenjenek, de mindig csak az egyik generáció mehet, a másiknak a házra, a gazdaságra kell vigyázni. Ugyanakkor mind a nagyszülők, mind a szülők érzik, hogy ezzel a generációval vége lesz ennek a gazdálkodási formának, az unoka már nem fogja továbbvinni a gazdaságot, és nem is várják el tőle. Az anya erről így beszél: *„Építeniünk kell a jövőnket, nem számíthatunk arra, hogy a gyerekünk nyakába. Az öregeknek nincs nyugdíjuk. Ők nem gondoskodtak magukról. Őnekik itt vagyunk még mi! De én nem várhatom a 16 éves lányomtól, most elmegy tovább, és tovább, hogy én majd az ő nyakán fogok élni. Ez a gazdaság már nem fog neki kelleni.”* Ennek csak egyik oka a nehéz fizikai munka és a mezőgazdasági munkákból fakadó folyamatos kötöttség, illetve a lakóhely perifériális elhelyezkedése, ennél sokkal fontosabb a környező falvak társadalmi összetétele. A nagymama szerint: *„Apáruul száll fel, most meg száll a fiamra. Most, hogy ő már mit csinál? Már nem maradt itt 5-6 ember, meg család. Hogy mi lesz? A jó Isten tudja. Mondtam, hogy gyűjtsd föl a picába, aztán összeszedsz egy kis pénzt, aztán veszel valahol, valami szépet...”* Mindez annak a falura és az egész térségre jellemző stratégiának köszönhető, hogy a gazdaságban felhalmozott tőkét a következő generáció társadalmi és térbeli mobilitásának lehetőségére áldozzák, azaz a gyereket taníttatják, és arra biztatják, hogy valahol a városban boldoguljon. Ebben a családban ez a stratégia egy generációval elcsúszott.

3.3. VÁLLALKOZÓK

A vállalkozók a szocializmusban elsődlegesen nem mezőgazdasággal foglalkoztak, csak a rendszerváltás után, a jó üzleti lehetőséget megragadva vágtak bele a vállalkozásba. Életpályájukra a tradicionálistól való elfordulás, a szabályostól való elkanyarodás és a kockázatvállalás jellemző. Vállalkozásukban a minőségi, szakszerű munka mellett távlatos gondolkodás, tervezés érvényesül (Laki – Szalai 2004).

B. 1993-ban családjával együtt menekült a háború elől az egykori Jugoszláviából. Mivel Siklóson éltek rokonaik, korábban rendszeresen jártak látogatóba és a harkányi fürdőbe, ezért a háború idején itt próbáltak új életet kezdeni. Először különböző alkalmi munkákat vállaltak, majd a kínálkozó piaci réseket kihasz-

nálva különböző vállalkozásokba fogtak. Például frissen vágott tisztított csirkéket szállítottak ki a környéken dolgozó asszonyoknak. B. reggel körbejárta azokat a munkahelyeket, ahol sok nő dolgozott, összeírta, kinek hány csirkére lenne szüksége, és munkaidő végére szállította a frissen vágott baromfit. Később már hirdetések is adtak fel, rendelni lehetett náluk, végül már maguk is neveltek csirkéket.³⁷ Ennek a vállalkozásnak az ÁNTSZ szabályzata vetett véget. Később forgácsoló műhellyel próbálkoztak, de ahhoz nem volt elég tőkéjük. Amikor kilenc évvel ezelőtt az Oldhoz tartozó pusztán megvették a tanyát és a hozzá tartozó területet, szinte semmit nem tudtak a földiázásról, csak amit még otthon, a falujukban láttak belőle. A romos házat felújították, évek alatt felépítették a földiákat. *„Ami rám ragadt gyerekkoromban, elég jól ismerjük a földmunkákat. A feleségem beszerzett néhány könyvet, egyet-mást megkérdeztünk, két év múlva már a szomszédok kérdeztek tőlünk.”* (18)

Gazdaságuk volumenében sokkal kisebb és kevésbé specializált, mint más pusztai családoké, az értékesítésben is más utakat keresnek. Mivel bérelt helyük van a pécsi piacon, kora tavasztól késő őszig a legkülönbözőbb zöldségekkel próbálják feltölteni a standjukat. Ennek megfelelően a földiákban mindenféle zöldséget termelnek: paprikát, paradicsomot, káposztát, zellert, zöldhagymát, salátát, lóbabot, de ravasszal palántát is árulnak. A gazdaság alapvetően a családi munkamegosztásra épül: a feleség minden hajnalban indul a piacra, ő ott tölti napjait. A férj dolgozik a földiákban, és délután együtt készítik össze a másnapi piacra valót. Nagyobb munkák idején a Siklóson élő gyerekeik és unokáik is kijönnek segíteni. Napszámost nem nagyon alkalmaznak, elsősorban nem anyagi megfontolásból, hanem mert a közeli falvakban nincsenek olyan megbízható ismeretségeik, kapcsolati hálójuk, amelyen keresztül munkaerőt tudnának szerezni. Ők idegenek, „gyüttmentek” ebben a térben. A pusztai lakóival megpróbálnak – többkevesebb sikerrel – kapcsolatokat kiépíteni, együttműködni. A kilenc éve a pusztán élő család a többi pusztai családdal a közösséget az azonos(nak vélt) migrációból fakadó kisebbségi létben találja meg: *„a szomszédok az első világháborúban jöttek, a nagytatájuk jött onnan, mi is Jugoszláviából származunk, aki dolgozik itt, az nagyjából mind onnan származik.”*

A gazdálkodást nem a kényszer vezérli, hanem a lehetőségek keresése. Ugyanakkor ez a szerző-mozgó, réseket kereső vállalkozói magatartás a mezőgazdasággal való foglalatosságot nem tekinti életformának, nem tapadnak hozzá különböző kulturális, ideológiai magyarázatok, csupán pillanatnyilag adódó jó lehetőségeként értelmezi. Mindez a migráns lét „gyökértelenségével”, a beágyazottság

³⁷ Kutatásunk idején a bedői polgármester is hasonló vállalkozást üzemeltetett.

hiányával is magyarázható. *„Addig jó, amíg az ember el tudja a hátán cipelni, amit rápakolt.”* Ez a vállalkozói magatartás egyedi eset vizsgált terepeinken.

Oldon és szinte egész Dél-Baranyában az egyik legismertebb és a legsikeresebbnek tartott mezőgazdasági vállalkozó Sz. L., aki „szocialista” vállalkozóként kezdte karrierjét. A hetvenes években a szolgáltatások hiányára építő, piaci réseket kereső vállalkozásokat működtetett a kornak megfelelő gazdasági formákban (kisipar, gmk, háztáji). A napközben az egyházasharaszti tévesz gépállomásán, majd a beremendi cementműben dolgozó szakmunkás esténként vendéglőkben, lakodalmakban, szakszervezeti ünnepségeken zenélt, később délutánonként verandákat, fürdőszobát épített a földiákból, háztájiból gyarapodó falubelieknek. Mindezekben a tevékenységeken keresztül hihetetlen széles kapcsolati tőkére tett szert. Dél-Baranya szinte minden településén otthonosan mozgott, ismerte a nagyobb vállalatok középkezdőit. A szocializmus időszakában Sz. L. vállalkozásai leginkább a „kreácsolás” (Kuczi 2000: 141–162) fogalmával voltak leírhatók. Ebben az esetben vállalkozónk az önállósodó környezete készen talált elemeit szervezte vállalkozássá, a körülötte levő világra mint vállalkozása megvalósításának lehetséges eszközeire tekintett. Ez a forma nemcsak a gazdasági átmenet időszakára jellemző, hanem szinte minden önfoglalkoztatásra épülő kisvállalkozás kezdeti szakaszára. A fennmaradás érdekében ugyanis minden kisvállalkozásnak többé-kevésbé illeszkednie kell a piacgazdaság körülményeihez.

Ez a kreácsolás érhető tetten SZ. L. jelenlegi vállalkozásának kezdeteiben is. Az addig mezőgazdasággal szinte alig foglalkozó, de vállalkozó szellemű és kiváló térségi kapcsolatrendszerrel rendelkező férfi a rendszerváltás után a kárpótlási jegyek felvásárlásában és a földek privatizációjában látta meg a lehetőséget. *„Kerestem az utat tovább, és így jutottam el arra, hogy vásároltam kárpótlási jegyet, és a kárpótlási jegy árán próbáltam földekhez jutni, majd később bérelni mellé területeket. (...) Minden pénzemet a kárpótlási jegyekre, a föld vásárlására fordítottam, tehát a vállalkozásom fejlesztésére.”* (1010) A vállalkozásnak néhány év alatt sikerült elérnie a 250–300 hektáros, a térségben a szántóföldi növénytermesztéshez optimálisnak tartott üzemi méretet, majd a kilencvenes évek végétől – pályázati és hitelforrásokat felhasználva – az eladósodottság kockázatával, de modern gépekkel is sikerült felszerelni a gazdaságot.

A vállalkozás alapvetően családi összefogásra épít: Sz. L. a fiát eleve mezőgazdasági szakközépiskolába küldte. Szakirányú végzettség híján különböző szolgáltatásokat vásárolnak: könyvelést, agronómust. Mivel mindent gépesítettek, bér munkára alig van szükségük.

A vállalkozás nehézségeiről és veszélyeiről így beszél: *„Két nagy ellenséguink van, az égiek, amibe nem tudunk beleavatkozni, a másik pedig a tőke koncentrációja. Most, hogy ezeket megpróbáljuk ellensúlyozni, nekiálltam szervezni hasonszörű*

kollégák, barátok, gazdálkodó társak körében, és létrehoztuk az Ormánság 2000 Szövetkezetet. Ez volt körülbelül 2000-2001-ben. Úgy gondoltuk, hogy közösen jobban tudunk védekezni a nagytőke nyomása ellen. Majd később létrehoztuk az ország első termelői csoportját szójára. Később ebből kiindulva, sorban gomba módra jöttek létre az úgynevezett Európai Unió normáinak megfelelő termékpályás csoportok, melyek jelen pillanatban is működnek. Jelen pillanatban ott tartunk, hogy a kezdő 250-300 hektárról, 550-600 hektáron gazdálkodunk, még mindig küzdünk a fennmaradásért.” Azaz egyrésztől kapcsolati tőkéjét felhasználva az összefogásban látja a jövőt, másrészt minden profitot a vállalkozás fejlesztésébe, növelésébe fektet.

Sz. L. egyszerre kötődik a múlthoz és a jelenhez: szülőfalujában, Oldon mindenki ismeri, szívesen emlékezik rá. A szegény sorsú családból indult fiú, aki – mint a mesében – mindent talpraesettségének köszönhetett, ritka kivétel erre felel. Ő is szinte minden nap jár egykori falujában, nagyobb munkák idején nem hazamegy, hanem nővérénél ebédel. Ugyanakkor azzal, hogy a fiát is a mezőgazdaság irányába terelte, és bevonta vállalkozásába, a szakközépiskolát végzett fiatalember számára a vállalkozás folytatása remek lehetőségnek mutatkozik. *„Egy dolog motivál, én rég abbahagytam volna már mindent, hála az Istennek van annyi saját tulajdonú földterület, amelyeket ha bérbe adnánk, én is meg ő is [a fia], akkor a bérleti díjából megélnénk, csak hát mi mindig előre gondolkodunk, és előre tekintünk. Én azt mondtam valamikor a fiamnak: gondold át, küzdöttünk, dolgoztunk épp eleget, eladjuk az egész céget úgy, ahogy van, és akkor megélnék a földék bérleti díjából. Akkor azt mondta: és te az unokáiddal nem törödsz...?”* Azaz a rendszerváltás után indult mezőgazdasági vállalkozó generációs eltolódással, de a térségre egykor jellemző, ma már csak nyomaiban megtalálható parasztpolgárosodás mintáját követi.

Hasonlóképpen a múlthoz való viszonyulás és az ideológiai elemek megjelenése jellemző mocsai vállalkozókra is, aki egy régi református család tagja. Felmenői között a falu egykori tekintélyes embereit találjuk: gazdálkodók, presbiterek voltak. Szülei taníttatták, a hatvanas évek végén a legtöbb falubeli fiúval ellentétben nemcsak szakmunkás végzettsége, de érettségije is lett. Amint útlevelet kapott, meglátogatta 1956-ban Franciaországba menekült rokonait, nyaranta egy hónapot töltött így Nyugaton. Ahogy a legtöbb mezőgazdasági vállalkozó, V. J. is a helyi termelőszövetkezetben kezdte pályafutását, azzal a különbséggel, hogy nem közvetlenül a mezőgazdaságban, hanem az akkor legsikeresebb szállítási részlegnél, érettségizettként már fiatalon ágazatvezetőként. Házassága után az építkezéshez, családfenntartáshoz szükséges többletjövedelem biztosításáért belevágott a szülei által is működtetett háztájizásba: disznóólat épített az udvarban, zöldséget termelt a háztájiban maradt földön.

A privatizáció idején a szállítási üzletág volt az első, amit kivásárolt a téészből 1991-ben. Az ehhez és a kft. alapításához szükséges összeget a család adta össze abból, amit a háztájizásból összespóroltak. *„Mert parasztember egész életében spórol, soha nem dobtunk el még egy rossz cipőt sem...”* (2950) A szállítási részlegben dolgozókat, akiknek évtizedekig ő volt a főnöke, mind átvette a kft.-be is, néhányan a mai napig itt dolgoznak. Az egykori munkatársakkal jó kapcsolatot ápol, minden évben meghívja őket évzáró bankettre is.

Miközben a téészből privatizált szállítási üzletág és kavicsbánya virágzó vállalkozásként működött, a mocsai téesz maradványa teljesen eladósodott. Így vállalkozónk 2005-ben a teljes téeszt egyben tudta felvásárolni az üzletrészek 50%-án, majd ott is racionalizálta a termelést: a veszteséges ágazatoktól megszabadult, az akkori 120 foglalkoztatottnak csak a felét tartotta meg, akit lehetett, nyugdíjba küldött, vagy más vállalkozásában foglalkoztatta. Néhány év alatt nyereségesse tette az 1500 hektár területen szántóföldi növényeket termelő, több száz szarvasmarhát tartó termelőszövetkezetet. Jelenleg már a bővítésen, fejlesztésen dolgozik, új piacokat keres.

Két évtized alatt birodalmat épített fel: egymással összefonódó, egymásra épülő, de önmagukban is működőképes vállalkozások láncolatát, amelyek mind a család különböző tagjainak tulajdonában és vezetése alatt állnak. Jelentős különbség az eddig bemutatott mezőgazdasági gazdálkodókhoz képest, hogy míg ők a földdel való foglalatossággal kezdték, azt próbálták a piachoz illeszkedő vállalkozáshoz igazítani, addig V.J. más területeken megerősödve, a piaczgazdasági viszonyok között már otthonosan mozogva, piaci szemlélettel lépett be a mezőgazdaságba. Éppen ezért az ő szemléletét nem a földdel való foglalkozás tradíciójához, a paraszti ethoszhoz való igazodás jellemzi, hanem ezt az ideológiát a „protestáns etikában” találta meg. *„Az őseimtől örökölt vallás, puritán, egyszerű gondolkodás. (...) Az, hogy csalunk, lopunk, hazudunk, az olyan távol áll tőlünk. El sem tudom képzelni, hogy lopjunk, vagy szemeteljünk, vagy becsapjunk valakit, hogy előbbre jussunk. Így hosszú távon nem lehet megélni. Még rövid távon sem.”* A református egyházhoz való viszonyt nagyon fontosnak tartja, büszke presbiter felmenőire. Vagyona ellenére továbbra is a faluban, a szüleitől kapott házban élnek. Rendszeresen támogatja az önkormányzatot, mindkét (református, katolikus) egyházat, bár elbeszéléseiben határozott különbséget tesz az egykor *„gazdálkodó reformátusok”* és a *„pusztákon élő katolikusok”* között. Külön kiemeli, fontosnak tartja, hogy a faluban szinte majdnem minden családból van alkalmazottja, többségük református. *„Vannak katolikus embereim is, azok is ugyanolyan emberek.”* Jelenlegi pozícióját a faluban így összegzi: *„Sok embernek adok munkát, támogatok mindent, a családfát kutatom.”*

4. ÖSSZEGZÉS

A településeken élők földhöz való viszonyát, a gazdálkodási formákat és magatartásokat alapvetően meghatározza a települések agrártörténeti és társadalomtörténeti jellemzője, tehát az, hogy a földek szocialista üzemi formában való művelése, a téjesítés a helyi társadalmakban milyen változásokat hozott. Mocsán, ahol az ipari munkavállalásnak mindig is voltak hagyományai, és a szocializmusban is számos lehetőség volt erre, e szocialista gazdálkodási formák bevezetése egykoron nem járt nagyobb megrázkódtatással. Oldra ugyanez igaz, de más okból: ott azért volt viszonylag könnyű az átmenet, mert a családok többsége folytatni tudta a jelentős bevételt hozó kertészetet, ám akkumulálni mégsem tudott helyben, hanem ebből segítette a következő generáció elköltöztetését. Bedőn és Tiszakerecsenyben, ahol a földön kívül szinte semmilyen más munkalehetőség nem volt, a téeszervezés sokkal nagyobb változást jelentett a családok életében: más lehetőség híján ingázniuk kellett, vagy akár elhagyni a települést, és máshol boldogulni.

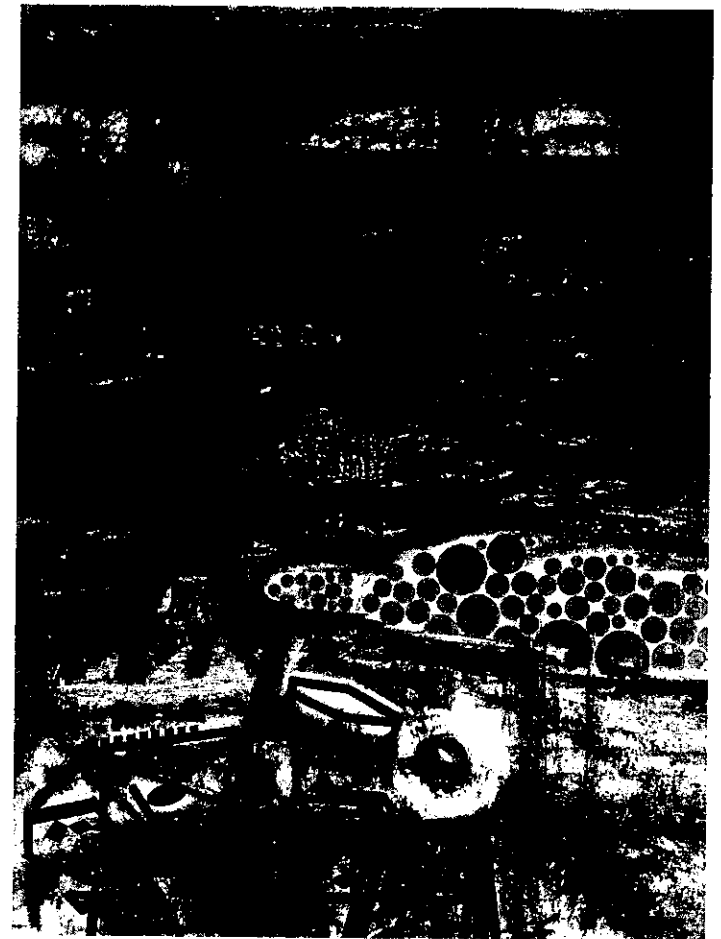
A rendszerváltás után a különbségek, ha lehet, még hangsúlyosabbá váltak vizsgált térségeink között: Mocsán továbbra is a lehetőségek széles skálája állt rendelkezésre a boldoguláshoz, a földdel való foglalkozás csak egy a sok közül. Bár a legtöbb mocsai család a tradícióknak és a helyi elvárásoknak megfelelően műveli kertjét, állatokat tart, ám megélhetése általában fizetett bér munkán alapul. Tisztán földből és a falu határának más javaiból nagyon kevesen élnek a településen. A határ földjeit szinte kizárólag egyetlen, a helyi téeszben dolgozó, majd a rendszerváltás után azt privatizáló nagyvállalkozó műveli; rajta kívül néhány kisebb családi gazdaságot fenntartó kényszergazdálkodóval találkozhatunk a településen. Ezzel ellentétben a pusztákon működő egykori állami gazdaságok földjeit „láthatatlan” nagybefektetők, a tavakat és a kavicsbányákat beköltözők vásárolták fel, így az évtizedek óta ott élőknek semmilyen beleszólásuk nincs abba, hogy mi történik közvetlen környezetükben. A szolgalmi utak magánosításával a falu periferiáján, a pusztákon élő családokat még a közös terek és területek használatából is teljesen kizárták.

Másik három településünkön az ott élők számára az állam által biztosított szociális juttatásokon és a helyi intézményekben való foglalkoztatáson túl a föld és az ahhoz köthető munka az egyetlen helyben elérhető erőforrás. Ugyanakkor e három településen a javakhoz való hozzáférés teljesen másképp alakult: Old térségében az egykori téeszt privatizáló középvezetők vállalkozásait nagyobb, tőkeerős cégek vásárolták fel, így az ott élőknek nincsen közvetlen beleszólásuk abba, hogy mi történik a falu környékén. A településen működő néhány kisebb családi gazdaság alapvetően a gazdálkodás generációról generációra öröklődő hagyományának köszönhetően létezik, ezért a falu demográfiai jellemzői miatt

előbb-utóbb nagy valószínűséggel eltűnnek a településről. A falu lakóinak számbeli többségét jelentő, földdel nem rendelkező szegények, többnyire cigányok, ahogy évtizedekkel korábban, úgy napjainkban is a tágabb térség nagyobb vállalkozásaihoz járnak napszámba, kisebb részben helyi gazdákhoz. Azt mondhatjuk, hogy az elmúlt évtizedekben Old polgárosodó gazdafaluból a nagybirtokok periferiáján elhelyezkedő, napszámos cselédfaluvá alakult át.

Míg a mocsaiak és az oldiak nem nagyon tudnak beleszólni abba, hogy mi történik körülöttük, csupán egy nagyobb járszma külső megfigyelői, addig Bedőn és Tiszakerecsenyben többnyire helyi gazdálkodók tartják „felügyeletük” alatt a falu határát. A két település között jelentős különbség van a gazdálkodás módjában és a bővülés lehetőségeiben. Bedőn alapvetően szántóföldi gazdálkodással foglalkoznak. A falu határa mindig is nagyon szűkös volt, ugyanakkor Románia uniós csatlakozásával a helyi román nyelvtudást kihasználva több gazda bérel és művel földet a szomszédos országban. Tiszakerecsenyben az ukrán határ „merevsége” ezt nem teszi lehetővé, oda csak kereskedelmi kapcsolatok fűzik a vállalkozókat, viszont a falu határában a bedőinél intenzívebb gazdálkodás folyik, a szántóföldi termelést gyümölcsstermesztéssel kombinálják. E két faluban a gazdálkodók többsége „kényszerparaszt”, mobilizálható vagyonuk nincs. Alacsony iskolai végzettségűek, jelentős részük a kilencvenes évek elején, a munkertő-piaci helyzet miatt kezdett ismét mezőgazdasággal foglalkozni. A nagyobb gazdálkodók hagyományos paraszti keretekben gazdálkodnak, több lábon állnak, ám a nagyüzemeknél jóval magasabbak a költségeik. Ezeket olyan hagyományos gazdálkodásnak is tekinthetjük, ahol a gazdasági folyamatok erősen beágyazottak a helyi társadalomba. A közösség tagjainak a falu viszonyrendszerében elfoglalt helyzet jelentős mértékben meghatározza a közös munkaalkalmak tapasztalata, illetve a gazdálkodásáról kialakított vélemény. Ebben a helyzetben a gazdasági tranzakciók egyben patrónus-kliensi társadalmi kapcsolatot is jelentenek: a munkaadó és a munkavállalók között nem szerződéses viszony van, a közös munka a rokonsági és szomszédági kapcsolatok része. A két település között jelentős különbség, hogy míg Bedőn a szántóföldi gazdálkodás miatt nincs igazán szükség kiegészítő munkaerőre, munkagépekkel a családtagok képesek elvégezni szinte minden munkafolyamatot, legfeljebb egy-egy udvarost alkalmaznak, addig Tiszakerecsenyben – elsősorban a gyümölcsösök jelentős munkaerőigénye miatt – a falu társadalmának strukturáló mozzanata a gyümölcsösök tulajdonosai és a napszámosaik közötti viszony.

4. FELTÁRÓ ESETTANULMÁNYOK

1. „EZ AZ EGÉSZ ALSÓ RÉSZ EZ EGY ILYEN PÖCEGÖDŐR GYAKORLATILAG” – KISTÉRSÉGI JELLEMZŐK³⁸

A Siklósi kistérség, Délnyugat-Magyarországon, Baranya megyében található, része a Dráva folyó menti aprófalvas régió, így Old is. A térség az Ormánság széle, az itt lezajló társadalom- és gazdaságtörténeti folyamatok nagyon hasonlóak az ormánságiakhoz (vö: Juhász – Kovács K. 2006). Jellemzője a keleti-szőnyegszerű szabdaltság, amit persze sokszínűségnek is nevezhetünk: kis geográfiai térben nagy gazdasági, társadalmi és kulturális különbségek érzékelhetők. 50 települése három természeti tájegységhez tartozik.

Forrás: googlemaps

³⁸ Az esettanulmány elkészítésében korábbi, a térségben folytatott korábbi kutatásainkra is támaszkodtunk (Kovács É. 2004, 2008; Virág 2008a, 2008b).

A mikrotérségünk települései, Alsószentmárton, Egyházasharaszti, Old, Siklós-nagyfalu és Kistapolca már a háború előtt egy körjegyzőségbe tartoztak. Akkor sem a legnagyobb lélekszámú, de többségében sokácok, svábok és beások lakta Alsószentmárton volt a körjegyzőségi központ, hanem a feleakkora népességű, a sváb telepeselek beköltözéséig színmagyar és református Egyházasharaszti. A rendszerváltás előtt jellemző volt, hogy a falvak a nagybirtokokkal, majd később a téeszekkel és állami gazdaságokkal szoros kapcsolatban éltek, azok munkalehetőséget, életformát biztosítottak az ott élők számára és életmódjuk, mentalitásuk is e nagybirtokokba illeszkedve, azok napi gyakorlataiban alakult ki. A térségben több pusztá, cigánytelep, kolónia jött létre a 19-20. században. A cigánytelepeket a hetvenes években fokozatosan felszámolták, a cigány családok beköltöztek a falvakba.

Old a hetvenes évekig emellett a paraszti gazdálkodás, később kistermelői vállalkozás terepének számított. A hatvanas években az összevont termelőszövetkezet központja először Siklós-nagyfaluba került, majd amikor a közigazgatási székhelyet újra Egyházasharaszti-ban jelölték ki, az öt falu közös térszékének központját is ide helyezték. Annak ellenére, hogy ebben a községben koncentrált minden intézmény és funkció, hogy minden településről idejártak iskolába, majd óvodába a gyerekek, Egyházasharaszti soha nem tudott valódi központtá válni.

A puszták és kolóniák a rendszerváltás után fokozatosan elnéptelenedtek. Az ötvenes években induló folyamat a rendszerváltás után a munkalehetőségek lecsökkenésével és az agrárprivatizációval oda vezetett, hogy mára a helyi gazdálkodás néhány kézen, nem mindig helyben koncentrálódik, a falvakban pedig radikálisan megnőtt a munkanélküliség. Az elérhető központokban sem lehet munkát találni, vagyis a migráció lehetőségei eleve nem könnyűek.

Tény, hogy a siklói kistérségben gyengék a központok, és kevés a város, az viszont, hogy eltérők az etnikai és kulturális jellemzők, még önmagában nem lenne akadálya a társadalmi tér összeszövetesedésének. Történetileg ez a tér első sorban az alábbi okok miatt került ilyen marginális helyzetbe:

- a „19. század végén bekövetkezett modernizáció szárnyaszegettsége” (Juhász – Kovács 2006);
- saját ökológiai adottságai;
- az első világháborút lezáró új országhatár miatti elzártsága;
- a szocialista korszak gazdaság- és településpolitikájából következő túlzott centralizáció, erőforrás elvonás és migráció;
- a poszt szocialista átmenetben elszenvedett veszteségek;
- jugoszláv háború.

Ebből a marginalitásból – a „lápából” – emelkedik ki egy-egy település, és válik „orommá” (pl. Villány és részben Harkány). A kiemelkedéshez azonban szükség

van arra, hogy a többi teret mélyen tartsa (Kovács É. szerk. 2004). A Siklói kistérséget a KSH ma is a felzárkózó kistérségi típusba sorolja. A Siklói kistérségben nagyon magas a vándorlási veszteség (lásd *Melléklet*). Ezt tetézi, hogy magas a kistelepüléseken élők aránya – mindez egy erősen rurális karakterű kistérségben, alacsony népsűrűséggel. Siklós csak korlátozottan képes ellátni a kistérségi központ szerepét. A kistérségre a gazdaság széttagozottsága jellemző. Ahogy a települések, úgy a vállalkozói szerkezet is elaprózott, nagyon kevés a nagyfoglalkoztató, melyet tetéz az elmaradott és hiányos közlekedési és információs infrastruktúra. A népesség egészségi és mentális állapota is elmarad más kistérségeiktől. A társadalomból kihullókat igen gyenge szociális háló veszi körül, a szociális szolgáltatások évtizedek óta hiányosak, és ad hoc módon történnek.

2. HELYTÖRTÉNET

A helytörténetet, mivel nem támaszkodhattunk korábbi írott munkákra, három forrás segítségével szolgáltattuk meg. A régmúltat egy szóbeli elbeszéléssel keressük, a Kádár-korszakot pedig a községi krónikák és egy kis narratív interjúk kutatás segítségével idézzük meg.

2.1. A RÉGMÚLT, AHOGY EGY OLDI PRESBITER MESÉLI

Nem volt célunk a helytörténeti alapkutatás, Oldról pedig nem készült összefoglaló helytörténeti munka. Az egyetlen írásos forrás az a kis album, mely az oldi református templomtorony felújítását dokumentálja. Az 1984-es önjelű renoválás után, 1987-ben svájci reformátusok érkeztek Oldra. Az ő civil összefogással szervezték meg a nagyobb felújítást (Tóth 1990). A gyülekezet ekkor még 35-40 rendszeresen templomba járó családból állt. A falu református emlékezete az elmúlt két évtizedben a népesség csökkenésével egyenes arányban halványul, mindazonáltal az egyetlen elbeszélés, amelyet helytörténeti emlékezetként felleltünk, még mindig ebből a közösségből származik. Mivel egyszólamú forrásunkat nem tudjuk más forrásokkal egybevetni, ezért kissé rövidítve, de közöljük az egyik presbiter elbeszélését.

„A településnek a területe 1407 hektár most, ez 1700 egynéhány volt valamikor. A határrendezésre [1920] egy jó nagy darabot elvettek tőlünk, pont az egyik legszebb részt, a Boros holtág melletti ártéri erdőket. Sőt még a Dráván túl is volt szántó területe a falunak, olyan hatvan valahány hektár, azt nem tudták az oldiak művelni, mert át kellett volna a főágon járni, hanem a szomszédos horvát község művelte, a Torjanci nevű község. A téli munkája az embereknek a fakitermelés volt, állandóan vágták a fát ezekben a hatalmas nagy ártéri erdőkben. Egy 1763-as térképen

ezek a vízenyős részek még rajta vannak, meg az erdők, bár a gát már készen volt, már visszavonulóban volt, kezdett fölszáradni ez a sok víz. Rengeteg víz volt, halázzal foglalkoztak az emberek jobban. A földeket művelték az uraságnak, amíg voltak. Egyébként a település a dárдай uradalomhoz tartozott egészen Trianonig. Dárda itt van Eszék előtt, egy kisváros, érdemes átlátogatni. A két pusztát tartozott a dárдай uradalomhoz [Eperjespuszta és Gyűrűspuszta], nekik voltak itt mezőgazdasági épületeik, istállóik. Trianonban, amikor ennek vége lett, meghúzták a határt, akkor azokat szétbontották és abból építették ezt a két pusztát.

Bácskából sokan jöttek Oldra már régen, mert a Dunán jöttek föl a törökök és onnan menekültek előlük az emberek. Később is jöttek, annak más oka volt, annak az volt az oka, hogy Bácskában eladták a földet és itt négyszer annyit tudtak venni érte, mert négyszeres ára volt Bácskában a földnek. Annyi biztos, hogy a török elől menekülők alkották a falu népességét, mert a nevek is azt mutatják.

Végül is idejött a falu, elkezdtek templomot építeni, először kimérték a jobbágytelkeket, jó nagyokat, hatvanat. Százötvenöt sírhelyet találtunk, ami úgy néz ki, hogy az újtói népnek a sírhelye, annyian jöttek akkor ide, annyian alapították a falut. Kimérték a jobbágytelkeket és rögtön templomot akartak építeni, amit nem engedtek. Abban az időben Radonay Mátyás Ignác volt a pécsi püspök, ő is katona volt, ő is ajándékba kapta ezt a püspöki kinevezést és ő sem engedte, hogy a protestánsok elszaporodjanak ezen a területen, úgyhogy állandóan jöttek-mentek ilyen ellenőrök és irkálták fel név szerint, kik jártak templomba, mennyi a papnak a fizetése. Végül is azért van a templom ott bent, mert úgy épült, fele ekkora templomot kezdtek építeni, de úgy, hogy pajta lesz, torony nem készült, ott akartak összejární. Sok macera után, négyszer fordultak az oldiak a bécsi vallásügyi ágenshez levélben, volt, hogy egyedül, volt, hogy más falvakkal együtt, aztán negyedik alkalommal elmentek személyesen, de nem nyertek bebocsátást, úgyhogy dolguk végezetlenül jöttek haza. A türelmi rendelet után megszűntek ezek a macerák, és akkor megépítették szépen a templomot.

Egyébként ez a harmadik templom, mert 1835-re sok lett a népesség a faluban, egy nagyobb templom kellett ugyanezek az alapokon, ugyanekkora templom volt, a torony alacsonyabb, de annyira összerogyadozott, gondolom a talaj szerkezete miatt, mivel hogy homok. 1896-ra le kellett bontani és teljesen újjáépíteni, ez a mai formája, akkor megmagasították a tornyot is.

Amikor a falu ideköltözött, Újtón 1661-ben már volt oktatás, ugyanitt volt itt egy kisebb iskola, ugyanezen az alapon szinte építettek egy másikat 1822-ben, úgy, hogy itt volt a tanító lakása az utcán, az osztályterem hátul. Ezt 1926-ban építették, a parókia 1859-ben készült. Az egyházi élet elég jó volt a faluban, az 1800-as évek simák voltak. Volt az egyháznak vagyona, földjei, megvolt az, amiből az épületeket fönntudták tartani, tanítókat fizetni – általában kettő volt, de ha sok gyerek volt,

három is, a lelkész családját fönntudták tartani, rend volt. 1861-től esperesi székhelyként működött ez a parókia, Haller András volt a lelkész és megválasztották esperesnek, 1878-ig, haláláig esperesi székhely volt. Ez a Haller András lelkész itt van eltemetve az oldi temetőben, mindkét fia lelkész lett. Még ami egy ilyen kis falunak öröndetes dolog, hogy két püspököt adtunk a reformátusoknak, a dunamelléki református egyháznak az egyiket, a Baksay Sándort, aki Kunszentmiklósról került, a gimnáziumban tanított és a könyvtárat megalapozta. Hatalmas nagy könyvtára volt és azt odaajándékozta. Ő itt nőtt föl a faluban, nem itt született, Szigetvár felé, de annyira szerették az oldiak a családot, meg őt főleg, kilenc éves volt, mikor idekerült a faluba, le is van írva, hogy úgy veszik, mint a falu szülötte, a gyülekezet neveltje. Püspökké választották és nem felejtette el, volt itt látogatóban többször abban az időben Oldon. A Gyalogösvény [1877] című könyvében ír a falusi emberekről, innen gyalog járt a gimnáziumba [Kiskun] Halasra. A másik püspökünk, valóban itt született a faluban, Ábrahám Dezső volt a neve, sajnos meghalt már, ő az amerikai magyaroknak a református püspöke lett [1941-ben hagyta el az országot], ő is volt itthon 1990-ben, és jött volna 1994-ben, de utazása előtt egy héttel szívinfarktust kapott és meg is halt rögtön. Lehet, hogy az utazás miatt, idős volt.

Voltak különböző színijátszó körök, Petőfi kör a faluban, jól működtek, aztán szépen megszűntek ezek a dolgok. A lakosság cserélődik, más világ jött. De van, ahol jól működnek a dolgok, mostanában hallgatom, Lendváról jön, a szlovéniai magyar rádió, nagyon jó műsoraik vannak és állandóan a magyarokról beszélnek. Ott még most is van színjátszó kör, asszonykórus, horgolnak szakkörben, tartják ezeket a régi hagyományokat. Sajnos itt ez megszűnt. Igaz, hogy néprajzilag igen vegyes a lakosság, ha a származást nézem úgy is, a hozott szokásaik is, mert mindenféle helyekről jöttek, a Drávaszögből, talán még a Dráván túli falukból is, meg ugye Bácskából többen. A múlt század elején kezdtek betelepüdni a faluba, katolikus addig nem volt. Főleg először német családok jöttek, iparosok kovács, bodnár, asztalos, cipész, különböző szakmákból. Tényleg, volt is a faluban minden, általában mindentől kettő. Szakmájuk mellett művelték a földeket, hozták a szokásaikat. Most újból átalakulóban van a falu, a népesség általában százévente kicserélődik.” (103)

2.2. A KÁDÁR-KORSZAK A KÖZSÉGI KRÓNIKÁK ALAPJÁN

Másik homogén helytörténeti forrásunk szintén narratív, de nem informális elbeszélés, mint az előbbi, hanem a szocialista megyei közigazgatás által kreált „hagyomány”, jelesül a községi krónika. E baranyai forrás természetesen erősen magán viseli a szocialista korszak ideológiáját és igazgatási nyelvezetét. Közel 20 évig vezették az előre megadott séma alapján a megye majd minden településén. Más községi krónikák ismeretében elmondhatjuk, hogy az oldi beszámolók is egyfajta sajátos tükörben mutatják be a szocializmus mindennapjait.

1972-ben a falu krónikaírójának kérdőívet is kellett töltenie, mely tartalmazza a község legalapvetőbb adatait.³⁹ Ebből a következőképp körvonalazódik a falu képe. A községhez tartozik Eperjespuszta, Tótokföldje puszta, mint külterületi lakott hely, a Dankó Pista utca. A két pusztát közigazgatásilag a mai napig Oldhoz tartozik, de onnan nehezen megközelíthető. Old az Egyházasbárci közös községi tanácshoz tartozik, a falunak önálló tanácsa nincs. A tanács székhelyén található a posta, az orvos, a védőnő a térsz központja és a körzeti iskola is, ahova a felső tagozatos iskolások naponta járnak busszal. Van a faluban azonban alsó tagozatos általános iskola, bolt, italbolt, tejgyűjtő, baromfi- és tojásfelvásárló, zöldség felvásárló és magán halkereskedő, valamint a Beremend és Vidéke Takarékszövetkezet egy fiókja. A vasútállomás 8 kilométerre helyezkedik el a falutól, autóbusszok járnak az állomás és a falu között. A menetrendről nem szolgál információval a krónika, mindössze az derül ki, hogy hétvégén nincs járat. Faluünnepet minden évben tartanak, június első vasárnapján a búcsú is hagyomány. A községben az 1972-es adatok szerint körülbelül 15-16 cigány család él (130 fő), más nemzetiségűekről nincs szó. 1951-től működik az első termelők-szövetkezet, 135 aktív (5 értelmiségi) és 40 nyugdíjas taggal, ebből 110-en dolgoznak helyben. A hirtelen években jelentős a konyhakertészet a korai csírásgazdálkodásával és a paprikával, valamint valamennyi mezőgazdasági növényt termesztnek, és az állattenyésztés is hagyományos. Az újabb termelési ágak: nagyüzemi tehenészet tejhással és juhászat. Az állattenyésztés szintje „kimagasló”, a térszben 500-600 férőhelyes istállók is épültek, ahol a fejés már gépesítetten folyik. A termelők-szövetkezet nagyüzemi kertészetet is üzemeltet. 24 családnak

³⁹ A krónikaírást Baranyában a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának döntése nyomán 1972. január 1-jétől kezdték be a megye településein, így Oldon is (1989. december 31.-ig). A krónikák megfelelő forráskritikával igen kiváló forrásként hasznosíthatók, részletekbe menően rögzítik a korabeli viszonyokat és a bekövetkezett változásokat. A községi krónika olyan három részből álló dokumentum, amely éves lebontásban tartalmazza az ún. eseménynaplót, melyben napi lebontásban olvashatók a községben zajló történések. A második rész az összefoglaló, az események esszézerű áttekintése néhány oldalon. A harmadik rész a dokumentáció (fotók a faluban zajló eseményekről, pl. tanácsi ülésekről, díjátadókról, iskolai ünnepségekről, valamint a községről megjelent újságcikkek, plakátok, meghívók). Azt, hogy a krónikák milyen részletesek, és milyen eseményeket emelt ki a krónikaíró, személye és motiváltsága is jelentősen meghatározta. A községi Tanács Végrehajtó Bizottsága Old Község Krónikájának vezetésével K. Gy.-né bízta meg, aki 1972-től egészen 1982-ig látta el ezt a feladatot. Ő foglalkozása szerint kirendeltségvezető volt, a szomszédos községből, Egyházasbárcából járt át Oldra, ahol rokonsága is élt. Iskolai végzettsége 8 általános volt, egyéb adatszéri információ nem derül ki a krónikából. Az ebben az időszakban készült krónikák különösen jól használhatóak a kutatás szempontjából. Mikor nyugdíjba vonult, új embert neveznek ki a posztjára K. I. személyében. K. I. magyar-történelem szakos tanár, jelenleg az Egyházasbárci Általános Iskola igazgatója. Ő vezette a krónikaírást a rendszerváltásig, családjával a községben élt. A krónikák stílusa vele teljesen megváltozik, K. I. nagyobb hangsúlyt emeli ki a termelők-szövetkezetben folyó munkát, napi részletességgel kitér például a piacra szállított termékek mennyiségére, ugyanakkor a cigányságot érintő kérdésekben visszafogottabban nyilatkozik, emellett az eseménytelen napokat olykor költői időjárás-jellemzéssel színesíti. A tizenhét év anyaga körülbelül nyolcszáz oldalas dokumentáció.

van személygépkocsija, és 20 motorkerékpár van a faluban. A művelődési házban cigány és magyar klub is működik.

A község iskolája ekkor osztatlan alsó tagozattal rendelkezik. Az iskola állaga régi, az épületet 1925-ben építették. A 32 tanuló oktatásáról két, felsőfokú végzettséggel nem rendelkező nevelő gondoskodik. A községben működő sportkör nincs. A faluban egy emlékmű van, egy hősi szobor és a református templom, amiről az egyház gondoskodik. A felszabadítás óta semmilyen fejlesztés nem történt, sem út- vagy vasútépítés, sem közművesítés.

Az 1972-es összefoglalóhoz képest tizenhét évvel később a krónikaíró új házak építéséről és új autók vásárlásáról számol be. A faluban az állattartási kedv sem csökken, sőt inkább az oldiak „szorgalmáról és lendületességéről” olvashatunk. A kertészkedés továbbra is jól működik, annak ellenére, hogy ebben az évben feloszlatták a kertészeti szakcsoportot.

Az országban 1960 és 1980 között sorra szüntetik meg az iskolákat. Annak ellenére, hogy az oldi iskola folyamatos közösségteremtő ereje kihat az egész községre (tanévnyitók, farsangi bálók, gyermeknap, nemzeti ünnepek), mégsem maradnak ki az ország egészét érintő körzeti programokból. 1975-ös évben már előre vetül Oldon is a probléma a tanítónő elköltöztetésével. A falu lakói sejtik, hogy ez az iskola bezárásával fog együtt járni, mivel a tanítónő bejárása miatt az oktatás többször zavart szenved. A szocialista állam jól bevált módszere, hogy nevelőhiányt „idéz elő”, és így más lehetőség nem marad, mint az oktatási intézmény bezárása, ami Oldon is bekövetkezett 1976-ban. Az iskolát áprilistól, azaz a tanév folyamán zárják be. *„A nevelőhiány miatt a mai naptól kezdve beszüntették a tanítást az iskolában. A gyerekek a szomszéd falu, Egyházasbárci központi iskolájába járnak át autóbusszal naponta.”* Az oldi kisgyermekes anyák nem tudják óvodában sem elhelyezni gyermekeiket, mert óvoda sincs helyben. A fiatalok nagy része ebben az időben elhagyta a falut. A probléma orvoslására csak 1986 végén került sor, amikor is Egyházasbárcában kétcsoportos óvodát hoztak létre. Erről az „örömteli eseményről” a Dunántúli Napló is beszámolt.

A Jugoszláviával megromlott viszonyoknak is köszönhetően 1949 és 1952 között a határsávbán elhelyezkedő Lankapusztát felszámolták, az ott élő cigányokat széttelepítették Márfára, Tere-hegyre és a közeli Oldra, ahol a település mellett, belvizes területen jelöltek ki számukra helyet.⁴⁰ Az 1980-as népszámlálásban már ez a hely szerepel külterületi lakott helyként. A gazdasági helyzet stabilizálódásával a nyolcvanas évekre megszűnt az elvándorlás a faluból, fluktuáció csak a cigánytelepen jellemző, de ez a beáramlás és az eltávozás egyensúlya miatt nem okoz változást a demográfiai adatokban.

⁴⁰ Az oldi elvándorlási hajlandóságot fokozta, hogy 1948 és 1953 között építési tilalom volt a határ menti térségekben.

Rendkívül szembeütő jelenség ezek után, hogy a cigányokat érintő ügyek közlésében másfajta hangvétel, stílus figyelhető meg, amelyben nem csak a krónikaíró attitűdje, hanem az általános – inkább ambivalens, mint teljesen elutasító – társadalmi hozzáállás is tükröződik: „*A cigánylakosság továbbra is úgy változtatja munkahelyét, mint más ember az ingjét. Mégis folytatódott 1978-ban is a cigányok be és más faluba elköltözése.*”

A cigányokra vonatkozó hasonló megjegyzések minden évben megjelennek. Pl.: „*A cigánytelepi lakosság munkafegyelme jónak mondható, az év folyamán kevés panasz volt rájuk. Munkahelyeik általában Pécsen és Budapesten vannak, ahova hetenként utaznak el.*” „*A sok szép eredmény mellett gondok is vannak. Az oldi Dankó utcát /cigánytelep/ jó lenne mihamarabb megszüntetni, a lakókat emberi körülmények közé juttatni, a megüresedő viskókat lebontani!*”

Az oldi cigánytelepek felszámolása folyamatos téma és megoldásra váró probléma, erről tanúskodnak a községi krónika bejegyzései, valamint az egyre gyakrabban megjelenő újságcikkek is. 1987-re a krónika szerint mindösszesen négy cigánytelep maradt Baranya megyében: Oldon, Gilvánfán, Gálykúton és Veresden. Az oldi telep felszámolása 1989-ig sem történt meg maradéktalanul. A falu lakói támogatták a telep felszámolását, ám a falugyűlésen is hangot adtak aggodalmuknak: „*Nem akarunk második Alsószentmártonná válni! (...) A cigány lakosság házipénztárával minden józanul gondolkodó embernek egyet kell érteni, de úgy történjen, hogy ne jöjjön létre új telep és a magyar lakosság se érezze hátrányát!*” Alsószentmárton ugyanis a nyolcvanas évekre már majdnem teljesen csak cigányok lakta faluvá vált. Az alsószentmártoni cigányok többsége eredetileg a faluhoz kapcsolódó telepen élt, ahonnan lassacskán a faluba költöztek, amely felgyorsította az ottani „magyar” és sokác családok már korábban megindult elvándorlását. Az oldi családok ennek a helyzetnek a megismétlődése ellen emeltek hangot.

Ezek után „*Felszámolják az oldi cigánytelepet, családi házakba költözhetnek az itt élők*” címmel jelent meg egy cikk a Dunántúli Naplóban. A cikk írója azt állítja, hogy a telepieknek felajánlották, hogy biztosítanak nekik építési területet a közeli települések egyikén, mivel Oldon már nincs szabad. Ezen kívül kijelenti, hogy miután a telepiek kiválasztották a telkeket, a Megyei Tanács építési osztálya elfogadta a rendezési tervet, megtörtént a kisajátítás és a telekfelosztás. Megdöbbenést és feszültséget váltott ki az írás a lakosok körében, mivel szerzője szerintük valótlan dolgokat állít, s erről egy egyszeri látogatás során is könnyen megbizonyosodhatott volna.

1987-ben a Pannon Krónika stábja forgatott a faluban. Az oldi cigányok életéről, lakásvizonyairól és a telep felszámolásáról készítettek bemutató kisfilmet. Erről is kritikusan számol be a krónika: „*A tévések a legelhanyagoltabb lakásokat mutatták be, de a faluban és a telepen lakó tiszta, szorgalmas családok egyikét sem.*”

A krónikákban ezeken a bejegyzéseken kívül több mint egy tucat szól a cigányok által elkövetett bűncselekményekről, melyeket nagy részletességgel írnak le. „*Ismét betörés történt a helyi kocsmában. A hátsó ajtó feltörésével elkövetett betörés oka a pénz megszerzése volt, hiszen a pénztárládát vitték el elsősorban. A betörést P.A. fiatalkorú cigánygyerek elvállalta.*” „*A mai napon letartóztatták B.L. /Kakas/ és K.M. /Colos/ Dankó utcai lakosokat, akik vasárnap este rablótámadást intéztek a haraszti kocsmáros ellen. Az áldozatot leütötték, majd aprópénzzel, pezsgővel, édességgel megrakva érkeztek haza a telepre. Az eset igen nagy megdöbbenést keltett a körzetben.*”

1984 júniusában a siklósi kórházban meghalt leukémiában egy oldi cigány család 16 éves lánya. A falu krónikaírója mindig beszámol a halálesetekről – erről különösen részletesen. Estéknként az alsószentmártoni és siklósnagyfalusi cigány csoportok virrasztásra érkeztek a faluba. A család a lány számára menyasszonyi ruhát vásárolt, mivel még nem volt férjénél. A család fényképészt hívott, aki a lakóháznál és a temetőben is fényképezett. A koporsót a rokonság fiatal férfitagjai vitték a temetőig. Miután behelyezték a koporsót, a lány használati tárgyait és szépítőszerkeket is raktak a kriptába. „*Alsószentmártoni cigány szokás szerint a koszorúkat rúdra kötözték a kriptá mellett u alakban.*” „*A tragédia megdöbbenést váltott ki a falu lakosai közt annak ellenére, hogy mindenki tudott a kislány súlyos betegségéről. A temetésen mindenki részt vett.*”

A falu közösségi életének több színtere is van, azonban a hetvenes évektől a nyolcvanas évek végéig az érdeklődést illetően csökkenő tendencia figyelhető meg. „*A falu lakóinak kulturális igényét ma már szinte teljesen a televízió és a sajtókiadványok elégítik ki.*” A Szülői Munkaközösség több programot is szervez, elsősorban gyermeknapot, ahol minden évben megjelennek a rokonság tagjai, s az oldi gyermekek előadással, műsorral állnak elő, gyakran erről fotók is készülnek, melyek a krónikák dokumentációi között meg is találhatók. A kultúrotthon tevékenysége és kihasználtsága alacsony fokú, jelentősebb kulturális rendezvény vagy megmozdulás nincs. A könyvtár forgalma alacsony, aminek oka lehet az olvasnivalók csekély száma is.

A faluéletet felpozdítják a lakodalmak, ahol rendszerint a községből sokan részt vesznek – arra nincs utalás a krónikában, hogy ezek az események szegregáltak voltak-e. A hagyományos évenkénti búcsú eredményeiről a krónikaíró mindig számot ad, a résztvevők száma megközelítőleg minden évben azonos, közkedvelt programnak számít. Évenként több alkalommal jelenik meg a községben valamelyik vándorcirkusz, ezek előadásait azonban változó létszámmal látogatják. Nagyobb érdeklődést akkor mutatnak, ha az utolsó ilyen program óta sok idő telt el.

A községben működik a Beremend és Vidéke Takarékszövetkezet fiókja. A betétállomány nagyságából következtetni lehet a lakosok jövedelmére, amely

főleg a háztáji kertészetből és az állattartásból tevődik össze. A betétösszegek gyarapodása a krónika bejegyzéseiből évről-évre nyomon követhető, mely a község lakosainak lassú, ám felfelé ívelő anyagi helyzetére enged következtetni (1972-ben év végén 2.515.000 Ft. A lakosság takarékoskodását mutatja, hogy ez az összeg 1989 év végére összesen 10.700.000 Ft-ra emelkedett, amellett, hogy a lakosság az infláció miatt pénzét elsősorban tartós beruházásokba igyekezett fektetni.)

Old a szocialista korszakban inkább kötődött a közeli Beremendhez, mint kijelölt tanácsi központjához. Itt volt az ÁFÉSZ központja, amely az oldi és a környező települések kertészeti szakszövetkezeteinek felvásárlásait koordinálta. 1972-ben az országban először Eperjespusztán jött létre zöldségtermesztő szakszövetkezet. (A második világháború után az eperjespusztaiaknak nem engedték meg, hogy önálló termelőszövetkezetet, „kulák-téeszeket” hozzanak létre, de az öt település közös termelőszövetkezetében, a siklósnagyfalusi, majd egyházasharaszti központtal működő Jóbarát Mgtsz-ben sem maradtak hosszú ideig: amint lehetett, kiléptek onnan, és önállóan gazdálkodtak.) A szakszövetkezet-alapítás sikerességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a következő évben már Tótokföldjén és Oldon, majd Egyházasharasztiiban is alakult ilyen. A hetvenes évek közepétől az Egyházasharasztiiban működő Jóbarát Mgtsz is próbált bekapcsolódni a zöldségtermesztésbe, fóliasátrakat, melegházakat épített – de a szövetkezeti beszámolóiban rendre arról panaszkodtak, hogy a termelőszövetkezet keretein belül nem tudnak olyan minőséget termelni, akkora árbevételt elérni, mint a két pusztai szakszövetkezetben. A háztáji kertészet a hagyományos korai csírásburgonya mellett áttér a fóliás primőr saláta és paprika termelésére, a termékek értékesítése jellemzően szerződéses formában történik. A termelők közül van, aki saját személyautójával viszi a terméket a közeli piacokra. A falu sikereiről a Dunántúli Napló is beszámol *„Megalakult az első zöldségtermelő szakszervezet Baranyában”* címmel, ami a kormány által meghirdetett program keretein belül valósult meg. A parasztcsaládok a kertészetükben megtermelt árut, a korai csírásburgonyát, primőr fejes salátát, paprikát vagy a szakcsoporton keresztül adták el, vagy maguk hordták a pécsi, siklósi piacra.

1986-ban a falu lakóinak meghatározó többsége az alábbi vállalatoknál dolgozik: Jóbarát Termelőszövetkezet, a Cement és Mészművek Beremendi Gyára, Köztisztviségi és Útkarbantartó Vállalat, a Baromfifeldolgozó és Sellyei Vízgazdálkodási Vállalat. 1988-ban Old község sikeres évet zár, mivel a környék asszonyainak új munkalehetősége nyílt a volt községi iskolai épületben elhelyezett kesztyűüzemben. Az új telephely a Hunor siklósi gyárának kihelyezett részlege, amely 26 fő részére nyújt munkát.

A 35-40 református családból álló oldi gyülekezet kezdettől fogva anyaegyházközség volt. A falu vallásosságának színtere a község saját temploma. Az

utolsó, a településen élő lelkész Hegyi József volt, aki 1979-ig, egészen nyugdíjba vonulásáig a község lelkészeként szolgált. 1980-ban Tóth Árpád esperes került Oldra, ekkor az oldi már a lebontásra váró templomok listáján volt. A gyülekezet és Tóth Árpád egyet értett abban, hogy a templomot meg kell menteni. Tóth egészsége teljesen leromlott, ezért 1984-ban felesége vette át a helyét, és lett a község új lelkésze. Tóth Margit kitartásának köszönhetően, a templomtorony önerejű renováltatásával sikerült a templomot megmenteni. *„Svájci reformátusok csoportja érkezett autóbusszal a faluba. A vendégek a templom újjáépítését támogatják.”* Ezek után folytatódott a tető és a külső felület renoválása. 1987-es bejegyzések nyomon követik a templom készülésének fázisait, melyben a lakosok is segítséget nyújtanak, mind fizikailag, mind a vendégek elszállásolásával és étkeztetésével.

A község infrastrukturális helyzete jól mutatja, milyen nehézségekkel küzdöttek az ormánsági kisközség lakosai. A cigánytelep kielégítő ivóvízellátásnak érdekében új csökutat készíttetett a tanács, azonban *„az új kút vizét sárgás színe miatt egyelőre nem kedvelik a telepiek.”* 1975-ben a tótokföldjei lakosok köves út építésébe kezdtek, az építkezést a Baranyai Megyei Tanács 150.000 Ft-tal segítette. A helyi lakosok társadalmi munkában dolgoztak rajta, erről a Dunántúli Napló is tudósított. 1976-ban az eperjespusztaiak ugyan támogatást kaptak az út folytatásához, ám az út építésének megkezdésére csak 1978-ban került sor. A krónika 1980 őszi bejegyzése már arról ad számot, hogy az út teljesen elromlott, keskeny, és tele van gödrökkel, a javítást az Útkarbantartó Vállalat csak 1982-re ígéri. A község fejlesztése a társadalmi összefogás és a lakosok anyagi juttatások nélkül belefektetett munkája ellenére is akadozik. *„Old lakossága él, fejlődni szeretne. A jobb ellátás, helyi viszonyok javítására reméljük, segít az itt élők megtartásában. A lakoságnak gondjai is vannak, persze. Nem működik mozi, ifjúsági klub, nem kielégítő a könyvtár olvasottsága. Igen rossz, talán a megye egyik legrosszabb útja az oldi bekötőút, amelynek javítását elkezdték, 1986-ban lekövezték.”*

A nyolcvanas évek elején szintén a tanács segítségével az oldi lakosok társadalmi munkában járdaépítésbe kezdtek. *„Olyanok is nekibuzdultak a járdaépítésnek, akik eddig hallani sem akartak társadalmi munkáról. Még a cigánycsaládok is kezdenek bekapcsolódni a munkába.”*

A rendszerváltozás előtti évben a krónikaíró benyomásai arról tanúskodnak, hogy a lakosok semmilyen jelentős változást nem tapasztalnak. *„Az országban beindult politikai, gazdasági változásokról a falu lakossága a televízió, rádió, újságok tudósításából értesült, de a gyakorlatban ezek még szinte változatlanul hagyták az itt élőket.”*

Politikai kérdéseket illetően a krónikaírók nagyon szűkszavúan fogalmaznak, véleményeket, ítéleteket sosem írnak le, leginkább csak a tények közlésére szorítkoznak. Ettől kicsit eltérő módon az 1989-es éves áttekintő részben a krónikaíró

egy egész oldalban taglalja a politikai változások momentumait. „*A politikai szabadság jeleként érzékelhető, hogy 1989-ben már az MDF-nek három nyilvántartott tagja volt községünkben, akik a beremendi alapszervezethez (csoport) tartoztak. A Kisgazdapárt az év vége felé kezdett erőteljes tagtoborzásba. Közéjük szép számban csatlakoztak a faluban élők. Ehhez az is hozzájárult, hogy Vida Dezső, Lévai László, Törő Árpád tagok a párt célkitűzéseit ismertetve igyekeztek tagokat toborozni.*”

Az országban zajló események így vetülnek ki az oldi község életére. „*Az országban elindult gyökeres politikai és gazdasági változások lakóhelyünk állampolgárait is érzékenyen érintették. Az év során bevezetett többszöri áremelések, amelyek a mindennapi életben nélkülözhetetlen cikkekre, mint a tej, kenyér, hús is vonatkoznak, bizony sok kisnyugdíjas és többgyermekes család életét megnehezítette.*” A romániai forradalom együttérzést váltott ki, az MDF felhívására a falu lakosai adománygyűjtésbe kezdtek.

1989 tavaszán megkezdődtek a cigánytelep felszámolása érdekében szocpollal támogatott házépítések. Négy Béke utcai lakos házat még ebben az évben be is fejezték.

2.3. „MENŐ GYEREK LETTEM, ITTHON VÁRT A WARTBURG” – A KÁDÁR-KORSZAK EMLÉKEZETE⁴¹

Harmadik forrástípusunk Old helytörténetének bemutatásakor az ott élőkkel készített élettörténeti interjúk gyűjteménye. Ezek az interjúk a ma perspektívájából tekintenek vissza a megélt múltra.⁴² Kronológiailag 1956 és az azt követő időszak, valamint az „érett szocializmus” voltak a súlypontjai az elbeszéléseknek.

Egyik elbeszélőnk édesapja disszidált 1956-ot követően. Lakásukat többször feltúrták, és a kisgyermekkel „otthonragadt” édesanya nem kapott munkát mindaddig, míg egy felsőbb vezetőnek levelet nem írt helyzetéről. A fiút édesapja disszidálása miatt az iskolában hátrányosan megkülönböztették. A másik elbeszélő édesapja a téesz vezetőségében dolgozott, a család ezért volt érintett, mert amikor a nemzetőrök megjelentek puskákkal, a pártiratokat ki kellett adnia az irodából. Erről az időszakról „fehér könyv” is készült. Úgy mesélték, hogy 1956-ban Oldon a falu népe „nagyon megbolydult”, felvonulásszerűen meneteltek és kiabáltak az emberek. Az a férfi, aki 1956-ban már 18 éves volt, így emlékszik az eseményekre, melynek szemtanúja is volt: az oldi szobornál összegyűltek az emberek, és a nagygazdák azt kiabálták, hogy „*aki koldus, az legyen koldus.*”

A forradalom utáni pár évre mindannyian nehéz időszakként gondolnak vissza. Az oldi téesz 1956-ban felbomlott, vagyonát is széthordták, jó barátok

⁴¹ Ez a fejezet a kutatásban részt vevő egyik diákunk kutatásán és szakdolgozatán alapul (Tziotziosz 2009).

⁴² Az interjúkat Tziotziosz Szófia készítette, a szakdolgozatából idézzük.

lettek egymás haragosai. 1956 után megszorításokat vezettek be, összegyűjtötték az embereket. Amikor kicsit javult a gazdasági és politikai helyzet, 1958-1959 körül, akkor kezdett el lassan változni a falu élete is.

A téeszek újjáalakulásával ismét mindent be kellett adni a közösbe: lovakat, teheneket, ekét, szekeret, szerszámokat, földet. „*Általában nem kaptunk semmit, legfeljebb egy-két mázsa búzát, hogy liszt legyen. A kezdeti időszakban nagyon rosszul ment a téesz dolog.*” Később kárpótlásul minimális, szimbolikus összeget fizettek értük. Mindenkinek meghagytak egy kisebb területet, 50×20-30 m²-t, melyben a háztáji kertészkedést művelhették. Mivel az oldiak túlnyomórészt a mezőgazdaságban tevékenykedtek (csak néhány ipari munkás élt a faluban, de ők is csak kiegészítő keresetként dolgoztak szakmájukban és látták el a faluban és szomszédos falvakban adódó munkákat), a munka szerepe kulcsmotívum az elbeszélésekben. „*Nem bírok megenni munka nélkül.*” A téesz alkalmazottai meghatározott időintervallumban dolgoztak, jellemzően körülbelül 10 vagy 12 órát naponta, ám ezzel nem ért véget a munka. A szombati elrendelt munkanapnak az elbeszélők örültek, mert a hétvégén plusz 50%-os felár járt. Hazaérve ellátták az állatokat, és a háztáji kertekről is gondoskodni kellett. Az állattartás és a növénytermesztés biztosította a családok megélhetését. „*Mert ez a sok legény, aki most még azt se tudja, mi az, hogy kapanyél meg gereblyenyél, az hát hogyan tanulja meg, ha nem adnak neki munkát. Az, ami nekem tetszett, hogy akkor mindenkinek dolgoznia kellett. Meg itthon ezek a kis roma gyerekek is, mind az embernek barátai voltak, jobb volt akkor, most lézengenek itt az önkormányzatnál vagy az utcán, nem mondom, hogyan – én a Kádár rendszerre nem panaszkodom, de hát senki se.*”

A téeszben dolgozók elvégzett munkájukért egységeket kaptak, melyeket évente egyszer, zárszámadáskor összesítettek, és akkor állapították meg, hogy mennyit ér egy egység. A téeszek az utolsó években már szinte nem tudtak hasznos termelni, sokszor csak a megmaradt gabonából osztottak a munkásoknak. „*A végén már az állam segítette ki, hogy ki tudja fizetni az embereket. Volt olyan év, hogy nem kaptunk semmit. Volt olyan év, hogy kaptam két olyan kis malacot, hogy mire hazaértem, el is pusztultak.* – *A mezőgazdaság milyen? Ki van téve mindennek.*” Mindazonáltal, visszatekintve a Kádár-korszakban nagyobb biztonságban érezték magukat. „*Most már melyik zacskó akár mire írják rá, hogy mennyi, ma ennyi, holnap annyi.*”

Az elbeszélők is arról mesélnek, milyen jó minőségű árut sikerült termelniük. Nagyban segítette munkájukat az a kiépített rendszer, hogy hetente szükség szerint kétszer vagy többször érkeztek a Zöldért beszállítói, és elvitték a hidakra kirakott árukat, aztán napokon belül ki is fizették őket az előre kialakított árak alapján. „*Átkosnak nevezik, de én olyan jól éreztem magam ebben a rendszerbe.*”

Olyan kiszámíthatóan tudtam mindent csinálni. Én elterveztem valamit, én beállítottam egy disznót, és körülbelül tudtam számolni, hogy mire leadás, öt hónapra, körülbelül tudtam, hogy ennyi lesz a nyereségem. Nagyon kiszámítható volt a mi életünk, és azt hívják átkosnak. Nem értem, nem értem."

A rendszerváltozás olyan határvonalaként működik, mely állandó viszonyítási kapcsolatba kerül az aktuális életszituációval. *"Meggzűnt az a szociális védőháló, ami a Kádár-rendszerben volt, hogy pátyolgatták az embert, hogy nincs munkahelye, hát próbálunk –, én már akkor azt mondtam, hogy elvállalok mindent, engem az se érdekel, ha éppen dolgozni kell, na most nem annyira le –, de hát dolgozni kell –, én itthon is dolgozok, bemegyek aztán már vetkőzök le, és csinálok a dolgomat. Én a fizikai munkát soha nem –, és nálunk a feleségem is, mi mindent együtt csináltunk. A disznóetetés, azt ő nem segített, de ő kapálgatott a kertben, csináltam a földiázást, minden szombaton bent voltam a nagybani piacon, krumplit, a franc tudja hány kert volt itt elvetve nekem Oldon."*

A növénytermesztési kedv akkor kezdett alábbhagyni, amikor 1983–1984 körül elkezdtek a minőségi kritériumokat szigorítani, *"elkezdtek a minőséggel szórakozni"*. A hidakra kirakott árukat alaposan ellenőrizték, például a paprikákat 7-8 osztályba kellett sorolni méret alapján. Ezt úgy vizsgálták, hogy a paprikákat műanyagkarikákra kellett átdugni, és ha átesett a karikán, eggyel alacsonyabb osztályba került, amiért kevesebbet fizettek csak. A földiák, a műtrágya és a permetezőszerek drágulása mellett ez volt a fő ok, hogy a gazdák szép lassan felhagytak a kertészkedéssel. Aki tudta, egy ideig még behordta portékáját Pécsre, Mohácsra, Siklóásra, a nagyobb piacokra. *"Régen a parasztok életét az határozta meg, hogy minden fillért összegyűjtsenek, most meg elkezdtek átalakulni, fejlődni."*

Az 1948-as államosítás után az oldi általános iskola alsó és felső tagozattal is működött. Az idős oldiak ma is büszkéek arra, hogy régi adatok szerint, amikor még egyházi iskola volt (1948-ig), minden évben osztályozták az iskolákat, és akkor több nagyobb község maradt az oldi iskola mögött. A nagyközségi közös tanácshoz hasonlóan 1962-től az Egyházasharaszti Általános Iskola lett a környező települések, Old, Alsószentmárton, Siklósnagyfalu és Kistapolca oktatási központja. A hatvanas években még minden településen volt iskola, sőt Tótokföldjén önálló alsó tagozat is működött egy tanítóval. A pusztán napjainkban is áll az iskolaépület, üresen. Egyik felében a tanítói lakással, másik felében az egy osztályos tanteremmel, annak egyik sarkában egy színpaddal – az iskola épülete kultúrházként is funkcionált, de egy paraván segítségével imaházzá is könnyen átalakíthatták. 1962-ben, a körzeti iskola kijelölésével párhuzamosan a bekörzetesített iskolákban megszűntették a felső tagozatokat. (Alsószentmártonban ekkor már a cigány családok voltak többségben, az alsó tagozatba csak 8-10 sokác gyerek járt.)

A körzetesítést követően alsó tagozat működött Oldon, 1976 áprilisáig. Az általános vélemény az oldi iskoláról pozitív, jó tanítók dolgoztak, és nagy előny volt, hogy a tanító a faluban lakott. *"Egyházasharasztiában csináltak új épületet, azt ígérték, hogy ott csoda lesz, ott már nem tanítók voltak, hanem tanárok. Ugyanolyan volt. Én úgy nevezem, hogy megindult a futószalagon tanítás. Itt beállnak a gyerekek, egy óra alatt végigmenni, és akkor ugye tanárnak már semmi köze hozzájuk. Itt nem úgy volt, itt a tanítóval délután is találkoztunk, ha valaki nem úgy viselkedett, megcsavargatta a fülét."* Egy osztályba körülbelül 30 diák járt. Az iskola felszereltsége elég szerény volt, bár volt fizika-kémia szertár. Nem volt ugyanolyan az iskola, mint a városi, azonban tanulni lehetett – mi sem bizonyítja jobban, hogy az iskolaigazgató is oldi, aki szintén itt kezdte, meséli egy elbeszélő. 1976-ban, kihasználva, hogy az ott élő tanítónő akkoriban szült, tanév közben a szomszédos faluba, Egyházasharasztiába körzetesítették be az oldi iskolát.

A jelenlegi egyházasharaszti iskolaigazgató elbeszélése szerint a hatvanas években a cigány gyerekek többsége csak a helyben működő alsó tagozat osztályait járta ki, több-kevesebb eredménnyel, felső tagozatra még a hetvenes években is jobbára csak fiúk kerültek át. A lányok többsége, mire 13-14 éves korára eljutott volna a felsőbb osztályokba, férjhez ment. (Vö. 1950. interjú) A nyolcvanas évek közepétől lesz jellemző, hogy a fiúk egy része az általános iskola elvégzése után szakmunkásképző intézetbe kerül, ugyanakkor a cigány és nem cigány tanulók között mélyül az oktatási szakadék, talán erősebben, mint bárhol az országban.

A fridsiderszocializmus a hatvanas évek közepén tör be Oldra, megjelennek a háztartásokban az első konyhabútorok, televíziók. Addig a faluban egy mosógép volt, kerekre szerelték, így könnyebben lehetett vinni házról házra. Be kellett jelentkezni, és némi pénzért ki lehetett kölcsönözni. Nem mosószert tettek bele, hanem háziszappant reszeltek le résztareszelővel. 1970 körül viszont elkezdik építeni a hidroforos (víztárolós) fürdőszobákat. *"Az oldiakra az volt a jellemző, mint a munkában is, ha valaki elkezdett valamit, a többi követte, olyanok, mint a hangyák."* A következő lépéssel megjelentek a gépjárművek: *"menő gyerekek lettem, itthon várt a Wartburg."* Az autónak a mobilitás szempontjából nagyon fontos szerepe volt a zsákfalu, Old életében: *"a pécsi piacra vitték a megtermett árut, nem pávaskodni használták. A rádió sokszor bementa, hogy az oldi áru megérkezett a piacokra."* A Kádár-rendszerben ügyes boltos volt a faluban, beszélt horvátul és cigányul is, bárki jött, tudott vele kommunikálni, a régi oldiak szerint a környékbeliek annyira szerették a vegyesboltjukat, hogy még a szomszédos községből is ártáltak vásárolni.

A hetvenes években virágzott a kalácsa is. Sertésleadáskor például mindig együtt végezték el a munkát a férfiak, majd együtt is ünnepelték meg. *"Majdnem hogy nem kellett szólni az embereknek, hogy segítsenek felrakni őket a platósra. Később már fizetni kellett. Kicsit az ivásról is szólt ez az egymásnak segítség."*

A társadalmi élet kezdetben a közös televíziózáshoz kötődött: a falu vett egy televíziót, melyet a kultúrházban működtetett, itt gyűltek össze, és közösen nézték meg azt a néhány műsort, amit sugároztak. Ezekre az adásokra mindenki jól emlékszik. 1964-ig a katonaság is jó kapcsolatot ápolt a falu lakosaival, beengedték a gyerekeket az őrre filmvetítésre, ez a lehetőség az új vezető érkezésével megszűnt.

Ebben az időszakban már a lakosság tagjai is elkezdtek tévéket vásárolni, egymáshoz jártak át, „a paraszti élet szép időszaka volt”. A sakkozás, kártyázás és egyéb játékok már egyre jobban a háttérbe szorultak. Az emlékezők a közösségi tevékenységekkel kapcsolatban gyakran felidézik a tanítók által vezetett kirándulásokat a környéken, fürdőzéseket a cigánytelep mögötti csatornánál. Kitérnek arra is, hogy amíg iskola volt a faluban, mindenféle ünnepségeket, bálakat tartottak. Később is igyekeztek ezeket megőrizni, de az iskola megszűnése után lassan elmaradoztak. A tévész munkaközössége szervezett különböző összejöveteleket, mulatságokat, ezeken a falu lakói előszeretettel részt vettek.

A fridzsiderszocializmust a házfelújításokkal is nyomon követhetjük. Az elbeszélésekből az derül ki, hogy még azoknál a családoknál is, ahol csak egy kereső volt, sikerült annyi pénzt megspórolni, hogy házátalakításba kezdjenek.

A hatvanas évektől a fiatalok egy része már eljutott a középiskolákba (a háború előtt ketten jutottak egyetemre). Gimnáziumokba iratkoztak, kollégiumokban laktak, valamint sokan technikumot végeztek. Az egyik elbeszélőnk 1973-ban nősült, s amikor szülei kérdezték, hol vegyenek neki házat, ő Oldon akart maradni. Ekkoriban a házak ára körülbelül ugyanannyi volt, mint máshol. Gyermekai azonban már nem maradtak a faluban, Siklóra költöztek, mert a szülők segítségével sem tudtak munkát találni. Akik a nyolcvanas évek elején kezdtek el Oldon építkezni, azok közül már csak három család él a faluban.

Az oldiak úgy emlékeznek vissza, hogy a telepen lakó cigányok jó kapcsolatot ápoltak a falusiakkal, s nem volt köztük ellentét.

„Hát lehet tudni, van az etnikai kisebbség, ők azt hiszem, hogy háromféle, és egy-két német származású, mint én is, édesapámék még németek voltak, de anyámék már magyarok. Vannak, akik azt mondják, hogy ők magyarok, de nem lehet tudni, már eleve a honfoglaláskor se voltunk egységesek. Horvát nincs a faluban, volt egy család, de meghaltak. Szerbek nem. A cigányok történetét gyorsan el tudom mondani, végül is itt a faluban régen nem laktak bent cigányok, de jártak be dolgozni napszámba. Ők Eperjesnél a töltés mellett laktak, lehet, hogy pont ott, ahol most az országhatár van, Lankának hívják azt a területet, rengeteg erdő volt ott és ők a lankai erdőben laktak. Két család volt az egész, az egyik a Balogh család, a másik a Petrovics család és azoknak a leszármazottai. A második világháború után azt mondta a pártvezetés, hogy nem lakhatnak ott, be kell őket költöztetni, végül is oda

költöztek a Dankó Pista utcába. Ott volt, ha jól emlékszem tizenhét ház, putri, meg kicsit jobb is volt közöttük.”⁴³

„Ezeknek az őseik roppant rendes emberek voltak, gyerekkoromban a cigánytelepen állandóan meszelték a házacskákat, azok olyan fehérek voltak és mindig javígtatták a tetőket náddal. Mindig tettek rá minden évben egy vékony réteg újat. Sárga földdel, ahogy szokás volt minden évben a szobákat kenték, beszórták homokkal, az utcán a földutat gereblyézték. Árok volt, deszka hidak voltak rajta, az udvarok tiszták voltak, mindenkinek volt cigány kemencéje, sütötték a kenyeret, ettünk belőle, finom volt. Roppant rendesek voltak, dolgozók, többen teknőket csináltak és kosarakat fontak. Zenészek voltak közöttük, az egyik familiának a középső gyermeke, heten voltak, negyedik gyerek volt a Kiki, meghalt már szegény, az roppant nagy tehetség volt. A Rajkó zenekarból is megkeresték gyerekkorában, meg a Száztagú cigányzenekar, amikor megalakult, akkor is akarták taníttatni, de nem engedték el a szülei. Egy művész volt így is, tanulás nélkül. Annnyira vitte így, hogy Balatonon zenélt vendéglőkben és nagyon jó hangulatot tudtak csinálni, és tényleg tudott, nem csak bazsevált, hanem tudott zenélni. Helyi lakodalmakba hívták, meg bálókba a környező falvakba, az egész család zenélt.” (1003)

A cigányok közül sokan a térszben kaptak munkát, vagy napszámosként dolgoztak – csak néhányan vallják, hogy a cigányok „már akkor sem dolgoztak”. A cigány asszonyok pedig a parasztcsaládoknál dolgoztak, hogy egy kis kiegészítő jövedelemhez jussanak, általában ételért cserébe. Megpróbálták jószágot tartani, hizlaltak disznót. A hetvenes években így többen önerőből tudtak házat vásárolni a faluban. „Az újbungonyát is átvették, kertész nem sok lett belőle, de volt, aki öt tehenet tartott, ők ugyanúgy átvették a tempót.” A visszaemlékezések idillibb képet mutatnak a régi együttélésről, mint a krónikák ambivalensebb bejegyzései. „Eleinte még sok olyan lakott a faluban, aki nem az etnikai kisebbséghez tartozott, ő belőlük még nem sok volt, bár Oldon mindig voltak cigányok, de nem volt velük gond, most sincs különösebb. Egy-kettőt már fel kellett volna lógatni, de különösebb baj nincs velük. Cigánytelep volt itt lent. Amikor innen a faluból költöztek el a fiatalok. De nem lehetett észrevenni, mert jöttek is helyette. Nem tudom, mikor volt az a fordulópont, amikor nem jöttek, hanem inkább a cigánytelepről költöztek fel a házakba és attól kezdve egész más a falu. Akkor nagy összefogás volt, most is, végül

⁴³ Ez egy kidolgozott, helyben egyeztetett cigánykép lehet, mert más interjúkban is előkerült. Például: „Náddal fedett, hófehérre meszelt, takaros kis épületekben laktak.” (1007) „17 cigánytelepi porta volt, amiről egy régi térkép is készült. Kis putrik voltak ezek, vesszőből volt fonva és be volt szározva kívül-belül. Nagyon rendben tartották az akkori cigányok, újították minden évben a tetőt például, meszelték a házukat minden húsvétkor. Földes út volt, de azt is állandóan gereblyézték. Az ő gyerekeik már nem. Kezdek lepusztulni.” (1028)

is, de akkor bárkihez bemehetett akármilyen segítségre volt szüksége, és akkor segítette.”

A régi oldiak különbséget tesznek az idős cigányok és az ő gyermekeik viselkedésében, értékrendjében is. Arról számolnak be, hogy az oldi cigányok régen gondoskodtak a házaikról, és rendben tartották környezetüket.

A néhány kilométerrel arrébb elhelyezkedő Alsószentmárton viszonyítási alapnak használják az elbeszélők (Virág 2008b). A szentmártoni helyzethez képest mindig valamivel jobbnak értékelik az oldit. Az oldi cigány fiatalok rendszeren jártak iskolába – ha nem, akkor a tanító értük ment –, míg az alsószentmártoni gyerekeket „vadaknak” nevezik, akiket „cukorral kellett beédesgetni az iskolapadba. Az oldi cigánygyerekek előbb lettek iskolázva, sokkal kevesebb probléma volt velük.”

Egy 1948-ban Lankapusztáról Oldra költöző cigány férfi a Kádár-korszakra nagyon pozitívan emlékezik vissza. Ebben az időszakban elsősorban napszámosként dolgozott, napi fizetségért. Ez az összeg elegendő volt arra, hogy ellássa magát és családját. Tavasztól őszig mindig volt munkalehetőség, a téli hónapokban pedig pihenőt tarthatott. Az oldi iskolába járt, négy osztályt végzett. A cigánytelepek felszámolásakor, emlékezete szerint 40.000–70.000 Ft-ért lehetett házakat vásárolni a faluban. „Mondjuk a szegény embernek jobb volt az a világ, mert mindenkinek volt napszám, munkaviszonya, akkor nagyon jól éltünk. – Nagyon rossz életünk van ebben a világban, nem jó ez az élet, nem jó.”

2.4. „MOST ÚJBÓL ÁTALAKULÓBAN VAN A FALU, A NÉPESSÉG ÁLTALÁBAN SZÁZÉVENTE KICSERÉLŐDIK” – NÉHÁNY DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐ 1910–2010

1. táblázat: Old népessége a népszámlálások tükrében (1910–1980)

	Belterületi lakosok	Külterületi lakosok	Összesen
1910	n.a.	n.a.	503
1920	365	80*	445
1930	416	279**	695
1941	n.a.	n.a.	732
1949	439	384	823
1960	533	199	732
1970	496	97	593
1980	453	154	607

* Tótokföldje pusztja

** Eperjes, Lankapuszta, Tótokföldje, egyéb. (Az egyéb kategória a statisztikákban a faluhoz tartozó cigánytelepet jelöli.)

Forrás: Népszámlálás

2. táblázat: Népmozgalmi adatok Oldon 1949–2009

Népesség 1949	823
Természetes szaporodás, ill. fogyás (-) 1949–1960	65
Vándorlási különbözet 1949–1960	-156
Népesség 1960	732
Népesség 1970	605
Természetes szaporodás, ill. fogyás (-) 1970–1979	1
Vándorlási különbözet 1970–1979	-100
Időszak eleji népességre vetítve ezer főre jutó természetes szaporodás 1970 és 1979 közt	1,7
Időszak eleji népességre vetítve ezer főre jutó vándorlási különbözet 1970 és 1979 közt	-165
Népesség 1980	453
Természetes szaporodás, ill. fogyás (-) 1980–1989	-15
Vándorlási különbözet 1980–1989	-44
Időszak eleji népességre vetítve ezer főre jutó természetes szaporodás 1980 és 1989 közt	-33,1
Időszak eleji népességre vetítve ezer főre jutó vándorlási különbözet 1970 és 1979 közt	-97,1
Népesség 1990	394
Természetes szaporodás, ill. fogyás (-) 1990–2001	-13
Vándorlási különbözet 1990–2001	33
Időszak eleji népességre vetítve ezer főre jutó természetes szaporodás 1990 és 2001 közt	29,0
Időszak eleji népességre vetítve ezer főre jutó vándorlási különbözet 1970 és 1979 közt	19,3
Népesség 2001	414
Természetes szaporodás, ill. fogyás (-) 2001–2009	12
Vándorlási különbözet 2001–2009	8
Népesség 2009	376

Forrás: Népszámlálás

Oldon az 1950-es évektől súlyos népességfogyás figyelhető meg, mely nem magyarázható sem az egykézéssel, sem a térségben oly jellemző kirepítésekkel, hiszen nem lakták németek, sokkal inkább a nagyüzemi mezőgazdaságra való áttéréssel, a jugoszláv határ közelségével,⁴⁴ valamint azzal a szocialista korszakbeli

⁴⁴ 1948–53 között a határsávban építési és fejlesztési tilalom volt érvényben. Az ötvenes években a déli határ mentén az aknazár mellett kiépítettek egy erőd(védelmi)rendszert is, amelynek egyes elemei (bunker maradványok) ma is megtalálhatók a terepen. A hetvenes évek enyhülése elsősorban a mezőgazdasági kombinátokat és a városokat érintette (Eszék, Pécs), a közvetlen határövezet nem igazán (Gulyás 2005).

településpolitikával, mely az aprófalvakat⁴⁵ (a határmentieket még hangsúlyosabban) nem tekintette életképesnek. A határmentiségből fakadó hátrányok a szocializmus hosszú évtizedeiben sokat enyhültek, de Oldra ez az enyhülés csak kis hatással volt. A faluban a hetvenes évek után sem parcelláztak ki új telkeket. Az ötvenes-hatvanas években született nemzedék a közeli Beremendre, Siklóra vagy Pécsre költözött. Nem jelentett komoly tőkefelhalmozási esélyt a hetvenes évek végére kialakuló határ menti bevásárlóturizmus sem: ez elsősorban Drávaszabolcson, Harkányban, Siklóson és Pécsen koncentrált. Az elvándorlási hullám következtében az ingatlan és telekárak értéke rohamosan csökkent.

A rendszerváltás után kirobbanó jugoszláv válság, majd háború a határ menti térséget teljesen elérte, s ezzel felerősödött az a korábban elindult bevándorlási folyamat is, amely elsősorban a cigány lakosság megjelenését vonta maga után a faluban.

3. táblázat: A népesség megoszlása anyanyelv szerint Oldon (1949–1990)

Év	Abszolút szám	Magyar	Német	Román	Cigány	egyéb
1949	823	744	3	74 ¹	-	-
1960	732	616	-	-	115	-
1970	602	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1980	453	356	-	3	94	-
1990	394	292	-	-	102	-

¹ Nagy valószínűséggel a beás cigányokat regisztrálták így.

Forrás: Népszámlálás.

4. táblázat: Old cigány lakossága (1961–1962; 1974)

Old	Cigányok száma	Lakóhelyeik száma	Ebből putri
1961–1962	114 fő	21	-
1974	104 fő (24 család)	22	-

Forrás: Márfi 2005: 160

⁴⁵ Az aprófalvakról átfogó kutatás készült „Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenőséért – Élőlehetőségek, fejlődési pályák és jó fejlesztési gyakorlatok az aprófalvas régiókban” címmel 2004–2007 között, melyben kutatócsoportunk három tagja is részt vett (Kovács Éva, Vidra Zsuzsanna és Virág Tünde). A tanulságokat lásd Váradi szerk. 2008.

3. KINT ÉS BENT

3.1. A TÉR ÉS A HELYI TÁRSADALOM TAGOLTSÁGA

3.1.1. A település- és a közigazgatási szerkezetből származó határvonalak a közösségen belül

A falu egyutcás (Kossuth Lajos utca), ottjártunkkor, 2009-ben 348-an lakták. A külterületen nem állnak házak az otthonig, amely a volt laktanya épületeiből lett kialakítva, a Béke köz pedig nem szerepel a hivatalos térképeken névvel, noha valójában házsámok is vannak itt. A statisztikában és az interneten elérhető térképeken feltüntetett külterületi Dankó Pista utca adathiba, az így összeszámolt 44 fő (11 épület) valójában Külterület címen szerepel, és nem a cigánytelepet jelöli, hanem korábban a határőrség, most gyermekotthon helyezkedik el ott. Az egykori cigánytelep 17 putrival az egykori Dankó Pista utcában, a mai Béke köz mögött, a csatornán túli, alacsony fekvésű területen helyezkedett el. A Dankó Pista utcát részben a Lankapusztáról beköltöztetett, részben a már korábban is itt élő cigányok lakták. Ma a Béke közben túlnyomórészt szocpolos házak állnak, a régi Dankó utcában már csak egy idős asszony él putriban. A falu elején van a temető, mely gondozott. A falu központja a bolt, kocsmá, községháza háromszög, itt található a távolsági buszmegálló is. A faluban egy református templom és hozzá tartozó parókia áll, melyet a gyülekezet ma diákszállóként működtet. Katolikus templom nincs, csak imaház, noha a település lakosainak 76%-a katolikusnak vallotta magát az utolsó népszámláláson. Az alsószentmártoni pap – akit mindenki csak Tisziként emleget – jár át misézni, és karitatív tevékenységet is ez a pap folytat. A református és a katolikus gyülekezet mellett 3 tagja van a pünkösddista egyháznak. Naponta mozgó ABC, és heti egy alkalommal mobilposta jár be a faluba. Állandó orvosi ellátás nincs, kéthetente van rendelés helyben. A falut a polgármester és ötfős képviselőtestülete vezeti, fele-fele arányban romák és nem romák. Old 2004 óta tagja a Siklósi Többcélú Kistérségi Társulásnak.

5. táblázat: Old a 2001-es népszámlálási adatok tükrében

A helység lakóinak nemzetiségi kötődése 2001-ben	magyar: 85,5%; cigány: 12,6%; ismeretlen, nem válaszolt: 1,9%						
A helység lakóinak vallási összetétele 2001-ben:	római katolikus: 76,1%; református: 21,0%; nem tartozik egyházhoz, felekezethez: 1,9%; ismeretlen, nem válaszolt: 0,7%						
A helység városrészei, a helységhez tartozó településrészek jellege és megnevezése	A nép-számlálási lakó-népesség	A lakások	A nem lakott üdülők	A lakott egyéb lakó-egységek	Postai irányító-szám	A kül-terület települési jellege	A település-rész távol-sága a köz-ponti belte-rület cent-rumától (km)
	száma 2001. február 1-jén, a 2008. január 1-jei közigazgatási állapot szerint						
Központi belterület	327	106	–	–	7824	–	–
Külterület:							
Dankó Pista utca	44	11	–	–	7824	Lh.	0,5
Eperjespuszta	23	18	–	–	7824	Lh.	3,5
Tótokföldje	20	12	–	–	7824	Lh.	4,0
Összesen	414						

Rövidítések:

Lh. = gazdasági tevékenységhez, vagy egyéb funkcióhoz nem köthető lakóhely

Körjegyzőségi kód:

Forrás: <http://www.nepszamlalas.hu/hun/koterek/04/tabhun/tabl11/load11005.html>⁴⁶

Ahogy már többször is említettük, a község Egyházasharaszti körjegyzőségéhez tartozik, és itt található a körzeti általános iskola és óvoda is. A gyerekeket iskolabusz szállítja a beremendi és siklósi iskolába. Egyházasharaszti tömegközlekedéssel járnak, ez a helyzet az óvoda esetében is (felnőtt kísérvél). Old és Egyházasharaszti között az intézmények miatt évtizedek óta szoros a kapcsolat, az oldiak egyik fő intézményi orientációs iránya Egyházasharaszti. Beremend és Siklós korábban a munkaerő-piaci lehetőségek miatt, most az iskolai szegregáció következtében vált fontossá a gyermekes szülők életében. Az Egyházasharaszti működő iskola 1962-től körzeti iskola, s már a 80-es évek óta szegregált, „cigányiskola”. 1991-től elindították a cigány nyelv tanítását, amely a muncsánt (a beás alsószentmártoni változatát) jelenti. Az iskolaigazgató romológus diplomáját még a rendszerváltás előtt szerezte, ért beásul. (Vö. 1950. interjú)

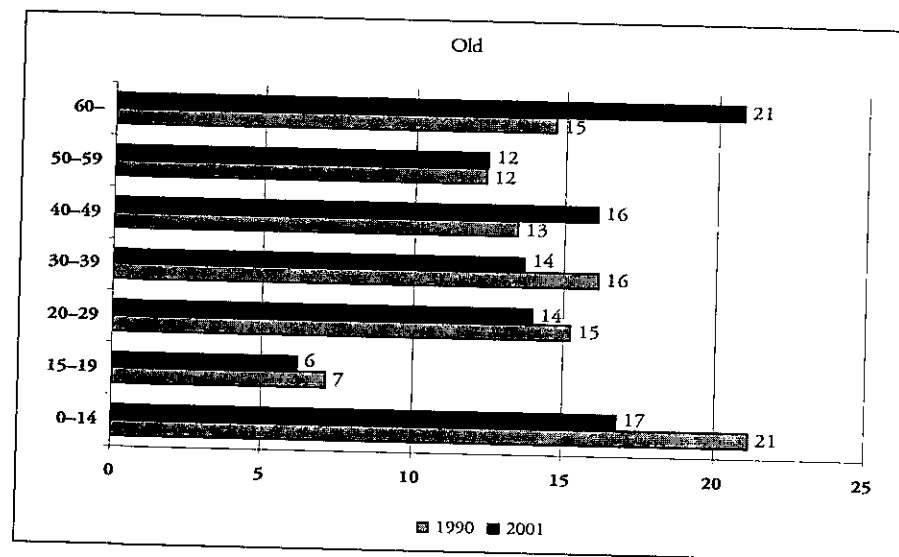
⁴⁶ Letöltve: 2012. augusztus 29.

Közigazgatásilag Eperjespuszta és Tótokföldje tartozik még Oldhoz. A két pusztát szinte teljesen elnéptelenedett, az összesen harminc ház többsége üresen áll, csupán néhány család él kinn. Noha közigazgatásilag Oldhoz tartoznak, valójában – ahogy a helytörténeti részben már bemutattuk, a rendszerváltás óta is – csak Matty felől van járható út a pusztákra. A kint élőket Oldhoz csak laza kapcsolatok fűzik (napszám, rokonság), orientációs fókuszuk más irányokba mutat.

3.1.2. A háztartásszerkezetből, demográfiai ollóból származó határvonalak a közösségen belül

Hatnapos terepkutatásunkon 42 háztartásban vettünk fel adatlapot, ebből hetet a két pusztán. 83 interjút készítettünk, ebből 10-et a két pusztán és 15-öt intézményi szereplőkkel. A tereptábor előtt és után több alkalommal ellátogattunk interjúzni, és a hallgatók önálló részkutatásokat is végeztek.

1. ábra: Korfa 1990, 2001

Forrás: Népszámlálások

A háztartási ívek 133 oldi lakost fognak át, az interjúk, a résztvevő megfigyelés segítségével hozzávetőleg 200 ember életébe nyertünk bepillantást a 348-ból. Minden olyan háztartást felkerestünk, ahol szívesen álltak szóba velünk, és az elhagyott illetve lakatlan házakról is vannak elemi információink. Az oldi háztartásokban meghatározóan nukleáris családok élnek, egy-két nemzedék. Csupán néhány olyan háztartásban jártunk, ahol három nemzedék élt együtt. Sokkal meghatáro-

zóbb, hogy az idősek (nagyszülői nemzedék) egyedül élnek, és gyermekeik, unokáik vagy a település más részén, vagy távolabb laknak tőlük. Az egyedül élő idősebbek általában özvegyasszonyok, egyedülálló férfiemberrel mindössze kettővel találkoztunk a pusztán. Két aktív keresővel csupán 7 háztartás rendelkezik, négygel 2. A háztartásoknak csupán egynegyedében van érettségizett családtag.

Az aprófalú demográfiai szerkezete erősen kétpólusú közösséget mutat: idős, szemlélődésre kárhoztatott asszonyok és fiatal, szintén szemlélődésre kárhoztatott – mert munkanélküli – gyermekes házaspárok élnek itt. Látszólag legalábbis nagyon eltérő életformájuknak és mentalitásuknak kell egyensúlyt találnia a mindennapokban. Ezt a kétpólusú szerkezetet tovább terheli, hogy többé-kevésbé lefedi az etnikai megosztottságot, azaz a nemzedéki feszültség etnikai különbségként jelenik meg.

6. táblázat: A háztartások nagysága

	N	%
1 fős	9	21
2 fős	9	21
3 fős	6	14
4 fős	6	14
5 fős	9	21
6 fős	2	5
7 fős	1	2
Összesen	42	100

Forrás: Háztartási ívek

7. táblázat: Háztartásszerkezeti jellemzők

	N	%
Gyerekek száma* a háztartásban		
0	24	57
1	10	24
2	3	7
3	4	9
4	1	2
Összesen	42	100
Aktív keresők száma** a háztartásban		
0	20	48
1	13	31
2	7	17
3	0	0
4	2	5
Összesen	42	100

	N	%
Foglalkoztatottak száma a háztartásban***		
0	29	69
1	9	21
2	3	7
3	1	2
Összesen	42	100
Nyugdíjasok száma a háztartásban		
0	22	52
1	13	31
2	7	17
Összesen	42	100
Legalább érettségizettek száma a háztartásban****		
0	31	74
1	6	14
2	3	7
3	2	5
Összesen	42	100

* 0-18 éves és háztartásfőhöz viszonyított állása szerint gyerek, nevelt gyerek, unoka vagy más családból való gyerek

** Foglalkoztatottként, alkalmi munkásként vagy önállóként dolgozók együtt

*** Csak a foglalkoztatottként, alkalmazottként dolgozók

**** A 18 éves és idősebbek között

Forrás: Háztartási ívek

3.2. ETNIKAI HATÁR- ÉS TÖRÉSVONALAK A KÖZÖSSÉGEN BELÜL

A helyi etnikai tájat már idézett elbeszélőnk, a református presbiter így festi le: „Most már nincs közöttük egyetlen egy se, ahogy jöttek a generációk az öregek után, mindig rosszabbak, rosszabbak, és rosszabbak. Nem tudom mi az oka?

I: Ez alatt mit ért, hogy rosszabbak?

A viselkedésük némelyiknek kibírhatatlan, isznak, azután veszekednek, meg szavahihetetlenekké váltak. Ezek az öregek, amit mondtak, ha azt mondták, hétkor ott leszek, akkor hét óra előtt egy perccel ott voltak. Most nem lehet bízni bennük. Nincsen velük gond, egy-kettő van zsvány, akit agyon kellene ütni, de tényleg csak egy-kettő, szó szerint. A többiekkel nincs gond, jóban vannak mindenkivel, segítenek itt-ott, meg a magyarok is segítenek nekik, többek között én is, ha bejönnek valamiért, tehát nincs semmilyen problémám, de nem olyanok, mint a régi generáció. Komoly probléma most sincs és nem is lesz, amíg az oldiakból vannak többségben. Az alsószentmártoni cigányok, egészen más beállítottságúak, jobban veszekednek, sokkal rosszabbak, az oldi cigányok nem is bírják őket, ők sem az oldiakat, tényleg így van. Siklósnagyfaluban, akik vannak cigányok, annak az egyharmada Oldról költözött

oda fiatal korában, és ott is elkülönülnek, tehát valami még ragadt belőlük, amit vittek magukkal." (1003)

2001-ben a lakosság 12,6%-a vallotta magát cigány nemzetiségi kötődésűnek. A népszámlálási adatoknál jóval több, a lakosok véleménye szerint a település mintegy 60-80%-a lehet roma származású. Old esetében a vallási adatok vinnének közelebb bennünket, ha meg kívánnánk becsülni, mennyien lehetnek a településen azok, akiket cigányoknak szokott tartani a környezetük. Katolikusnak a falu 76,1%-a tartotta magát. Tudjuk, hogy a pusztaiak és a cigányok tartoznak ehhez a vallásfelekezethez, míg a „tősgyökeres magyarok” reformátusok. E becslés szerint a falu lakosságának 65-70%-a lenne cigány.

Az általunk felkeresett háztartásokban mi az etnikai/nemzetiségi/származási hovatartozásra nem kérdeztünk rá. Azt rögzítettük csupán, ha ez a kérdés a háztartási interjúban szabadon felmerült.

8. táblázat: Etnikai önmeghatározás: a magukat cigányként megnevező háztartások száma

	N	%
Cigányként nevezi meg magát/a családját	12	29
Közvetve, de egyértelműen utal a cigány identitására	5	12
Nem nevezi magát cigánynak/explicit más etnikumot, nemzetiséget nevez meg	11	26
Nem derül ki	14	33
Összesen	42	100

Forrás: Háztartási ívek

9. táblázat: A háztartás nagysága és az etnikai önmeghatározás (a háztartások száma)

	Cigányként nevezi meg magát/a családját	Közvetve, de egyértelműen utal a cigány identitására	Nem nevezi magát cigánynak / explicit más etnikumot, nemzetiséget nevez meg	Nem derül ki	Összesen
1-2 fős	3	2	6	7	18
3-4 fős	5	1	3	3	12
5 és több fős	4	2	2	4	12
Összesen	12	5	11	14	42

Forrás: Háztartási ívek

A cigányok és nem cigányok közötti együttélés elsősorban a nem cigányok közötti téma. Ők a társadalmi távolság növekedéséről beszélnek, és rendre kü-

lönbséget tesznek a „rég” és a mostani cigányok, illetve azok különböző nemzedékei között. Három tehetősebb család Siklós nagyfaluuba költözött ekkoriban, ők adják ma az ottani cigány elitet. A helyiek – cigányok, nem cigányok – a nyolcvanas évek végére, a kilencvenes évek elejére datálják a változást, amikor egyre több „idegen” cigány került be a faluba házasság vagy ideköltözés útján.

A kriminalizálás mindazonáltal gyenge a helyi cigányokra vonatkozóan, a kriminálisnak nevezett cigányokat alsószentmártoniaknak tekintik, nekik tulajdonítják a lopásokat, betöréseket, erőszakot. E bűnesetek közül a 2008 tavaszán Oldon átsöprő betörések⁴⁷ később elkapott és lecsukott tettese valóban egy alsószentmártoni férfi volt, ahogy a pusztai fegyveres – kézigránátos – betörésen tetten ért férfi is onnan való. Külön kezelik a kisebb lopásokat (egy-két csirke, bárány, néhány bokor krumpli stb.), melyek szerintük Oldon is előfordulnak az éhező cigány családok körében – ezzel szemben az oldiak inkább elnézőek, és bizonyos szempontból bele is törődtek az ilyen esetekbe. „Ezek az emberek nyilván megeszik, megisszák azt, amit ellopnak, és nem eladják, és nem értékeztik. (...) Miért mondom én azt, hogy megélhetési bűnözés, ezt nem szabad lenne mondanom, de amikor betörnek egy füstölőbe és elviszik a füstölt drut és másnapra rá, vagy harmadnapra, amikor a rendőr a nyomukra akad, már nincs belőle semmi, mert megették. Amikor elviszik a birkát, és nem eladják, hanem ott rotyog a kondérban, amikor kiér a rendőr, ez mind-mind azt bizonyítja, hogy ha ezek az emberek nem mennek el lopni, akkor nincs a családnak mit enni. És ezen a környéken ez az általános.” (19100) Hogy ez mennyire általános, azt jól mutatja, hogy az általunk felmért háztartások nem kis részéből elloptak valamit az elmúlt években.

10. táblázat: Került-e veszélybe a háztartás valamely tagja (árvíz, belvíz, baleset, lopás, rablás)?

	N	%
Igen	23	55
Nem	29	45
Összesen	42	100

Leggyakoribb említések:

Ha igen, mi történt? Magasan a legtöbb: közbűntény áldozata, több említés még: baleset, háborús veszély

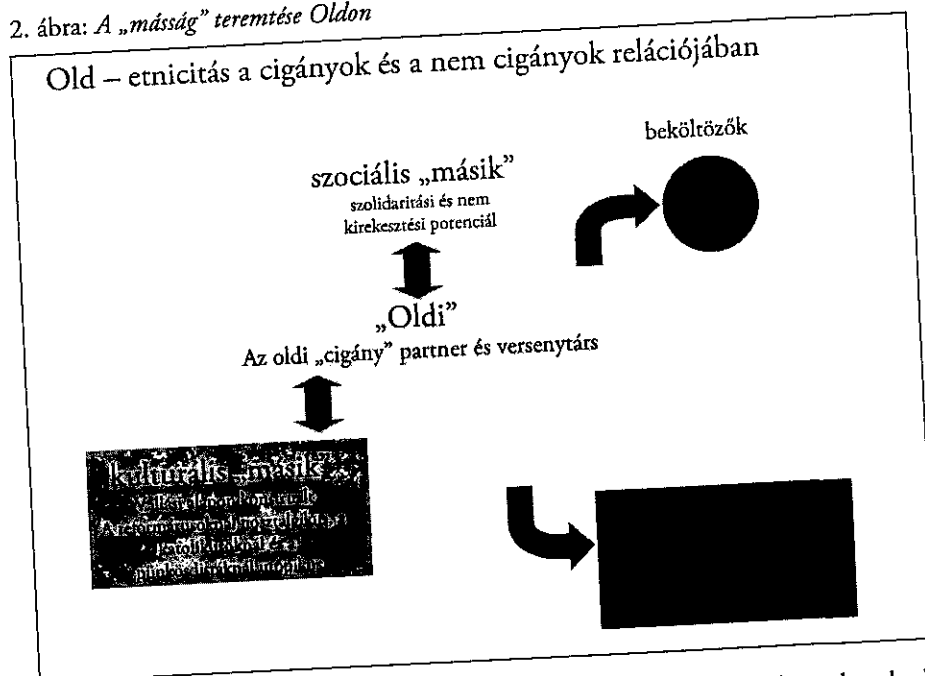
Forrás: Háztartási ívek

Az etnikai viszályok és együttműködések témája cigány részről egyedül a pünkösdisták szociális gondozó asszony interjújában bukkant fel. Ezt az a társadalmi szerep is magyarázhatja, hogy ő az Evangéliumi Pünkösdi Közösség Or-

⁴⁷ Az akkori helyzetet így foglalták össze többen is: „Nagyon eldurvult, maga volt Miskolc.”

számos Cigány Misszióját képviseli a faluban, azaz számára a gondozottak etnikai azonosítása mindennapi gyakorlat. Az oldi születésű asszony magát keveréknek tekinti, mert anyja árgyelán, apja muncsán származású (vö. Fleck – Virág 1999; Pálmáné Orsós – Varga 2001). „Ezt az egész polgárörseget azért alapítottuk meg, merthogy a saját becsületünket védjük meg itt a magyar lakosság előtt, merthogy mi nem lopunk” – mondta ugyanő a polgárörség kapcsán. (1033) A vegyes házasság, interetnikus párkapcsolat ritka, de vélhetően gyakoribb, mint ahányról nyíltan beszélnek: ezt a nem cigány lakosok szemérmesen kezelik, a cigány lakosok pedig hol büszkén, hol rosszállóan teszik szóvá a családjukon belül előforduló vegyes kapcsolatokat.

2. ábra: A „mátság” teremtése Oldon

A társadalmi érintkezések ugyan sokrétűek és régi hagyományokon alapulnak a faluban, de meglehetősen egyenlőtlenek – azaz „bizonyos” cigányok udvarosként, napszámosként, mindeneként stb. dolgoznak nem cigány portákon; „bizonyos” cigány családokat napszámba visznek a környék szőlőibe, „bizonyos” cigányok munkát, segítséget kapnak az önkormányzattól és más intézményektől. Szolidaritással, a kölcsönös egymásrautaltság felismerésével és elfogadásával azonban csak igen kevés nem cigány elbeszélésében találkoztunk. Az oldi, magukat őslakosnak tekintő „realisták” tisztában vannak azzal, hogy a népmozgalmi folyamatok kö-

vetkezésében jó ideje számszerű kisebbségbe kerültek a faluban, és ez a folyamat visszafordíthatatlan. Szimbolikusan és fizikailag mégis sokat tesznek azért, hogy hatalmi pozícióikat fenntartsák. A mindennapi segítségnyújtás egyre szűkülő köreiben az etnikai törésvonalak markánssá válnak: a szomszédsági, kocsmái stb. érintkezések külön köröket rajzolják az etnikai csoportoknak.⁴⁸

Mindez az intraetnikus köröket tekintve úgy néz ki, hogy a nem cigány háztartások – különösen az egyedülálló idős emberekéi – egyre kevesebb külső kapcsolattal rendelkeznek, illetve ezek a kapcsolatok a településen kívülre (Harkány, Pécs, Siklós irányába) mutatnak, míg a cigány háztartások egy részének esetében az eredetileg Lankapusztáról beköltöztetett néhány nagycsalád hálózatai működnek továbbra is. Ezek a hálózatok adják a falu cigány „elitjét” (már ha ilyet lehet mondani), amely magát rendre megkülönbözteti a szomszédos Alsószentmárton vagy a közeli Siklósnagyfalu cigány családjaitól – annak ellenére, hogy a beköltözők között szép számmal vannak ezekről a településekről is. „Szentmártonban benne van ez, olyan, mint a kakas, keress magadnak otthon, ott kaparász, a te dombodon. Mi azért nem szólunk, járnak ide udvarolni. Oda azért nem lehetett úgy bemenni, hogy átme gyek a haverhoz vagy udvarolni, á, ott már mindjárt csattant egy-két saller.” (1025) 2009-ig jelentős, etnikailag színezett kapcsolatot jelentett az uzsora is, amely azonban a drávapiski polgármester uzsoraellenes kampányának következtében hosszabb-rövidebb időre megszűnt. (A polgármester segélyvonalat hozott létre, és maga is több uzsorás leleplezésében segített a rendőrségnek.) Az elkapott és ottjártunkkor előzetes letartóztatásban fogva tartott (azóta börtönbüntetésre ítélt) uzsorás szintén alsószentmártoni, bár a helyiek szerint korábban megvásárolta az egyik pusztai házat is. Az uzsorával párhuzamosan, külső kapcsolatként, de szintén a cigányokat célozva virágzott a „Heti Hetes” vagy „Providencia”, azaz a Provident cég által nyújtott, többszörös kamattal sújtott hitel. Ez a hitelforma ott jártunkkor épp szintén visszaszorulóban volt.⁴⁹

Nemcsak a jelenbeli, de a jövőbeli etnikai törésvonalakat mélyíti a szegregált oktatás. A kilencvenes évek elején a szabad iskolaválasztással az a néhány nem cigány gyerek, aki még a falvakban élt és a körzeti iskolában tanult, gyorsan iskolát váltott: Beremendre vagy Siklóstra mentek. Azok a cigány családok, akik megtehették, követték a nem cigányok által kialakított mintát, évről évre egyre

⁴⁸ Az 2000-es évek közepén például, amikor a polgármester közös nőnapit akart szervezni az oldi nőknek, „a magyar asszonyok azt mondták, hogy ők nem hajlandók egy teremben mulatni a cigány asszonyokkal”. (1033)

⁴⁹ A Provident ormánsági tevékenységének nagy visszhangja volt a sajtóban is. Lásd: <http://www.origo.hu/itthon/20090427-a-provident-sztori-kepekben.html>, http://www.nol.hu/belfold/provident-ugynokok-voltak_a_rendorok. Letöltve: 2012. augusztus 29.

több cigány szülő vitte el az iskolából gyermekét. Jelenleg az Egyházasharaszti Általános Iskolához tartozó településeken élő gyerekeknek csak töredéke jár a haraszti iskolába. Tekintettel arra, hogy Alsószentmáronban kizárólag, de Oldon és Siklósnagyfaluban is többségében cigány gyerekek élnek, állíthatjuk, hogy az Egyházasharaszti Általános Iskolából az elvándorlás nem etnikai alapon történik: már a cigány családok többsége sem ide írta gyermekét. Ez az iskola nem csupán „cigányiskola”, hiszen ide még a cigány gyerekek közül is csak azok járnak, akiknek nincsen más lehetőségük: azaz a szülőknek nincs megfelelő kulturális és anyagi tőkájuk ahhoz, hogy gyerekeiket olyan iskolába járassák, amely lehetőséget nyújt nekik a továbbtanulásra. „*A mi iskolánk, ez majdnem olyan, mint egy menhely*” fogalmazza meg az iskolaigazgató, arra utalva, hogy azok a gyerekek, akik a siklósi vagy a beremendi iskolában tanulási vagy magatartási nehézségekre ütköznek, végül csak a körzeti iskolában kötnek ki.

A körzeti iskolát jelenleg öt település önkormányzata tartja fenn, de fenntartói hozzájárulást a másik négy önkormányzat nem fizet. Az iskola folyamatos létszámgondokkal küzd, egyre kevesebb gyereket íratnak ide, így az egyébként is csökkenő mértékű állami finanszírozás és a hiányzó önkormányzati támogatás nagyon szűkös mozgásteret biztosít az iskola vezetőségének. Felmerült, hogy az ellehetetlenült helyzetbe került iskola kistérségi fenntartásba kerüljön, de ennek anyagi vonzatát a kistérséghez tartozó települések nem vállalták. A szomszédos települések iskolái (Beremend, Nagyharsány) nem szeretnék, ha az egyházasharaszti iskola a tagiskolájuk lenne, hiszen akkor az idejövő gyerekeket és a velük járó problémákat is fogadniuk kellene. Így a körzeti iskola kényszerűen működik tovább.

Míg az Egyházasharaszti Általános Iskolába járó gyerekek „nem kívánatosak” más iskolákban, a térség településein élő más cigány gyerekek nagyon is. Hiszen miközben a közeli Siklóson és környékén a születések száma folyamatosan csökkent, addig a többségében cigányok lakta településeken a születések száma évtizedek óta folyamatosan nagyon magas; Old lakónépességének negyede, Alsószentmárton lakóinak harmada 14 évnél fiatalabb. A demográfiai viszonyok megváltozása és az oktatási intézmények fenntartásának nehézségei miatt az egyre több cigány gyerek napjainkban már nem nyűg a térség iskoláinak, hanem létszükséglet fennmaradásukhoz.

Siklós négy általános iskolája közül kettőt az önkormányzat, egyet-egyet a református és a katolikus egyház tart fenn. A katolikus általános iskola 1991 óta működik, akkor 350 gyerek tanult ott. Kezdetben az iskola irányítása nagyon határozottan megkövetelte mind a tanulóktól, mind a szülőktől a katolikus vallás gyakorlását, e határozottság eredményeképpen azonban néhány év alatt az iskola tanulóinak száma 150-re apadt, amely már a fenntartást is veszélyeztette.

Ekkor kerültek be az iskolába, az első cigány gyerekek – az alsószentmártoni plébános, a „Tiszi” ajánlásával és támogatásával. Az iskola időközben lecserélődött vezetése belátta, hogy a városban belül nem tud versenyezni az általános iskolákkal, és ezért a „vidéki gyerekek” felé fordult. Napjainkban az iskola 194 tanuló-jából 120 bejáró. A bejárást iskolabuszokkal oldják meg, az iskola tanulóinak fele cigány. Az iskola vezetése, bár továbbra is nagy hangsúlyt fektet az erkölcsi nevelésre, vállalta a hátrányos helyzetű gyerekek oktatását, amit több-kevesebb sikerrel meg is valósít. Bár a gyerekek több mint fele csak szakmunkásképző intézetben tanul tovább, de ebből az iskolából a cigány gyerekek sikeresen felvételiztek a Gandhi Gimnáziumba, vagy kerültek be az Arany János Program keretében a Leővey Gimnáziumba. A gyerekek számának folyamatos csökkenése miatt 2006 szeptemberétől már a siklósi református általános iskola is fogad cigány gyerekeket. Ennek megfelelően megoszlásuk a siklósi általános iskolákban kiegyenlítettebb lett.

A demográfiai változások miatt a többségi társadalom számára feleslegessé váló, bár tagadhatatlanul magasabb színvonalú oktatást nyújtó intézmények kapui nyíltak meg a cigány gyerekek előtt. Jelenleg az Oldon és más településeken élő cigány gyerekeknek a siklósi általános iskolából van a legnagyobb esélye a továbbtanulásra. Éppen ezért a szülők többsége mindent megtesz, hogy gyereke városi iskolába kerüljön – de ez nem mindenkinek adatik meg (vö. Zolnay 2007).

A szocialista korszak szegregációs mechanizmusai és a cigány lakosság számarányának fokozatos növekedése a rendszerváltásra már gettószerű iskolai körülményeket hozott létre az oldi gyermekek számára. A szabad iskolaválasztás ebben a speciális helyzetben azzal járt, hogy a cigány szülők iskoláztatási stratégiái is diverzifikálódtak: akik tehetik, a siklósi felekezeti iskolákba járatják gyermekeiket. Ezzel párhuzamosan nem az egyházasharaszti körzeti iskolában, hanem a szintén szomszédos, de távolabbi Beremenden – ahol az iskolások túlnyomó többsége nem cigány – tanul a néhány nem cigány oldi kisgyerek. E privilegizált kisebbséget iskolabusz szállítja, míg a 30 oldi cigány óvodásnak és iskolásnak a helyközi busszal kell Harasztiába utaznia. Az egyházasharaszti iskola – melybe 1993, az alsószentmártoni elemi bezárása óta a szentmártoni gyerekek is járnak – így valóban „cigány iskolaként” működik, azaz paradox módon nem az egyházasharaszti cigány gyermekek töltik meg (azoktól akár be is zárhatott volna), hanem a szomszédos települések cigány iskolásai. Ez a tény az iskola külső megítélését is rohamosan rontja, azaz a törekvőbb cigány családok is igyekeznek a siklósi vagy a beremendi iskolákba írni gyermekeiket. „*Ott csak cigányok vannak. Az a piszkálódós fajta. Azt akarom, hogy a gyerek rendes iskolába járjon.*” (1034) A haraszti óvodát és iskolát egyik cigány háztartásban sem dicsérték, sőt, gyakran számoltak be a gyermekek közötti viszályokról és a nevelők diszkriminatív viselkedéséről.

kitörésekor volt a helyzet: 1991-ben menekültek százai jelentek meg Oldon, Kásádon és Beremenden: aki tehetett, albérletet vett ki a falvakban, vagy befogadták távoli rokonok ismerősök, aki nem, az menekülttáborba került. Ma a pusztán él egy, a háború alatt a Bácskából Magyarországra menekült család. Oldra közel 80 horvát sebesült gárdista tévedt át, itt kötözték be a sebeiket, majd békésen visszatértek a saját területre. Hivatalosan nem erősítették meg soha, de volt olyan, hogy a horvátok magyar területről indítottak támadást. Vadászgépek megsértették a légteret, 1991 októberében Barcsen a kazettás bombát lakott területen szórta le a jugoszláv (szerb) harci repülő. Ekkor állították fel a határ-vadász alegységeket Magyarországon. Az első évben Oldról és a pusztákról szabad szemmel lehetett nyomon követni a háborús eseményeket. A délszláv háború a hazai és külföldi beruházókat az egész térségtől elrettentette, a lakóházak, földterületek piaci értéke radikálisan csökkent.

A háború valójában csak 1998. január 15-én fejeződött be az ú.n. „békés beintegrációval”, azaz a szerbek visszaadták a horvátoknak a Baranya-háromszöget. A határ menti kapcsolatok azóta sem lendültek fel. Ennek legfőbb oka egyfelől a horvát gazdaság lassú talpra állása és a magyar szomszédság fejletlensége (bár a borászatban, a bányá- és építőiparban és a turizmusban lettek volna már lehetőségek); Oldra vonatkozóan pedig, hogy az országhatáron a háború alatt aknákat telepítettek, s ezek felszedése, bár a munkálatokat már megkezdték, még évtizedekig eltarthat. (Több tragikus balesetről is beszámoltak a helyiek.) 1998-2001 között megjelent a bevásárlóturizmus horvát részről, azonban mióta Horvátországban is megjelentek a bevásárlóközpontok, inkább csak a magyarok járnak át tankolni, amikor épp megéri (vö. 1941. interjú).

12. táblázat: *Határkapcsolatok*

Korszak	Határkapcsolatok
1990 előtt	kishatár, csempészet, rokonlátogatás, piacozás
1990–1997	fegyver- és embercsempészet, menekültek
1997 után	aknás határ, zárt
Unió csatlakozás után	aknás határ, zárt
település kapcsolata	nincs intézményes viszony, nincs EU-régió
	Duna-Dráva Nemzeti Park közös, de nincs határa
	elzárkózás, poszt-háborús félelmek

Old a szomszédos Torjánccal (noha tiszta időben átlátni odáig) semmilyen kapcsolatban nincs. A polgármester is így nyilatkozott az ott tett látogatásáról: „nem volt ott semmi és senki, akivel kooperálni lehetne”. Ennek ellenére néhány interjúból az derült ki számunkra, hogy tudomásuk van még ottani rokonokról, s két olyan asszonnyal is találkoztunk, akinek élettársa horvátországi, és a hábo-

rú után ismerte meg. Egy másik interjúban pedig utaltak arra, hogy az élelme-sebbek átjárnak a horvát területre fát lopni.

A migráció és a határmentiség itt – szemben más határmenti térségekkel – nem összekapcsolódó fogalmak. A migráció irányai inkább Kanada, Anglia, Németország, Ausztrália felé mutatnak. A migráció oka minden esetben a megélhetés, a jobb életre való törekvés igénye. Ez csupán egy szűk réteg stratégiája, és a migrációs potenciál elsősorban néhány cigány családra jellemző. A diszkriminációtól mentes bánásmód és a „szép új világ ígérete” vonzza ezeket a családokat. Néhányuknak sikerült is megtelepedniük, de főként a 90-es évek elején emigrálóknak, mások visszajöttek: „*Csupa kendős ember volt ott. Szörnyű környéken laktunk, és nem mertem este kimenni a házból, akkor már inkább itt lakom, mint ott azokkal.*”⁵³

3.4. MEGÉLHETÉSI LEHETŐSÉGEK – INFORMÁLIS ÉS FORMÁLIS GAZDASÁG, KAPCSOLATI TŐKE ÉS MIGRÁCIÓ

A legszembetűnőbb változás a rendszerváltást követően a munkahelyet és megélhetést biztosító erőforrások teljes eltűnése volt. Míg a rendszerváltás előtt számos intézmény működött, addig mára egy Eperjespusztán tevékenykedő agrárvállalkozón és az önkormányzaton kívül nincs más munkalehetőség helyben. A rendszerváltás előtt fontos szerep jutott a környék nagyvállalatainak is (pl. Beremendi Cement- és Mészmű, nagyharsányi kőbánya, villányi Mezőgép stb.), melyek mára vagy megszűntek, vagy nem alkalmaznak oldiakat. A térszprivatizáció során négy mezőgazdasági kft. alakult, de alig alkalmaznak állandó munkaerőt.⁵⁴ Ha igen, akkor sem oldiakat, ráadásul úgy sejtjük, hogy épp a 2000-es évek végén zajlott (zajlik) egy újabb külső földtulajdonosi koncentrációs folyamat, melyből az oldi tulajdonosok nagy valószínűséggel vesztesen fognak kikerülni. A regisztrált őstermelők aránya – talán épp e koncentrációs folyamattal is összefüggésben – 5 év alatt 60%-kal csökkent. Ma 25 oldinak van regisztrációs száma (azaz ennyien vesznek fel földalapú támogatást), de nagyon úgy tűnik, hogy csak egy részük gazdálkodik maga a földjén. Az önkormányzat egyetlen alkalmazottja ugyan oldi születésű, de már nem ott él. A közmunkaprogramban ottjártunkkor két embert foglalkoztatott az önkormányzat.

⁵³ Egy oldi nő beszámolójából, aki férjével egy londoni próbálkozásakor, egy külvárosi gettóban lakott (1036).

⁵⁴ „A térszben 460 tag volt, most talán négyfelé vált ez a térsz, és foglalkoztat negyedannyi embert.” (19110)

13. táblázat: Az oldi infrastruktúra a rendszerváltás előtt és ma

Intézmény típusok	Rendszerváltás előtt	Rendszerváltás után (jelen)
Saját	Tanács	Önkormányzat
	Élelmiszerbolt	Élelmiszerbolt
		Mozgó ABC
	Italbolt	Italbolt
	Kultúrotthon	Kultúrház
	Könyvtár	Könyvtár
	Általános iskola	
		Játszótér
	Orvosi rendelő	Orvosi szoba
	Zöldségtermesztő Szakszövetkezet (Eperjespusztán és Tórokszállás is)	
	Magán halkereskedő	
		Cigány Kisebbségi Önkormányzat
Fiók		Polgárórság
		Nyugdíjas Egyesület
	Református gyülekezet	Református gyülekezet (Templom, paplaktól kiképzett diákszálló)
	Katolikus gyülekezet	Katolikus gyülekezet (Caritas-ház)
		Evangeliumi Pünkösdi Közösség
		Országos Cigány Misszió
		Képviselő (egy oldi)
	Tejcsarnok	
	Zöldáru felvásárló	
	Baromfi és tojás felvásárló	
Egyéb	Kesztyű üzem (Hunor Siklósi Gyárának telephelye)	
	Posta	Mobilposta
	Beremend és Vidéke Takarékszövetkezet Fiókja	Provident
		Gyermekotthon (3 oldi)
	Jóbarát Mezőgazdasági Termelőszövetkezet	Határszél Kft (részben már Belvárdgyula tul.) (28 alkalmazott, néhány oldi)
	Baromfifeldolgozó	Szabó és Társa Kft (8 alkalmazott, néhány oldi)
		Somberek Kft. (nincs oldi)
		Drávaszabolcsi Rt. (néhány oldi)
		Agrár magánvállalkozás (Eperjespuszta) (csak napszám)
		Belvárdgyula Kft
	BCM (Beremend)	DDC, Carmeuse (egy oldi)
	Villányi Borkombinát	Villányi borászatok (csak napszám)
	Sellyei Vízgazdálkodási Vállalat	Elcoteq – Pécs (egy oldi)

14. táblázat: A faluközösség és a tipikus elosztási formák

Önkormányzat	Források	Célcsoportok	
		Formális	Informális
Formális	állami normatívák	érintettek	
	közmunka	nagyon kevesen a munkanélküliek	klientúra építés
	segély – nincs rá forrás	nagyon kevesen	–
	adó (súly, SZJA, iparüzési, ingatlan) kevés	önkormányzat költségei	–
	fejlesztési források: nincsenek	–	–
	pályázatok: kistérségbeli egyenlőtlenségek		
	önkormányzati vagyongazdálkodás	csak a falu (a puszták kimaradnak)	„érdemesek” (temetési segély, fakitermelési engedély)
Informális	lobbizással szerzett előnyök (transzlokális)	–	érdekcsoportok Old feje fölött (baranyai agrárvállalkozók)
	lobbi képtelenségből fakadó hátrányok	mindenki elszenvedi	–
	külső tőkebevonás (PPP)	az egész falu	kivételezett csoportok pm., helyi elit
	piaci szereplő jogtalan előnyhöz juttatása (tender, közbeszerzés)		
Illegális	közjavak magánkézre játsása	fakitermelési engedélyek	klientúra
Civilek, egyház	katolikus Caritas Alsószentmártonból	szegények segítése	szegények segítése
	presbiterek	csak a református közösségen belül	helyi nem roma elit szimbolikus támogatása

A biztos havi jövedelmet adó munkahelyek tehát mára szinte teljes egészében megszűntek. Az addig a gazdaság szereplőinek főként kooperáción alapuló kapcsolatai átalakultak vetélkedéssé, mely gyakran informális vagy illegális. A formális és informális megélhetési stratégiák persze már a Kádár-korszakban meg-
rögzültek itt (téesz, szakcsoport, iparendelő, gmk, fusi, gebin, maszekolás – már a hetvenes években is ezeket kombinálta Oldon mindenki, aki tudta), akkor azonban a versenynek csak burkolt formái léteztek, és a státuszok (az alacsonyak is) rögzítettek voltak. A rendszerváltás előtti időkben az oldiak többsége mező-
gazdasági munkából élt, többségük a hetvenes évek közepétől az Egyházasbányai központtal működő Jóbarát Mezőgazdasági Termelőszövetkezet tagja vagy alkalmazottja volt. Akik nem itt dolgoztak, vagy ki akarták egészíteni a jövedelmüket,

azok a saját földiás kertészetükben megtermelt árut vitték el a siklósi vagy pécsi piacra, kiváltottak valamilyen ipart, háztájiztak, piacoztak, saját földet műveltek. Manapság csak néhány család foglalkozik „kicsiben” ehhez hasonló tevékenységgel, mely éppen csak, vagy nem is fedezi a felmerülő költségeiket, s a piacozó, földiázó gazdák is keverik a legális és fél/illegális gazdálkodási formákat. Jellemző, hogy a normális megélhetési lehetőségeket a jövedelemszerzési technikák kombinációjával, illetve formális és informális elemek keverésével helyettesítik, melynek kísérő eleme a kapcsolati tőke és a migráció. Mivel azonban ezek a javak is nagyon szűkösek, egyre élesebb verseny tapasztalható a napszámos csapatba való bekerüléstől az iskoláztatáson át egészen a földtulajdon megszerzéséig.

A szakszövetkezet 1989-ben, a téesz 1995-ben felbomlott, és ezzel sok család egzisztenciális biztonsága megroppant. A cigányok elvesztették munkahelyüket, megélhetési lehetőségeiket, és szinte mindannyian segélyekre szorulnak, csak néhányan érték meg az öregségi nyugdíjat. A munka világában jelentkező diszkrimináció, aluliskolázottság és a területi hátrány következtében az oldi cigány népesség úgy boldogul, ahogy tud. Az állandó szociális segély mellett némelyikük részt vehet a közmunka programban, de emellett sok esetben kísérő elem a feketemunka, apróbb lopások (idény jellegű ú.n. tesco-lopások, „facsinálás”, tyúklópás, füstölőfosztogatás stb.), kölcsön. A falusi közösségen belüli tipikus elosztási formákat a 14. táblázatban összegeztük.

A kölcsönösségnek számos formájával találkoztunk Oldon. Szó volt már az uzsora- és a Provident-hitelről. A helyiek között ugyan nem esett szó a szocpolról, de korábbi kutatásainkból tudjuk, hogy a szocpolos lakásépítések kapcsán is számos vállalkozói visszaélés történt. A kölcsönösség informális alakzatai közé tartozik a pénzkölcsönzés. Az alábbi táblákból jól látszik, hogy ez meglehetősen gyakori Oldon. A kölcsönösség (lásd 15-17. táblázat) mikroszerkezete azt mutatja, hogy van egy réteg (8 háztartás), amely egyszerre kerül kölcsönadói és -vevői szerepbe (ez kölcsönös kisegítés funkcióját láthatja el, az ad épp kenyérre, tüzezőre, akinek van, de következő héten magának is kölcsönt kell kérnie). Valamivel többen (11 háztartás) rendre kölcsönre szorulnak, de maguk nem képesek kölcsönözni, míg egy szűkebb csoport (5 háztartás) rendszeresen ad kölcsön. Ezek mind különböző bizalmi kötelékeket jelentenek. Az interjúkból az is világos, hogy az első és a második típusba többnyire a helyi cigányok tartoznak, míg a harmadikba néhány nem cigány háztartás.

15. táblázat: Adtak-e kölcsön pénzt az utóbbi időben valakinek?

	N	%
Igen	16	38
Nem	19	45
Nem derül ki	7	17
Összesen	42	100

Forrás: Háztartási ívek

16. táblázat: Kértek-e kölcsön pénzt az utóbbi időben valakitől?

	N	%
Igen	20	48
Nem	14	33
Nem derül ki	8	19
Összesen	42	100

Forrás: Háztartási ívek

17. táblázat: Pénz kölcsönadása és kölcsönkérés együtt (emlékek száma, csak az érvényes esetekkel)

	Szokott kérni	Nem szokott kérni	Összesen
Szokott adni	8	5	13
Nem szokott adni	11	7	18
Összesen	19	12	31

Forrás: Háztartási ívek

A nem anyagi segítségnyújtásnak más mindennapi formái is honosak a kis közösségben (élelmiszerkölcsönzés és élelmiszeradás, gyermekekre, jószágokra vigyázás, mezőgazdasági munkákba való besegítés), bár ezek egyre inkább viszszaeszközölőben vannak. A régi oldi cigányok igyekeznek állandó kapcsolatot kialakítani egy-egy nem cigány gazdával, azonban ez elsősorban az élelmiszeradományra, ügyintézésre, esetleg fuvarra szorítkozik, a gyermekekre, jószágokra, portákra egymás között vigyáznak, ha egyáltalán. Egészen más a helyzet a pusztán: a jelenleg a pusztákon élők inkább egymásra szorulnak, azonban az ott található nagyobb értékek (termények, gépek, ingatlanok) miatt sokszor nem az egymásra utaltság, hanem inkább az elkülönülés egy sajátos formája dominál, pl. több esetben véredek őrizték a kinti javakat.

A napszám, mely korábban igen jól működő foglalkoztatási forma volt, mára egyre szűkülő munkaerőpiac, mert a „munkaközvetítők” egyre drágábban szállítják az oldiakat a közeli Villány szőlészeteibe napszámra, és nagy szükség van a „protekcióna” is. 2009-ben 30-40 ember járt rendszeresen a faluból villányi borászokhoz napszámra, a napszám 3500 Ft volt. Emellett csigázással (1kg 60-70 Ft), bodzaszedéssel (1 kg 30 Ft) lehet nagyon csekély összegeket keresni. A törvények szigorítása miatt már valamivel kevesebb a lehetőség a feketén alkalmazásra, és találkoztunk olyan oldival is, aki annyi pénzért nem hajlandó egész nap a forráságban dolgozni vagy „futni”.

Az ingázó létforma kevésbé jellemző Oldra, csupán néhány lakos dolgozik más városban, faluban. A pécsi Elcoteq cég korábban több oldit szállított busszal Pécsre, szalagmunkára, a gazdasági válság következtében fellépő leépítések és a munkaerő-kölcsönző cégek határozott idejű szerződése miatt azonban 2009-ben

csupán egy helybéli dolgozott a gyárban (ő viszont magasabb beosztásban). Az ingázást ellehetetleníti, hogy tömegközlekedéssel lényegében sehová sem lehet bejárni dolgozni Oldról. Az Oldra betérő busz nem igazodik a munkaidőkhöz, így az oldiaknak esélyük sincs, hogy személyautó híján távolabbi településre járjanak dolgozni. A migrációs potenciál így igen alacsony a faluban, csak az előbbieken említett esetekben van jelen, és a külföldre költözés is csak a korábbi néhány esetben érhető tetten. A rossz tömegközlekedés és az elszigeteltség csökkentésére kialakultak a magánfuvarok informális körei, az erre specializálódott fuvarosok. A tarifák a kereslet-kínálat egyenlőtlensége miatt relatíve magasak: Siklós 1000 Ft, Pécs 2000-2500 Ft.

18. táblázat: *Jövedelmek forrása*

	Rendszeres jövedelmek	Alkalmi jövedelmek	Nem pénzbeli
Formális piaci	ELCOTEQ szűk magánvállalkozói jöv. földbérlet őstermelés	napszám szocpol	
Formális állami	közalkalmazás nyugdíjszerű segély házi ápolás	szubvenció	ruhaosztás (egyház) ebédosztás (egyház)
Informális piaci	cseléd udvaros fuvaros vállalkozói jövedelem feketepiacozás	napszám piacozás szocpol építkezések piacosítása	háztájizás
Informális állami	emelt családi pótlék az arra „érdemeseknek” jogtalan rokkantosítás kényszerített gyámságba vétél kényszerített gondnokság alá helyezettetés hamis életjátszói kapcsolat	fakitermelési engedély állatok, hal eladása	az információs egyenlőtlenségből származó előnyök/hátrányok
Illegális	bejelentetlen munka	apró lopások helyi uzsorás a múltban csempészet a múltban orgazdaság csempészet, lopás	

A bolt az önkormányzaté, a boltos harkányi, forgalma igen szerény, havi fél millió Ft. A forgalom több mint felét az élvezeti cikkek adják. A bolttal a mozgó ABC konkurál, ahol 10 Ft-tal olcsóbb a tej. A két helyen a vásárolt termékek aránya azonos. A havi nagybevásárlásokat szinte mindenki a siklósi Pennyben vagy Tescóban bonyolítja – busszal, saját gépkocsival vagy fuvarossal.

A helyi erdők sem adnak munkát, egyfelől mert részben a Duna-Dráva Nemzeti Parkhoz tartoznak, ami vállalkozóval gazdálkodik, másfelől mert nem is folyik erdőgazdálkodás az áttekinthetetlen tulajdonviszonyok miatt. A helyi erdők a kárpótlással, illetve a térszerek felszámolásával kerültek magántulajdonba, sokszor 1-1 erdő 10-20 tulajdonos kezén van, mégpedig úgy, hogy többük nem is tud róla. Ezek az erdők – különösen a határország megszűnése óta – szabad prédái az apróbb és a nagybani, szervezett bűnbandák által elkövetett falopásoknak. A művelt erdőkben még működik a legális ágfagyűjtés, azaz a vágás után a helyiek jelképes összeget befizetnek, és összegyűjthetik, elszállíthatják az ágfát. Oldon nem ebből jön össze a tüzelő... A „facsinálás” a fűtési szezonban mindennapos: ki kerékpárral, ki számmárral, ki lovas kocsin – egyszóval nagyon sok család arra kényszerül, hogy lopja a fát. A polgármester – miután rendre elkapták a rendőrök az oldiakat, és azok tetemes pénzbírságot gyűjtöttek össze, illetve egyet közülük be is zártak – saját nádasában és berkesében adott ki fakitermelési engedélyt a szerinte leginkább rászorulóknak. Hasonló engedélyekkel ruház fel a község tulajdonában álló berkesekre is néhány embert: az engedélyeket „rotálja”. 2009 tavaszán OKJ-s képzés keretében fakitermelési tanfolyamot végzett több oldi munkanélküli, majdnem minden háztartásban van Stihl-fűrész. (Nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy a képzés lényegében „követni” tudja csak a brutális és szakszerűtlen illegális fakitermelést – legalább rendesen vágják ki a fákat...)

Az orvvadászat a határsávban meglehetősen veszélyes, ezért aki teheti, mert van saját szántóföldje, a vadkárta hivatkozva lép be a vadásztársaságba, és így teszi legálissá a vadak kilövését. Ez elsősorban a tehetősebbek kiváltsága, de vadászni ennél többen járnak. A délszláv háború következtében jelentős fegyver-arsenált gyűjtöttek össze az oldiak, melyet többnyire illegálisan tárolnak és használnak. Nem egy házban láttunk valamilyen fegyvert. Ennél elterjedtebb a halászat, amely részben legálisan történik a környékbéli halastavakban, részben illegálisan a Dráván és a környező vizeken. A fogott halakat a faluban árulják is, 50-100 Ft-tal olcsóbban kilóját, mint a Tescóban.

Vannak bonyolultabb, szövevényesebb megélhetési formák is: az egyik pusztán egy idős embert a nyugdíjáért „ápol” egy alszószentmártoni asszony, s „kitartott” nővel is találkoztunk. Ezek nem általánosak, az azonban igen, hogy a nagyszülők nyugdíja roppantul felértékelődött azokban a családokban, ahol a gyerekek már egyáltalán nem tudnak dolgozni, és az unokák iskolába járnak. Nem ritka, hogy a nagyszülői nyugdíj az egyetlen biztos alapja a háromgenerációs családnak.

A faluban több támogató szervezet is működik, melyek a megélhetéssel kapcsolatos mindennapi problémákat igyekeznek enyhíteni. Lévé, hogy a faluban csak református templom van, a katolikus gyülekezethez Tiszi, az alsószentmártoni pap jár át. A falusiak szeretik őt, tekintélye van közöttük, mert évente több alkalommal rendez ruhaosztást, és 6-8 családnak biztosít meleg ételt minden hétköznap, melyet saját autójával ő szállít ki az oldiaknak. A szintén a Tiszi által szervezett Caritas-házban heti egy alkalommal játszóház működik a gyerekek számára.

A református gyülekezetnek van önálló temploma, melynek használaton kívüli parókiáját felújították, mivel azonban csak néhány tagja van a gyülekezetnek, helyben lakó pap jó ideje nincs, a parókiát alkalmi diákszallóként működtetik (egy éjszaka ára 850 Ft). A szintén ebben az épületben működő könyvtár, bár csekély állománnyal rendelkezik, mégis az egyetlen színtere a művelődésnek Oldon.

A faluban képviselteti magát a pünkösdisták gyülekezete is – igaz, ilyen hívó a faluban csak három van – méghozzá házi segítségnyújtás formájában. Ezt a szerepet egy helyi asszony vállalta magára a falu érdekében (bár a vallást nem gyakorolja), aki az Evangéliumi Pünkösdi Közösség Országos Cigány Missziójának alkalmazottjaként a faluban 13 cigány család gondozását látja el. Egy pécsi pékség ad hetente egyszer kenyeret, zsemlét. Férje épp ott jártunkkor állt be havi 15.000 forintért társadalmi gondozónak, 3-5 emberhez mehet naponta 20-20 percet dolgozni. A gondozóasszony korábbi kapcsolatainak köszönhetően kéthetente járnak ki Pécsről jogi segínyt szolgáltatni a rászorulóknak. Az önkormányzat is támogatja az asszony tevékenységét, közmunkásokat ajánl fel a gondozottak körül felmerülő nehezebb fizikai munkák ellátására.⁵⁵

A faluban található egy gyermekotthon, mely fogyatékos gyerekekkel is foglalkozik, és kollégiumi ellátást is biztosít a bentlakók számára – a gyermekotthon három oldi asszonyt alkalmaz (egy szakácsot és két pedagógust).

A faluban 1994 óta Cigány Kisebbségi Önkormányzat is működik öt taggal (2010 ősze óta négyel), de sok változást még nem hoztak az oldi cigányok életében, mert kevés pénzzel gazdálkodnak, és nem igen akarnak más szomszédos település kisebbségi önkormányzatával összefogni nagyobb pályázatok elnyeré-

⁵⁵ Az asszony kezdeményezésére rövid időre az SZDSZ is megjelent a faluban, alapszervezete alapítottak. „Én csak úgy tudtam itt SZDSZ-es lenni, hogyha összeszedtem tagokat, én vagyok itt a helyi elnök. Ez úgy működik, hogyha megvan az nem tudom hány tag, csak akkor tudunk megalakulni. Lehet, hogy valamit vártak és azért léptek be, az emberek nagyon nem tudják, mi az, hogy politika, mondjuk én sem, de szóval nekem ígéretet tettek, léptek be, az emberek nagyon nem tudják, mi az, hogy politika, mondjuk én sem, de szóval nekem ígéretet tettek, hogy engem támogatnak, és majd zsinórban jönnek a segélycsomagok. Ez nem tiúk. Tegnap említettem, hogy volt itt Gulyás József személyesen, és én megmondtam, hogy a politikát rátok bízom, engem a karitatív része érdekel, és hogyha ti fogtok minket támogatni, megígérem, hogy mi is fogunk titeket. Na most az ígéret meg volt innen is, onnan is. Én betartottam, ők nem.” (1033)

séért. Alkalmi irodájuk a kocsmában egyik helyiségében van. Az ex-CKÖ elnök, aki jelenleg is tag, így látja a problémát: „A CKÖ-n belül is, csak én verem magam, a többinek jó így. (...) Ők egy rohadt pályázatot nem adnak be semmire.” (1921) Cigány többségű a tavaly megalakult önkéntes polgárőrség, melynek feladata az éjszakai járőrözés, a tulajdon védelme. Az önkormányzat biztosít nekik melegedőt, és fényvisszaverő mellényeket, zseblámpákat is kaptak. A körzeti megbízott így jellemzi a polgárőrséget: „Őket inkább az érdekli, főleg Oldon és környékén, ugye az alsószentmártoniak biciklivel járnak át lopni, kukoricát, szőlőt, szilvát, meg amit lehet, hogy milyen eszközöket tudnának használni. Leginkább hogyan tudnák őket elnáspángolni. A polgármester régi vágású úriember, tehát ő is olyan, hogy jól oda kell vágni kétszer és akkor harmadszor nem jönnek. Hát mi ezt a módszert nem szorgalmazzuk. (...) Ők tényleg viszik magukkal a nagy kést, a macsétát, meg a bézbőlűtőt, bár én megtiltottam nekik, de hát nem tilthattam meg nekik, felnőtt emberek, azt visznek magukkal, amit akarnak.” (19100)

Kulturális élet a hétköznapokban szinte egyáltalán nincs. A kultúrház is csak évi néhány alkalommal ad otthont valamilyen nagyobb mulatságnak. Nőnapon azonban a polgármester a falu összes asszonyát felkeresi, és a március 15-ét is együtt ünnepli a faluközösség. A közösségi élet főként a kocsmában, a fiatalbakkban a játszótéren zajlik. Az idősebbek alapítottak egy nyugdíjas egyesületet, aminek azonban mindenféle kifogással, de nincs cigány tagja.

Old jelenlegi polgármesterével készített interjúból kiderül, hogy a problémák már „házon belül”, önkormányzati szinten jelentkeznek. „A falukat az viszi el, hogy nem az odavaló emberek, hanem ilyen kis faluknál legalábbis nem az odavaló emberek kerülnek a testületekbe, meg a polgármesterségekbe se. Itt hogyha a P⁵⁶ nem lenne, hát, így is vívódom velük. Majdnem olyan mintha kegyet gyakorolnának, ha eljönnek testületire. Olyan mintha az ember két oldalon állna.” A polgármester mindenben a helyettesére támaszkodik, a többi tag tulajdonképpen csak a tiszteletdíj miatt vesz részt a testületben. Mindent megszavaznak, véleményük igazán nincs. A polgármester hivatalba lépésekor megszüntette az önkormányzati segélyezést, mondván, ne legyen mínuszos a kassza. A közösség összetartására, a helyi élet felpezsdítésére sem fordít sok gondot, mint mondja: „Én nem tartok bált, tudom, hogy kéne, csak sajnálom rá a pénzt. (...) Meg holnapután már nincs értelm.” A vele készült interjúból az is világosan látszik, hogy nem elhivatottságból, hanem egy személyes ügy rendezése miatt pályázott a polgármesteri székre. Később rázódott csak bele valamennyire a szerepbe.

Old tagja az 52 települést összefogó Síklósi Többcélú Kistérségi Társulásnak. A Társulás állami döntésre jött létre, és célja, hogy a területfejlesztés és a közszolgáltatások területén, a kistérségen belül a forrásokat optimálisan és célszerűen

⁵⁶ Itt az alpolgármester személyére utal.

elossza a települések között. A Társulás több fejlesztési irányt határozott meg, ennek kivitelezése még folyamatban van. A Társulás mindennapi ügymenetét az önálló munkaszervezet végzi, ez a kapcsolattartó a helyi önkormányzatokkal. Az oldi önkormányzat is ezzel a szervvel tartja a kapcsolatot. A Munkaszervezet egyik munkatársával készített interjúból kiderül, hogy Old nemigen pályázik önmaga, hanem, lévén aprófalú, inkább Egyházasharaszttal vagy Siklósnagyfalúval összefogva jelentkezik. Ennek oka lehet az is, hogy lakosságszámtól függ a szavazati súly, így Old csekély létszámával egymaga igen kevés voksal bír. A rangsorban csak úgy tud előrelépni, ha szövetkezik egy másik településsel, és nyertes pályázat esetén megegyezés szerint a pénzt az egyik település kapja, mert szétosztva nem lenne elég semmire. Eddig az egyetlen sikeres pályázat a közmunkaprogramban való részvétel elnyerése volt. Bár nyertek már pénzt a pusztákra vezető utak felújítására is, mindezidáig változás nem igazán történt – a felújításra szánt pénzek nem értek el Oldra. Egy korábbi, az Egyházasharaszttal működő iskola igazgatójával készült interjúból kiderült, hogy Old pályázhatott volna tanoda működtetésére, de nem éltek a lehetőséggel, pedig a feltétel mindössze annyi volt, hogy nem működhet önkormányzati épületben. Kisebb törekvések látszanak az oldi önkormányzat részéről, hogy javítsanak a helyzeten, de sajnos egy újonnan ültetett örökzöld sor a temető szélén kevés lesz ehhez.

4. ÖSSZEGZÉS

Az Oldon élő néhány száz ember mindennapi életét az intézmények szinte teljes hiánya és a munkalehetőségek szűkössége miatt elsősorban informális kapcsolatok szervezik. Ha azt a kérdést tesszük fel magunknak, hogy egy nap mekkora erőfeszítést kell egy-egy oldinak tennie ahhoz, hogy este megint a saját portáján hajthassa le a fejét, akkor – leszámítva azt a néhány családot, amelyik gazdálkodásból megél – azt mondhatjuk, minden nap küzdelem a betevőért. Nagyon úgy néz ki, hogy a falu egy több évtizedes ciklus vége felé jár: korábbi református lakossága lassacskán elfogy, helyét a hetvenes években betelepített cigány családok leszármazottai és az elmúlt 20 évben beköltöző, többségében úgyszintén cigány családok töltik be. Helyi értelmiség nincs, helyi elitről is igen nehéz beszélni, hiszen a jobb módú gazdálkodók nem pozicionálják magukat helyben. Tényleges elitpozíciót két ember, a polgármester és az egyházasharaszti-i iskola Oldon élő igazgatója tölt be: ők tartják többé-kevésbé egybe – körülményeikhez és képességeikhez mérten – az oldi felnőtteket és gyermekeket. A falunak papja, lelkipásztora nincs: a református egyház a múlt tehetetlenségi nyomatéka folytán működik még; a katolikus pap pedig a szomszédos Alsószentmártonból a mindennapi betevőt biztosítja a legjobban rászorulóknak. A pünkösdisták gyülekezet

három tagja hasonló missziót tölt be. A falusi agrárvállalkozók a nap nagy részét nem a faluban töltik, és ügyeik-piacaik sem a faluhoz kötik őket, sőt, cégeiket sem a faluban jegyezték be. A két pusztai gazdálkodó lakói a falut a szükséges adminisztrációs kötelezettségeken túl nem „használgák” semmire (mert nem tudnák), még a járható utak sem a falu felé vezetnek a pusztákról. A közös jószágok felett az erdő és a legelő esetében a polgármester saját informális logikája szerint rendelkezik: az erdőtisztítási engedélyeket az „arra érdemes” cigány családok egyfajta rotációban kapják tőle (ezek a tüzelő fogytán szaporodnak), az illegális fakitermelést és a lopott fával való kereskedést pedig, amennyire lehet, nem veszi észre. A néhány községi épület többsége üresen áll – a könyvtár ugyan épp működött, amikor ott kutattunk, de hasonló informális szabályok szerint látogathatták a helyi cigány gyermekek.

A helyben élő és a lakosság többségét alkotó cigányokat még lazábban szövi egybe az „oldiságnak” a helyi elit által diktált diskurzusa. Ebben a diskurzusban a cigányok mennyiségi szempontból elismert „győztesek”, ezt a tőkét azonban nem tudják arra felhasználni, hogy saját kultúrájuk és politikáik képére formálják a helyi közösséget. S noha többségben vannak a faluban, ők sem tudják elsődlegesen ebbe a térbe pozicionálni magukat, hiszen gyermekeiket Egyházasharaszttal kell járatniuk, napszámba nem a helyi és a pusztai agrárvállalkozókhoz, hanem a villányi borászokhoz mennek. Néhányan a régi minták szerint udvarosként, cselédként dolgozhatnak egy-egy nem cigány családnál, de helyben lényegében semmilyen munka nincs, a mobilitás fajlagos költsége pedig a rossz tömegközlekedés és a kevés személyautó miatt kifejezetten drága – akinek nincs autója, az a helyi „fuvarosok” meglehetősen borsos árú szolgáltatásaira szorul. A néhány mobilabb család (értsd, 10-20 éves rozoga személygépkocsikkal rendelkeznek) az informalitás és az illegalitás kistérségi tereiben (Alsószentmárton, Siklósnagyfalú, Beremend, Harkány stb.) mozog, és mindennel kereskedik, amivel csak tud. A korlátozott mobilitás és a pénzszűke miatt Old könnyű prédája az uzsorának, ami ciklikusan meg is jelenik.

Ez a sok „kis játszmából” álló mindennapi küzdelem és a rokonsági kapcsolatok bonyolult hálózata az, ami elsődlegesen egyben tartja valamelyest a falut, s noha a szívességi kapcsolatok már jó ideje nem kölcsönösek, mégis a szolidaritás, a szokás, a félelem és a szükség tovább működteti őket. Olyan csepp a falu, hogy mindenki szem előtt van benne.

Mindazonáltal a hol a mélyben marad, hol a felszínre törő mikroszerkezeti feszültségek az oldi közösségiséget, szomszédságot csak nagyon szerény mértékben képesek újratermelni. A demográfiai szerkezet megbillenése (nagyon sok idős nyugdíjas asszony, nagyon sok igen fiatal, több gyerekes szegény család), a helyi gazdák és agrárvállalkozók fokozatos kiszorulása, az értelmiség és az intézmények megszűnése olyan terheket ró a rokonsági és informális hálózatokra,

amelyek lassacskán képtelenné teszik a falut a helyiség, a szomszédság reprodukciójára.

E sajátos szerkezetben a szimbolikus hatalom még mindig a református kisebbség kezében van: ők azonban már csak arra képesek, hogy a falu történetiségét és dicső múltjának emlékezetét fenntartsák. Ebben egyébként társra találnak a hetvenes évek óta ott élő cigány családokban, akik maguk is úgy élik meg, hogy volt egy olyan korszaka Oldnak, amelyben ők boldogulhattak, s környezetük sem volt elutasító velük. E közös múltnak természetesen sajátos belső hierarchiája van: a nem cigány lakosság még ebből sem oszt meg mindent a cigányokkal.

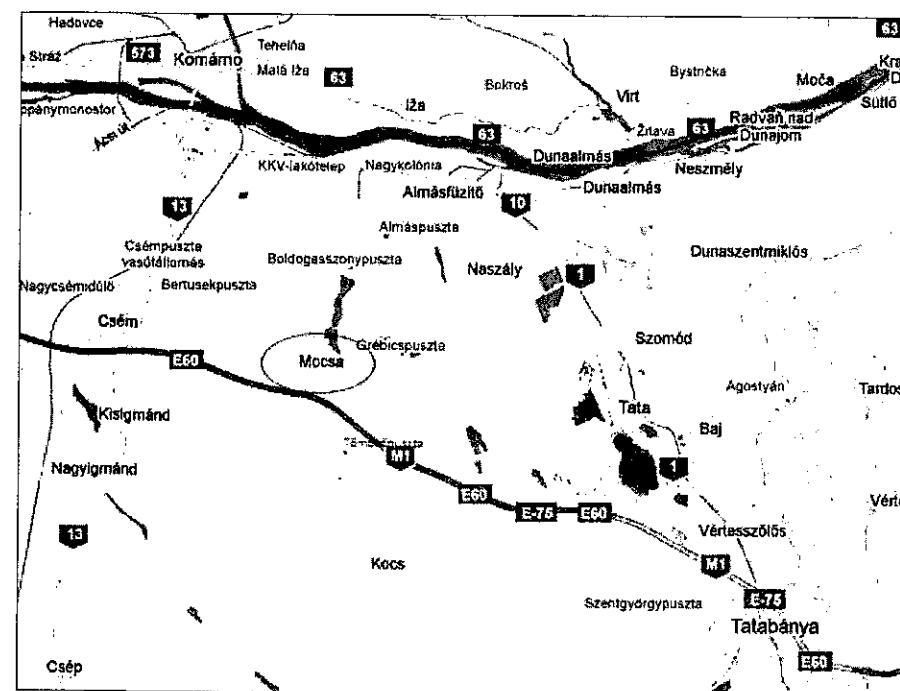
4.2. MOCSA

VIDRA ZSUZSANNA

1. A KISTÉRSÉG BEMUTATÁSA

1.1. KOMÁROM VÁRMEGYE, KOMÁROM-ESZTERGOM MEGYE, KOMÁROM-BÁBOLNA KISTÉRSÉG

Mocsa Komárom-Esztergom megyében, a Komárom-Bábolna kistérségben fekvő, közel 2300 fős település. A település közigazgatásilag a Komárom vármegyei Gesztesi járáshoz tartozott, majd 1951-től a Komárom megyei (1990-től: Komárom-Esztergom megyei) Komáromi járás része lett.

Forrás: google.maps

Megjegyzés: Tömörpuszta nem szerepel a térképeken, mi helyeztük el.

A térséget – a mai Komárom-Esztergom megyét – gazdasági aktivitás szempontjából történetileg kialakult északi, Duna menti iparvidékre és a döntően élelmi-szerfeldolgozó-iparral rendelkező déli, mezőgazdasági területekre oszthatjuk.

A térség az ország egyik jelentős ipari központjává fejlődött a 19. század folyamán. A kedvező közlekedési, földrajzi adottságoknak köszönhetően (Duna, a főváros közelsége, a Bécs-Győr-Budapest útvonal, szénbányák közelsége) meghatározó iparága a gyáripar lett, illetve kialakultak a később is fontos egyéb területek, az építőanyagipar,⁵⁷ élelmiszeripar, textil-⁵⁸ és bőripar, faipar, vas- és fémipar. A vidék a szocializmus időszakában is kiemelt jelentőségű ipari központ maradt, a történetileg kialakult iparszerkezetet a tervgazdálkodás idején sem változtatták meg. Fontos maradt a szénbányászatra alapuló nehézipar és energia-termelés, amit kiegészített a bauxit-feldolgozás,⁵⁹ illetve továbbra is jelentős volt a kőolaj-finomítás.⁶⁰ Komáromban a könnyűipar fontos szerepet töltött be: a városban foglalkoztatottak egyharmada valamely textil- vagy élelmiszeripari cégnél dolgozott, s a lenfonógyár a város egyik legfontosabb üzemének számított. A munkaerőhiány fokozatos növekedése miatt az 1970-es években megszületett a csehszlovák-magyar munkaerő-kooperációs megállapodás, melynek keretében a lengyárba hosszú évtizedeken keresztül 100-150 szlovákiai nő járt dolgozni, míg a magyar oldalról 70-80 férfi járt a komáromi hajógyárba (Sikos – Tiner 2007).

A fokozott iparfejlesztésnek köszönhetően felgyorsult a térség urbanizációja, számos település kapott városi rangot (Tata, Tatabánya, Dorog, Oroszlány). A nyolcvanas években a megye lakosságának 57%-a városban élt. A térség aktív korú lakosságának döntő része az iparban dolgozott (1949-ben a munkavállalók több mint fele, és a szocializmus időszakában mindvégig az országos átlag felett volt az ipari foglalkoztatottak száma), és a falvak lakói számára is az ipar jelentette a megélhetési forrást (Neiger 1985).

A második világháborút követően a megye mezőgazdasági területének közel felét felosztották, 1949-re 11 ezer személy kapott földterületet. 1948-ban megindult a térsésítés, 1956-ra közel 60 térsés működött, ezeknek fele feloszlott a forradalom idején. Az újraindult térsésítés eredményeként 90 termelőszövetkezet jött létre, ezzel egyidejűleg a korábbi (1949) 40%-os mezőgazdasági kereső arány 21%-ra csökkent (1962). Az 1980-as évek közepén a megyében 27 mezőgazdasági és egy halászati szövetkezet, illetve három mezőgazdasági kombinát és három állami gazdaság működött (Neiger 1985).

⁵⁷ A térségben mészkő, márga dolomit, agyag állt nagymennyiségben rendelkezésre.

⁵⁸ 1901-ben alakult a selyemfonógyár, 1904-ben a lenfonógyár (Sikos – Tiner 2007).

⁵⁹ Többek között az Almásfüzitői Timföldgyár.

⁶⁰ Pl. a Komáromi Kőolajipari Vállalat.

1.2. A TÉRSÉG GAZDASÁGÁNAK LEÉPÜLÉSE – AZ 1990-ES ÉVEK⁶¹

Komárom-Esztergom megye, ezen belül a Komáromi kistérség igen előnyös helyen fekszik: közúti, vízi, vasúti közlekedési csomópont egyaránt található itt. A rendszerváltás időszakában e közlekedési tényezők részben veszítettek jelentőségükből. A hajóforgalom lecsökkent, a Duna közlekedésben játszott szerepe háttérbe szorult, bizonyos vélemények szerint azért, mert Komárom nem lépett idejében, nem fejlesztette a kikötőt. Az elmúlt években Gönyűn nagy logisztikai központ építésébe kezdtek. A nemzetközi vasúti forgalom fokozatosan épült le az 1990-es években. Korábban a térségen keresztül áthaladt a Lengyelországba és Csehországba irányuló teherforgalom. A közúti összeköttetés ugyanakkor megfelelő, a megyét átszeli a Budapestet és Bécset összekötő régi 1-es út, az autópálya pedig 7 kilométerre fut Komáromtól.

A térség iparát és mezőgazdaságát egyaránt megrázta a rendszerváltás, a nagy szocialista üzemeket a KGST piacok megszűnésekor leépítették.

A Komáromi Kőolajipari Vállalatnál, mely később a MOL része lett, 1984-ben megszűnt a kőolaj feldolgozása.⁶² Almásfüzitőn – ahol 1907-től működött kőolaj-feldolgozó üzem – 2002 óta a MOL tulajdonában lévő MOL-LUB Kft. végzi a kenőanyagok és adalékok gyártását.⁶³ A timföldgyárat, amely 1950-től termelt és az 1980-as években az ország timföld termelésének a felét adta, 1997-ben bezárták.

A mezőgazdaság és élelmiszeripar is jelentős átalakuláson ment át. A térségben a rendszerváltást megelőző időszakban tíznél több térsés és három mezőgazdasági nagyvállalat, a Bábolnai Állami Gazdaság, a Komáromi Mezőgazdasági Kombinát és az IKR Közös Vállalat⁶⁴ működött. A térség legjelentősebb mezőgazdasági cégei a Bábolnai Állami Gazdaság utódszervezeteiként jöttek létre.⁶⁵

A környékbeli térsészek fokozatosan szétesetek, a volt szövetkezeti vagyoni jellemzően egy-egy, a korábbi menedzsmenthez kötődő vállalkozó kezébe került,

⁶¹ A rendszerváltást követő gazdasági átalakulásról a Komárom-Esztergom megyei Munkaügyi Központ komáromi kirendeltségének vezetőjétől kaptunk átfogó áttekintést.

⁶² http://www.mol.hu/hu/a_molrol/tarsasagunkrol/tortenetunk/tortenet_i_attekintes/7. Letöltve: 2012. augusztus 29.

⁶³ <http://www.petroleum.hu/oilngasinhungary.pdf>. Letöltve: 2012. augusztus 29.

⁶⁴ Az IKR Termelésfejlesztési és Kereskedelmi Zrt. 1973-ban alakult, ahol Dr. Burgert Róbert, a Bábolnai Állami Gazdaság vezetője indította útjára az iparszerű állattenyésztési rendszereket, és vezette be a CPS-t (*Corn Production System*), azt a növénytermelési rendszert, amely az iparszerű szervezethez hasonlított. A CPS Közös Vállalat neve 1975-ben IKR Közös Vállalattá magyarosodott.

Lásd http://www.ikr.eu/ikr_cegtortenet.php. Letöltve: 2012. augusztus 29.

⁶⁵ IKR Zrt., Bábolnai Takarmányipari Kft. (1992) – ezt a céget 2010-ben felszámolták, lásd http://hirosindex.hu/regio/kecskemet/babolnai_takarmanyipar_elkelt_gallfood-uzletresz_lezarult_vagyoneidas –, Bábolnai Baromfitenyésztő Farm Kft. (2004), Bábolna Környezetbiológiai Központ Kft., Bábolnai Nemzeti Ménesbirtok (2001). (Sikos – Tiner 2007). Komáromban a Komáromi Mezőgazdasági és Szolgáltató Rt., illetve a SOLUM Mezőgazdasági, Ipari és Kereskedelmi Rt. működik.

aki kivásárolta a tagok tulajdonát. Szövetkezeti formában már csak néhány helyen működik agrárvállalkozás, minimális foglalkoztatottal. Az egyéni, családi gazdaságok súlya elenyésző, falvanként két-három kisüzem a jellemző. A kistérségben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 2003-ra 6%-ra csökkent, és drasztikus volt az egyéni gazdálkodók számának csökkenése is: az 1995-ös 8300-ról 2006-ra alig több mint egy évtized alatt, lényegében a felére, 4300-ra zsugorodott ez a szám (Sikos – Tiner 2007).

A térségben megszűnt számos hús-, bor-, cukor- stb. feldolgozó is. Ácson cukorgyár működött, melyet 1995-ben privatizáltak, majd Magyar Cukor Rt. néven összevontak négy másik cukorgyárral, ám az új gazdasági szervezetet 2000. december 31-i hatállyal megszüntették. A településén barnamezős beruházásként ipari parkot hoztak létre, amely azonban a túl magas költségek miatt nem működik. A komáromi sörgyár (Amstel Sörgyár) 1983-ban alapították; 1991-ben és 1994-ben a Heineken felvásárolta a gyár részvényeit,⁶⁶ majd a termelést máshová helyezték, és a komáromi gyárat a 2000-es évek elején bezárták.⁶⁷ Az 1904 óta működő lengyár Hungaro-Len Kft. néven ma is üzemel. A komáromi malomipari vállalat, a Hungaromill győri és komáromi gyáregységei egyesültek 2003-ban.

1. táblázat: Gazdasági aktivitás a Komáromi kistérségben és Komárom városában 1980 és 2001 között (fő)

Terület, igazgatási rang	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
Komáromi kistérség				
1980	20 357	-	7 909	14 395
1990	19 003	335	9 450	12 262
2001	17 590	1 128	11 984	10 644
Komárom				
1980	9 379	-	3 876	6 663
1990	9 053	151	4 602	5 726
2001	8 613	503	5 671	4 829

Forrás: A népesség gazdasági aktivitása www.ksh.hu – népszámlálás, területi adatok

A gazdasági szerkezetváltás eredményeképp a kistérségben a munkanélküliség mértéke 1993-94-ben volt legnagyobb (1. táblázat). Ekkor zajlott a gyárbezárások zöme, így ezekben az években több mint 3000 munkanélkülit regisztráltak a kistérségben. A munkanélküliség kezelésének egyik fő eszköze ebben az időszakban a munkaerő-kölcsönzés lett. A munkaügyi központ a dinamikus fejlődő

⁶⁶ http://www.heinekenhungaria.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=18&Itemid=47. Letöltve: 2012. augusztus 29.

⁶⁷ Sopronban és Martfűn folyt tovább a sörgyártás. http://www.nyme.hu/fileadmin/dokumentumok/ktk/TDK/Letoltheto_dolgozatok/2005/TDK_05_MustK2.pdf. Letöltve: 2012. augusztus 29.

Tatabányára, Székesfehérvárra és Győrbe közvetített munkaerőt a folyamatos munkaerőhiánnyal küszködő multinacionális cégek számára. A döntően elektronikai összeszerelő munkára főként nőket alkalmaztak, a férfiak egy része az esztergomi Suzuki gyárban talált munkát.

1.3. A KILÁBALÁS JELEI – A 2000-ES ÉVEK

A kistérség gazdasági fellendülését az 1999-ben megnyitott komáromi ipari park indította el, melyet az egykori szovjet laktanya gyakorlóterén alakítottak ki. A fellendülés nyitánya a Nokia megjelenéséhez köthető; a multinacionális cég a jó közlekedési feltételek, a képzett munkaerő és az ipari tradíciók miatt döntött a város mellett. 2006 végére egy mobil telefongyártó-klaszter alakult ki a Nokia mellett,⁶⁸ az ipari parkban dolgozók száma öt év alatt 15 ezerre nőtt. A munkaerő bázisát a korábban a szomszédos nagyvárosokba elvándorolt munkások biztosították. Ebben az időszakban már munkaerőhiány is fellépett, a város és a térség munkaerő-feleslegét felszívta a 80-90%-ban betanított munkásokat alkalmazó ipari park. A dolgozók 50 kilométeres körzetből járnak be, távolabbról annak ellenére sem, hogy pl. az alföldi területeken is erőfeszítéseket tettek toborzásra. Ezzel szemben a határ túloldaláról, Szlovákiából közel 6000 dolgozó jelent meg az ipari parkban. A szlovákiai munkavállalók tömeges beáramlását a két ország 2004-es EU csatlakozása tette lehetővé. Az ezt megelőző időszakban külön egyezményben rögzítették a munkavállalás feltételeit és a létszámot, aminek következtében igen bonyolult és nehézkes volt a szlovák állampolgárok magyarországi alkalmazása.

A 2008-ban kezdődő világgazdasági válság súlyosan érintette a térséget. Korábban a Közép-dunántúli régió egész területén a Komáromi kistérség volt a legjobb helyzetben, a 4,4%-os munkanélküliségi ráta (2008) országosan is nagyon alacsonynak számított. 2009-re 10% körülre emelkedett ez az arány – bár még ekkor sem volt sokkal rosszabb, mint a megyei vagy az országos átlag (Tata 9,4%, Tatabánya 9,6%). 2008 októberében 960, a következő időszakban (2009 októberében) 2200 volt a munkanélküliek száma; a válság hatására az ipari parkból folyamatosan küldték el az embereket.⁶⁹ A munkaügyi központ nem rendelkezik hivatalos adatokkal arról, hogy a 15 ezer emberből pontosan hány embert érintett a leépítés,⁷⁰ becslésük szerint 6000 dolgozót bocsátottak el. A Nokiában a

⁶⁸ További külföldi cégek települtek be: Perlos (finn) 2000, Foxconn (tajvani) 2003, Sunarrow (japán) 2003, Hansaprint (finn) 2004, RR Donnelley (USA) 2004, LK Product (finn) 2005, Savcor (finn), Mirae (koreai), Stora Enso (finn) 2006. (Sikos-Tiner 2007).

⁶⁹ Először a szlovákiai munkavállalókat küldték el, bár ez a jogszabályok és az EU-s törvények miatt nyíltan nem lehetséges. A cég az utaztatási távolság, illetve az utazás költségei alapján döntötte el, hogy kiket bocsát el.

⁷⁰ A cégeknek csupán csoportos létszámléptetés esetén van adatszolgáltatási kötelezettsége a munkaügyi központok felé. A munkaerő-kölcsönző cégeknek azonban egyáltalán nem kell jelentést tenniük a munkaerő

dolgozói létszám szezonális és válságból fakadó ingadozása mellett is folyamatos maradt a termelés, több beszállító cég azonban bezárásra kényszerült.

2. DEMOGRÁFIA ÉS TELEPÜLÉSTÖRTÉNET

2.1. NÉPESSÉGSZÁM ALAKULÁSA

A történeti statisztikai adatokat tekintve szembevetendő a település lakosság számának viszonylagos stabilitása az elmúlt másfél-két évszázadban (2. táblázat).

2. táblázat: Mocsá népességének alakulása 1785 és 1990 között (lakónépesség)

Év	Abszolút szám ⁷¹	1785=100%	magyar nemzetiségű
1785 ⁷²	2 542	100,00	-
1828	2 137	84,5	-
1850 ⁷³	2 618	103,0	-
1857	2 659	106,0	-
1869	2 888	113,6	-
1880	3 256	128,1	3103
1890	3 091	121,6	3076
1900	3 107	122,2	3098
1910	2 981	117,3	2965
1920	3 259	128,2	3247
1930	3 277	128,9	3270
1941	3 332	130,7	3307
1949	2 881	113,3	2881
1960 ⁷⁴	2 980	117,2	2976
1970	2 862	112,6	-
1980	2 594	102,0	2592
1990	2 367	93,1	2359

Forrás: Történeti Helységnévtár

A legutóbbi népszámlálás adatai szerint Mocsá lakossága valamelyest tovább csökkent a korábbi évtizedekhez képest.

változásáról, az ipari parkban dolgozó 15 ezer ember közel felét pedig ilyen cégeken keresztül alkalmazták. A munkaügyi központ a kirendeltségeken megjelenő munkanélküliek száma alapján tudja megbecsülni az elbocsátások nagyságrendjét.

⁷¹ Az 1785–1941. évi adatok tartalmazzák az 1949-ben Ács községhez átcsatolt Kiscsémpuszta, Újmajor, Öregcsémpuszta adatait is.

⁷² Tömörddel együtt.

⁷³ Mocsá (2507) + Mocsá-Csém (82) + (Mocsá-Tömörd 111).

⁷⁴ Az 1986-ban Komáromhoz csatolt Vargatanyával együtt.

3. táblázat: Mocsá, Boldogasszonypuszta és Tömördpuszták népességének és lakásainak száma 2001-ben*

A helység városrészei, a helységhez tartozó településrészek jellege és megnevezése	A népszámlálási lakónépesség (fő)	A lakások száma	A településrész távolsága a központi belterület centrumától (km)
Központi belterület	2 124	763	
Külterület			
Boldogasszonypuszta	81	26	5,0
Tömördpuszták	69	30	4,0

* 2001. február 1-jén, a 2008. január 1-jei közigazgatási állapot szerint

Forrás: www.ksh.hu – helységnévtár

A falu népességszáma a 19. század közepétől jószerivel folyamatosan emelkedett. A növekedést a második világháború vetette vissza radikálisan, majd újabb növekedés figyelhető meg az 1970-es évekig, attól kezdve azonban csökken a lakosság (2. táblázat). A lakónépesség 1990 és 2001 között közel 100 fővel csökkent. Mindeközben a két puszták népességének száma 1913 és 1960 között jelentősen nőtt, majd radikálisan csökkent (3. táblázat). Elmondható tehát, hogy a falu népességszáma a rendszerváltást követő két évtizedben újra stabilizálódott. A falu lakosságát ugyanakkor lassú öregedés jellemzi; míg 1990-ben 100 fiatalra 100,2, addig 2001-ben már 124,8 idős jutott.⁷⁵ A faluba irányuló migráció hozzájárul a népesség számának viszonylagos stabilitásához. A falu vezetésének beszámolója alapján⁷⁶ a kilencvenes években több család is érkezett a faluba a közeli városokból, Tatárról, Tatabányáról.

2.2. MOCSÁ TÖRTÉNETE – RÉGMÚLT

A következőkben röviden megemlítiük Mocsá régmúlt történetéből néhány, a falu jelenkori emlékezete szempontjából jelentős momentumot, amelyek között az egyik legfontosabb a katolikusok és reformátusok lélekszámának alakulása (református kontra katolikus falu képe), illetve a faluhoz tartozó puszták tulajdoni és gazdálkodási viszonyainak helyzete (katolikus érseki/papi birtok, cseléd kontra önálló birtokos gazdák református faluja).

Mocsá a török megszállás idején, 1543-ban teljesen elpusztult és elnéptelenedett, az összeírások tanúsága szerint azonban 1580 körül már 25 adófizető élt a faluban. 1622-ben említik a legjelentősebb református betelepülést, 1650-ben pedig már megépítették a falu református templomát. A katolikus lakosság száma

⁷⁵ TEIR KSH TSTAR.

⁷⁶ Forrás: interjúk az előterepzés során a polgármesterrel és a jegyzővel, 2008. július és 2009. május.

is lassan növekedni kezd, és 1700-ban létrejön a katolikus plébánia, 1756-ban pedig megépül a templom⁷⁷ (Balogh-Bárdos 1993).

A 17. században reformátusok által újraneépített faluban a reformátusok és katolikusok aránya a 19. század közepére kiegyenlítőddött, a 20. század fordulójára óta a katolikusok kerültek többségbe (4. táblázat).

4. táblázat: Mocsá népessége felekezetek szerint 1848–2001 (az egyes felekezetekhez tartozók száma, fő)

	Római katolikus	Görög katolikus	Refor- mátus	Evan- gélikus	Unitárius	Izraelita	Lakosság
1848*	1330	3	1337	-	-	7	2677
1930**	2113	1	1154	34	3	18	2929
2001***	1205	6	845	6	-	-	2274

*Balogh-Bárdos 1993., **1930 Népszámlálás, ***2001-es népszámlálás

Mocsá történetének egyik meghatározó mozzanata az 1903-as tűzvész, amelyben szinte az egész falu leégett. Ekkor semmisült meg a katolikus templom is, amit azonban hamar, két év alatt újjáépítettek a Vasary Kolos esztergomi hercegprímás által gyűjtött adományokból. A két világháború között a falu közösségi élete igen jelentős volt, működött Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet, római katolikus és református dalárda, Gazdakör, Iparosok Társasköre, Polgári Lövészegyesület, Önkéntes Tűzoltó Egyesület (1889 óta), Stefánia Szövetség (közegészségügyi), Legényegylet (KALOT), Leányegylet (KALÁSZ), valamint színjátszó körök is jelen voltak a falu életében (Gútai 1989). A község határában az 1920-as évek közepén végzett tagosítás és parcellázás után tizenhárom ún. farmtanya épült, a Berczeli, Bereznai, Bondor, Hartmann, Hörömpüli, Kiss, Király, Lunczer, Roboz, Semsei, Varga és a két Karsai tanya (Balogh – Bárdos 1993).

2.3. MOCSA 1945 UTÁN

A második világháborúban a falut nagy veszteségek érték, mivel az orosz-német frontvonal itt húzódott. A komáromi híd és a MOLAJ vállalat közelsége stratégiai fontossá tette ezt a térséget.

⁷⁷ 1715-ben a birtokos hercegprímás betiltotta a református istentiszteletet, feloszlatta az egyházközséget, amely csak 1782-től, a Türelmi Rendeletet követően működhetett újra (Balogh-Bárdos 1993). A református emlékezet szerint ebben a korszakban a szomszédos református falvakba jártak a mocsaiak istentiszteletre: Naszályba, Szönybe és Kocsra (V. J.). A faluban egykor – az elbeszélések szerint – a központi részeket (Kis utca, Óreg utca, Templomköz) reformátusok lakták. A később betelepült katolikusok a külsőbb utcákban laktak, pl. a Győri utcában. Mivel a katolikusok ezekben az időkben a papi birtokokra, a pusztákra jártak ki dolgozni, azért költöztették őket a faluba, hogy a katolikus templomot a közösségnek lehessen ajándékozni, amit addig a reformátusok használtak, ahogy erre a falu mai egyik prominens református lakosa is utal: „A katolikus templom a mi templomunk volt!”

1945. március 28-án, Virágvasárnap találat érte a református templomot, amely kigyullad, és porig égett. Az istentiszteletet évekig az iskolában tartották. A református templomot 1953-ban, a közösség kezdeményezésére kezdték el építeni. Felfogadtak egy kőművest, akit a reformátusok évekig „körbeetterek” és szállásoltak a faluban. A templom néhány év alatt elkészült, de mivel egy betemetett pincére épült (eredetileg kocsmáépület állt ott), egyszer csak megrogyott az épület, így vaskapcsokkal kellett összefogni, hogy össze ne dőljön. A stílusában oda nem illő, kifejezetten a szocialista építészet jeleit magán viselő betontornyot az 1980-as években építették.⁷⁸

A földosztáskor 220 házhelyet osztottak ki 400-600 négyszögöles parcellákkal, így jött létre a Dózsa, Petőfi, Jókai, Kossuth, Arany János utca (Gútai 1989).

1959-ben alakult meg a Búzakalász Termelőszövetkezet 546 taggal. Fő tevékenysége a gabonatermesztés volt, ezen kívül sertéstelep üzemelt itt, illetve tápkeveréssel is foglalkoztak. Melléküzemággént az 1970-1980-as években kavicsbányászatot folytattak, amit tatai, tatabányai vállalatoknak értékesítettek, de a mocsai kavics az autópálya-építések során is fontos szerepet játszott. Ezen túlmenően fuvarozással, műtrágya-csomagolással, fröccsöntéssel is elkezdett foglalkozni a térség. Összességében a mocsai térség legsikeresebb ágazatnak a fuvarozás bizonyult. Az 1980-as években 30 alkalmazott dolgozott ennél az ágazatnál, míg az állattenyésztésben 50-60 ember.

Nem önálló közigazgatási egység, hanem Mocsá belterületéhez tartozik az Újtelep; ahogy azt neve is jelzi, ez a falurész a többihez képest jóval később, az 1930-as években épült. A házak minőségét és nagyságát lényegében az határozta meg, hogy az uradalomnak építettek zsellérházakat: kis, vályogból készült egyszobás épületeket. A faluhoz tartozik még közigazgatásilag két pusztá, Boldogasszonypuszta és Tömördpusztá.⁷⁹

3. KINT ÉS BENT

3.1. KÖZPONT ÉS PERIFÉRIÁK: AZ ELIT ÉS AZ INTÉZMÉNYEK SZEREPE A PERIFÉRIÁK LÉTREJÖTTÉBEN ÉS FENNTARTÁSÁBAN

A politikai, gazdasági és intézményi környezetet olyan kizárásos technikák, illetve mechanizmusok jellemzik, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy egy mégoly szerencsés helyzetben lévő településen is, mint Mocsá (ipari parkok közelsége, aktív mezőgazdasági gazdálkodás, átjárható országhatár, alacsony munkanélküliségi ráta stb.), kialakuljanak különféle perifériák és félperifériák. Az önkormány-

⁷⁸ Presbíterek elbeszélése alapján, előterep, 2008. július.

⁷⁹ A két pusztáról részletes elemzést a 4.2. fejezetben olvashatunk.

zat nyíltan megfogalmazott célja, hogy csak azokon segítsen, „akik arra érdeme-
sek”. Úgy tűnik, a Boldogasszonypusztán és Tömördpusztán élők, illetve Mocsa
belső periferiáján, az Újtelepen lakók nem esnek bele ebbe a morális kategóriá-
ba: hátrány éri őket a közszolgáltatások terén, kárt szenvednek a privatizációs és
gazdasági ügyletek miatt, kiszorulnak a lokális identitásban osztozók köréből,
nem jár hozzájuk pap stb. Az önkormányzati szándék más társadalmi erőkkal
összefonódva teremti meg a kiszorított helyzeteket.

Mocsának rengeteg előnyös adottsága van: szántóföldek, bányatavak, szőlők
stb. Az agrárprivatizáció nyomán azonban ezek a javak legtöbb esetben úgy ke-
rültek magántulajdonba, hogy abból a helybeliek semmiféle hasznot nem húzhat-
tak, sőt, sok esetben addigi megélhetésük is veszélybe került (boldogasszonypusztai
szőlők), vagy akár spekuláció áldozataivá is váltak (tömördpusztai szolgalmi utak
felvásárlása). A mezőgazdasági és egyéb nagyvállalkozók⁸⁰ jelenléte a környéken
mindenképpen ezt a tendenciát erősíti: a nagytőke nem nézi és nem látja a helyi
érdekeket. Ennek, a szőlők felvásárlásán túl, másik példája a polgármester által
felvázolt helyzet, amikor is az egyik nagyvállalkozó „bábokat” küldött előre, akik
bérbevettek jelentős földterületeket, és így elővásárlási jogot szereztek arra. A
helyi vállalkozók, gazdálkodók ennek következtében, ahogy azt maguk megfo-
galmazták, folyamatosan kiszorulnak, mivel egyre kevesebb bérelhető vagy meg-
vásárolható földterület marad.

A mocsai vállalkozók között a legjelentősebb a volt helyi técesz tag, V. J. Több-
féle üzleti érdekeltséggel (fuvarozási cég, kavicsbánya, szállodák, técesz) rendelke-
zik. A 90-es évek elején, a szövetkezeti átalakítás idején a Búzakalásznak 300-400
tulajdonosa volt. 2005-ben V.J. 50%-os áron vásárolta fel az eladósodott szövet-
kezet vagyonát és a tagok üzletrészét. A técesz a jogszabály által megfogalmazott
követelményeknek megfelelően a minimálisan szükséges hét taggal működik, ők
elsősorban családtagok, illetve néhány „külsős”. A polgármester elmesélése szerint
a técesz nem vesz fel újabb tagokat, azaz inkább „álszövetkezetnek” tekinthető.
Kihhasználva a szövetkezeti forma előnyeit, a Búzakalász TSZ családi vállalkozás-
ként üzemel, bár jó néhány embert alkalmaz is a faluból.

3.1.1. Belső félperiféria: Újtelep

Újtelep a szegények lakhelye volt, és ma is az. Az itt élők nehezmenyezik, hogy
a rossz anyagi helyzetük, lakóhelyük megváltoztatására tett kísérleteiket az ön-
kormányzat nem támogatja: „A polgármestert is tegezem, mert olyan fiatal. Min-
dentől elesünk, ami járna, azt sem adják meg. Polgármester nem ad. Hulljon a

⁸⁰ A helyiek elmondása szerint az egyik nagyvállalkozó L. T. milliárdos üzletember, aki kilencvenes évek elejé-
ről különféle befektetési ügyletekből szerezte vagyonát, és az utóbbi években agrárbefektetései is jelentősen
nőttek. A másik vállalkozó Cs. S. akinek az egyéb befektetései mellett ugyancsak jelentősek az agrár- és
élelmiszeripari tulajdonai.

férgese.” (0233) „*Már gyűjtöttünk aláírásokat is. És ígérték, hogy így lesz, meg úgy
lesz. De nem képesek megcsinálni. Másik utca rendben van. Erre a pár házra már
nem jutotta.*” (0234)

Újtelep stigmatizált helynek nevezhető, bár minden tekintetben jobb helyzet-
ben van, mint a puszták. Itt az önkormányzati „rosszakarat” nem párosul a
gazdasági érdekekből származó hátrányokkal.

3.1.2. Az oktatási intézmények és a „szegény gyerekek”

Mocsa oktatási intézményei – óvodája és iskolája is – igen kedvező helyzetben
vannak: az óvoda épületét egy ROP-os pályázatból kezdték el felújítani 2009
nyarán, az új iskolaépület pedig 2002-ben épült meg szintén pályázatból. Az
óvoda 100 fő befogadására alkalmas, jelenleg 92 gyerek jár oda, és ez az arány
nagyjából stabil. 85 és 92 között várható továbbra is az óvodás korúak száma,
tehát a óvodáztatás teljes körűnek mondható, nincs férőhelyhiány. Az iskola 183
fővel fejezte be a 2008/2009-es tanévet (6 gyerek költözés miatt ment el), 18
nyolcadikos ballagott, és 20 elsőst íratlak be a 2009/2010-es tanévre. Ez a létszám
állandónak mondható, tehát az iskolát és a települést nem fenyegetik létszám-
hiány miatt pénzügyi nehézségek vagy bezárás.

A mocsai oktatási intézményeknek nem kell jelentős számú társadalmi és
szociális hátrányokkal érkező gyerek problémájával szembesülniük. Az óvodában
23 HH-s és HHH-s⁸¹ gyerek van, zömük a pusztákon él rossz körülmények
között, és az iskolában is hasonló az arány. Az óvoda vezetőjének megítélése
szerint a bekerüléskor óriási a különbség a gyerekek között a pusztaiak hátrányá-
ra, ahol gyakorlatilag mindenki HH-s vagy HHH-s, amit igyekeznek egyéni
fejlesztéssel kompenzálni. A hiányzás nem jellemző, a gyerekeket behozzák rend-
szeresen – „*jobb is nekik, ha benn vannak az óvodában. Akár a szociális fejlődésü-
ket nézzük, akár a mentálisat, mindenképpen előnyös*” – mondta az óvodavezető.
Ugyanakkor az iskola igazgatónője szerint területileg nem behatárolható, hogy
zömmel honnan jönnek a problémásabb gyerekek, és nem érzékel különbséget
a pusztai gyerekek és a többiek között. Feltehető, hogy a korai, szocializációs
háttérre visszavezethető különbségeket a három év óvodai nevelés kompenzálja
annyira, hogy a nem helybeli igazgatónő már nem is látja ezeket a kezdetben
jelentősnek tűnő eltéréseket. Ugyanakkor az is lehet, hogy a helyinek számító,
bár jelenleg egy közeli faluban élő óvodavezető és a nem helyi kötődésű, másutt
lakó igazgatónő beágyazottsága közötti különbség magyarázza a pusztai gyere-
kekről alkotott véleményük eltérését.

A pusztai gyerekek azonban mégiscsak „mások” lesznek és maradnak, mivel
az utaztatásuk nincs kellőképpen megoldva, pusztaiságuk miatt már gyerekko-

⁸¹ Törvény szerint hátrányos helyzetűnek vagy halmozottan hátrányos helyzetűnek minősülő.

rukban hátrányok érik őket. Ezeket a gyerekeket korábban kísérő hozta be az óvodába, iskolába. Ez azonban a vezető óvónő szavai szerint „törvényellenes”, mivel a törvény csupán arra ad lehetőséget, hogy az önkormányzat települések között biztosítsa a gyerek kísért. A puszták azonban a település részei, így az itt élő gyerekekre nem vonatkozik ez a lehetőség. Mivel a szülők számára legtöbbször megoldhatatlan, hogy a gyerekekkel minden nap bejöjjenek busszal (pl. ha a szülő kíséri be a gyereket, visszafele két-három órát kellene várakoznia a buszra), többnyire a nagyobb testvér kíséri be a kicsiket. Ugyanakkor a törvény szerint bejárónak kell őket tekinteni a távolsági buszjárat használata miatt, annak ellenére, hogy közigazgatásilag a településhez tartoznak. A szülők panaszából az tűnik ki, az óvoda nem is törekszik ennek a problémának a megoldására, hanem még meg is nehezíti azt: *„Az is gond, hogy a gyerekeket be kell kísérni a busszal az óvodába, mert az óvónők nem hajlandók levenni őket a buszról, pedig semeddig nem tartana nekik. Elmenni még el lehet, de vissza nem jön busz, biciklivel nem lehet sokszor. Ha egy szülő vinné el egy-egy napon az összes gyereket, akkor háromszor kéne fordulnia.”* (0251)

Úgy tűnik, hogy sem az önkormányzat, sem az óvoda vagy az iskola pedagógusai nem érzékelték elég nagy problémának, hogy a gyerekeket nem kíséri senki a buszon. Sőt, kifejezetten a törvény betűjére hivatkozva, ami közigazgatási szabályozásokkal elkülöníti a pusztai gyerekeket, megfelelő jogalapot találnak, hogy távolságot tarthassanak fent a pusztaiakkal szemben.

3.1.3. A szimbolikus hatalom helyi fenntartói – a politikai és a gazdasági elit és az egyházak

A külső-belső, földrajzi és társadalmi perifériák fenntartását a helyi elit szimbolikusan is erősíti. Mocsa vegyes felekezetű, katolikus többségű falu. Hagyományait tekintve a két egyház hívei eltérő társadalmi csoportokat alkottak. A katolikusokkal szemben a református büszkeséget – legalábbis a református lelkész szerint – az önálló gazdálkodói tradíció alapozta meg: *„Mocsa mindig különálló paraszt falu volt, független gazdálkodók, nem volt uradalom, nem volt kastély, nem volt papi birtok.”* *„A református gyülekezetnek a tagjai, azok gazdák voltak régen is, az első vagy a második világháború előtt ugye a falu vezetését a legjobban adózó gazdák adták. Például azok általában sokszor presbiterek, vagy református gazdák voltak. Tehát hírhedten dolgozó-dolgos népek.”* (2006) Ebben a diskurzusban kiemelődik egy régi vallási ellentét: az önálló, maga ura református és a „cseléd-sorban” élő, a papoknak alárendelt katolikus.

Vallási ellentétekről ilyen formában ma már nem beszélhetünk, legfeljebb a hívekért folytatott „versengés” enyhébb változatáról: *„Tehát végül is elindult egy ilyen jó értelemben vett verseny. De ez nem baj. Amikor ők csinálják, akkor mi küldjük a gyerekeket. Ha nekünk van, akkor jönnek hozzánk.”* A helyi mentalitás-

ban fellelhető az öngondoskodás képességének és e képesség hiányának ellentéte a falusi reformátusokkal folytatott beszélgetések során vagy elbeszéléseikben. A falu mezőgazdasági vállalkozóinak jelentős része büszke református (presbiter, illetve aktív tagjai a közösségnek), akik családfájukat több száz évre vezetik vissza. Ez a református ethosz a vállalkozói szellemet támogatja és élteti. Megfigyelhető ugyanakkor egy ellentmondás az interjúalanyok elbeszélései és cselekedetei között. A vallási diskurzusban hangoztatott moralitást és etikusságot az interjúalanyok gazdasági cselekedeteikben nem minden esetben követik (pl. a tömörpusztaiakat kijátszó vállalkozó esete).⁸²

A mocsai szegények nem kerülnek sem a református, sem a katolikus egyház és azok képviselőinek látóterébe. A pusztaiak nehezményezik, hogy nem jár hozzájuk pap, bár annak előtte volt, aki kijárt. A katolikus plébános említést sem tesz a szegények problémáiról, a református lelkész a közép és alsó középosztály lecsúszó rétegeinek problémáival azonosul: *„Csak nyilván, nagyon sok esetben ott tartunk, hogy anyagi segítség kellene nagyon sok esetben. Vagy legalább kiegészítve. Mer' én hiába mondom, hogy 'Jaj, szeret az Isten, kezit csókolom.' Mer' ugye Gandhi, azér' az egy nagyon kedves ember volt, azt mondta, Isten, ha az éhezőknek megjelenne, kenyér formájában tenné. Tehát, hogy vannak gyakorlati okok. (...) A faluban egyre több nagycsaládos embernek van problémája. Hogy lakjon, mit csináljon. És szorgalmas emberekről is szó. (...) Tehát nem egyszerűen, jaj, most lumpen elemről van szó tehát. Hanem szorgalmas emberek, nem is hiszem, hogy fogyasztási hitelt vettek föl, egyszerűen a házukat befejezni. És ott állnak, hogy esetleg kilakoltatják őket. (...) Tehát nagyon értelmes, ésszerű emberek veszítik a munkájukat, minthogy ugye zárnak be a gyárak.”* (2006)

A falu kulturális emlékezetét a Mocsaiak Mocsaért Egyesület, illetve a Jobbik által szervezett Trianon-megemlékezés⁸³ tartja fenn. A faluvédő egyesületet egy idős helybeli pedagógus hozta létre, és a helyi elit működteti, a jobb módúak pedig adományaikkal támogatják. Ugyanakkor tevékenységei nem ismertek a falu lakossága számára, feltehetően azért, mert nem is igazán történnek az egyesülethez köthető események, miközben a helyi elit számára a szervezet referenciapontot jelent: mindenki említést tesz róla, mint Mocsa életében fontos szerepet betöltő kezdeményezésről. A Mocsaiak Mocsaért Egyesület egyetlen valóban látható funkciója az, hogy az önkormányzati választásokon jelöltet is állít: 2006-ban ezt olyan sikeresen tette, hogy jelöltje nyerte meg a választást, és lett négy évre polgármester.

Egy régi helyi káder jobbikos fiai szervezték azt a Trianon megemlékezést, amin a két egyház képviselője és a polgármester is részt vett. A katolikus pap így

⁸² Lásd 4.2. fejezetet.

⁸³ A helyi Jobbik aktivistái által szervezett Trianon megemlékezés a 2010. júniusi törvény előtti évben, a békeszerződés 89. évfordulóján kezdődött.

emlékezett erre vissza: „A református kollégával voltunk ott. (...) J. (a polgármester) is ott volt. De ott ám! Nem fél ám senkitül se! Hát végtére is mér kéne. (...) Cs. Jobbikos aktivista ült középen, mi meg két oldalt. Úgyhogy ahogy illik. Reverendában, mer' aszonták, hogy azt úgy illik. Szóval ezek mind egyrészt- egyrészt azért' azt is jelentik, hogy az emlékezés, meg maga a tisztelet.” (2910)

A jobbikos rendezvényen a lelkész és a pap szimbolikusan közrefogta a nyíltan kirekesztő és fasiszta eszméket terjesztő párt képviselőjét. Ugyanakkor a plébános fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a résztvevők nem voltak jobbikosok: „Nincs erről szó, még, hogy helyi szervezet, voltunk valami ötvenen. És abból, abból talán kettő vagy három van olyan, akik a Jobbiknak jobban szimpatizálnak.” Az általa használt diskurzus azonban, mind a megemlékezéshez kötődően, mind pedig más témákkal kapcsolatban nyíltan xenofób, ahogy arra a 3.3. fejezetben már utaltunk: „Biztos, hogy nem fogja sohasé átrajzolni a határokat, és most má' tele-szülték a románok Erdélyt, hát most má' nem gondolnák azt, hogy abból... Szétvá-logatják? Vagy mi lesz? (...) Nem, ebből semmi különösebben olyasmi nem volt, ami, ami bárkit bántó lett volna. Mer' a zsidók például nem szerepeltek benne, ami mostanában nagyon nagy tüske, mindenki szemébe. (...) Mer' azért' bocsánat, hát ahhoz, ahhoz most hogy melegeket összeadják, és akkor ráadásul most csak, hogy bocsánat, ide jön be két buzi, és azt mondja nekem, hogy adjam össze, akkor bele-lövök kettőt.” (2910)

A református lelkész részt vett ugyan a megemlékezésen, amivel legitimálta a diskurzív kirekesztés politikáját, saját narratívájában azonban nincsenek a fentiekhez hasonló elemek, és a megemlékezésről említést sem tett a vele folytatott beszélgetés során.

3.2. ETNICITÁS

Nemzetiség tekintetében Mocsa mindig is homogén magyar falunak volt tekintetű. A 2001-es népszámlálási adatok szerint a lakosság 99,3%-a, lényegében a teljes népesség magyar nemzetiségűnek vallotta magát, de a korábbi, több mint 100 évre visszamenő adatok is ezt mutatják.⁸⁴ Az egyéb nemzetiségként megjelenő lakosság lényegében elenyésző (német nemzetiségű 1880-ban 7, 1890-ben 13, 1990-ben 10, 1920-ban 7, 1930-ban 5, 1941-ben 5). Ezenkívül egy-egy szlovák és horvát nemzetiségű jelenik meg a statisztikában. Cigány nemzetiségként 1910-ben 5, majd 1941-ben 9 embert regisztráltak.

A roma etnicitás a jól ismert dichotomikus séma szerint merül fel mind az elit, mind a lakosság diskurzusaiban, ami azért is igen figyelemre méltó, mivel Mocsan lényegében nincsen magát nyíltan cigánynak valló ember. „A cigány lakosok száma kb. 50-100 fő, két csoportjuk van: (1) régi mocsaiak, integrálódtak,

a falu nem tekint rájuk cigányként, a faluban laknak, nem elkülönülten; (2) új betelepülők: a pusztán és az Újtelepen laknak.” (2000)

A helyi diskurzus létrehozta a kulturális „másik”-at, a múltban létező, mitologikus „cigányzenész” képét. A mocsaiak emlékezetében a helybeli cigányok jóra való emberek (voltak), akiket alig lehetett megkülönböztetni (földet műveltek, cselédkedtek, gyárban dolgoztak), vagy ha mégis, akkor ők rendes muzsikusként keresték a kenyerüket:

„Volt egy idősebb bácsi, Rudi bácsi, még ismertem őt, három primást nevelt a faluból. Murányi László, a Szemes Laci, nagyon nagy tehetséges cigányzenészek voltak. Vagy a Nyári Jancsi bácsi, ő annak például az egyik fia, szoktuk nézni a tévében, bögös, 15 évvel idősebb, mint én. (...) Ezeknek a leszármazottjaiból lett munkás-emberek. Két nagy szocialista nagyüzem volt a szomszédságban: a timföldgyár és a MOLAJ. Meg a Búzakalász téesz. Ugyanúgy, mint a parasztok, tisztességes szép házakat építettek a szüleim korosztályába tartozó munkásemberek.” (0210)

A pusztáknak, pontosabban Boldogasszonypusztának is megvan a maga kulturális „másik”-ja, az Erdélyből betelepülők, akiket le lehet „románózni” (pl. „hátam mögött mondták, hogy ne keveredjenek a román Edittel!” 0252) és ezáltal kialakítani és fenntartani egy távolságot. A „románok” azonban hamar közel kerültek, kialakultak a rokonsági kapcsolatok: „Nem értettek a szőlőhöz, cipőgyárban dolgoztak, segítettünk nekik. Nem volt konfliktus. Aztán rokonságba kerültek. Akkor meg pláne. Gazdaság nagyon felkarolta őket. Meg ők nem is igazán románok. Magyarok. Erdélyiek. Elvették tőlük Magyarországot. Befogadtuk, nem rossz emberek.” (0229)

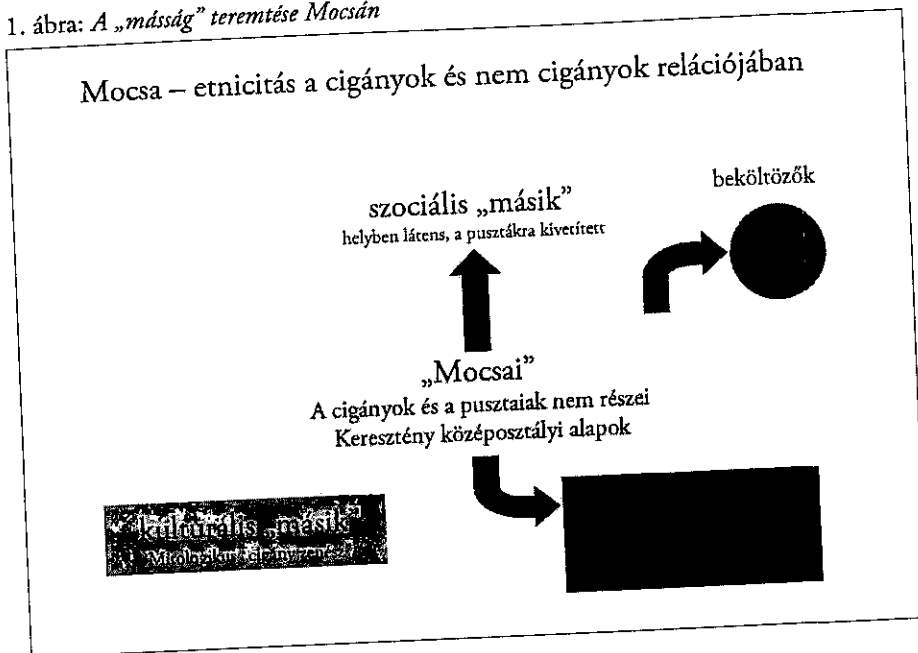
A morális „másik” megtestesülése a nem tősgyökeres, innen-onnan jövő idegen cigány, akivel szokás szerint baj van: „Elég sok cigány jött vidékről, és akkor mentek a balhék, és már nem volt jó a kocsmá hangulata – azóta a gyerekeik nem járnak oda. Mocsan nagyon rendes cigányok élnek, velük nincsen semmilyen probléma, a vidékről mulatni átjött cigányokkal volt probléma a diszkóban.” (0247)

A szociális „másik” kategóriája csak látenesen jelenik meg és nem elsősorban a cigányságra, hanem a pusztaiakra, illetve a „fél-marginális” újtelepiekre vonatkoztatva. A kategória etnikai tartalma azonban világosabb, ahogyan ezek a lokalitások megjelennek a beszédben etnicitás nélküli etnicitásként vagy fordított etnicizálásként: a közvélekedésben „cigányosnak” ítélt cselekvésekről úgy, mint pl. kisebb-nagyobb lopások, kijelentik, hogy azokat lumpenek és nem cigányok követik el: „A földeken, konyhakertek körül nincs kerítés, megdézsmálják a terményt. De most már mindent ellopnak. 'Megélhetési bűnözés'. Az Újtelepen tipikusabb, mert a társadalomnak ez a rétege lakik, akiknek soha nem volt munkájuk. Lumpen elemek. Nem cigányok, nem is laknak ott cigányok. Csak iskolázatlanok. Nyomor a köbön. Az utca végén ott volt a szemételepe az egész falunak, az ott lakók onnan

⁸⁴ Lásd Történeti Helységnevtár adatait fent.

böngésztek. A legtöbb járadékokból, segélyekből, alkalmi munkákból és 'szerzésekből' él." (0208)

1. ábra: A „másság” teremtése Mocsa

Mindezen kategóriákkal szemben a „mocsaiság” mint lokális etnicitás fogalmazódik meg. A cigányok csak, mint romantizált zenész cigányok, tehát nem valószínűségi helyi lakosok részei ennek a kategóriának, míg a pusztaiakat egyáltalán nem tekintik ide tartozónak. A „mocsaiság” egy keresztényi (katolikus és református) és (egy elképzelt vagy református múltbeli ethoszon) középosztályi alapokon nyugszik.

A roma etnicitás nyílt vállalása ebben a közegben nem igazán lehetséges. A külső identifikálás a romantikus cigányt, illetve a morálisan elítélendő cigányt jelöli ki. Aki teheti, inkább bujkál, rejtőzködik. Így válik „gyanússá” a megfigyelőnek a Romániából áttelepült zenész nagypapa története, akinek a hegedűjét a család a mai napig a falon kitéve őrzi. Az etnikai identitás felvillantásának egy másik példája az Újtelepen élő család (anya és két felnőtt gyereke), ahol az anya többször, több módon is kerülgette saját etnikai hátterét, jelezve, hogy a kérdés erősen foglalkoztatja őket: utaltak például a faluból elmenni kényszerült cigány származású óvónőre, a szomszédban beásul beszélő családra, illetve az őket körülvevő cigány-ellenességre.

3.3. ORSZÁGHATÁR

Mocsa nem határ menti település, de közel fekszik a magyar-szlovák határhoz (8 km) és Komáromhoz, ezért feltételeztük, hogy az államhatár szerepet játszik Mocsa és a mocsaiak életében.

Három fő tényező rajzolódott ki, amely meghatározó a határhoz való viszonyban. Az első a rokonsági kapcsolat, amely főként a boldogasszonypusztaiakat jellemzi; ide sok család érkezett a '30-as évek végén, '40-es évek elején a mai szlovákiai területről.⁸⁵ A második a szocializmus alatti „szűkös átjárási” lehetőség (szlovákiai munkások Komáromban, magyar munkások Révkomáromban, „árucsere”), s a harmadik a közelmúlt és a jelen időszaka, amikor a határ teljesen átjárhatóvá vált, és a határfogalom az euro szlovákiai bevezetésével még inkább felerősödött (szlovákiai bevásárlók a komáromi áruházakban, hipermarketekben).

A rokonsági kapcsolatok az elbeszélések alapján nagyon gyengék, nem, vagy csak néhány esetben jellemző, hogy tartanak a kapcsolatot, vagy akár csak látogatnak egymást: „Két éve jártunk Szlovákiában, lagziban férjem rokonságánál. De nem szoktunk átjárni. Messze van a határtól, jó háromnegyed út autóval.” (0225) „Még sose voltam (Szlovákiában), de egyszer majd még át kell mennem, mert az élettársam odaavalósi. Szlovák.” (0228) „Férjem egyszer volt rokonoknál, Csicsó községből származnak. Apja még ott született.” (0229) „Szlovákiai rokonok vannak, de nem nagyon látogatjuk egymást, mert nincs rá pénz, de ha összejön egy kicsi, átmegyünk.” (0235)

A gyenge kapcsolatok egyik nyilvánvaló oka, hogy a megkérdezettek szülei, nagyszülei származnak „odaátról”, és a rokonokkal a lezárt, illetve nehezen átjárható határok idején nem tudták ápolni a kapcsolatokat. A másik okot a mobilitás alacsony fokában kereshetjük. A pusztaiak (és a faluban lakó kevésbé jómódúak) keveset mozognak, ritkán járnak el lakóhelyükről, mivel a tömegközlekedés nehézkes, az autó pedig drága. Így legtöbbször csak akkor mozdulnak ki, ha a megélhetéshez és létfenntartáshoz erre szükség van (bevásárlás, iskola, orvos, munka).

A másik jellemző határ-viszonyulás a szocializmus időszakához kötődik. A mocsaiak nagy része emlékszik azokra az időkre, amikor átjártak vásárolni: „kimentünk rossz cipőben és hazajöttünk az új csizmában.” (0220) A határforgalom egyik generálója az a néhány tucat szlovákiai magyar nő volt, aki a lengyárban dolgozott Komáromban: „Amikor Évike picike volt, átjártunk. Atjártak dolgozni a lengyárba a szlovákok, akkor lehetett venni tőlük koronát. Meg voltak szorulva, nem volt magyar pénzük. Még kávéra sem volt. Hoztak kekszet, csokit, és adtunk

⁸⁵ A faluban és a másik pusztán alig-alig akad, aki szlovákiai felmenőkkel rendelkezne. Boldogasszonypusztára akkoriban (és később is) toboroztak munkásokat, így kerültek oda ezek a családok (bővebben lásd a 3.1. fejezetet).

érte szalámit például. Magyarok voltak. De nem lehetett hozni semmit, a banánt meg kellett enni a határon! De melegtőt, azt nem vették el. Cipőt nem lehetett egyáltalán. Nem reckírozunk, féltünk.” (0235) A határ menti bevásárló-forgalom a szigorú határzár ellenére működött, volt, aki „reckírozott”, volt, aki nem, de majdnem mindenki beszámolt arról, hogy jártak át és vettek ezt-azt.

A harmadik, jelenlegi időszak megfordította a határforgalmat. Szlovákiából járnak át bevásárolni Komáromba, és főleg azóta, amióta a szomszédos országban bevezették az eurót, és így az árfolyam miatt megéri a magyar oldalon elkölteni a pénzt.

A mocsaiak meghatározó hányada ugyanakkor nem jár át, sőt nagy részük a szocializmus bevásárló-turizmusának lealkonyulása óta egyáltalán nem volt a határ túloldalán. Az iskolásokat át szokták vinni a magyar színházba, de úgy tűnik, hogy a felnőtt lakosság kultúra-fogyasztási szokásaiban nem jelent meg a révkomáromi kulturális közeg mint könnyen elérhető lehetőség. A többségük Tatát említette, mint azt a helyet, ahova szórakozás céljából elmennek. Léteznek ugyan baráti szálak és ehhez kötődő látogatások, közös szórakozás a határ két oldalán, de ezek a barátságok jellemzően a szocializmus alatti közös munkaviszonyok (hajógyár, lengyár) idején keletkeztek.

Ez a fordított határhelyzet, összekapcsolódva a domináns politikai diskurzusokkal, kialakított néhány jellemző attitűdöt is. Az egyik a „szlovákgyűlölet”: „Szlovákiába nem megyek, mert utálok a tótokat!” (0216), illetve ennek finomabb formái: „A határközelség miatt Komárom zsúfolt lett a szlovákoktól, azóta oda ritkábban járunk. Inkább Tatán vásárolunk.” (0247) A másik a félelem, amely a szlovákok magyar-gyűlölet képzetéből táplálkozik: „Régebben sokszor jártak át Szlovákiába a szüleim. Most félünk egy kicsit. Anyukám nem akar elengedni, a tv-ben hallja a verekedéseket.” (0249) A határ megszűnte egy újabb, a félelmen és gyanakváson alapuló mentális határt hozott létre.

3.4. BOLDOGULÁS ÚTJAI: MIGRÁCIÓ, MEGÉLHETÉS, INFORMALITÁS

3.4.1. Migráció (elvándorlás, beköltözés)

Az elvándorlás az 1970-es években – főként az ipari központok felé áramlás következtében – jelentős volt, majd az 1980-as évekre nagymértékben visszaesett. Ugyanakkor az elvándorlás a rendszerváltást követő évtizedben igen alacsony volt, főként a szocializmus évtizedeit jellemző magas arányhoz viszonyítva (5. táblázat).

5. táblázat: Népmozgalom Mocsán

Lakónépesség 1970	Természetes szaporodás, ill. fogyás (-)	Élve születés	Halálozás	Vándorlási különbözet	Lakónépesség 1980
1970–1979					
2 818	138	463	325	-362	2 594
1980–1989					
2 594	-63	290	353	-164	2 367
1990–2001					
2 367	-84	261	345	-9	2 274

Forrás: Népszámlálások

A térség rövid bemutatása során utaltunk az iparnak a foglalkoztatásban betöltött jelentős súlyára. A statisztikák szerint (Neiger 1985) ez néha, pl. a Mocsával szomszédos Kocs esetében az ipari központokba való vándorlást is eredményezhette, akár a kétlakiság, akár a fokozatos elköltözés formájában (6. táblázat).

6. táblázat: A foglalkoztatottak ágazat szerint Mocsán 1960-ban és 2001-ben

	Mezőgazdaság		Ipar, építőipar		Szolgáltatás	
	fő	%	fő	%	fő	%
1960	1967	66%	675	22,7%	338*	11,3%
2001	243	28%	259	30%	365	42%

* Közlekedés, kereskedelem, egyéb

Forrás: Népszámlálás Mocsa – Összevont nemzeti gazdasági ág

Mocsa demográfiai adatait elemezve látható, hogy a falu lakossága hosszú évtizedekre, de még száz-kétszáz éves viszonylatban is igen stabilnak volt mondható, legalábbis ami Mocsa belterületét illeti. A közeli ipari központok, illetve a mezőgazdasági tevékenység megélhetést biztosított a helyieknek, így az elköltözés nem volt életbevágó szükséglet a falu lakosainak többsége számára. A puszták ugyanakkor migrációs szempontból (is) teljesen más mintázatot mutatnak, ezért azokat külön tárgyaljuk. (Lásd 4.2. fejezetet)

A Mocsa belterületén élők közül, akiknek felmenőik vagy maguk nem oda-valsóiak, jellemzően házasság útján kerültek a faluba, illetve régebbi vagy újabb beköltözők. A környék a házassági piac szempontjából, úgy tűnik, jól működött, sok férj és feleség érkezett a környező településekről a különböző generációkban, de főként az idős és középgeneráció esetében, míg a fiataloknál inkább vagy a házasság elmaradása, legalábbis későbbre tolódása (lásd háztartástípusok – többgenerációs együttélés, 8. táblázat), vagy az elköltözés jellemző.

A mocsai beköltözések kezdeteként a falu vezetése az 1980-1990-es éveket jelölte meg: ekkor családosul jöttek az új lakók Tatabányáról a tömbházakból és Tatáról a laktanyából. Újabb beköltözőként a faluba betelepülő cigány családokat, illetve a Tatán továbbszolgáló, és családjaikkal kitelepülő katonákat nevezte meg a polgármester, hozzátéve, hogy a betelepülőknek nem ad segílyt, „*csak annak, akin látom, hogy küzd*”. A beszélgetések során gyakran hallottunk a betelepülőkről, a velük kapcsolatos véleményekről, de többen voltak azok, akik számára a beköltözés fel sem merült, mint helyben létező jelenség, illerve probléma. Akik érzékelték, hogy van betelepülés a faluba, kiemelték, hogy igen sokan vannak az új beköltözők: „*Nagyon sokan jönnek ide, környező városokból, de még sokkal messzebből is. Vegyesen illeszkednek be: van aki könnyen, van aki sehogy.*” (0206) És annak ellenére, hogy Mocsára nem jellemző a nagyszámú betelepülő érkezése, a negatív megítélés itt is jelen van: „*Ez olyan falu volt, hogy jó falu. De aztán jöttek betelepültek, Tatából, akiket kitiltottak. Akkor romlott itt el az egész. Az Újtelepen, ahol, ők laknak, gyűttek ilyen mit mondjak... ilyen lókupecok, meg kutyavalaga... akkor az ilyenek elrontsák az egész falunkat a ... nem azon vannak, hogy csináljanak valamit.*” (0209) A jelenség amiatt is érdekes, hogy a jelentősebb vagy érzékeltetőbb beköltözés az Újtelepre és pusztákra történik, oda, ahol a belterületiek soha nem fordulnak meg, és akikkel ritkán vagy soha nem érintkeznek.

A beköltözők elbeszélései arról szólnak, hogy a zajos és fárasztó városi élet utáni nyugodt vidéki életet jöttek itt keresni, és legtöbbjük ezt, bevallása szerint, meg is találta. Érkeztek ide nyugdíjasok, akik a tatai tömbház után vágytak egy kertes házra és falusi miliőre, jöttek családok, akik úgy gondolták, hogy itt nyugodtabban élhetnek gyerekeikkel, míg a megfelelő szolgáltatásokat, köztük az iskolát, itt is ugyanolyan minőségben megkapják. A vidéki idill keresése mögött persze szerepet játszott, hogy itt könnyebben tudták a lakhatást biztosítani: olcsóbb a vételár, a fenntartás. Mocsai közelsége Tatához és Komáromhoz pedig lehetővé teszi az ingázást, akár munkavégzési, akár tanulási (pl. továbbtanulási) célból történik.

Az elvándorlás tekintetében ugyancsak a munkahely és az iskola a döntő. Az idősebb és középgeneráció esetében jellemző életpálya, hogy a helyben vagy a közelben dolgozó mocsaiak a szakképzés idejére elkerültek a faluból, majd az iskolát befejezve visszajöttek és itt folytatták az életüket. Az elvándorlók motivációit nem ismerjük igazán, az itt maradtak elbeszéléseiből azonban az rajzolódik ki, hogy a vándorlási célállomások leggyakrabban a közelben találhatók: Komárom, Tata, Tatabánya, Neszmély, Almásfüzitő stb., illetve Győr, Budapest. A közeli városokba ingázóknál a múlt rendszerben gyakorta felmerült, hogy beköltöznek a „tömbházba”, és ezzel feladják a „falusi életformát”, városi emberkévé válnak. Voltak, akik mentek, és voltak, akik maradtak. A mai fiatalabb

generáció továbbmegy, már nemcsak Pestre irányul a távolabbi migráció, hanem az ország mindazon területére, ahol megfelelő munkaalkalom kínálkozik, illetve külföldre is egyre többen mennek. Az elvándorló fiatalabbak között mindenképpen jellemző a magasán kvalifikáltak (egyetemet végzettek) migrációja. Ugyanakkor továbbra is vannak, akik szakképzettségük miatt telepednek le máshol.

3.4.2. Munkaerőpiac, foglalkoztatottság, megélhetés

A falu népességének gazdasági aktivitása – a foglalkoztatottak száma – jelentősen csökkent a rendszerváltást követő évtizedben (a foglalkoztatottak aránya a népességből 1990-ben 46%, 2001-ben 37% volt). Ennek egyik fő oka a munkahelyek megszűnése a térségben, amit jelez a munkanélküliek arányának növekedése is. A gazdasági válság időszakában tovább nőtt a munkanélküliek aránya: 2008-ban 98 volt a regisztrált munkanélküliek és 35 a 180 napnál régebben regisztrált munkanélküliek száma. A foglalkoztatottság csökkenésének másik oka, a falu demográfiai helyzetének változása. A korábbi évtizedekhez képest a nyugdíjasok és egyéb járulékból élők (inaktív keresők) aránya nőtt, míg az eltartottaké, köztük elsősorban a gyerekeké, csökkent.

A válság nyomán a 2009-es évben is tovább emelkedett a munkanélküliek aránya. A jegyző beszámolója alapján⁸⁶ számuk ekkorra elérte a 100 főt, mivel a legtöbb embert foglalkoztató ipari parkból folyamatosan bocsátották el a munkásokat. Ugyanakkor a mocsai munkanélküliség mértéke messze alatta maradt akár az országos, megyei, akár a kistérségi munkanélküliségi rátának. (Mocsai: kb. 4%, Komáromi kistérség: kb. 10% és az országos munkanélküliségi ráta is meghaladta a 10%-ot ugyanebben az időszakban.)

A jegyző becslése alapján a munkaképes lakosság kb. 10-20%-a jár el dolgozni más településre: a legtöbben Komáromban dolgoznak, emellett jellemzően Tatán, Tatabányán és Almásfüzitőn. A falu lakosainak egyik fő foglalkoztatója tehát a komáromi ipari park multinacionális cégei. Az ipari parkba buszokkal szállítják a munkásokat, akik a műszakkezdéskor „jól járnak”, mert őket szedi fel a busz utoljára, tehát kevesebbet kell utazniuk, viszont visszafelé őket teszi le utoljára. A közeli, kb. 20 perces távolságra lévő ipari parkból két óra alatt érnek haza. A kutatás idején három műszakban dolgoztak, napi 10-12 órát. A cég sokszor csak három hónapra alkalmazza a munkásokat, utána elbocsátja őket. Munkaerő-kölcsönző cégeken keresztül történik a foglalkoztatás, ami azt jelenti, hogy munkaügyi szempontból az alkalmazottak nem a céggel, hanem ezekkel a kölcsönzőkkel állnak munkaszerződésben.

A helyi foglalkoztatók közt a legjelentősebbek V. J. cégei, ahol közel 100 fő dolgozik: a volt técesz, azaz a Búzakalász Szövetkezet, a Váli Fix Trans fuvarozási

⁸⁶ Előterep, 2009. július.

cég és a kavicsbánya. További foglalkoztató a faluban az Eurocast Kft., amely alumínium feldolgozással foglalkozik és 20-25 főt alkalmaz. A helyi boltokban (10-15 üzlet található Mocsán, köztük szolgáltatók is, pl. fodrász) is alkalmaznak néhány embert. Az önkormányzat 55 főt foglalkoztat. Közmunkaprogram keretében csupán három főt alkalmaztak 2008-ban, miközben tizenöt-re lett volna keret. A falu vezetése azonban úgy ítéli meg, hogy aki itt munkanélküli és közmunkára jöhetne, az már „nem olyan anyag, hogy lehetne vele mit kezdeni”.

Sok helyi kisgazda van, aki főleg kukorica-, búza-, repce- és cukorrépa-termesztéssel foglalkozik. Az őstermelők munka vagy nyugdíj mellett foglalkoznak mezőgazdasággal. A Búzakalász TSZ korábban 1600 embertől bérelt földet (1,7 hektár az átlagos méret), mostanában azonban több százan adják el Mocsán a földjüket, mivel a gazdálkodás számukra nem térül meg, és ugyanakkor van kereslet a földekre. Az állattartás visszaszorult a korábbi időszakhoz képest, amikor nagy, több száz as disznótartás volt jellemző Mocsán. A téves sertéstelepét az ácsi székhelyű Fiorács Kft. vette meg. Mocska külterületén, Boldogasszonypusztán a szőlészet privatizációja nyomán a pusztaiak számára megszűnt a helyi napszám lehetősége, mivel a vállalkozó nem szándékozik a szőlőt komolyan művelni. A pusztaiak és az újtelepek járnak napszámba, általában kis csoportokban, egy-két ember. Kialakulnak ismeretségek vállalkozókkal, és ők viszik a munkásokat elsősorban a környék (de nem helyi) szőlészeibe.

Mocska erősen rétegzett társadalmú falu, ahol megtalálható a helyben élő nagyvállalkozótól a mélyszegénységben élő, illetve egyedülálló vagy sokgyermekes családig mindenféle demográfiai helyzetű és társadalmi státuszú csoport. Az ipari parkok és városok közelsége, az ingázás, és kismértékben a földművelés, állattenyésztés és háztájítás hagyománya mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a helyben vagy a térségben való boldogulásnak sokféle lehetséges formája nyitva álljon a mocsaiak számára. Megnézzük, hogy azok, akik „jól boldogulnak”, tehát akik megfelelőknek tartják a megélhetésüket stabilitás, kiszámíthatóság tekintetében, illetve elégedettek az életminőségükkel, mivel foglalkoznak, milyen életpályák állnak mögöttük, esetleg milyen családi vagy más háló segíti őket. A „rosszul boldogulók” esetében, tehát azoknál, akiknek a létbizonytalanság, a szűkölködés különféle formái mindennapi tapasztalatuk, ugyancsak megvizsgáljuk, hogy mivel foglalkoznak, milyen háttérrel rendelkeznek, illetve melyek lehetnek a bizonytalan élethelyzetük mögött meghúzódó legfőbb társadalmi és egyéni tényezők. Mindenekelőtt azonban a terepmunkánk során megkérdezett háztartások mintája alapján bemutatjuk a falu háztartásainak fő jellemzőit (7. táblázat).

7. táblázat: Háztartásszerkezeti jellemzők⁸⁷

		N	%
Gyerekek száma* a háztartásban	0	29	58
	1	12	24
	2	6	12
	3	2	4
	4	0	0
	5	1	2
	<i>Összesen</i>	<i>50</i>	<i>100</i>
Aktív keresők száma** a háztartásban	0	20	40
	1	16	32
	2	11	22
	3	1	2
	4	2	4
	<i>Összesen</i>	<i>50</i>	<i>100</i>
Foglalkoztatottak száma a háztartásban***	0	25	50
	1	15	30
	2	7	14
	3	1	2
	4	2	4
	<i>Összesen</i>	<i>50</i>	<i>100</i>
Nyugdíjasok száma a háztartásban	0	20	40
	1	16	32
	2	13	26
	3	1	2
	<i>Összesen</i>	<i>50</i>	<i>100</i>
Legalább érettségizettek száma a háztartásban****	0	33	66
	1	7	14
	2	4	8
	3	4	8
	4	2	4
	<i>Összesen</i>	<i>50</i>	<i>100</i>

0 = valódi 0 érték (azaz pl. 0 gyerek a háztartásban) és adathiány együtt

* 0-18 éves és háztartásfőhöz viszonyított állása szerint gyerek, nevelt gyerek, unoka vagy más családból való gyerek

** Foglalkoztatottként, alkalmi munkásként vagy önállóként dolgozók együtt

*** Csak a foglalkoztatottként, alkalmazottként dolgozók

**** A 18 évesek és idősebbek között

Forrás: Háztartási ívek

⁸⁷ 50 háztartási adatlap készült, ebből 13 a pusztákon. N=50.

A megkérdezett háztartások válaszai alapján egy többé-kevésbé kiegyensúlyozott demográfiai helyzet rajzolódik ki: magas ugyan a nyugdíjasok aránya (háztartások 60%-ban él nyugdíjas), azonban a gyerekeseké is magasnak tekinthető (42%). Tízből hat családban van legalább egy aktív kereső (60%), és ötben él legalább egy foglalkoztatott (50%). Emellett azonban számottevő a csak inaktívák illetve munkaviszonnyal nem rendelkezőkből álló háztartások aránya is. Ezek mögött a számok mögött meghúzódó jelenségeket, folyamatokat próbáljuk megragadni a továbbiakban az interjúk alapján, illetve a falurészek közötti különbségeket is kiemeljük.

Az interjúkra alapozva különböző háztartási típusokat alakítottuk ki (háztartástagok száma, generáció). A mocsai háztartástípusok tekintetében a legszembevetőbb és a leginkább említésre méltó az, hogy a véletlenszerűen megkérdezett 50 háztartás között, Tömördpusztá kivételével, minden falurészben dominál a többgenerációs együttélés. Ez azért is figyelemre méltó, mivel a négy különböző falurészben nagyon eltérő társadalmi státuszokat és megélhetési mintákat találunk. Újtelep és a puszták természetesen nagyobb hasonlóságot mutatnak ebben a tekintetben egymáshoz viszonyítva, mint Mocsai belterülete. Az előbbieken jóval alacsonyabb életszínvonal, és rosszabb körülmények jellemzik a lakosság helyzetét, míg a belterületet társadalmilag ugyan igen heterogén, de többségében jobban szituált családok lakják.

8. táblázat: Mocsai háztartástípusok a település különböző részein (háztartások száma⁸⁸)

	Mocsai belterülete	Újtelep	Boldogasszonypuszta	Tömördpusztá
Egyedülálló nyugdíjas	5	1	1	2
Nyugdíjas házaspár	3	0	0	3
Középgenerációs család gyerekekkel (nukleáris család)	5		1	1
Több generáció együtt ⁸⁸	13	4	4	
Egyedülálló középgeneráció	2	0	0	
Házaspár felnőtt gyerekekkel, aki nem él már velük	1	0	0	1

Forrás: Háztartási ívek⁸⁹

⁸⁸ A táblázat nem a kérdőív, hanem az interjúk alapján készült. Az adathiányok miatt kevesebb háztartás került ebbe a táblába, mint amennyit a terepmunka során lekérdeztünk.

⁸⁹ Többgenerációs együttélés: azok a családok, ahol gyerek, szülő és nagyszülő, vagy szülő és felnőtt korú gyereke él egy háztartásban.

A belterületi többgenerációs háztartások egy igen fontos típusa a közösen gazdálkodó vagy családi vállalkozásban dolgozó családtagok együttélése. A többi típusnál beszélhetünk egyfajta kényszerhelyzetről, ami az együttélést szükségessé teszi – még akkor is, ha a házak elég nagyok. A belterületi háztartásoknál egyrészt ott találunk többgenerációs együttélést, ahol a felnőtt gyerekek még nem alapítottak családot, és bár dolgoznak, szüleikkel élnek. Ez a helyzet eltarthat egészen a harmincas éveik közepéig, végéig is. Másrészt ott, ahol a lakhatást úgy oldották meg, hogy a nagyszülőkkel egy háztartásban él a gyerekeket nevelő család, ott sokszor a kényszer tartja össze a generációkat: „szinte lehetetlen, hogy anyósom elköltözzön ebben a mai világban – nem tudjuk eladni a házat. Pedig az lenne az egészséges, ha külön élnének.” (0215)

Újtelepen és Boldogasszonypusztán, illetve néhány belterületi háztartás esetében a szegénység a családok együttélésének legfőbb oka. Az egykeresős, segélyből és napszámból élőkkel az elköltözés, a telepről vagy a pusztáról elszakadás lehetősége nagyon csekély, az újabb ingatlan vásárlása majdnem lehetetlen, így az együttélés, ha nem is minden esetben kényszerhelyzetként megélt, de a szűk lehetőségek következménye. Ezen kívül az együttélés a háztartások részben vagy teljesen közös gazdálkodását is jelenti a legtöbb esetben (a megkérdezettek közül csupán egy pusztai lakos mondta, hogy egy hónapja az együtt élő három család teljesen külön kasszára állt át). A bevételeket és kiadásokat így lehet a legjobban optimalizálni.

Tömördpusztán ezzel szemben a megkérdezettek között nem volt többgenerációs háztartás. Ennek egyik legkézenfekvőbb oka, hogy az egyes házak olyan kicsiny alapterületűek (általában egy, maximum két szoba, kb. 40 m²), hogy ott az összeköltözés, a gyerekek otthonmaradása vagy visszaköltözése nem igazán elképzelhető.

A boldogulás tekintetében a „jól boldogulók” között találjuk a családi és egyéni vállalkozásokat, a stabil keresőkkel rendelkező háztartásokat és a nyugdíjasok egy részét is, míg a másik csoportba az egykeresős, szegény nyugdíjas, alkalmi munkákból és segélyből élők tartoznak.

A vállalkozásból élők között akadnak családi vállalkozások, ahol mindenki kiveszi a részét a családi cég működtetésében. Ezek között van ipari és kereskedelmi, illetve mezőgazdasági vállalkozás egyaránt. Jellemzően olyan vállalkozásokról van szó, ahol az összes vagy valamely családtag egyetemi, főiskolai végzettségű, de mindenki legalább középiskolát végzett. A több lábbon állás sokféle módon jellemzi ezeket a háztartásokat: akik nem bejelentett tagjai a vállalkozásnak, azok általában rendelkeznek valamilyen munkahellyel, pl. több családban is van, aki a Nokiánál dolgozott vagy dolgozik, de más munkahelyek is előfordulnak. Ugyanakkor az is jellemző, hogy egyszerre több vállalkozás is működik a családban. Egy helyi értelmiségi családban (tanítók több generációra visszame-

nőleg) például az ápolónő feleség mellett a mezőgazdasági gépészként végzett férj soha nem dolgozott a szakmájában, hanem szállítmányozó céget üzemeltet.

A két- vagy többkeresős háztartások egyik típusánál azt láthatjuk, hogy nem a magasabb iskolai végzettség a döntő a munkahely megszerzése tekintetében. Sokkal inkább a régebbi, még a téesz idejéből való kapcsolatok a meghatározók, ezek segítik munkához egyes családok tagjait, akik a helyi legnagyobb foglalkoztatónál, V. J. valamely cégénél tudnak helyben dolgozni, vagy a téesz-privatizáció során kivált más cégnél kaptak munkát (ilyen a Farmer Kft. is, ahol van, aki eredetileg tulajdonosként került a cégbe, majd alkalmazottként maradt ott).

A magasabban képzetek esetében a helyben való munkavállalás, amennyiben nem az iskolában vagy valamely intézményben dolgoznak, általában nem lehetséges, így ők a közeli településekre ingáznak, ahol műszaki és hasonló végzettséggel a sokféle üzem, cég valamelyikében tudnak elhelyezkedni.

Mocsa szegényebb részein, Újtelepen és a pusztákon a stabil keresős háztartások aránya igen alacsony. Alig-alig akadt egy család a három településrészen, ahol ilyen háztartástípust találunk. Ahol mégis több családtag is állandó munkahellyel rendelkezik, ott is a legalacsonyabb státuszú munkák fordulnak elő, ami természetesen a legalacsonyabb fizetési kategóriát, egyben a leginkább bizonytalan állásokat is jelentik. A szegénység mértéke ugyanis nagyrészt azon múlik, hogy van-e a családban állandó bevétel (a segélyeken kívül) vagy nincs, pontosabban mekkora a munkából származó jövedelem részesedése a családi költségvetés egészén belül. Ezekben a háztartásokban, ahol vannak ugyan állandó, különféle típusú bevételek, amelyek össze is adódnak, a többgenerációs együttélés miatt az egy főre jutó jövedelem nagyon alacsony, és egy-egy betegség, valamely családtag munkanélkülivé válása vagy egy váratlan kiadás egyaránt megrendítheti a család megélhetését.

Az egykeresős háztartások nagy részében a férj dolgozik többé-kevésbé stabil helyen, a feleség pedig inaktív: munkanélküli, GYES-en van vagy háztartásbeli. Az inaktív feleségek esetében jellemző, hogy nem nagyon tudnak elhelyezkedni, próbálták, vagy már fel is adták, annak ellenére, hogy legtöbbjüknek legalább középfokú végzettsége van. Ezek a családok rendre beszámoltak arról, hogy küszködnek, nagyon nehezen élnek meg, aminek egyik oka a házra felvett hiteltörlesztések nagysága. De ezen kívül elsősorban az elvárt középosztálybeli életszínvonal megteremtése okoz nehézséget: a gyerekek iskoláztatása, az ingázás stb.

A faluban országos és megyei viszonylatban nem magas a munkanélküliek aránya, így azok a háztartások, amelyeket nem a tartós munkanélküliség sújt, jellemző, hogy az ötvenes-hatvanas korosztályba tartozó háztartás tag veszítette el munkahelyét még mielőtt nyugdíjba tudott volna menni. Mivel a háztartás többi tagja (általában a feleség) dolgozik, a lecsúszás nem fenyegeti ezeket a családokat, a depresszió viszont annál inkább.

A nyugdíjasok között találkoztunk „jómódúakkal” és „szegényekkel” egyaránt.⁹⁰ Jómódúakat jóval kisebb arányban találunk, az élethelyzetek pedig nagyon eltérőek: van Tatóról kiköltözött, korábban multinacionális cégnél dolgozó, felsőfokú végzettségű nyugdíjas, aki a részvényeiből él, vagy nyugdíjas helyi tanárnő, aki a mai napig nagyon aktív a helyi civil közéletben, illetve akad olyan család is, ahol a rokkantnyugdíj mellett napi 7-8000 Ft-os alkalmi munkákból tartja fent magát a háztartás, és saját megítélésük szerint jól élnek.

Az idős emberek másik csoportját szegénynek hívtuk, ami elsősorban saját helyzetük megélésére vonatkozik, tehát ők azok, akik életüket kétkezi munkásként ledolgozott hosszú évek után is nyomorúságosnak tartják: *„tizenötödi ke körül kiveszünk húszezer forintot, mert annyi marad a nejem pénzéből. Ebből mindjárt tízet elköltünk ételmiszerre. Huszonnyolc-huszonkilencedikén kapom meg én a nyugdíjat. Abból szintén tizenöt-húszezer körül megy ételmiszerre. Ebből mind a két családnak az ételmiszere benne van.”* (0204) Kis nyugdíjukból és esetleg háztájiból élnek. Sokszor nincsenek teljesen egyedül, gyerekeik segítik őket, ennek ellenére magányosnak érzik magukat.

Köztük vannak azok is, akiknek a sorsát a történelem és politika nagymértékben befolyásolta. Van olyan család, ahol a férj is és a feleség apja is osztályidegen volt. A férj tanulni szeretett volna, amit nem tehetett meg, és 67(!) évesen szerzett végül egyetemi diplomát. Életüket segédmunkásként éltek le, ma pedig keservesen élnek: *„Pont rosszkor jöttem nyugdíjba, meg a nejem is. Negyven év munkaviszonyra kaptam tizenhárom ezret. Kilencvennégyben. Amióta ez a kormány van, nem volt emelés. A tizenhármat is a Fidesz csinálta. Kínlódunk.”* (0204) Emellett munkanélküli gyerekeiket és családját is támogatniuk kell, akinek az adósságát átvállalták.

Tömörpuszta lakosságának jelentős része nyugdíjas. Akik itt éltek le életük nagy részét, elsősorban mezőgazdasági segédmunkásként dolgoztak a Kombinátnál vagy a mocsai téeszben, illetve voltak, akik ugyanúgy, mint a belterületiek, eljárak a közeli üzemekbe. Jelenlegi helyzetüket meglehetősen negatívan értékelik: *„Most meg hát így vagyunk. Épp hogy élünk, mert a hetvenezer forint nem sok. Vagyis hatvankilenc. Ebből minden hónapban húszezer forint a gyógyszer.”* (0230)

A legelesettebbek azok, akik segélyekből, alkalmi munkákból, rokkantsági nyugdíjból élnek. Ezek a családok főként Újtelepen és a pusztákon laknak. Újtelep és Boldogasszonypuszta esetében elsősorban nem lecsúszókról van szó, hanem generációkra visszamenőleg szegény családokról, akiknek felmenői cseledek, majd segédmunkások voltak. A szocializmus alatt a pusztákon élők élethelyzete jóval stabilabb volt, a kombinát biztosított munkát és lakhatást, a

⁹⁰ Ezeket a kategóriákat a saját, szubjektív megítélésük, illetve az anyagi helyzetük, életkörülményeik alapján alakítottuk ki.

rendszerváltás után, a munkahely megszűnésével többeknek romlott az életszínvonala. Életüket betegségek, családi drámák (válás, alkoholizmus, özvegyiség, gyereketthon stb.) sora kíséri. Tömördpusztán ezzel szemben, mint arra utaltunk, „igazi” lecsúszókat találunk, azokat, akik munkanélküliség, rokkantság stb. miatt menekültek a pusztára. Korábbi élethelyzetükhöz képest a lecsúszást nem feltétlen az életszínvonal romlása vagy a stabilitás elvesztése jelenti, hanem az a tény, hogy erre a teljesen elzárt, zsákutcás helyre voltak kénytelenek költözni. Bár olyanok is akadnak itt, akik a pusztát a béke szigetének tartják, ahol nem zavarja őket senki, csöndben éldegélhetnek, távol a világ szemétől.

3.4.3. Informalitás és illegalitás

Az informális és illegalitás aspektusa Mocsa esetében leírható egy fenti és egy lenti szürke/fekete világ közé ékelődött, többé-kevésbé formális, konszolidált világként. Látható, hogy a történelmileg sikeresebb, fejlettebb, több lehetőséget biztosító térségben elhelyezkedő falu centrumában élő lakosság számára aránylag sokféle megélhetési és boldogulási út áll nyitva. Mocsa belterületén élők közül azok kerülnek a társadalom periferiájára, azok csúsznak le és kerülnek az informális/illegalitás valamilyen formájához közel, akiket valamilyen jelentős hátrányos adottság vagy rossz családi háttér (példáinkban a mentális betegség vagy családi brutalitás) sújt. Ahogy távolodunk a centrumtól, úgy növekszik a mélyszegénység kockázata, illetve a lecsúszás veszélye, és így az illegalitással való érintkezés esélye. Mindeközben egy többrétegű fenti (fél)illegális világ is kibontakozik: a mezőgazdasági privatizáció kisebb-nagyobb halai kerülnek a szemünk elé, akik közül többen közvetlen kapcsolatban állnak a mocsai világgal, de vannak olyanok is, akik jelenléte, hatása nem közvetlen.

Az alkalmi munkavállalói kiskönyv bevezetése az alkalmi munkák terén meghozta az eredményt Mocsan, ahol a munkáltatók ma már nem mernek illegálisan alkalmazni embereket. Ugyanakkor a kiskönyv sem teszi lehetővé az illegalitás bizonyos elemeit: van olyan alkalmi munka, ahol 2900 forintot írnak be a kiskönyvbe, és 4400-at kapnak kézhez a munkások. Mindazonáltal azok, akik az interjúk idején kiskönyvvel dolgoztak, korábban mind feketemunkát végeztek többnyire ugyanannál a vállalkozónál vagy vállalkozói körnél: „*Kiskönyvvel járunk napszámba, mert egyszer Pannonhalmán dolgoztunk a szőlőben, és jött az ellenőr, és megbüntették a munkaadót.*” (0228)

A kiskönyv bevezetésével az állam adóbevételei növelését célozta, ugyanakkor a napszámot végzők kiszolgáltatottsága is csökkent. A bejelentett munka után jár társadalombiztosítás, szolgálati idő. A legális alkalmazást persze ki lehet kerülni, ami elő is fordul, és igen kiszolgáltatott élethelyzeteket teremt. Mocsan jellemzően a szegénységgel együtt megjelenő valamilyen hátránnyal is sújtottak körében találkoztunk ezzel a jelenséggel. Az alkoholista fiatal fiú, aki élettörténetében

beszámolt az őt felnevelő agresszív nagyapáról, a börtönbe ki-be járó apáról, és a gyerekkorában eltűnt anyjáról, ma egy helyi vállalkozónál dolgozik, ahol a napi két liter bort és a cigarettát megkapja. Fizetni pedig akkor szokott a főnök, mikor van pénze: „*Szerződés? Micsoda? Feketemunka.*” (0226)

A függőségi helyzetek egy másik formája egyfajta házicseléd státusz. Az egyedülálló háztáji férfihez jár a falu „Kakukk Marcija”, aki minimális ellátásban részesül. A férfinél segít a ház körül, amiért mostanában ruhát kap fizetségként, ugyanis az önkormányzat szolt, ha amennyiben pénzt ad a munkákért, azután járulékokat és az adót meg kell fizetnie a munkáltatónak. Egy másik eset, a 35 ezer forint nyugdíjból élő, nemrég betelepült asszony, aki a csincsilatelepes kocsmáros házában lakik albérletben, de ledolgozza az árát, csincsilázik, és takarítja a kocsmát hetente háromszor.

4. ÖSSZEGZÉS

Mocsa már méreténél fogva is erősen rétegzett falu, ahol élnek gazdag nagyvállalkozók és lecsúszott kisegisztenciák, illetve decens középosztálybeliek. Ez a heterogenitás az, amely Mocsa, mint vizsgálandó „közösség” életét nagymértékben meghatározza. A helyiek számára a környékbeli ipari központok a múltban is és ma is biztosítanak munkalehetőségeket, míg korábban az alacsonyan képzett vagy képzetlen rétegek számára is, ma inkább a képzettek számára. Helyben az önkormányzaton kívül a helyi mezőgazdasági nagyvállalkozó, a mocsai boltok és egyéb kisebb vállalkozások biztosítanak valamennyi munkahelyet. A mezőgazdaságból a családi vállalkozásban működő cégek élnek, illetve a környékbeli szőlőkben a napszám jelent megélhetési lehetőséget.

A falu, mint „közösség” megteremti magát az elit által, ahol a mocsaiság fontos szimbolikus tényező. A kérdés az, hogy ki tartozik bele ebbe a „közösségbe”, ki nem, és milyen folyamatok mentén alakul ez a közösségteremtés, kik vesznek benne részt, kik és hogyan alkotják meg a „mi” és az „ők” fogalmát.

Mocsa egyik szimbolikus törésvonala a református és katolikus megosztottság. A református emlékezet őrzi az önálló, maga-ura gazdálkodó képét és azt szembehelyezi a katolikussal, a papi birtok cselédjével. Ezt az emlékezetet azonban felül is írja a közös tudat kialakítása, amelyben a két egyház már nem áll szemben egymással. Ebben az új szimbolikus rendben, melyet a református lelkész, a katolikus pap, a polgármester és a helyi elit további tagjai tartanak fenn, többek között a Trianon emléknep közös megünneplése által teremtdik meg a „mi”. Az összetartozás tudata tehát az elit számára identitástényező, ebbe nem tartozik bele sok, magát amúgy mocsaiának gondoló lakos.

A legfontosabb kirekesztett csoport a puszták lakossága. A két pusztá eredetileg papi birtok volt, majd a szocializmus időszakában a kombinát tulajdonát képezte, s ez azt eredményezte, hogy lényegében sosem szervesült a faluba, annak ellenére, hogy közigazgatásilag régóta odatartozik. A pusztákon élők korábban a kombinát jóvoltából nem csak munkát kaptak, hanem sokféle ellátásban részesültek, a rendszerváltással viszont a puszták helyzete nagymértékben romlott. A korábban a kombináthoz tartozó utak, közös területek magántulajdonba kerültek, és az új tulajdonosok számára csak annyiban fontosak, hogy rajtuk megközelíthessék saját telkeiket. A privatizáció nyomán betelepültek kisebb és nagyobb vállalkozók, akik számára a pusztá egyrészt az elrejtőzés, másrészt az ott lévő, még megszerzhető javak terepe (halastó elprivatizálása, szolgalmi utak felvásárlása stb.).

A pusztaiak a falu leghátrányosabb helyzetű népességét alkotják, hisz legtöbbjük munkanélküli vagy inaktív. Helyzetükön az önkormányzat nem nagyon próbál javítani, aminek egyik oka a fent említett privatizációból adódó helyzet, másik oka viszont az a mocsai tudat, ami egyben megteremti és fenn is tartja az elkülönülés szándékát. Az önkormányzat és intézményei még azokban a helyzetekben is, amikor lehetőségük lenne a változtatására, nem tesznek erőfeszítéseket.

Mocsa példája jól tükrözi azt a szociológiai folyamatot, hogy hogyan teremődik meg egy amúgy relatíve nem rossz helyzetben lévő településen a „másik” kategóriája, ami jelen esetben nem kötődik etnicitáshoz, azonban mégis sok negatív attribútummal rársul. A szimbolikus és valóságos határvonalak kialakításában és megőrzésében a helyi elit fontos szerepet játszik.

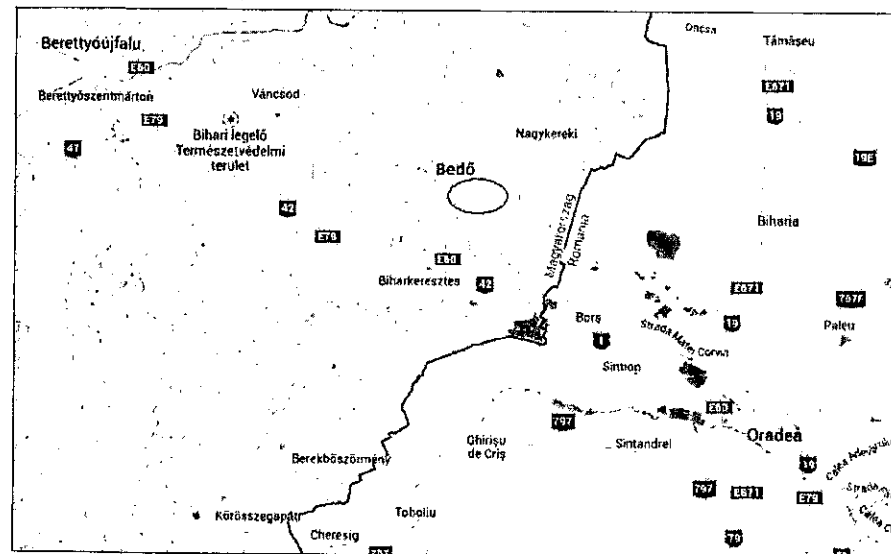
4.3. BEDŐ

FLECK GÁBOR

Bedő Hajdú-Bihar megyében, a Berettyóújfalui kistérségben, a román államhatár közvetlen szomszédságában fekszik. Románok, magyarok és romák lakta aprófalú. Biharkeresztestől 5, Berettyóújfalutól 20 kilométerre, a bihari térséget átszelő Budapest–Püspökladány–Berettyóújfalú–Nagyvárad-tengely mentén található.⁹¹

A falu lakosságának száma folyamatosan csökken, de a rendszerváltás óta eltelt 20 évben a folyamat felgyorsult: az 1990-es népszámlálás idején még 377 fő lakta, 2001-ben 324, 2009-ben már csak 252 lakója volt.

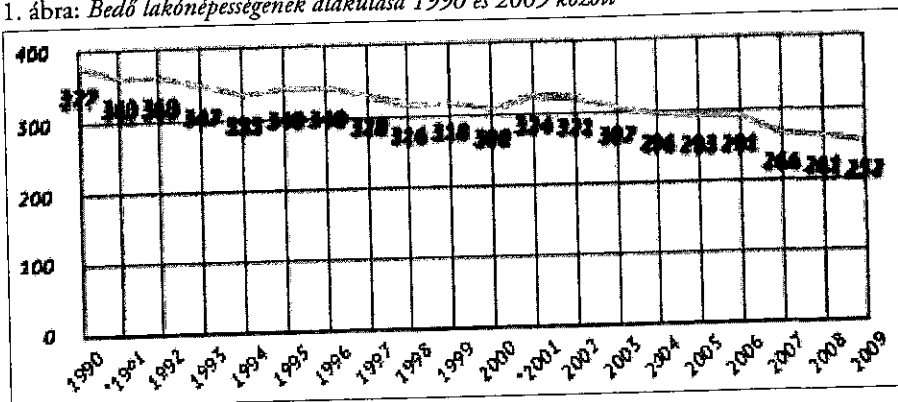
1. térkép: Bedő és környéke

Forrás: googlemaps

⁹¹ Az esettanulmány átdolgozásában és véglegesítésében nagy segítséget jelentettek a kötet lektorának, Váradi Mónikának a megjegyzései, kiegészítései, melyet ezúton is köszönünk.

1. ábra: Bedő lakónépességének alakulása 1990 és 2009 között

Forrás: KSH, *népszámlálási adatok

A lakosság számának csökkenése nem a rendszerváltással kezdődött, hiszen a falut 1960-ban még 721-en lakták. Az ezt követő drasztikus népességsökkenésben a mezőgazdaság kollektivizálása, illetve az iparfejlesztés alföldi települések számára kedvezőtlen sajátosságai mellett az aprófalvakat sújtó fejlesztéspolitika, valamint a határ menti fekvés is szerepet játszott.

1. A MÚLT ÖRÖKSÉGE

A trianoni határmódosításig Bedő lakói számára a közeli Nagyvárad jelentette a természetes központot, termékeinek felvevőpiacát, munkalehetőséget. Trianon után a határ magyar oldalán fekvő települések lényegében központ nélkül maradtak, s új közlekedési hálózat sem épült ki a térségben. Bihar megye fejlettebb része nagyvárad központtal és működő közlekedési hálózattal a határ túloldalára került. A két háború közötti revizionista politika Csonka-Bihar megye hátrányainak leküzdésére csupán egyetlen stratégiát tudott elképzelni: a határ visszarendezését.

A trianoni határmódosítással a multietnikus térbe ágyazott Bedő a magyar többségű terület egyetlen görög katolikus, románok lakta községévé vált, amelynek periférikus helyzetét csak erősítette a politika által felkorbácsolt, erős románellenes közhangulat is.

A határon túlra került területek házassági piacon játszott történelmi jelentőségére már csak néhány bedői család történetében találtunk nyomokat; nagy- és dédszülők költöztek Bedőre, illetve házasodtak ide akár távolabbi erdélyi vidékekről is, s e történetekben román és magyar nemzetiségű felmenőkről egyaránt hallhattunk. Néhány érintett családban számon tartják és máig ápolják a kapcsot

latokat a határon túl élő magyar rokonokkal. A trianoni határmegvonást követően a házassági piac is összezsugorodott, az etnikai és vallási határokon átnyúló házasodás pedig nem volt jellemző az elkövetkező években. A családtörténeti elbeszélések szerint a második világháborút követő időszakban már előfordultak vegyes házasságok református magyarok és görög katolikus románok között a falun belül éppen úgy, mint a faluba való beházasodás révén. A környékbeli településekről Bedőre érkezők között is találunk református és római katolikus magyar feleségeket, férjeket. A házassági piac kinyílása azonban nem alakította át a község felekezeti szerkezetét.⁹²

A második világháborút lezáró békeszerződések megerősítették a trianoni határokat. A korábbi századokban mocsaras Bihar, különösen a Bedőt is körülölelő Berettyó-Körösök vidéke – e természeti, földrajzi adottságokból fakadóan is – aprófalvas településszerkezetű táj. A megye Magyarországhoz tartozó, összesen hatvan településből álló részét 1949-ben ismét kettéosztották. Déli része Békés, északi pedig Hajdú megyéhez került. Ez utóbbi megyében a megyeközpontot és környékét leszámítva jelentősebb központi funkciókkal bíró település nem alakult ki. Bedő és a környezetében található aprófalvak az új megyeközponttól meglehetősen távol esnek (Béres – Süli-Zakar 1990), ez a vidék így végképp a szélek szélére került. A korszak településpolitikája a helyzetet néhány nagyobb település felfejlesztésével látta megoldhatónak, ám e politika csak részben nevezhető sikeresnek. Biharkeresztes soha nem volt képes arra, hogy a táj aprófalvainak jelentős vonzáskörzetévé váljon. Az 1949-ben létrehozott Hajdú-Bihar megye bihari része mindvégig periférikus helyzetben maradt, a fejlesztések elkerülték az amúgy is korlátozott eltartóképességgel rendelkező területet. Jól jellemzi ezt a helyzetet a megye két része közötti lakosságmegoszlás változása.

1. táblázat: Hajdú-Bihar megye állandó népességének megoszlása a megye két fele között 1949, 1980

	1949	1980
Hajdú	66% (328 166)	75% (413 264)
Bihar	34% (170 105)	25% (138 184)
Összesen	100% (498 271)	100% (551 448)

Forrás: Béres – Süli-Zakar 1990

A kép egyértelmű: a hagyományosan mezőgazdasági termelésből élő bihari vidék helyzete egyre reménytelenebbé vált. Az 1945 utáni iparfejlesztési politika

⁹² A 2001-es népszámlálásban a felekezeti kérdésre válaszolók között 235 görög katolikust, 18 római katolikust és 29 reformátust találunk. (Forrás: KSH népszámlálás 2001)

a területről inkább csak forrásokat vont ki, a fejlesztések a városokat, ipari központokat kedvezményezték. A térségben egyedül Berettyóújfalu jutott fejlesztési forrásokhoz, ám gazdasága nem kínált jelentős munkaerőpiacot környezete számára. A szűk megélhetési lehetőségek a térség egészében népességszökkenéshez vezettek.

Bedő lakói számára a mezőgazdaság biztosított megélhetést. A korábbi vizes, mocsaras területen a gabona- és szemetakarmány termelés volt s maradt a jellemző szántóföldi kultúra. A határ nagy része a második világháborút megelőzően a nagyváradi római katolikus nagyprépostság tulajdonában volt (kb. 700 hold). Mindössze két család rendelkezett nagyobb, 50 hold feletti birtokkal, a többség legfeljebb törpebirtokos volt, de sok birtoktalan ember is élt itt (Hunyady 1936). A két világháború közötti időszakra visszaemlékezve az idősebb bedőiek a prépostsági birtokon (Nagyzomlinban) vagy néhány nagyobb gazda birtokán végzett napszámról, gyerekmunkáról, nagy szegénységről, nélkülözésről, kiszolgáltatottságról, cselédsorsról mesélnek. E családok életében az 1945-ös földosztás – amelynek során lényegében az egyházi birtokot osztották szét az igénylők között – fontos mérföldkőnek bizonyult, a 3-5 holdas birtokaikon a maguk urai lehettek. Fontos megjegyeznünk, hogy Bedő egyike azon kevés magyarországi falvaknak, ahol az etnikai hovatartozás nem játszott szerepet a földosztás során; a Bedőn tartózkodó családfőkkel rendelkező cigány családok éppúgy részesedtek a tulajdonból, mint a román vagy magyar családok.

A kis földterületet művelő új gazdák és a föld nélkül maradtak már 1949-ben szövetkeztek, és 200 hold területtel megalakították az Úttörő Termelőszövetkezetet, ahol növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. A nagyobb területtel rendelkező gazdák továbbra is magángazdálkodást folytattak, nem csatlakoztak az új szövetkezethez. 1956-ban a falu a forradalom különösebben nem érintette, az egyetlen jelentős esemény az volt, hogy széthordták a szövetkezeti vagyont (vö. Stüli-Zakar 1998: 35).

A szövetkezetesítés második hulláma már a nagyobb gazdákat is az 1959-ben megalakult Rákóczi Ferenc Mezőgazdasági Termelőszövetkezet tagságába kényszerítette. A téesz gazdálkodása a hatvanas évek második felére fordult jövedelmezőre, és a mezőgazdasági termelés, illetve a kiegészítő ipari tevékenységek munkához juttatták a bedőieket. A hatvanas évek végén a munkaegység eltörlésével és a háztáji gazdálkodással megnyílt a gyarapodás és a társadalmi mobilitás lehetősége a családok előtt.

A település életében komoly törést jelentett, hogy 1971-ben elvesztették közigazgatási önállóságukat. A korábban önálló tanácsú község közvetlen megyei irányítású közös nagyközségi tanácsi rendszerben működött tovább, Ártánddal, Bojtrral, Nagykerekivel és Tolddal egybeszervezve, biharkeresztesi székhellyel. Az adminisztratív, igazgatási függetlenség elvesztését a szövetkezet központosítása

követte 1978-ban: a bedői téesz egyesült a biharkeresztesi Aranykalász MGTSZ-szel, keresztesi központtal (vö. 30100. interjú).

A jogi, adminisztratív és gazdálkodási önállóság elvesztése, a fejlesztési források elapadása megpecsételte Bedő sorsát: komoly migrációt indított el. A falu lakossága a hetvenes évek közepétől a rendszerváltásig, szűk másfél évtized alatt megfeleződött. „A bedői téesz 1978-ban egyesült a biharkeresztesivel, vélhetően politikai nyomásra. A bedői Rákóczi téesznek akkori árakon 250.000 forint vesztesége volt, a biharkeresztesi téeszben viszont a szarvasmarháknak nem volt takarmánya, az állatok az éhségtől hullottak el. Az egyesítés után Bedőről azonnal elszállították a szükséges takarmánymennyiséget. A dolgozóknak be kellett járniuk Biharkeresztesre. Ez is hozzájárult az elvándorláshoz, inkább Pestre mentek dolgozni az emberek több pénzért.” (30731)

A rendszerváltás ugyan nem fordított gyökeresen a falu helyzetén, de néhány fontos változással járt. Először is a község az új önkormányzati rendszerben visszanyerte igazgatási, adminisztratív függetlenségét (Baranyi 1998). Ezzel azonban a település újabb nehézségekkel került szembe, hisz felére apadt lakosságával, a környék szűkülő munkaerőpiacával, a téeszvagyon maradványának gyors leépülésével és az állami források alacsony mértékével kellett talpon maradnia, saját iskolát és óvodát fenntartania. Ez a helyzet mára olyan forrásszerzési praktikákat alakított ki, melyek semmiképpen nem tekinthetők egyediéknél: pályázati pénzek, jellemzően kényszerű települési együttműködések, intézményfenntartói, illetve önkormányzati társulások, kisebbségi önkormányzat működtetése és esetenként kétes legalitású és kimenetelű üzletek segítségével igyekezett Bedő is életben maradni. (30001, 30003, 30012)

Újabb komoly változás lehetőségét hozta magával, hogy Románia 2007-ben csatlakozott az Európai Unióhoz. A korábban igen kemény államhatáron megindulhattak a különböző határ menti együttműködések, elsősorban gazdasági téren. (30001) Az egyik bedői kisvállalkozó, aki diszkót is üzemeltetett néhány évig a határ túloldalán, arról mesélt, hogy a 2004-es népszavazási fiasco miatt fel kellett hagynia e vállalkozásával, de ma kis boltot üzemeltet egy közeli romániai településen. Folyamatosan figyeli a kínálkozó lehetőségeket, és nyelvi kompetenciáit kihasználva magabiztosan mozog Bihar mindkét felében. (30702) Rajta kívül néhány jelentősebb gazdálkodó család Romániában bérelt földekkel bővíti bedői mezőgazdasági vállalkozásának területét. Ennek oka az interjúk alapján az lehet, hogy a bedői földpiacon nincs jelentős kínálat, illetve megjelent egy külső befektető, aki olyan mértékben felverte a bedői föld árát, hogy azt a gazdák már nem akarják/tudják megfizetni.

Jelentősnek mondható a határ túloldaláról Bedőre irányuló migráció. A korábban alvó bedői ingatlanpiac egyik pillanatról a másikra felpezsdült: a nemrég még eladhatatlan, ár nélküli ingatlanok több millió forintot értekben találta

gazdára. Összesen negyvennél több ház van jelenleg romániai tulajdonos kezében, ez a szám a körülbelül 140 ingatlannal rendelkező településen rendkívül magasnak mondható. A falu lakossága a több évtizedes drasztikus demográfiai zuhanás után hirtelen növekedni kezdett – ám ez a folyamat nem jelenik meg a hivatalos adatokban. Az új tulajdonosoknak egy része él csak a faluban, másik része hétvégi házként használja bedői ingatlanát, vagy egyszerűen befektetési célból vette azt. A faluban élő családokat pedig Nagyváradhoz köti minden tevékenységük (munkahely, iskola), és jellemzően nem is bejelentett lakói Bedőnek. (30730, 30614) „A faluba települt emberek egy része román, vagy romániai magyar, de csak itt laknak, ebben a csendes, nyugodt faluban, de Váradon dolgoznak.” (30505) A Romániához való kötődést jól jellemzi, hogy egy éppen a kutatásunk idején ingatlant vásárolt fiatal román házaspár házuk átalakítására a nem is olyan nagyon közeli, Nagyváradtól 30 km-re található Bihardiószegről (Diosig) hozott építőipari munkásokat, és nem helyi vállalkozókkal, alkalmi munkásokkal végezteti a felújítási munkálatokat. (30001)

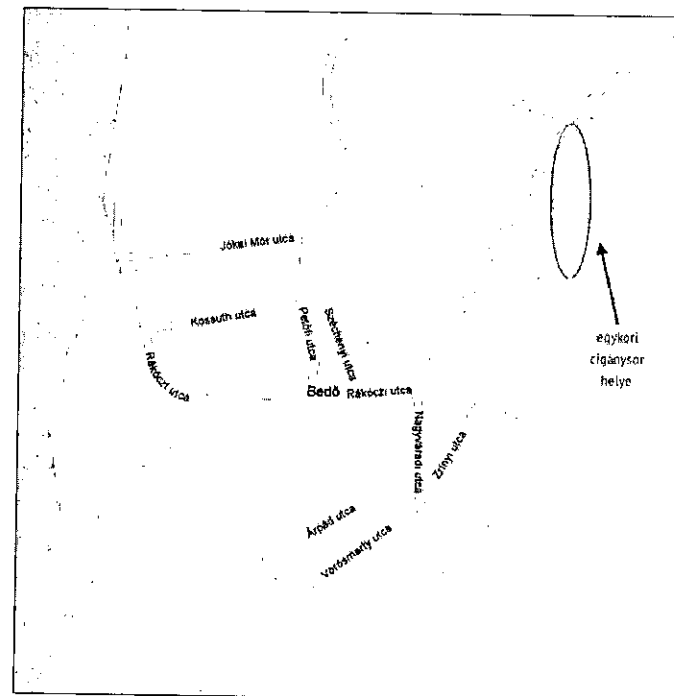
A lakosságszám így hivatalosan tovább csökken, az intézmények kihasználtsága nem javul, és a beszedhető adók sem növekszenek. (30001) Ugyanakkor az itt élő, „őslakos” bedőiek szemében a migráció pozitív fejlemény. „A román-magyar együttélést nézve, nincsen probléma. Nem zavarja az embereket, ha a románok veszik itt a házakat – inkább örülnek neki, mert kicsit fellendül a falu. Mert az a béka segge alatt van.” (30703) „A telkeken „dzsungel” volt, az ide települők szépen rendbe hozzák az elhagyott házakat, így aztán emelkednek az ingatlanárak.” (30617) A falu vezetése és a bedői lakosok egy része abban reménykedik, hogy Románia schengeni zónába kerülésével Nagyvárad vonzáskörzete ismét kinyílik nyugat felé, és beindulhat a fellendülés, amelynek Bedő is részese lehet. A változástól a falu életben maradását remélik. Egyelőre annyi látható, hogy Bedő, néhány más határszéli településsel együtt az alig 15 km-re fekvő Nagyvárad szuburbanizációs területévé kezdett válni a közelmúltban. „Nagyváradról sokan jönnek ide, nem itt fognak élni, ez egy ilyen „hétvégi” falu lesz.” (30617) „A mi utcánkban már sok a román, de a szomszédos utca 70%-a is már románoké. Egy konstancai ember is sok mindent megvásárolt Bedőben, úgy néz ki, hogy lassan elfogynak a bedőiek.” (30202)

2. KÍVÜL VAGY BELÜL – FALUSI ÉLET A PERIFÉRIÁN

A falu jelenlegi szerkezetében nem találunk elkülönülő településrészeket, utcákat – térbeli egyenlőtlenségekről gyakorlatilag nem beszélhetünk. Egykor létezett egy úgynevezett cigánysor (más néven Bedőtanya), mely a jelenlegi Zrínyi utca

meghosszabbítása volt a román határ felé, de nagy távolság már akkor sem volt kül- és belterület között. Ez a cigánysor lépcsről-lépcsre számolódott fel állami beavatkozás helyett az ott élő családok migrációjával; közülük többen egyenesen Budapestre költöztek, de a helyben maradó családok is a falu belsőbb részeiben vásároltak maguknak házat vagy házhelyet. A nyolcvanas évek elejére már egyetlen ház sem állt az egykori soron. (30808, 30202)

2. térkép: Bedő térszerkezete

Forrás: googlemaps

Bedő közvetlen szomszédságában találhatunk olyan falvakat (pl. Told, Bojt), amelyekben a rendszerváltást követő években szelektív migráció és ezzel egyidejűleg a szegény családok települési koncentrációja, vagyis növekvő mértékű etnikai, társadalmi és települési szegregáció ment végbe.⁹³ A határszéli helyzet, az

⁹³ Told falu súlyos problémáit, a mélyszegénységben élő emberek mindennapi gyötrelmeit mutatja be érzéketlenül, személyes sorsokon keresztül az *Örvény* című dokumentumfilm, mely egy kamasz lány iskolából, majd otthonról való szökéseinek történetét dolgozza fel a család és a gyermekvédelem szemszögéből. Lásd még L. Ritók Nóra blogját: nyomorseleblog.hvg.hu. Letöltve: 2012. augusztus 29.

elzárttság következményeként az ingatlanárak egészen Románia uniós csatlakozásáig erősen nyomottak voltak a környéken. Ez a körülmény a rendszerváltás után lehetővé tette, hogy az elesettebb családok magasabb státuszú településekről kiszorulva jó eséllyel találjanak elérhető áron ingatlant maguknak. (30006, 30729) Bedőt ez a szegregációs folyamat nem érintette.

2. táblázat: Az állandó népesség kor szerinti megoszlása: 14 év alattiak és 60 év felettiek 1990–2009 (százalék)

	60 éven felüliek a népesség százalékában				14 éven aluliak a népesség százalékában			
	1990	2001	2005	2009	1990	2001	2005	2009
Bedő	18,6	27,8	25,7	27,6	18,9	16,7	13,4	11,8
Berettyóújfalu kistérség	19,4	21,4	20,5	21,1	21,2	19,5	17,4	16,3
Hajdú-Bihar Megye	17,0	18,6	19,0	20,1	22,1	18,6	17,0	15,8
Magyarország	18,9	20,4	20,9	22,1	20,5	16,6	15,3	14,6

Forrás: T-Star adatok

Az elmúlt két évtizedben népességének folyamatos csökkenésével a község demográfiai szerkezete megbillent az idős generációk javára. A falu előregedőben van, de társadalma még ma is viszonylag rétegzettnek mondható, a szegénységet, a megélhetési problémákat, bár sok háztartásban napi tapasztalat, mérsékli a község szinte minden családját jellemző legalább önellátó mezőgazdasági termelés. Abban, hogy Bedő nem vált a környéken tapasztalható végletes szegregálódás terepévé, az is szerepet játszhatott, hogy az itt élő cigány családok boldogulási stratégiái a szocializmus évtizedeiben nem tértek el a többségi román és magyar családokétól, s hogy a cigány-nem cigány együttélésnek egyedi, a helyiek körében egyöntetűen pozitív példaként említett modellje alakult ki.

Az ezredfordulón, Románia uniós csatlakozását követően Nagyváradról Bedőre költözők elbeszélései szerint két körülmény játszott szerepet abban, hogy ezt a falut választották. Az egyik az ingatlanpiacok különbségében rejlik: az eladott nagyváradi panellakás árából a romániai oldalon nem tudtak volna falusi családi házat venni. A romániai nézőpontból olcsónak mondható ingatlanárak mellett nagy súllyal esett a latba a település nyugalma és biztonsága, amelyet a betelepülők egyértelműen etnikai kategóriákban értelmeznek; Bedő mellett szól, hogy itt nem él sok cigány, nem kell félniük a betörésektől. Volt, aki először egy közeli nem él sok cigány, nem kell félniük a betörésektől. Volt, aki először egy közeli nem él sok cigány, nem kell félniük a betörésektől. Volt, aki először egy közeli nem él sok cigány, nem kell félniük a betörésektől. Bedő faluban élt, s rossz tapasztalatai miatt költözött tovább Bedőre (30614). Bedői szemszögből pedig azt a véleményt is hallhattuk, hogy a „románok” beköltözése azért is üdvözlendő, mert a bevándorlási hullámnak köszönhetően felszökő ingatlanárak miatt a faluba nem jönnek „azok”, vagyis a cigányok.

2.1. A FALU ÉLETÉNEK ALAKÍTÓI – INTÉZMÉNYEK ÉS ELITEK

2.1.1. A falu intézményei

„A faluban 1840-es évektől működik iskola, kezdetben kizárólag román nyelven folyt az oktatás, később az 1868-as népiskolai törvényt követően, már görög katolikus jellegű, úgynevezett elemi iskolában tanultak a gyerekek. 1922-től csak magyar nyelven oktattak az iskolában, majd 1948-tól mind a mai napig magyar-román nyelven folyik az oktatás.”⁹⁴

A tagintézményként működő bedői általános iskolába a 2009/2010-es tanévben 51 gyermek járt, az alacsony létszámok miatt az alsó tagozaton összevont osztályokban tanítanak. Az óvodába ugyanebben a tanévben 9 gyermek járt. Az iskolát 1982 óta vezető igazgatónő arról számolt be, hogy a létszám már akkor is hatvan körül mozgott, amikor idekerült. (30013) Az iskolában az ő irányítása alatt tértek át a román nyelvoktatásról a kétrannyelvű román oktatásra. A gyermekek alsóban heti öt órában tanulják a román nyelvet, a felső tagozaton bizonyos tárgyakat – román nyelv és irodalom, népismeret, biológia, földrajz, technika, ének, testnevelés, rajz – románul oktatnak. A bedői tagiskolában hét pedagógus dolgozik, a szakos ellátottság megfelelőnek mondható, csak technika szakos kolléga hiányzik. Az igazgató asszony és a kollégák rendszeresen részt vesznek Aradon nyelvi továbbképzésen, ő maga mesterképzésre jár Aradra, kapcsolatban állnak két romániai iskolával, a gyerekek is járnak át olvasótáborokba, és kirándulásokra is sokszor viszik őket Romániába.

Az önállóságát visszanyert települési önkormányzat az alacsony gyerekszám és a folyamatosan apadó állami támogatás mellett is ragaszkodott az önálló iskola és óvoda fenntartásához. Az intézmények megtartása mellett ismerős érvek hangzanak el: ha a falu elveszíti oktatási intézményeit, sorsa végképp megpecsétlődik. Látnunk kell azonban azt is, hogy a bedői óvoda és iskola nem csupán a bedői identitás egyik sarokkövét, de egyben a legfontosabb helyi foglalkoztatási lehetőséget is jelenti. Nem véletlen, hogy nem egy bedői interjúpartnerünk hangsúlyozta, milyen fontos, hogy a bedői oktatási intézményekben bedői pedagógusok tanítanak. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a közoktatási intézményrendszer fenntartása egyben a helyi elit részeként is azonosított pedagógusok és családjaik egzisztenciális biztonságának garanciáját jelenti.

Talán ez a ki nem mondott összefüggés az oka annak, hogy elzárkózással, óvatos bizalmatlansággal és egymásnak ellentmondó információkkal is találkozunk, amikor az iskolával, óvodával kapcsolatos stratégiákat és menekülési útvonalakat igyekeztünk feltárni. „A gyerekeket inkább ide hozzák, az itteni iskolába, Nagykerekiből is hoztak át gyerekeket, mert román nemzetiségi oktatás is zajlik. A román kisebbségi önkormányzat pedig nagyon sok pénzt kap, ezért a gyerekeknek

⁹⁴ Forrás: Bedő község honlapja, www.bedoph.fw.hu. Letöltve: 2012. január 15.

Az igazgatónő szerint Románia uniós csatlakozása és a határok átjárhatósága hozzájárult a román nyelvoktatás iránti növekvő igényhez. Egyre több a nyelv-vizsgázni szándékozó bedői fiatal: van, aki nyolcadikra az alap-, de akad olyan is, aki a középfokú C típusú vizsgát célozta meg. Olyan bedői diákokról is hallottunk, akik a gyulai nemzetiségi gimnáziumban folytatják tanulmányaikat¹⁰³ – ezek a családok fontosnak tartják nemzetiségi identitásuk, a családi hagyományok megőrzését –, s olyan diák is akad, aki éppen a nagyváradi egyetem orvosi karán tanul.

Míg a nemzetiségi oktatás állami támogatása, egyelőre legalábbis, garanciát jelenthet a fennmaradásra, a papírforma szerint hatósztályos tagintézményként működő bedői iskola az alacsony gyermeklétszám okán folyamatosan veszélyben van. A polgármester szerint hosszabb távon az egyetlen a megoldást, ha a faluba beköltöző nagyváradi családok a helyi óvodába és iskolába íratnák a gyermekeiket. A jelenleg életritelszerűen a faluban lakó új bevándorlók körében ez a gyakorlat még nem alakult ki, egy kétgyermekes család kivételével Nagyváradra viszik a gyermekeket óvodába, iskolába, vállalva az időeltolódásból fakadó nehézségeket is.¹⁰⁴ Az okok kézenfekvőnek tűnnek: mivel a szülők ingáznak, hozzák-viszik a gyerekeiket is. A bedői iskolában zajló két tannyelvű oktatás sem jelenthet különösebb vonzerőt, hiszen a nagyváradi iskolákban is megtanulnak románul, egy városi iskola pedig több plusz szolgáltatást kínál, mint egy kistélepülés kisiskolája.

A falu lakosságának véleménye az iskoláról meglehetősen vegyes. Nem mindenki tartja megfelelő hatékonyságúnak a román nyelv oktatását, akad, aki viszont azt kifogásolja, hogy a román nyelv és kultúra a magyar elé került, s hogy a gyerekek jobban ismerik Romániát, mint Magyarországot. (30627) A többség azonban örül annak, hogy a falunak van iskolája, az oktatás színvonalát is megfelelőnek tartják, elégedettek a pedagógusok munkájával. Ugyanakkor több szülőben megfogalmazódott a szándék, hogy gyerekeiket elvigyék Biharkeresztesre vagy Debrecenbe, ahová ők maguk naponta ingáznak. Döntésüket egyrészt az oktatás színvonalában mutatkozó különbségekkel indokolták, másrészt azzal, hogy közeptávon nem látnak esélyt az iskola fennmaradására. (30126, 30703) Az érintett szülők saját bedői életüket is kényszerként élik meg, nem látnak helyben semmi perspektívát, a gyermekek iskolájáról való döntés mögött így egyfajta kimenekí-

hasznú társaságok, egyházi szervezetek, kisebbségi önkormányzatok, nemzetiségi intézményeket fenntartó vagy egyéb kisebbségi feladatokat ellátó települési önkormányzatok más forrásból nem finanszírozható működési zavarainak elhárítására volt felhasználható a kilencvenes évek elejétől.

¹⁰³ Az igazgatónő szerint a továbbtanulási mutatók kedvezőek, 2010-ben például az öt nyolcadikos közül négyen gimnáziumba jelentkeztek, egy diák szakiskolába. (30013)

¹⁰⁴ A két gyermek szülei 2010 tavaszán arról beszéltek, hogy vissza kívánnak költözni Romániába. A család egy nagyváradi kutyatenyésztő házát és állatait gondozta amolyan bérlőként, számításaik azonban nem váltak be (vö: Bedői terepnapló).

tési, mobilitási szándék húzódik meg. Egy ilyen kisiskolában minden gyerek számít. Ha a Nagyváradról érkezett családok nem ide íratják gyermekeiket, s ha akárcsak egy-két bedői szülő úgy dönt, elviszi a gyermekét, akkor sokak, többek között a faluvezetés szerint a falu sorsa pecsételődik meg.

Úgy véljük, hogy a román majd a cigány kisebbségi önkormányzat létrehozása is alapvetően a település forrásbővítő stratégiájának részeként értelmezhető. A román kisebbségi önkormányzat 1994 óta működik a településen, kezdettől az iskolaigazgató az elnöke, a 2006 és 2010 között működő ötfős testületnek tagja volt két további pedagógus is. A kisebbségi önkormányzat „integrálja” a hagyományörző csoportot – amelynek ugyancsak az igazgatónő a vezetője. 2006-ban a falu választásra jogosult lakóinak több mint fele regisztrálta magát román kisebbségi választóként. Cigány kisebbségi önkormányzat 2006-ban alakult Bedőn, s tekintettel arra, hogy két korábbi választáson is érvénytelen volt a szavazás (ennek okát nem tudjuk),¹⁰⁵ jelentős eredménynek mondható, hogy a legutóbbi választáson közel hetvenen regisztráltatták magukat, ami becslésünk szerint a bedői cigány lakosság tízszerese (a gyerekeket is beleértve). A magukat román vagy cigány kisebbségi választóként regisztrálók magas számából kiviláglik, hogy az egész falu megértette: mindannyiuk érdeke a kisebbségi önkormányzatok alakítása. A két kisebbségi önkormányzat nem korlátozza az egyes etnikai csoportokra a működését. A román és a cigány kisebbségi önkormányzat minden családnak oszt karácsonyi csomagot, s támogatják a község kulturális rendezvényeit, programjaik a falu teljes lakosságát érintik (nők napja, idősek napja, majális stb.). A két szervezetnek köszönhetően szereshető bevételek nem jelentenek ugyan jelentős forrás-bővülést, de egy aprófalú esetében a kicsi is számít. (30001, 30003, 30808, 30202, 30101) A román kisebbségi önkormányzat nem csak az elnök asszony és két képviselő révén kötődik erősen a bedői két tannyelvű iskolához, hiszen a kisebbségi önkormányzat támogatja az óvodát, iskolát, a gyermekek versenyen való részvételét stb., s így a helyi közoktatási intézmények működéséhez biztosít fontos pótlólagos forrásokat. A román kisebbségi önkormányzat igyekszik továbbá a román kulturális hagyományokat őrizni, ennek érdekében néptánckört, kulturális vetélkedőket, hagyományörző klubokat szerveznek a gyerekek számára. (30013) Úgy tűnik azonban, mintha a két kisebbségi önkormányzat egymás mellett és nem egyeztetett, összehangolt munka alapján dolgozna Bedő érdekében, „nem veszték össze”, de az együttműködés próbálkozásai nem vezettek eredményre (ennek hátterében valószínűleg személyes okok húzódnak). (30013)

¹⁰⁵ Forrás: www.valasztas.hu. Letöltve: 2012. augusztus 29.

Egyre csökkenő jelentőséggel bír a falu életében a görög katolikus egyház.¹⁰⁶ Bedőnek hosszú ideig saját lelkésze volt, aki komoly megbecsülésnek örvendett. Az ő halála után két fiatalabb pap is szolgált a faluban, rövid ideig. Az első autóbalesetben hunyt el, az őt követő pedig két év után elhagyta Bedőt. Ekkoriban újjátották fel a parókiát, mely azóta üresen áll. Jelenleg a pocsaji lelkész tartja a miséket a bedői híveknek, állítása szerint vasárnaponként 30–40 hívő gyűlik össze a templomban; tapasztalataink,¹⁰⁷ illetve a helyiek elbeszélése alapján számukat inkább 10–15-re becsülhetjük. (30006, 30770, 30609) A hitoktatást sem a faluban, sem más szolgálati helyen nem sikerül megszervezni, bár a lelkész szerint igény lenne rá. A demográfiai folyamatok azonban nem kedveznek a hitoktatásnak sem, az elmúlt két évben például egyáltalán nem született bedői gyermek. Az egyházi szolgáltatások közül a keresztelezés és az esküvő egyre inkább háttérbe szorul, és a temetés a leggyakoribb szertartás, melyhez az egyház közreműködését igénylik. Míg 1999 és 2009 között összesen hat házasságkötésre került sor, addig ugyanebben az időszakban herven temetés volt. (3006)¹⁰⁸ A lelkész kiemeli a húsvéti mise és a templombúcsú, mint a két legfontosabb falusi esemény közösséget formáló és összetartó erejét. Noha a bedői görög katolikus gyülekezet is előregedőben van, a hívek száma nem magas, ők mégis szeretnék, ha a falunak saját papja lenne. (30731)

A bedői közösségi élet egyik fontos szervezője az 1988-ban alakult Bedői Ifjúsági és Szabadidős Egyesület (BISZE). A szervezet céljaként a szabadidő kulturált eltöltését, valamint a falu lakosságának összefogását tűzte ki, ünnepségeket (farsang, majális, utcabál, augusztus 20. stb.), falunapot, összejöveteleket, illetve buszos kirándulásokat, a környező településekkel összefogva találkozókat szerveznek. Az egyesületnek köszönhetően jött létre és működik 2000 óta a községi teleház. A szervezet motorja egy fiatal házaspár. Az elnöki posztot betöltő férj a legjelentősebb bedői tehéntartó gazda nagyobbik fia, biharkeresztesi származású felesége pedig a falu könyvtárát, kultúrházát és a teleházat vezeti. A fiatal férfi az apjától kapott két tehénnel indította el saját kis gazdaságát, de véleménye szerint az uniós csatlakozás óta a minőségi elvárások és az alacsony felvásárlási ár mellett nincs értelme tejelő teheneket tartani. Mivel szakács és pincér végzettséget szerzett, a szakmájában kezdett el dolgozni. A férfi a falu alpolgármesteri tisztrét is betölti, és egyben Bedő falugondnoka; láthatóan élvezi a falusiak bizalmát. Egyszer polgármesternek is indult, de alulmaradt, már nem fűtik ilyen ambíciók, de az

¹⁰⁶ A Bedőn élő református, római katolikus és (Nagyváradról áttelepült) baptista hívek csak más településen tudnak misére, istentiszteletre járni, igénybe venni az egyházi szolgáltatásokat.

¹⁰⁷ Kutatócsoportunk részt vett a vasárnapi misén (Bedői terepnapló). Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy az idősebb bedőiek látogatják rendszeresen a templomot, bár közöttük is többen panaszkodtak arra, hogy noha szeretnének, egészségi állapotuk miatt már nem járnak misére.

¹⁰⁸ Vö. <http://pocsaj-bedo-egyhazi kozseg.info/> Letöltve: 2012. január 16.

elégtétellel töltheti el, hogy képviselőjelöltként 2006-ban a legtöbb szavazatot kapta a választásokon.¹⁰⁹ Az egyesület aktivitása az utóbbi időben kissé alábbhagyott, de a tapasztalataink szerint közösségi és társasági teret nyújt a fiatalabb bedőiek számára, működését fontosnak, de legalábbis említésre méltónak tartják a bedőiek.

2.1.2. A bedői elitről

A falu elite több módon is meghatározható, bár a bedői kétségkívül nem összetett társadalom. Alapvetően a falu vezetése, néhány fontos intézmény irányítója és egy-egy magányos, mégis jelentősebb szerepet betöltő lakos sorolható ide. A bedőiek szemében a kép egyértelműnek látszik: néhányan említették a helyi értelmiséget jelentő pedagógusokat, elsősorban mégis inkább a falu sorsát érintő döntésekben meghatározó szerepet játszó szereplőket, köztük is a polgármester személyét emelték ki. A települési és román kisebbségi önkormányzat képviselői körébe rendre ugyanazokat az embereket választják a bedői polgárok, ami néhány család stabil pozíciójára és érdekérvényesítő erejére utal. A helyi eliten belüli nyílt konfliktusokról nem hallottunk, a polgármester működésének értékelése viszont megosztja a bedőieket – igaz nem olyan mértékben, hogy 2010-ben, immár negyedszerre, ne választották volna meg polgármesternek. Politikai irányultság tekintetében a kép a korábbi időkben nem volt egyértelmű, de néhány éve a falu vezetése, különösen a polgármester, markánsan jobboldalinak mutatkozik.

A munkáját társadalmi munkában végző polgármester, noha bejelentett bedői lakos, családjával a szomszédos Biharkeresztesen él, határörként ment nyugdíjba. Gazdaságilag már megválasztása előtt is kötődött a faluhoz, Bedő határában van földje, és itt működik a felesége nevében lévő, de a polgármester által irányított családi gazdaság is. Csirkefarmjukon előnevelt csirkéket tartanak vágósúlyig, a levágott állatokat tisztítják, csomagolják, és végül kiszállítják a megrendelőknek. A vállalkozás négy-öt asszonynak ad ciklikusan munkát, illetve egy éjjeliőr vigyázza a telepet. (30001) A polgármester egyike volt azoknak a gazdálkodóknak, akik a volt szövetkezeti vagyon talaján egy új szövetkezetet hoztak létre 1995-ben. Ez a szervezet azonban – számunkra nem igazán világos okokból – néhány év után eladósodott, majd csődbe jutott, s az elárverezett vagyon egy részét a hitelezők elvitték. A polgármesternek e fiaskó óta vannak haragosai a faluban; akadnak, akik őt okolják az előnytelennek ítélt felszámolási akciókért, sőt a csődért is.

Az egyik korábbi üzlettársa, összefogva hat másik gazdával, igyekezett menteni a menthetőt és a kiárulás második körében megvásárolták a maradék vagyont. Ebből indították el ma is létező mezőgazdasági vállalkozásukat, az AGRO7 sző-

¹⁰⁹ Bedői terepnapló. A fiatalember mégis indult 2010 őszén a polgármesteri székért. A három jelölt közül a legkevesebb szavazatot ő kapta, ám képviselőként ismét bekerült a testületbe.

vetkezet. (30727, 30126, 30729, 30606) E csoport egyik erős embere már többször indult polgármesterjelöltként az önkormányzati választásokon, de eddig mindig alulmaradt.¹¹⁰ A szóban forgó férfi tősgyökeres bedőinek vallja magát, felesége is idevalósi, pedagógus, alsós tanítónő – mindketten erősen kötődnek a faluhoz. A férfi Debrecenben építőipari technikumot végzett, majd a szövetkezetben dolgozott építésvezetőként. Az ágazatot hamarabb utolérte a válság, mint magát a szövetkezetet, ezért lépnie kellett, s így, kényszerből fogott 1993-1994 táján mezőgazdasági vállalkozásba. Szülei és saját jogán földterülethez és a gazdálkodás elindításához szükséges vagyontárgyakhoz is jutott. A saját tulajdonú 20-30 hektár közötti terület nem elég egy család eltartásához, ezért bérelnék földeket Bedőn és Romániában is. Huszonnégy éves fiúk is gazdálkodik, maga is bérel földet, gépeikkel szolgáltatásokat is végeznek. (30009)

A már említett alpolgármester édesapja, a falu egyetlen nagyobb tehénállománnyal rendelkező gazdája olyan „több lábon álló” vállalkozó, akinek szintén vannak határon átnyúló érdekeltségei, sőt, saját boltot is üzemeltet egy Nagyváradohoz közeli romániai faluban, a tejét részben ott értékesíti. Ő is a szövetkezetben dolgozott, majd „reménykedve” kivált. (30702) Perfekt román nyelvtudásának és közvetlen modorának köszönhetően könnyedén mozog mindkét ország üzleti világában. Boldogulásához a korábbi kisgazda politikusokhoz fűződő kapcsolatait is igyekszik kihasználni. Bár vállalkozásai viszonylag sikeresen működnek, a továbblépés lehetőségét nem a szűk értelemben vett mezőgazdaságban látja – már csak azért sem, mert noha a gazdaság részben a kisebbik fia nevében fut, a következő generáció nem igazán kíván a mezőgazdaságban megragadni. Igazi ügyeskedő, kapcsolatépítő figura, aki nem elégszik meg a termék előállításával: forgalmaz, kapcsolatépítő figura. Ő is próbálkozott már azzal, hogy gazdasági tőkéjét politikai konvertálja, de mindeddig korlátozott sikerrel. Egy cikluson keresztül volt alpolgármester, ahogy akkor, a falu fejlesztésének lehetőségeit ma is a román-magyar együttműködésekben látja, elképzelései eltérnek a jelenlegi polgármestertől.

Bedő némileg titokzatos és a polgármestertől elválaszthatatlan alakja, közös vállalkozásukban üzlettársa az a konstancai vállalkozó, egy nagyváradi bevásárló pláza és más romániai építőipari beruházások kivitelezője, aki egy nagyobb területet (a korábbi foci pályát) megvásárolt a faluban, és azóta egy hatalmas telket is megszerzett, ahol saját házat épít. Vele személyesen nem sikerült találkozunk, képet róla így a másoktól származó információk alapján alkottunk. Azt, hogy fontos szereplője a falu életének, mi sem bizonyítja egyértelműbben, mint az a tény, hogy szinte nem akadt olyan bedői, aki ne említette volna a nevét. A falu lakosságának egy része megkérdőjelezi a konstancai vállalkozó becsületességét,

¹¹⁰ 2010 őszén újra sikertelenül próbálkozott.

arra hivatkozva, hogy nagy vagyonnal rendelkezik (feltételezve, hogy jelentős vagyon csak tisztességtelen módon szerezhető). Mások viszont fontosnak tartják a jelenlétét, hiszen mégiscsak munkát ad néhány bedői embernek. A falu polgármesterével közös, ám közvetlenül senki által nem ismert üzleteiről, a tervezett gombatermesztő üzemről ugyancsak sokan tettek említést. Vannak, akik reménykednek abban, hogy ezekből az üzletekből, tervekben előbb-utóbb munkalehetőség keletkezik, és fejlődésnek indul a falu. Mások szerint viszont nincs szó másról, mint gyanús pénzmosásról. Ami tény: a vállalkozó a falu temetője mellett fekvő egykori foci pályán egy raktárt épített, ahol építőipari gépeket és állványzatokat deponál. A területet folyamatosan őrzi egy ember, az örökön kívül a konstancai vállalkozó könyvelőt és egy Nagyváradról Bedőre költözött asszonyt alkalmaz tolmácsként, s így már jelentős munkaadónak számít.

A képviselő-testület 1994 óta folyamatosan újraválasztott tagja a falu egyik jelentős gazdálkodója, egyben a görög katolikus templom kántora. A férfi tősgyökeres bedői, Biharkeresztesről származó felesége református magyar – a három gyereket apjuk felekezete szerint keresztelték, „ezen semmilyen vita nem volt”. Az asszony több mint húsz éve élelmészvezető a bedői konyhán. A férfi a térszében dolgozott, mindig olyan munkakörben, amely a legjobban fizetett. Amint lehetőség nyílt rá, kilépett a szövetkezetből, amely „mindig is második munkahely” volt a saját háztáji gazdasága mellett. Édesapja és a maga vagyonrészével gépeket, állatokat is hozott ki a szövetkezetből, a saját jogon visszakapott föld mellé apránként vásárolt újabb területeket, jelenleg 80 hektár saját és bérelt földön gazdálkodik a fiával. (30617)

A képviselő-testület egyetlen többször is megválasztott női tagja ugyancsak tősgyökeres bedői, aki nagyon mélyen kötődik szülőfalujához. Az asszony szociális előadóként dolgozik a bedői és a biharkeresztesi polgármesteri hivatalban. Pályafutását az érettségi után Nagykerékben, orvosi írónként kezdte, húsz év múltán, orvosváltás miatt veszítette el állását. Egy évig beteg édesanyját ápolta, majd a biharkeresztesi polgármester hívta őt a szociális területre dolgozni. A megfelelő tanfolyamok elvégzése után a körjegyző kötelezte őt felsőfokú végzettség megszerzésére, néhány éve, közel ötvenévesen szerzett diplomát a debreceni egyetemen. Egyetlen lánya, akit egyedül nevelt fel, Budapesten él. Ha tehetné, azonnal utána költözne, magányosnak érzi magát a faluban, nem találja a helyét, a társaságát. Annak ellenére, hogy szenvedélyes helytörténészként Bedővel foglalkozik a nap minden órájában, kutatja a település múltját, büszke az elődeire, és mindazokra, akik bedőiként váltak híressé, és annak ellenére, hogy rendkívül fontos számára az a kettős, román-magyar kultúra, amiben felnőtt és élte életét, már nem tartja saját közegének a falut. Szinte senkiben nem talál partnerre a helyiek közül. A falu többször is bizalmat szavazott ennek a helyi származású és kötődésű nőnek, aki azonban elvált, értelmiségi módon gondolkodó és élő asz-

szonyként nincs beágyazva a helyi gazdasági viszonyokba, s a hangsúlyozottan jobboldali érzelmű községvezetésben az egyetlen, aki baloldali, liberális kulturális és politikai preferenciákkal rendelkezik. E kívülállásból fakadó magányát csak tétezi konfliktusokkal terhelt kapcsolata a polgármesterrel. (30003, 30012) Az asszony számára Bedő a saját kuratásai, a bedői történelem rögzítése révén folyamatosan újratereztett múltat jelenti, de a falu jelenéhez, jövőjéhez nem kötődik.

A hajdani községi elit leszármazottainak kívülállását példázza a faluban élő könyvkötő, akinek dédszülei Ausztriából és Erdélyből érkeztek ebbe a faluba. Édesapja a falu postamestere volt, édesanyja hosszú éveken át az óvoda vezetője. A mélyen vallásos római katolikus családban négy gyermek született. A három fiú az esztergomi ferenceseknél érettségizett, a lánytestvér pedig Debrecenben járt katolikus gimnáziumba. A legidősebb fiú katolikus pap lett és Nyíradonyban szolgált, a lánytestvér tanárként dolgozik Abonyban. A két fiatalabb fivér él ma Bedőn, ők a család anyagi helyzete miatt már nem szerezhettek diplomát. A könyvkötészet a fiatalabb fiútestvér számára nem egyszerűen mesterség, a könyvekhez sajátos érzelmi viszony fűzi. A könyvkötészetből és a kertjéből megél, a falu lakosaival nemigen ápol komolyabb kapcsolatot, inkább visszavonultan olvassa érdekesen összeállított könyvrára egy-egy darabját, miközben katolikus körökkel kiterjedt és intenzív szellemi és gazdasági kapcsolatokat ápol a falun kívül. Két gyermeke katolikus középiskolába járt, a fiú a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult, lánya a hittudományi főiskolát végezte el. (30733) Az ő visszahúzó életformájával szemben öccse, aki válása után, 1990-ben költözött vissza Biharkeresztesről szülőfalujába, s azóta is egyedül él, mintha jobban betagozódott volna a bedői társadalomba. A férfi az érettségi után elektroműszerésznek tanult, kertész szakmát is szerzett, de 30 évig az ártándi kavicsbányában dolgozott. Az olvasott, érdeklődő férfi a biharkeresztesi római katolikus templom gondnoka, több egyedülálló idős bedői embernek gondozza a kertjét, portáját, ellenszolgáltatást nem kér a munkájáért. Számon tartja és rendszeresen látogatja az Erdélyben maradt rokonságot. (30515)

2.2. ÚTAK A FALUBA ÉS A FALUBÓL

A görög katolikus vallású, román nemzetiségi faluban a 19. század végén jelent meg az első, román nyelven beszélő cigány család („a Daróczi család”); egy fiatal pár érkezett, akik később hét gyermeket neveltek fel (Szilágyi 2008). A visszaemlékezések szerint a bedőiek és az újonnan érkezettek között nem csak a román nyelv teremtette meg a kapcsolat alapját, hanem egyfajta sorsközösség is. A Bedőről elszármazott költő, író, Choli Daróczi József egy interjúbán a következőképp fogalmazott: „(...) *Bojt, Nagykeréki, Biharkeresztes, Ártánd, Nagyzomlín, az összes környező falu echte magyar falu volt. És ilyen környezetben bizony a román kisebbség (...) a 'szőröstalpú', a 'bocskoros', a 'töröttnyelvű', minden negatív meg-*

jegyzés őket érintette. Amikor egy ilyen helyzetben lévő kisebbség találkozik egy még elnyomottabb kisebbséggel, akkor sokkal nagyobb empátia alakul ki a két kisebbség között, hisz a saját bőrén tapasztalja, hogy mi az. (...) Azért szerettek hát bennünket, illetve voltunk békés, normális egymás mellett élésben a románokkal, mert minden nap ugyanazzal kellett megküzdenniük, mint nekünk. Mi viszont nem véletlenül nem tudtunk a környéken megnőszülni, ugyanis a környéken mindenütt romungrok laktak. Mi pedig nem elég, hogy oláh cigányok voltunk, még ráadásul románok is, a bocskoros románok. Kaptunk is eleget. Sokkal többet csúfoltak bennünket a környező falvakban úgy, mint bocskorosok meg románok, mint úgy, hogy oláh cigányok. A magyar cigányok is szőröstalpúnak és bocskorosnak csúfoltak minket. Mindez valószínű, illetve biztos, hogy meghatározta azt, hogy mi hogyan illeszkedtünk be a bedői környezetbe.”¹¹¹

A visszaemlékező író a bedői román többség és cigány kisebbség „békés, normális” együttélésének, a cigány családok „beilleszkedésének” forrását a kisebbségként megélt kirekesztettség teremtette sorsközösségben találja meg. Azt a nem elhanyagolható tényt már mi fűzzük hozzá, hogy mindössze egyetlen fiatal pár költözött a falu szélére, és nem egy népesebb csoport. A bedői többségi román közösség számára ez a migráció nem jelentett megterhelést, a letelepedett család is kontrollálható volt. A 19. század végén a mocsaras terület közepén található szigeten meghúzódó fiatal pár hét gyermeke, saját családot alapítva, a falu szélén gyakorlatilag egy új utcát hozott létre, a következő generáció pedig lassan behúzódtott a falu belsőbb tereibe. Mire azonban a falun belül többség és kisebbség közötti emberi viszonyok közeledésében odáig jutottak volna, hogy akár vegyes házasságok is kialakulhassanak, egyre erősödő migrációs hullám vette kezdetét. Az ötvenes évek végétől kezdődően román és cigány családok egyaránt elhagyták a falut. Mára csupán néhány cigány ember maradt a faluban, közülük ketten vegyes házasságban élnek. A korábbi vegyes házasságból származó bedőiek egy része cigánynak, másik része magyarnak vallja magát. A cigány lakosság alacsony aránya, az ezzel is összefüggő konfliktusmentes együttélés, illetve a falut elhagyó egykori bedői cigányok országos ismertsége kétségtávol meg szépítő hatással lehet a múlt megítélésére.¹¹²

Adatok hiányában csak a családtörténetekből következtethetünk arra, hogy a munka és megélhetés után induló migráció a cigány családokban már a negyvenes években megkezdődött, talán azért, mert többségük számára helyben csak a mások kisebb birtokain végzett alkalmi, napszámos munka kínálkozott lehetőségként. Az egyik, hetvenes éveiben járó férfi, a CKÖ elnöke¹¹³ arról mesélt, hogy

¹¹¹ Interjú Choli Daróczi Józseffel. Készítette: Benkő Gábor. Kézirat, hely és évszám nélkül.

¹¹² A 2001-es népszámlálás során hatan vallották magukat cigánynak.

¹¹³ Ahogy elmesélte, Daróczi ágon a nagyapja Nagyvárdról, nagyanyja Élesdről került Bedőre, apai ágon a nagyszülei a szomszédos Nagykerékiben éltek, Nagyvárdról kerültek oda. Nagykerékiben 1944-ben gettó-

ő az ötvenes években, 14 éves korában került fel Pestre dolgozni, anyai nagybátyja, aki a második világháborút követően ment a fővárosba dolgozni, akkor már Csepelen telket vett és építkezett, és ő az első időkben nála lakott. Aktív élete nagy részét ez a férfi egy budapesti építőipari vállalatnál töltötte, munkája gyakran szólította külföldre. Ő maga is felköltözött volna a fővárosba, de először a szülei, majd Kabáról származó felesége nem akarta elhagyni Bedőt. Négy gyermekét azonban az általános iskola befejezése után Budapestre vitte, mind ott jártak középiskolába, ott alapítottak családot. Az idős férfi és felesége megosztja életét Bedő és Budapest között, a téli hónapokat a fővárosban, a gyermekeiknél töltik. (30202)

Mind a cigány, mind a nem cigány családok migrációs történetei arról tanúskodnak, hogy a már munkát, lakhatást talált falubeliek segítettek a hátramardottaknak, testvéreknek, rokonoknak, ismerősöknek az indulásban. Ezek a migráns hálózatok nyilvánvalóan megkönnyítették az elvándorlást, mérsékeltek az új élet kialakításának költségeit és kockázatait. E hálózatok működésére utal, hogy bedőiek egész sora költözött Csepelre vagy Budakalászsra. Azt is láthatjuk, hogy a migráció olyan mintává vált a településen, amely generációk számára kínál kézenfekvő megoldást, amikor helyben vagy a környéken nem mutatkozik megfelelő munkahely, megélhetés, életszínvonal.

A CKÖ vezetőjének rokona, egy vegyes házasságban élő középkorú, rokkantnyugdíjas asszony családjában sajátos migrációs mozgásokat láthatunk. (30808) Szegény cigány családba született, kilencen voltak testvérek. A lányok közül egyedül ő, a legfiatalabb próbálkozott szakmaszerzéssel, de még középiskolás korában várandós lett első gyermekével, s abbahagyta a tanulmányait. Nővérei közül ketten Konyárra mentek férjhez, ketten Budapesten, a vágóhídon dolgoztak (több bedői munkahelye volt ez a rendszerváltás előtt), azóta is a fővárosban élnek. Két fiútestvére meghalt, a még élő öccséről meséli, hogy az gyakran jár Írországba, ahol három gyermeke él és dolgozik, a fia egy takarítóbrigádot működtető vállalkozó. A Bedőn maradt asszony két lánya Sopronban lakik, férjeik (egyik sem cigány ember) Ausztriába járnak át dolgozni, jól keresnek.

Azokban a gazdálkodó bedői családokban is, amelyekben a fiatal – a húszas, harmincas éveiben járó – generáció fiútagja otthon maradt, és folytatja a családi gazdálkodást, a testvérek jellemzően nem élnek a faluban, vagy nem tervezik azt, hogy helyben maradjanak. Ám szemben az ötvenes-hatvanas évekkel, Budapest és környéke már nem kizárólagos migrációs célterületek, több fiatal nő és férfi

ba zárták a cigányokat, csak azért menekültek meg, mert a szovjet csapatok még azelőtt megérkeztek, mielőtt mindenkit be tudtak volna vagonírozni. A férfi élénken emlékszik arra, hogy a gettóba zárt rokonainak, köztük édesanyjának és húgának, élelmet vitt – egyszer, futás közben meg is lőttek. (30202)

Biharkeresztesen vagy a megye más városaiban, elsősorban Debrecenben telepedt meg.

Noha a migráció az esetek többségében véglegesnek mondható – az elköltözöttek és leszármazottaik már nem térnek vissza Bedőre –, találunk arra is példát, hogy valaki visszaköltözik a faluba. Mint a hajdani postamester és óvónő már említett fia, aki válása után döntött úgy, hogy szülőfalujában folytatja az életét. Említhetjük azonban a kocsmában dolgozó asszonyt is. Ő az általános iskola befejezése után Budapesten tanult kereskedőnek, évekig bolti eladóként majd raktárosként dolgozott. Férjét is Budapesten ismerte meg, első két gyermekük ott született. Azért tértek vissza Bedőre, mert az asszony édesapja meghalt, s nem akarta magára hagyni édesanyját. Mióta itt élnek, két gyermekük született, a velük otthon töltött idő után állt munkába a kocsmában. Férje sokáig nem talált helyben munkahelyet, ingázott Budapestre, 2010 januárja óta őt is alkalmazza a kocsmá tulajdonosa. Az asszony testvérei mind a fővárosban maradtak, s azt mondja, jobban is élnek nála. Ha rehetné, maga is visszaköltözne, mert a gyerekei számára itt nincs perspektíva. A család rossz anyagi helyzete azonban nem teszi lehetővé a mozgulást. (30808) E két példa arról tanúskodik, hogy a visszatérés jellemzően egy, a családban bekövetkező változásból fakadó kényszer eredménye, s jelenthet menedéket, és megélhető fojtogató csapdahelyzetként is.

A faluban találkozhatunk más „visszatérőkkel” is. A szóban forgó házaspár nem bedői születésű, de az asszonyt rokoni szálak kötik a faluhoz, s ez segítette a megfelelő ingatlan megtalálásában. A házaspár mindkét tagja az egyik közeli településen született, nevelkedett, politikai okokból 1956 után Budapestre költöztek. A feleség apja csendőrként szolgált a második világháború előtt, s ez nem volt éppen jó ajánlólevél, amikor gimnáziumba szeretett volna jelentkezni, a szegényebb sorból származó férj apja ugyan rendőr volt, de ő maga 1956-ban úgymond a kelletténél jobban kinyitotta a száját. Budapesten viszont nem ismerte őket senki, s boldogulni is tudtak. Az asszony leérettségizett, a férfi szakmája mellé diplomát is szerzett, később vállalkoztak is. Albérletből indultak, végül egy budai lakásból költöztek Bedőre; „nyugdíjas korunkban vissza akartunk jönni a gyökerekhez”. Az 1991-ben megvásárolt rozoga ingatlant lebontották s majd’ húsz év alatt felépítették Bedő egyik legigényesebb, polgári stílusban berendezett házát. Igaz, e ház lakói nem nagyon érintkeznek a bedői emberekkel, maguknak való életet élnek, házuk, gondozott kertjük amolyan polgári, városi sziget ebben a falusi környezetben. Azt remélték, hogy két művészi pályán dolgozó fiúk és családjuk számára is otthon lesz ez a ház, de a gyerekek és az unokák csak látogatóba járnak ide. A férj kárpótlási jegyeivel Bedő határában is szerzett földet, gépeket vásárolt, és amíg bírta, maga gazdálkodott, nemrégiben azonban eladta 24 hektáros birtokát egy szomszéd falubeli gazdának. (30719)

Ha bedői szemszögből nézve úgy is tűnik, hogy a „románok” mindenütt ott vannak, a Nagyváradról Bedőre költözöttek többsége nem ágyazódott be mélyen a bedői társadalomba, nem alakultak ki fontos kapcsolataik, nincsenek olyan aktivitásaik, amelyek a falu közösségi életéhez kötnék őket. Ennek hátterében elsősorban az ingázó életforma áll, a családok idejük túlnyomó részét a határ másik oldalán töltik, amolyan alvófaluként használják Bedőt, az is előfordul, hogy hétvégi programjaikat is más magyarországi településen vagy Romániában élő rokonaikkal, családtagjaikkal töltik, s akadnak, akik Váradra járnak templomba. Azok az áttelepülők, akikkel beszélgettünk, jellemzően a szomszédokkal való kapcsolatokról, beszélő vagy jó viszonyról számoltak be. Szomszédaik vigyáznak a házra, ha lakóik nem tartózkodnak otthon, s velük alakulhatnak ki kölcsönös segítő kapcsolatok. Az egyik beköltözött, s ideje nagyobb részét a falutól távol töltő egyetemi tanár tett említést arról, hogy szomszédja szokta felválni az ő tűzifáját, ő pedig ha kell, fuvarát biztosít számukra. A kapcsolatok tehát jellemzően a szomszédságra korlátozódnak, ennél mélyebb betagozódásról is hallottunk történeteket, ám ezek tapasztalataink szerint a kivételt jelentik.

Két férfival találkoztunk, akik alkalmanként bekapcsolódnak a bedői polgárőrség munkájába. Egyikük egy magyar származású romániai vállalkozó, aki kurtatásunk idején javában építette a családi házat, amelyet azonban csak hétvégi lakóhelynek szán. Üzleti kapcsolatai Nagyváradhoz kötik, iskolaorvos felesége ott dolgozik, a gyerekek is ott járnak iskolába, s a városban kívánják elindítani új vállalkozásukat, egy magán napközit. Hajdúszoboszlóról szállít munkásokat Nagyváradra, a saját házat azonban romániai munkásokkal építteti, mint mondja, nem talált Bedőn munkára fogható embereket. A kocsmában felajánlotta, hogy az építési anyag fejében keres valakiket, akik elbontják a melléképületet, ajánlata azonban sikert fülekre talált.¹¹⁴

A másik alkalmi járőröző egy román származású nyugdíjas férfi, aki magyar feleségével azért költözött Bedőre, mert tetszettek neki az itteni emberek. Szereti a falut, ő arról mesélt, hogy jó kapcsolatokat ápol néhány helybeli férfival, a szemben lakó szomszéd családdal egyenesen baráti viszonyban vannak, rendszeresen összejárnak. A Bedőn beszélt „parasztos” román nyelv az otthonosság érzetét kelti benne, olyan, mint a szülőfalujában. „*Teljesen úgy érzem magam, mintha itt születtem volna.*” Ő már itt akar meghalni. Felesége még ingázik Nagyváradra, három gyermeke közül kettő külföldön (Amerika, Anglia), a harmadik egy magyarországi nagyvárosban él, utóbbi is szívesen költözne Bedőre, sőt, külföldön élő fiának vett is egy házat, a fiú állítólag üzletet kíván majd nyitni, ha idetelepül. (30614)

¹¹⁴ Lásd Bedői terepnapló.

Egyetlen olyan áttelepült családdal találkoztunk, amelyben három generáció él egymás mellett. A konstancai vállalkozó mellett dolgozó tolmács Nagyváradon élt, férjét viszont Biharkeresztesen talált magának, s a házaspár Bedőn telepedett le. Az asszony édesanyja pedig 1992-ben költözött hozzájuk. Ő egy ideig a csirkeüzemben dolgozott, nyugdíjazása óta a házi- és ház körüli munkákkal foglalkozik. Barátnőt is talált magának a bedőiek között, akit rendszeresen meglátogat, elbeszélgetnek, aztán hazakerekezik. Varrogat is a falubelieknek, nem vár ezért fizetséget, aki tudja, honorálja a munkáját. A harmadik generációhoz tartozó fiú unoka pedig tagja a BISZÉ-nek, a család szívesen részt vesz és segít is a rendezvényeken. (30710)

2.3. ETNICITÁS EGY NEMZETISÉGI FALUBAN

Ha a legutóbbi, 2001-es népszámlálás adatait vesszük szemügyre, látható, hogy a falu akkor 324 lakosának jelentős része kifejezte kötődését a román nemzetséghöz; román nemzetségségűnek vallotta magát a bedőiek közel fele, harmada pedig arról tett tanúbizonyságot, hogy fontosak számára a román kisebbségi kulturális értékek, hagyományok. A nyelvhasználat vonatkozásában már más a helyzet, ami arra utal, hogy a román nyelv már csak kevesek számára jelenti az anyanyelvet, és hogy a kisebbségi nyelv használata az informális kommunikációban is veszített jelentőségéből.

3. táblázat: *Nemzetiségi adatok Bedőn 2001-ben*

Nemzetiségi adatok 2001	Cigány	Román
Nemzetiséghez tartozó	6	145
Kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődő	1	117
Anyanyelvű	1	56
Nyelvet családi, baráti körben használó	1	78

Forrás: Népszámlálás

A nyelvvesztés, a kisebbségi nyelv háttérbe szorulása és a többségi nyelv használatának térnyerése hosszú időtávban értelmezhető folyamat, amely részint a mindenkor magyarországi kisebbségpolitika függvénye, részint az asszimilációé. A trianoni határmegvonást követő erőteljes asszimilációs politika idején nem csak, hogy megszüntették az iskolai román nyelvoktatást, de idősebb bedőiek emlékeznek még arra, hogy a két világháború között a pedagógusok kifejezetten büntették (akár testi fenytéssel is)¹¹⁵ a gyerekeket, ha egymással románul beszélgettek. A liturgia nyelve is ebben a korszakban lett magyar a korábbi román helyett. A román nyelv használata az intézmények falain kívülre szorult, de ebben az

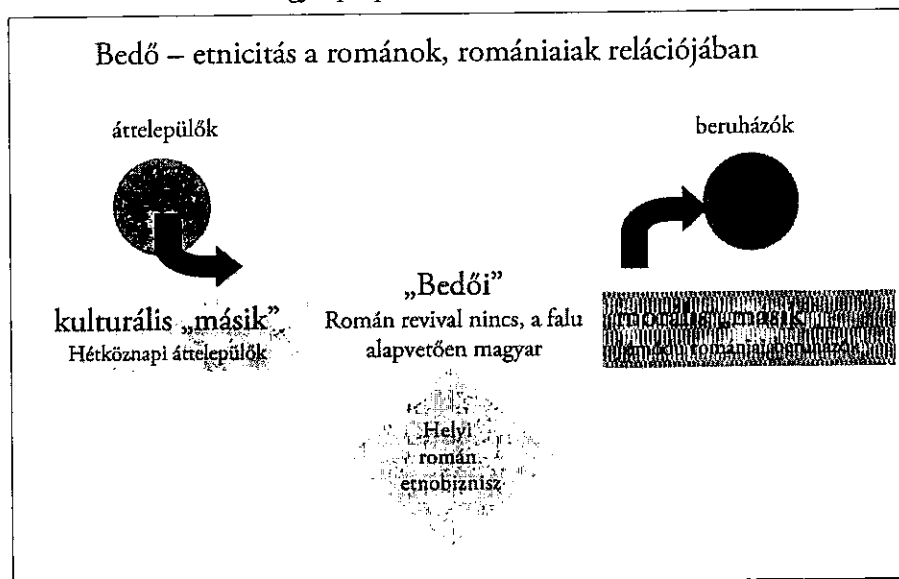
¹¹⁵ Lásd Bedői terepnapló.

időszakban gyermek interjúpartnereink a szüleikkel, nagyszüleikkel, testvéreikkel még románul beszéltek.

A szocializmus idején, a hatvanas évektől az országos politika ismét támogatta a kisebbségi román nyelv és kultúra ápolását, ám ekkorra már Bedőn is elindult egyfajta természetes (ez idő tájt államilag már nem erőltetett) asszimiláció, illetve nyelvváltás; a falubeliek sora vállalt munkát a környező magyar településeken, vagy éppen Budapesten, a házassági piac is kitágult, egyre több vegyes házasság kötött. A román-magyar családokban jellemzően a gyerekek magyar nyelvű közegben nőttek, nőnek fel, de a nyelvváltás, a magyar nyelv elsődlegessége/kizárólagossága a nem vegyes házasságokban született gyerekeknél is magától értetődő adottság. S ez a tendencia fél évszázada tart.

Nem véletlenül említette az iskolaigazgató, hogy a gyerekek, ha nemzetiségi családból érkeznek is, már nem hozzák otthonról a román nyelvet, az iskola nem tud építeni a családban elsajátítható alapokra. A román nyelv tanulása, használata iránt az elmúlt években tapasztalható érdeklődés – ami például az iskola már említett továbbtanulási mutatóiban is látható – részint a határon átnyúló kapcsolatok felélénkülésével hozható összefüggésbe, részint annak a tudatos helyi oktatáspolitikai döntésnek köszönhető, amely a nemzetiségi nyelv bázisán tartja megmenthetőnek a bedői közoktatási intézményeket.

2. ábra: Etnicitás román-magyar perspektívából Bedőn

A bedői román származású, a román kisebbségi nyelvhez, hagyományokhoz kötődő emberek kettős identitással rendelkeznek, a beszélgetések során nem egyszer előfordult, hogy amikor magukat románnak nevezték, rögtön korrigáltak

is, mondván: természetesen magyarok vagyunk. „*Mi nem románok vagyunk, mi Magyarországon élők, román nyelvet beszélők vagyunk...*” (30617) Ez a fajta kettős identitás tapasztalataink szerint a mindennapokban reflektálatlan, és a helyi politikai színtéren is láthattuk, hogy a kisebbségi politika konfliktusmentesen illeszkedik a települési önkormányzat politikájához; egyfelől forrásokat szerez a falu, az intézmények, civil szervezetek működtetéséhez, másfelől a testületek tagjait, a kisebbségi politika szereplőit tekintve is látható a folyamatosság és beágyazottság.¹¹⁶

Amennyire reflektálatlan és magától értetődő a bedőiek viszonya saját kettős identitásukhoz, olyan reflektálatlanul beszélnek a Nagyváradról áttelepült emberek is, általában és egyöntetűen románnak nevezve őket, eltekintve attól a tényről, hogy az itt élő váradiai többsége magyar származású és anyanyelvű, illetve, hogy vannak közöttük vegyes, román-magyar házaspárok. A „románozás”, a mi magyarok – ők románok megkülönböztetése Bedőn nem feltétlenül ágyazódik be egy, a határon túli magyarokat illető általános, pejoratív ízű diskurzusba, sajátos pikantériáját az adja, ha egy itt élő kisebbségi román románozza le az ott kisebbségi sorban élő magyart – ennek hátterében a falu hagyományos életét megbolygató „idegen” betolakodásával szembeni rosszállás is állhat. A „románozást” említésre méltónak találták néhányan az áttelepültek közül, van, aki, mint mondja, nem foglalkozik ezzel (30710), más pedig olyan élményként említi, ami csak fokozza idegenségét ebben a faluban, ahová kényszerből költözött a férjével, s ahol „román időzónában” él. (30701)¹¹⁷

A magukat románnak, cigánynak vallók száma nagyon alacsony a faluban – a népszámlálási adatok különösen figyelemre méltóak a 2006-os cigány kisebbségi választásokra magukat regisztrálók számának fényében.¹¹⁸ Az, hogy ilyen kevesen vallották meg kötődésüket cigány származásukhoz, elsősorban abból a tényből fakad, hogy a bedői cigány emberek többsége végleg elment a faluból; teljes családok költöztek Budapestre, illetve a ma itt élők testvérei, gyermekei is másutt laknak. Azt is tapasztaltuk, hogy a mai bedői cigány családokban a vegyes házasságra is van példa, és az, hogy ki minek vallja magát, melyik kötődését tartja fontosabbnak, családonként eltérő lehet.¹¹⁹

¹¹⁶ Már szóltunk arról, hogy a román kisebbségi önkormányzat tagjai között a helyi pedagógusok alkotják a többséget, de említhetjük azt is, hogy például a kisebbségi elnök asszony – egyben iskolaigazgató – férje több ciklusban is tagja volt a települési önkormányzatnak, s hogy a testületben – a polgármester kivételével – a képviselők román származásúak, tösgyökeres bedőiek.

¹¹⁷ Az asszony férje minden nap ingázik Váradra, ő maga gerincbetegsége miatt nem tud dolgozni. Ő is elmesélt egy történetet arról, hogy hiába kínált a kocsmában üldögélő és munkáért könyörgő bedői férfiaknak munkalehetőséget, dolgozni egyik sem jött el.

¹¹⁸ A 2009/2010-es tanévben a bedői iskolába mindössze két cigány gyermek járt, ők is testvérek.

¹¹⁹ Tisztában vagyunk azzal, hogy a roma, cigány származásra, kötődésre vonatkozó kérdések – például egy népszámlálás során – a rejtőzködést, a tényleges identitás elrejtését is eredményezhetik, hiszen ennek a mai magyarországi viszonyok között igen jelentős térje és kockázata van.

A már említett középkorú asszony, CKÖ tag férje magyar származású, aki a beszélgetés egy részében jelen volt, s teljes természetességgel mondta nekünk, hogy ő magát cigánynak tartja. Egy idősebb cigány asszony pedig úgy jellemezte magukat, hogy „félíg-meddig cigányok vagyunk”, anyósa éppen úgy magyar származású volt, mint jelenleg vele élő fiának a felesége. (30201)

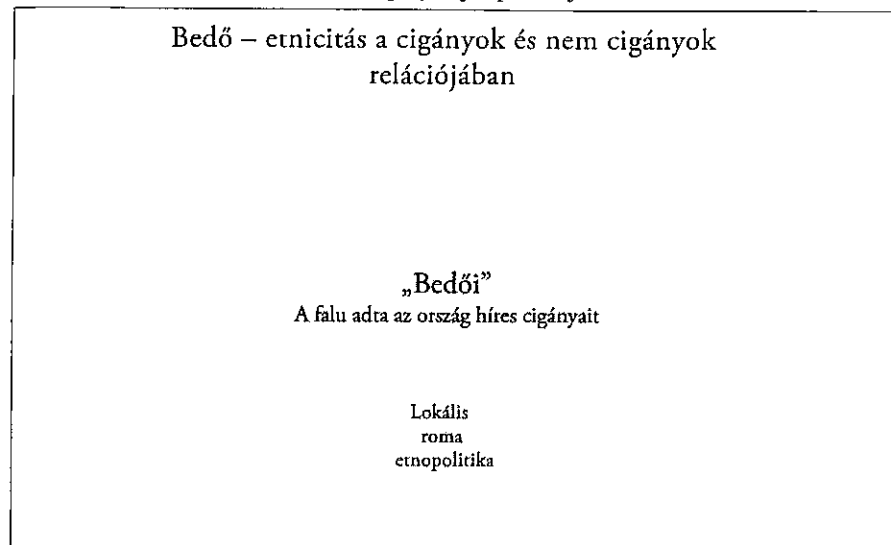
A bedői cigányok és nem cigányok által osztott közös helyi elbeszélésnek a bedői cigányokról, a bedői cigány-román együttélésekről szóló történeteket tekinthetjük; ezek a történetek a harmonikus viszonyról, a sikeres, országosan ismert bedői cigány emberek miatt érzett közös büszkeségről szólnak. A magukat cigánynak vallók a konfliktusok, a hátrányos megkülönböztetés hiánya – „*Bedőn nem volt az soha, hogy 'jaj, ez cigány'*” – mellett arról beszélnek, hogy mennyire megbecsülte őket, munkájukat, szorgalmukat a többségi környezet, hogy „*együtt ettek, ittak, mindent együtt csináltak*”. (30737) A nem cigány emberek gyerekkori cigány barátokról, játszótársakról beszélnek, és egyfajta idilli képet rajzolnak arról, hogy a családokhoz bejáró napszámos cigányok a háziakkal egy tányérból ettek, egy pohárból ittak. (30615) Ha a történetekből fény is derül aszimmetrikus, patrónus-kliens jellegű viszonyokra – hiszen a cigány családok jártak napszámba, ház körüli munkákat végezni a nem cigány családokhoz, „*minden magyar családhoz volt egy bejáró cigány*” (30731) –, a visszaemlékezésekben ezek mindig a kölcsönös megbecsülésről és tiszteletéről szóló történetekbe ágyazódnak, nem reflektálnak az egyenlőtlen viszonyokra.¹²⁰

„*Cigányok kevesen élnek Bedőben és azok között is sok a vegyes házasság. Sok a magasra jutott cigány is Bedőből. A Darócziak, meg a Mohácsiak. Daróczi Dávid is bedői, a szővivő. A cigányokkal soha semmi baj nem volt. Ugyanúgy segítettek, mint a magyarok. Itt mindig rendes cigányok voltak és vannak is.*” (30409) A település honlapja is felhívja a figyelmet arra, hogy „*talán nincs még egy olyan település, amelyet – lélekszámát tekintve – olyan nagyszámú cigány értelmiségi vallhatja szülőfalujának, mint Bedő*”. Beszélgetőpartnereink kérdés nélkül, szívesen sorolták a tévében is látható elszármazott hírességeket, számon tartják őket, mint olyan bedőieket, akik a falu jó hírét öregbítik, akiknek a sikereire mindannyian, cigányok és nem cigányok egyaránt büszkék lehetnek. A Daróczi és Mohácsi család Bedőn élő rokonai arról számoltak be, hogy ha Budapestre utaznak, sorra látogatják az unokatestvéreket, illetve, hogy a politikusként ismertté vált pesti unokahúg pénz-

¹²⁰ Illerwe a különbségekre, az egyenlőtlen viszonyokra való utalás elvállik a harmonikus együttélésekről szóló narratívától. Az az idős cigány asszony, aki hangsúlyozta, hogy Bedőn együtt ettek, ittak cigányok és magyarok, a beszélgetés egy későbbi pontján megjegyezte: „*Ami cigány, az cigány, ami magyar, az magyar*”, öltözzön bárhogy egy cigány, legyen bármilyen rongyos egy magyar, nem fogják őket összetéveszteni. Hozzáfűzte azt is, hogy régebben előfordult, hogy magyarok nem ültek a cigányok mellé – de neki ilyen élménye nem volt. (30737)

zel, kölcsönrel támogatja az idős, szegény bedői rokonokat. (30202, 30737, 30201)

3. ábra: *Etnicitás a cigányok és nem cigányok perspektívájából Bedőn*

Beszélgetőpartnereink nem vontak közvetlen összefüggést az elszármazott értelmiségi cigányok pályája, valamint a többség és kisebbség együttélésének bedői modellje között, vagyis nem hallottunk olyan értelmezést, amely szerint az érintettek azért lehettek sikeresek, mert Bedőről indultak. Azt viszont röbben és egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a bedői iskolában cigány és nem cigány gyerekek egymás mellett, harmonikus, befogadó légkörben tanultak. (30757, 30754, 30729) „*Szerettem iskolába járni. Itt Bedőn soha nem volt megkülönböztetés cigány és nem cigány között.*” (30808) Néhány – nem cigány – beszélgetőpartnerünk magától említette megütközését annak kapcsán, hogy az ismert, Bedőről elszármazott cigány politikus asszony valahol azt nyilatkozta, hogy a bedői iskolában szegregálták, kiközösítették a cigány gyerekeket, őt magát a hátsó padba ültették. Nem értik, hogy mondhatott ilyet, amikor nem volt megkülönböztetés, mi több, a nyilatkozót az óvónő is mindig az ölébe vette, dajkálta. (30515, 30720) Noha ez az említett nyilatkozat a faluban nem vált nyilvánossá és közös diskurzus tárgyává, nem véletlen, hogy néhányan megemléstették, hiszen megkarcolta a harmonikus együttélésekről szóló közös narratíva felszínét, s ez a narratíva a bedői identitás egyik sarokköve.

Bedőn a lokális identitásnak fontosabb szerepe van, mint az etnikusnak, a „bedőiség” jellemzően felülírja a román, magyar vagy cigány származásból, kul-

rális kötődésből táplálkozó etnikai identitást. Mindez a saját és a másik bedőiségének hangsúlyozását és elfogadását jelenti, más szavakkal, ebben a közös identitásban osztozik mindenki, aki a faluban él vagy innen elköltözött, függetlenül a származásától.

A bedői cigányok részei a lokális társadalomnak, osztoznak a lokális identitásban, közös (azzá csiszolódott) a történet, amelyet cigányok és nem cigányok az együttélésekről, az iskolában, munkában, mindennapokban egymással és egymásról szerzett tapasztalatokról elbeszélnek. Choli Daróczi Józsefet idézve már megismerhettük e közös történet egyik értelmezését: a stigmatizált kisebbségi lét tette toleránssá és befogadóvá a bedői román többséget a cigányokkal szemben. E többség perspektívájából az értelmezés kulcsa pedig az, hogy a bedői cigányok rendesek, dolgozók, tisztességesek, s mindig is mások voltak, mint a másutt élő cigányok. *„Ha minden helyen olyan cigányok lennének, mint Bedőbe voltak, sehol semmi probléma nem lenne.”* (30705)

Említettük már, hogy az elmúlt években Bedőre költözők számára a település mellett szóló egyik, ha nem a legfontosabb érv az volt, hogy a faluban nincs probléma a cigányokkal, hogy itt biztonságban érezhetik magukat. A közbiztonság ügye gyakran merült fel a beszélgetések során; betörésekről, az ezek következményeként felállított polgárőrségről, térfigyelő rendszerről hallottunk történeteket. Legyen szó besurranó tolvajokról, mezei lopásról, mindenki tudni véli, hogy „cigányok” az elkövetők. Nem a helyiek, hanem a szomszédos településeken élők. A bojti vagy épp a toldi cigányok a bedőiek elbeszéléseiben tisztességes életvitelre képtelenek, dolgozni, alkalmazkodni nem hajlandók, olyan homogén csoportként jelennek meg, amelyhez a kriminalitás, a rombolás (tönkreteszik a szép falvakat, a környezetüket) és a félelem (mert félni kell tőlük) képzetei és érzései kapcsolódnak. Ez a cigánykép könnyen azonossá válik „a cigányok” képével. A falut és a környéket ismerő falugazdász radikális megfogalmazásában: *„Bedőn nincs cigányprobléma, mert nincsenek cigányok”*. (30011) A faluban élők a maguk perspektívájából a cigány kategóriát magától értetődően alkalmazzák úgy a bedői, mint a nem bedői cigányok esetében, és minősítő jelzőkkel húzzák meg az éles határvonalat a két csoport között, annak érdekében, hogy érzékeltessék: a bedői cigányok különleges és kivételes minőséget (és kövérendő mintát) képviselnek. Az együttélés bedői tapasztalatát nélkülöző, a közös bedői narratíván kívül elhelyezkedő pozícióból megfogalmazott állítás a cigány kategóriát egyértelműen és kizárólag negatív jelentéssel ruházza fel, ami láthatatlanná teszi a bedői cigányokat, és kizárja a cigány identitással való pozitív azonosulás lehetőségét.

3. A MEGÉLHETÉS RÉGI ÉS ÚJ ÚTJAI

3.1. A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

Az idősebb bedőiek családtörténeteiből meglehetősen egyveretű kép rajzolódik ki, amelynek legfontosabb elemei az uradalmi földeken végzett munka, a földosztást követő önálló gazdálkodás a kis birtokokon, az első, 27 újgazdából álló, 1956-ban megszűnt szövetkezet, majd a téeszésítés.

Nagyon mély nyomot hagyott a bedőiek emlékezetében a hatvanas évek nyomora: a téeszben a munkaegység alapú elszámolás idején terményért dolgoztak, jövedelmük gyakorlatilag alig volt. A hatvanas évek végétől azután a háztáji gazdaság alapvetően változtatta meg a bedőiek életét. A háztáji rengeteg önkiszámlányoló munka árán, de korábban ismeretlen nagyságú és kiszámítható jövedelmet biztosított. *„Ha valakinek négy-öt jó fejős tehene volt, egy parasztnak, és még két-három bikát mellette tartott, akkor meg tudta mondani, hogy mikor lesz meg a Zsigulija, mert ugye akkoriban erről beszélgettünk, meg mikor tud ezt venni, mikor tud azt venni.”* (30754) A szövetkezetek összevonása biharkeresztesi székhellyel traumatikus élmény volt ugyan, és vízváltásznak bizonyult a migráció, a faluból való elvándorlás tekintetében is, az állattartásra alapozott háztáji gazdálkodás azonban a rendszerváltás idejéig meghatározó maradt a bedői családok megélhetésében és mobilitási stratégiáiban. A háztáji nem csupán a gyarapodást tette lehetővé, hanem a gyerekek taníttatását, az életben való elindítását és elköltözését is, emellett pedig olyan termelési tapasztalatot, tudást jelentett, amelyre a rendszerváltást követően is támaszkodni lehetett. Arra azonban már nem volt elegendő, hogy a fiatalabb generációt helyben tartsa, megkösse. Különösen azért nem, mert a szűkebb és tágabb térségben a megélhetési lehetőségek erősen korlátozottak voltak.

Azok számára, akik nem akartak, nem tudtak a téeszben dolgozni, a környékbeli ipari foglalkoztatási kapacitások szűkössége és a főváros ipari üzemeinek (pl. a Csepel Művek) munkaerő-igénye miatt kézenfekvő lehetőségnek bizonyult az elvándorlás, amelyben, ahogy már említettük, cigány és nem cigány családok egyaránt részt vettek. Azokban a családokban, amelyekben a munkavállalási célú migrációt nem követte végleges elköltözés – vagyis a Budapesten elhelyezkedő, munkásszálláson, albérletben, rokonoknál meghúzódozó családfőt valamilyen okból nem követte a család –, tipikus kettős életforma vált uralkodóvá. A férj ingázó ipari munkás volt, a feleség nevelte a gyerekeket és vitte az otthoni, háztáji gazdaságot. Mi cigány családok esetében hallottunk az ilyen életformáról. A ma már nyugdíjas férfi, a CKÖ elnöke beszélt arról, hogy fiatalabb korában éveken át ingázott Budapest és Bedő között. Mezőgazdasági gépész tanfolyamot végzett először, a téesz támogatásával, ezért ott kezdett el dolgozni. Miután Budapestre, az iparba ment, még sokáig és gyakran visszahívták a téeszbe kampánymunkák

idején, mivel megbízható munkaerőnek számított. Házat vett és háztáji gazdaságot is kiépített, büszkén említette, hogy gyakran több tengerije termett, mint bárki másnak a faluban, és hogy lovon kívül minden állatot tartott. (30202, 30201)

Az egyik jelentős bedői gazdálkodó is utalt arra, hogy a kettős életforma, legalább egy ideig, elsősorban a cigány családokra volt jellemző. Ő maga 14 éves korától a térszben dolgozott, de ha a háztáji, az állattartás jobban jövedelmezett, mint a térszben aktuálisan betöltött munkaköre, akkor többet dolgozott az otthoni gazdaságban, s a munkában számíthatott a rokonságra és az alkalmi munkásokra is, akik olyan bedői cigány férfiak voltak, akik felváltva dolgoztak Budapesten betanított ipari munkásként és Bedőn napszámosként. (30617)

Ha a rendszerváltás előtt a bedőiek számára a mezőgazdaságon kívül kínálkozó munka- és megélhetési lehetőségeket vesszük szemügyre, akkor az asszonyoknak elérhető biharkeresztesi, magasabb kvalifikációt igénylő szolgáltatói munkahelyek mellett mindenekelőtt az ártándi határátkelőt kell említenünk, amelynek személyzetében ebben az időszakban jócskán találni bedőieket, akiket nyelvtudásuk különösen keresetté tett erre a munkakörre. Számos beszélgetőpartnerünk említette, hogy voltak olyan családtagjai, rokonai, akik határőrként dolgoztak. Fontos látnunk, hogy a határon végzett munka mellett is folytatni lehetett a háztáji gazdálkodást, s a két lábon állás szerény, de stabil egzisztenciát biztosított.

Mindent egybevetve, a helyi és térségi munka- és megélhetési lehetőségek mindvégig szűkösek maradtak, és végképp nem jelentettek perspektívát azon bedői fiatalok számára, akik továbbtanultak, közép- és felsőfokú végzettségre tettek szert. Többségük nem tért vissza Bedőre, ahol egyedül a técs és az oktatási intézmények kínáltak munkahelyet.

A szocializmus évtizedeiben Bedő elveszítette lakosainak majd' felét, s akik helyben maradtak, igyekeztek több lábon állva boldogulni, előbbre jutni. A migrációs veszteség teljes tudatában is a hetvenes évektől kezdődött időszak egyfajta aranykorként él a mai bedőiek emlékezetében. E korszak kitüntetett helye nem pusztán a gyarapodásnak, a biztonságérzetnek köszönhető, ami élesen szembeállítható a rendszerváltást követő elbizonytalanodással. Volt még valami akkor, ami mára eltűnt a helyiek szerint, mégpedig a falu egészét átszövő kölcsönös segítség és szíveségek rendszere, a kaláka, az az időszak, amikor „egy házépítésnél a fél falu ott volt”. (30617)

3.2. A RENDSZERVÁLTÁS BEDŐN

A rendszerváltást követő években Bedőn is megrendültek a megélhetés alapjai. A szövetkezet megszűnt, a határőrség ma már csak a korábbi létszám töredékét igényli. A helyi és biharkeresztesi önkormányzat és intézményei, a határőrség

mellett néhány kisebb biharkeresztesi üzem foglalkoztat ma bedőieket – ez kettő-három főt jelent. (30001) A térség munkaerőpiacát, gazdaságát tartós válság sújtja, a vidéket elkerülik a munkahelyteremtő beruházások. A biharkeresztesi munkaügyi kirendeltség vezetője szerint „megfordult a világ”, míg régen az emberek Románia felől jöttek a napszámos munkára, most innen járnak át napszámosok vagy feketén foglalkoztatott építőipari munkások. A határ túloldalán jelentős fejlesztések történtek, nagyváradai cégek magyarországi dolgozókat is szívesen alkalmaznának, igaz, a román nyelvtudástól nem tudnak eltekinteni, ezzel pedig a munkanélküliek derékhatát alkotó tartós munkanélküliek a kirendeltséghez tartozó településeken nemigen rendelkeznek. (30010)

„Bedőn 24 ember tartósan munkanélküli. Egyharmada 50 év feletti, akik a técs megszűnése óta munkanélküliek. Van egy 30-40 év közötti férfiakból álló réteg, akik nem moccannak. Ők a rendszerváltáskor voltak pályakezdők, nem találtak munkát azóta sem, és most is közmunkából élnek, családjuk nincs. (...) A polgármester egy gombaüzemet akar felépíttetni, oda kellene majd munkaerő, OKJ-s gombatermesztőkre lehet majd szükség. A közmunkásoknak gyakran nem tudnak értelmes munkát adni.” (30012)

A falu vezetése számára a meglévő munkahelyek megtartása – a közoktatási intézményekben – elsőbbséget élvező feladat. A polgármester pedig egyre olyan, javarészt munkahelyteremtő beruházásokon, projekteken töri a fejét, mint határ menti együttműködésben kukoricatermelés és -feldolgozás, étolajgyártás, őshonos baromfi tenyésztése és feldolgozása, nemzeti fejlesztési forrásból gombatermesztés és -feldolgozás, és ezzel való kereskedés, biogáz hasznosítása, illetve a faluszéli területek felparcellázása, és ott lakópark építése a romániai migráció erősödésére számítva. (30001, 30003, 30101) Ezen elképzelések megvalósíthatósága/megvalósítása korántsem biztos, valójában az önkormányzat forráshiánya miatt külső befektető nélkül elképzelhetetlen. A külső befektető meg is jelent a konstancai vállalkozó személyében, akivel a polgármester, magánemberként, közösen kívánja a gombatermesztő üzem felépíteni és működtetni. Büszke arra, hogy nem csak községi és saját tulajdonú területet, hanem a legkorszerűbb technológiát és piacot is tudott szerezni a leendő vállalkozás számára. A polgármester terveit a bedőiek egy része óvatos bizakodással fogadja: „Egy gombaüzemet szeretne a polgármester csinálni. Így majd lesz valamilyen munka a faluban.” (30703)

Mások azonban szkeptikusak, sőt kritikával illetik az egyes vélemények szerint átláthatatlan manővereket, amelyek révén a közvagyon magánvagyonná változott. „A gombaüzem csak egy legenda, a polgármester legújabb kitalációja. (...) Sok pénzt sikkasztottak már el. A fociját is eladta, de azt senki nem tudja, mi lett a pénzzel, kinek adta el, és még több ilyen ügye volt fű alatt. Ezek mindig idővel derülnek ki, ha valakinek valami nem tetszik, akkor 'köp', de később cáfolja. A polgármester úgy jár a románnal, mint ha az egész terep az övé volna.” (30126) Ezek a markáns

vélemények, ítéletek természetesen nem ellenőrizhetők, nem is tiszte ez a kutatónak. Az azonban kétségtelen, hogy azokban az erőfeszítésekben, amelyeket a falu első embere a különböző projektek megvalósítása érdekében tesz, néha elválaszthatatlanul összefonódik a közvagyonnal sáfárkodó polgármesteri és a magánvállalkozói, magántulajdonosi szerep, s ez nyilvánvalóan a kritikák táptalaját szolgál. Mindehhez hozzátennénk azt is, hogy véleményünk szerint ezek a projektek, első renden a gombaremesztő üzem, ha megvalósulnak, olyan új munkahelyeket teremtenének, amelyek a jelenleg munka nélkül lévő bedőiek csupán töredéke számára kínálnak alternatívát; a tartós, életviteli, egészségi problémákkal küzdő munkanélküliek nem valószínű, hogy képesek visszatérni az elsődleges munkaerőpiacra. Maga a projektgazda polgármester is megjegyezte, hogy az üzem dolgozóit főleg szomszédos településekről tervezi toborozni, mert őket alkalmasabbnak tartja a munkára.

A legnagyobb helyi foglalkoztatónak ebben a kis faluban is az önkormányzat tekinthető, részint intézmények fenntartójaként, részint a támogatott munkaerőpiac szervezőjeként és a közfoglalkoztatási lehetőségek elosztójaként. A néhány, már említett magánvállalkozás – a csirkenevelő, a konstancai vállalkozó telepe – is ad rendszeres vagy alkalmi, legális vagy nem bejelentett munkalehetőséget néhány bedőinek. A megélhetés vagy túlélés alapja azonban Bedőn továbbra is a mezőgazdaság. Alig találunk olyan háztartást a faluban, amelyhez ne tartozna mégoly kevés föld, de legalább kert, amelyikben így vagy úgy ne foglalkoznának termeléssel. A kivételek között az új, Romániából áttelepült lakókat találjuk (noha veteményes, néhány szárnyas e porták némelyikében is akad), valamint azokat az idős és/vagy beteg embereket, akiknek már nincs erejük állatokat tartani, kertet művelni, gazdálkodni.

A visszaemlékezések szerint 1993-ban az átalakult, s a biharkeresztesi központtól függetlenedett bedői szövetkezetből kiváltak néhányan, akik önállóan kívántak gazdálkodni, mások még reménykedtek az újrakezdésben, és a szövetkezet tagjai maradtak. A faluszövetkezet azonban hamarosan olyan likviditási válságba került, ami alig két évvel az átalakulás után felszámoláshoz vezetett. Mindez azt is jelentette, hogy azok, akik kitarítottak a szövetkezet mellett, már csak vagyonszűk töredékéhez jutottak, hiszen a szövetkezet adóssághozterében is osztozniuk kellett. Ez az igazságtalanságként átélt körülmény éppen úgy feszültséget keltett a faluban, mint az, hogy a szövetkezeti átalakulás törvényi szabályozásából fakadóan és a téveszen belül elfoglalt pozícióiknak köszönhetően a volt vezetők, magasabb beosztásban dolgozók szakították a legnagyobb vagy legértékesebb, működtethető részt a hajdani közös vagyonból (épületek, termelési eszközök, állatok). Ahogy arról már említést tettünk, a faluban ezután kétszer is nekifutottak egy új szövetkezet létrehozásának. Az Ölyvös-menti szövetkezet 150 környékbeli gazdát tömörített.

A szövetkezet elnöke a környék legnagyobb gazdálkodója – édesanyja él Bedőn, ő maga biharkeresztesi lakos –, aki az átalakulás idején gépparkot hozott ki a szövetkezetből, majd elkezdte fölvasárolni a környéken a földeket. Fiával, aki agrármérnöknek tanul és a gazdaság átvételét tervezi, 187 hektárt (ebből 100 ha saját tulajdon) művelnek. A gazdasághoz ötvenmillió géppark tartozik – a GPS-sel felszerelt kombájn, a géppark ékkövét fia, fiatal vállalkozóként, támogatásból vásárolta. A volt elnök a gazdálkodás mellett, mivel hajdan benzinkutasként dolgozott, a biharkeresztesi benzinkutat működteti. (30728)

Az Ölyvös-menti szövetkezet alig két évig működött, a belső viszályok és likviditási gondok – mások szerint az egyéni érdekek felülkerekedése – miatt 2002-ben felszámolták. A visszaemlékezések szerint a tagság akkor szembesült ezzel, amikor azt látták, hogy valaki viszi a mérleget a szövetkezet telephelyéről – mint kiderült, potom áron jutott hozzá az értékes eszközökhöz. Néhányan ezután összefogtak és megvettek egy terménytárolásra alkalmas telephelyet. Ezek a gazdák hozták létre az AGRO7 szövetkezetet, amely ma is működik, de nincsenek alkalmazottai, s talán egyetlen előnye e szövetkezésnek az volt, hogy a tagok számára kedvező áron tudták a vetőmagot és a növényvédőszerket beszerezni. Ám az összefogásnak ez az előnye is eljellemtelenedett, miután több nagyobb környékbeli üzem is megelőlegezi a vetőmagot a vele szerződő gazdálkodóknak. Összességében azt mondhatjuk, hogy az AGRO7 már nem több, mint termelők megszűnő félben lévő érdekcsoportja (30009), amelynek tagjai önálló gazdálként jellemzik magukat. (30727, 30001, 30729)

Ezek a szövetkezetben tömörülő gazdák, s mellettük még egy-két bedői gazda – akik közül néhányan ténylegesen vagy ambícióikat tekintve a helyi politikai elitnek is részei –, 40- 60-100 hektár közötti földet művelnek, jellemzően családi keretek között, ami azt jelenti, hogy apa és fia viszi a közös gazdaságot – néha őstermelőként az édesanya is tagja a családi vállalkozásnak –, figyelemmel az adózási és pályázati feltételekre, egyikük őstermelőként, másikuk vállalkozóként. Utóbbira, a számlaképes vállalkozói formára azért is szükség van, mert e gazdaságok nem csak saját tulajdonú földdel rendelkeznek, hanem bérelnék földeket Bedőn vagy a határ túloldalán, Romániában, és gépeikkel szolgáltatást is végeznek. Ebből a körből kerül ki az a négy bedői fiatal, akik támogatást nyertek a fiatal gazdálkodók számára kiírt pályázaton, az összegből gépet vásárolnak, vagy növelik művelt földterületüket, állatállományukat. A gazdaságok termelési szerkezete hasonló, szántóföldi növénytermesztést (gabonafélék, kukorica, napraforgó) folytatnak és állatot tartanak. A faluban többen is fontosnak tartották hangsúlyozni, illetve sajnálkozni azon, mennyire lecsökkent a hajdani tehénállomány és a tejcsarnokot is bezárták. A legnagyobb állományban hatvan körüli fejőstehenet tartanak, ezen kívül két tehenes gazdaságot ismertünk meg, az egyikben 15 tehén volt a kutatás idején, a másikban három, mellettük azonban növendék bikákat is

tartottak hízlalásra.¹²¹ Sertést azonban többen hizlalnak e gazdák között is, s eladásra is, nem csak saját fogyasztásra.

Általában a mezőgazdasági termelés, szűkebben az állattartás jövedelmezőségi viszonyainak romlásáról majd' mindenkitől panaszt hallottunk, ahogy azt is, hogy a földalapú támogatás nélkül nem érné meg gazdálkodni. (30731, 30007, 30011)¹²² Bejelentett alkalmazottal egyik gazdaság sem rendelkezik, de a község falugazdásának véleménye szerint 20-40 hektár már terem két embernek „munkahelyet”, vagyis biztosítja a megélhetést. Hasonlóan vélekedik egy érettségizett fiatal gazda, aki szüleivel él, édesapjával ketten gazdálkodnak, összesen 45 hektár területen.¹²³ Ez a család 1989 és 2002 között boltot üzemeltetett a faluban, de a kárpótlás során visszakapott – majd vásárlásokkal kibővített – birtokon már a kilencvenes évek elejétől gazdálkodnak. A bolt megnyitását az tette lehetővé, hogy a munkanélkülivé vált édesanya támogatást kapott önálló vállalkozás elindításához. Ez idő tájt több sertést tartottak, aminek segítségével valamennyi tőkét is fel tudtak halmozni. Noha a nyomott felvásárlási árakról ez a fiatal vállalkozó – ezüst- és aranykalászos gazda, maga is nyert néhány éve támogatást – is említést tett, de mindennel együtt úgy véli, hogy a gazdálkodásból a családjuk „kényelmesen” meg tud élni. (30754) Más vélemény szerint 100 hektár az a területnagyság, amely biztosítja egy család megélhetését, s emiatt kényszerülnek minél nagyobb területet bérelni a nagyobb gazdák. (30009, 30729)

A jelentősebb bedői gazdacsaládokban a kilencvenes évek óta folyó önálló – s szemben a hajdani háztájival, piaci kockázatoknak kitett – gazdálkodás az induláskor lehetett a munkahely megszűnéséből fakadó kényszerhelyezethez való alkalmazkodás eredménye, de az önállóság, a „magam urává válni” lehetőségének megragadása is. Ám még azok is, akik maradtak az átalakult bedői szövetkezetben, s csak munkanélkülivé válva fogtak gazdálkodásba, fontosnak tartották, hogy birtokhoz jussanak a földtulajdon rendezése során, legyenek arra szövetkezeti tagként vagy alkalmazottként, illetve a család kollektivizálás előtti birtoka alapján jogosultak. Föld mindenkinek jutott Bedőben, még több is állt rendelkezésre, mint ahányan igényt tartottak rá, így aztán lehetett válogatni és volt mód a meg egyezésre, ahogy arra is, hogy a megfelelő törvényi keretek között a kárpótlási liciteken a bedőiek növelni tudják a földterületüket.¹²⁴ A „járjon mindenki a

¹²¹ A falugazdász szerint négy gazdaságban tartanak 2-3 tehenet. (30011) Egy 35 hektáron gazdálkodó családban azt hallottuk, hogy 60 hizóbikát tartanak. (30606)

¹²² A falugazdász adatai szerint Bedőn 40-50 közötti tulajdonos, gazdálkodó igényel földalapú támogatást.

¹²³ A fiatal gazdálkodó nővére kereskedelmi szakközépiskolát végzett, Budapesten él, egy McDonalds'-ban műszakvezető. Szülei tudtak számára a fővárosban lakást vásárolni. Az édesapa szakmaszerzés után az NDK-ban dolgozott, majd katonaság után a határnál pénzügyőrként alkalmazták.

¹²⁴ A kárpótlási licit során lehetőség volt arra, hogy a felek megegyezése esetén egy aranykorona kiküldési ára a törvényben rögzített legalacsonyabb 500 Forint legyen, így a kollektivizálás előtti földterületnél nagyobb területre is szert tehetek a volt tulajdonosok, illetve leszármazottaik. 1991. évi XXV. Törvény 22§(1).

lehető legjobban” közös stratégiája mellett a földtulajdon és a gazdálkodás jelentőségéről sokat mond az a tény, hogy Bedőn a több mint 100 hektáros, 52 ember tulajdonában álló legelőn kívül nincs osztatlan közös tulajdonban termőterület, mindenki kimérette a saját földjét. (30009) A ma jelentősebbnek számító gazdálkodók egyelőre földbérlet révén tudják a megfelelőnek és szükségesnek tartott területet biztosítani.¹²⁵ Ha van is mozgás a bedői földpiacon, csekélynek mondható: van, aki többre tartja a birtokát, mint amennyit a helyi gazdák ki tudnának/akarnak fizetni érte,¹²⁶ de az is látható, hogy ameddig lehet, a tulajdonosok inkább bérbe adják a földjüket.

A kényszer már egyértelmű a kisebb, piacra is termelő gazdaságok esetében. A példa erre egy gazdaság, amelyhez öt hektár szántó és 17 szarvasmarha tartozik. A házaspár munkanélküli, egy nagyobb gyermekük elköltözött, Pest megyében él, a fiúk velük lakik, ő a középiskolában állattenyésztőnek tanult, egy bedői „tanyán” dolgozik, nincs bejelentve, a legkisebb gyerek még iskolás. Amikor bezárt a bedői tejcsarnok, egy jószágra csökkentették az állományt, azóta megint felfuttatták, a tejpénz, ha kevés is, de fontos bevétel, leadják, és háztól is árulják a tejet. A föld egy részét, három hektárt bérbe adták, a maradék kettőt szolgáltatóval műveltetik, itt terem meg a jószágnak való takarmány. A tejpénzből fizetik a szolgáltatást, s veszik az abrakot, kész ráfizetés, állítják, de nincs más megélhetési forrásuk. (30627)

A nagyobb gazdák és az egyértelműen kényszervállalkozóknak nevezhető, piacra lépő bedőiek – két-három ilyen családdal találkoztunk – mellett a mezőgazdasággal foglalkozók széles bázisát az önellátásra berendezkedett, többgenerációs és leginkább a nyugdíjas háztartások jelentik. Akinek van néhány hektárnyi birtoka, bérbe adja és az ebből befolyó pénzt¹²⁷ visszaforgatja a saját kicsi gazdaságába. Az egyik cigány asszony is arról számolt be, hogy a téjesztagként kapott 30 AK értékű, 1,5 hektárnyi területét egy bedői gazda műveli, ő nem pénzt, hanem terményt kér, a kilenc mázsa arra jó, hogy a baromfi tartása ne kerüljön sok pénzbe. (30201) Több ilyen háztartásban is jártunk, s az is érthető e példa alapján, hogy miért nem adják el könnyen az idősebb bedőiek sem a földjüket – a bérleti díj, legyen pénz, vagy termény, kiszámítható és fontos éves bevételi forrást jelent, amelyből az önellátó gazdaságok is finanszírozhatók. Az önellátás aprójószág és sertés tartását, a konyhára való zöldséget megtermő veteményest jelenti – és valóban csak arra nem jellemző ez az életforma a tősgyökeres (ebben az ér-

¹²⁵ A falugazdász közlése szerint a bedői határban kb. 700 hektárnyi területet művel bérleti formában a környék legnagyobb, biharkeresztesi székhelyű szolgáltatója, a Kutas Kft.

¹²⁶ Hatszázezer és egymillió forintos hektáronkénti elvárt/értékesítési árról egyaránt hallottunk. A falugazdász szerint a földpiac kialakulóban van, a nagyobb gazdák, azok, akik a jövőben is gazdálkodni szeretnének, törekednek a birtokuk növelésére.

¹²⁷ Ennek értéke a falugazdász szerint hektáronként évi 20-40 000 Ft.

telemben: nem Romániából áttelepült) bedőiek között, akinek kora, egészségi állapota már nem teszi lehetővé a fizikai munkát, a kerttel, aprójószággal való bíbelődést. Példaként egy 83 éves asszonyt említhetünk, aki három kertet gondoz, a gépi munkákat elvéggezteti, de minden mást maga végez, 100 tyúkot és 50 kacsát lát el, a kertjében megterem a paszuly, uborka, káposzta – s minden egyéb, ami kell. (30210)

Ha a mezőgazdaság Bedőn játszott szerepét értékelni kívánjuk, több szempontot is mérlegelhetünk. Mondhatjuk azt, hogy azok számára, akik nem költöztek el, helyben kívánnak boldogulni, a helyi és térségbeli munkalehetőségek híján a termelés, a gazdálkodás kényszer, amelyet a jelentősebb gazdaságok esetében is csak az uniós támogatás tesz fenntarthatóvá vagy nyereségessé. Ugyanakkor egyetérthetünk a falugazdásszal, aki szerint annak köszönhetően, hogy a faluban nem maradt életképes nagyüzem, meg tudtak erősödni a kisgazdaságok, amelyek, ha nem is a meggazdagodás forrásai, munkahelyet, megélhetést kínálnak a jelentősebb gazdálkodó családoknak, amelyekben a fiatalabb generáció is megjelent és igyekszik megkapaszkodni, sőt megerősödni. Azt is látnunk kell, hogy a gazdálkodás, a mégoly kicsiny önellátó gazdaság és az ezzel együtt járó életforma megővta a falut a legmélyebb elszegényedéstől. Annak ellenére ugyanis, hogy a faluban jelentősnek mondható a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak száma, s hogy találkoztunk láthatóan szegénységben, szerény körülmények között élő családokkal, emberekkel, szociális és gyermekvédelmi ellátás tekintetében Bedő „probléma-mentes” falu, ahol nincsenek jelentős, fontos, drámai ügyek, amelynek lakói „tisztos szegénységben” élnek. (30012) E tisztosnak mondott szegénység forrásvidéke pedig abban keresendő, amit az előbb említett 83 éves asszony úgy fogalmazott meg, hogy „*hát mindenki gondoskodik magáról*”, ahogy tud, és ameddig az erejéből telik. Ez az életforma egyben normát is jelent, amelyre azonban a bedőiek nem reflektálnak vagy hivatkoznak, s amelyben osztozik mindenki, az itt élő cigány családok is, s amely magától értetődően illeszkedik a család- és élettörténetekbe, amelynek magva az uradalomban, térszben, háztájiban végzett kemény munka, a folyamatos küszködés.

Ezen túl pedig abban gyökerezik a „tisztos szegénység”, ami benyomásaink szerint a hajdani, elsíratott bedői közösségi életből mégiscsak fennmaradt, ha csak nyomokban, töredékesen, s nem az egész falut átszövéen is. Családtagok, rokonok, szomszédok vagy ráérő férfiak segítenek az idősebbeknek; bevásárolnak, gondozzák a kertet, elvégznek apróbb ház körüli munkákat. Előfordul, hogy a nyugdíjas kölcsönt ad a szegényebb szomszédjának. A fiatalon megözvegyült és munkanélkülivé vált, két gyermeket nevelő asszony másfél hektáros kis birtokát pedig néhai férje barátai ingyen művelik. Jelentéktelennek tűnő segítségek ezek, mégis többen fontosnak tartották említeni.

4. táblázat: A jövedelmek forrása Bedőn

	Rendszeres jövedelmek	Alkalmi jövedelmek	Nem pénzbeli
Formális piaci	mezőgazdasági vállalkozás, östermelés, földbérleti díj, vállalkozás, bérbeadás, alkalmazotti állások	termőföld értékesítése, ingatlanértékesítés	kölcsönös gépi szolgáltatások mezőgazdasági vállalkozók között
Formális állami	öregségi és rokkantnyugdíjak, határőrség, állami és önkormányzati közalkalmazotti állások, támogatott állások (pl. faluház) gyermekek után járó támogatások	mezőgazdasági pályázati támogatások (pl. fiatal gazdálkodóknak) közmunka segélyek	ajándékok a kisebbségi önkormányzatoktól
Informális piaci	be nem jelentett alkalmazások	alkalmi napszám informális ingatlanforgalom	bennfentes információval való csere gépkölcsönzés önellátó gazdálkodás, kisebb segítségek ház körül
Informális állami		közterületek magánosítása	
Illegális			orvvadászat

A mezőgazdasági termelők, gazdák közötti együttműködés alapvetően a gépi munkálatokra korlátozódik, hiszen nem minden gazdaság rendelkezik az összes termeléshez szükséges eszközzel (pl. kombájn). Az évek alatt azonban átalakult ennek formája, elsősorban annak köszönhetően, hogy a gazdaságok egy része támogatási forrásokból jelentősen fejlesztette gépparkját. Míg korábban az volt a jellemző gyakorlat, hogy kölcsönadták egymásnak a gépeket, ma „*mindenki nagyon félti a sajátját*”, és bér munkát végeznek egymás számára. (30617) Kétségtelen, hogy a szántóföldi növénytermesztés nem igényel jelentős számban külső munkaerőt, de az állatok gondozásához gyakran igénybe vesznek rendszerint be nem jelentett segítséget. Gazdák csupán egy-két esetben említették, hogy kisegítő munkást alkalmaznak, így például az egyik gazdaságban a tehenek őrzéséről egy román fiú gondoskodik, akit a határ túloldaláról hozott a családfő, másutt

pedig arról számoltak be, hogy a család gondoskodik egy árva, szellemileg fogyatékos fiúról, aki ennek fejében kisebb kisegítő munkát, például trágyahordást végez a gazdaságban. S van, aki azt említette, hogy ha kell segítség, számíthatnak a néhány haver, régi cseléd alkalmi munkájára. (30702, 30617, 30728) A beszélgetések alapján azonban valószínűnek tartjuk, hogy az informális foglalkoztatás a mezőgazdaságban is nagyobb mértékű annál, mint amiről nyíltan beszámoltak, erre utal az a többektől hallott panasz, hogy a munkaügyi hatóság túlságosan gyakran és erősen ellenőrzi a feketemunkát.

4. HATÁRHELYZET

Bedő és környéke életében a határ közelségének különös jelentősége volt. A rendszerváltás előtt a térség egyik legfontosabb foglalkoztatója a biharkeresztesi határőrség volt, amely az informális kapcsolatok építése és az informális kereskedelem szempontjából is kiemelkedő szerepet játszott. Az egykori vámosok nem véletlenül emlékeznek szívesen életük e szakaszára, amely az anyagi biztonságon túl alkalmat adott a román kollégákkal való barátkozásra, a román nyelvtudás elmélyítésére, és más nyelvek megtanulására is. (30754, 30606, 30734, 30812, 30407) *„24 évet dolgoztam a határőrségnél, '98-an szereltem le. Én túloldalt is dolgoztam, a románokkal együtt dolgoztunk. (...) Én is begyakoroltam a nyelvet is. Románul, lengyelül, németül. Muszáj volt, 24 év alatt azért ragadt az emberre ugye. Legalábbis a munkával kapcsolatos... ha nem is... megértettem én magam a törökkel is, arabbal is.”* (30812) Az itt kiépített kapcsolatok és a munka során összegyűjtött tapasztalatok az élet más területein is kamatoztathatók voltak – s ennek fontos szerepe volt a rendszerváltás utáni időszakban is.

A határ mentén sajátos árucseré zajlott, amely érzékenyen reagált a helyi igényekre és lehetőségekre. A bedői (is) élelmiszert vittek át Romániába, különböző iparcikkeket (pl. étkezés, porcelán), ruházatot, cigarettát és pálinkát hoztak cserébe. Az ártándi kavicsbányából nyugdíjba ment férfi sok emléket tud felidézni a határral, a csempészettel kapcsolatban. *„A határon átjutni katasztrófa volt akkoriban. Olyan hosszú kocsisorok álltak, hogy szinte Biharkeresztestől tartott a határig. (...) A csempészet általános volt, például kávét, szaloncukrot, vagy ami odaát hiánycikk volt.”* Felidézte, havonta két-háromszor jártak át, s vittek „ezt-azt”, s hogy a homokbányából hivatalosan homokot hordtak át Romániába, úgy, hogy az autó alját megpakolták cukorral, kávéval, liszttel, kávéval, szappannal. S persze beszélt arról is, hogy a határ túloldalán szolgáló határőrök, vámosok miként voltak megvesztegethetők, hány márkát kellett ahhoz, hogy elnézőek legyenek,

hallhattunk olyan dinnyetermesztőről, aki néhány dinnyével fizette meg, hogy átengedjék. (30515., vö. 30010, 30612)

Néhány környékbeli roma család részt vett a transznacionális kereskedelemben is, amely az egész országban virágzott a kilencvenes évek elején: *„A határmenti biznisz a cigarettacsempészet volt. Cigányasszonyok a szoknyájuk alatt csempészték át. Volt olyan cigányputri, aminek a falán ott lógott a 600.000 forintos tévé, sokuknak kocsija lett. (...) Berekböszörményben a betelepülők a tollas cigányok, sokmillió házakkal. Amikor lecsökkent a toll iránti kereslet, átálltak a 'török-bizniszre', a legutóbbi időben visszaálltak a tollra.”* (30101)

Bár kétségtelen, hogy a román-magyar határ – ahogy erre korábban is utaltunk – kemény határszakasznak számított a rendszerváltás előtt, a folyamatos illegális kisáruforgalom és az élő rokoni kapcsolatok miatt a nehézségek ellenére nagyon is élő határ volt. A rendszerváltást követően a korábbi kapcsolatok ápolása könnyebbé, a határon való átkelés egyszerűbbé vált. Ebben az időszakban több próbálkozás is indult, mely a határ menti együttműködésre épülő vállalkozásokra építve igyekezett a térség gazdaságát élénkíteni. A bedői polgármester is próbálkozott egy közös mezőgazdasági vállalkozás indításával, ami azonban rövid idő után kudarcha fulladt. A már többször említett bedői gazda is ekkor nyitotta élelmiszerboltját az egyik közeli romániai településen, illetve diszkót is üzemeltetett. Románia uniós csatlakozását követően számos romániai család vásárolt ingatlant a faluban, a határ felpuhulásának következtében tehát a kis határszéli falu ingatlanpiaca gyökeresen felértékelődött.

5. táblázat: *Határkapcsolatok*

Korszak	Határkapcsolatok
1990 előtt	problémás határ, csempészet, rokonlátogatás, piacozás
1990-es évek	kapcsolatok élénkülése, bizniszelés
Uniós csatlakozás után település kapcsolata	lakáspiac, határ menti társulási próbálkozások, szuburbanizációs migráció

Ahogy azt korábban már említettük, a falu lakásállományának jelentékeny része került romániaiak tulajdonába. Az ingatlanok felújítása pedig beindított egy sajátos munkamigrációt is: a bedői házak felújítására a friss ingatlan tulajdonosok a határ túloldaláról hoznak alkalmi munkásokat, ahogy az építőanyagot is

onnan hozzák a jobb árak miatt. A határ sok bedői szemében a reményt jelenti: számukra Románia schengeni övezetbe kerülése, vagyis a határ és a vele járó korlátozások eltűnése egy új fellendülés kezdete lehet.

5. ÖSSZEGZÉS

Bedő olyan határ menti település, amelynek demográfiai, társadalmi szerkezetét és perspektíváit az elmúlt bő fél évszázadra jellemző migráció formálja legerősebben; az elvándorlás, amelynek köszönhetően a falu lakossága közel harmadára zsugorodott. A periférikus fekvés, a megélhetési és boldogulási lehetőségek szűkössége, a fejlesztési források hiánya egyaránt táplálta ezt a folyamatot. Nem egyedi, nem kivételes ez a jelenség a hasonló adottságú falvak között, mégis van egy sajátossága, nevezetesen az, hogy a migráció, mint a lehetőségek beszűkülésére adott válasz, mint generációknak mintát nyújtó megoldás ebben a faluban etnikai szempontból nem volt szelektív, vagyis egyaránt érintette a nem cigány és cigány családokat. Ennek a forrása az együttélés sajátos történetéből fakad, s ez a történet máig a bedői identitás egyik legfontosabb sarokköve. A görög katolikus románok és a 19. század végén megtelepedő cigányok viszonyát a gyakran el- és újramesélt helyi történet szerint a nyelv azonosságán túl a kisebbségi létből fakadó sorsközösség kovácsolta harmonikussá. Mindennek eredményeként a faluban élő cigány családok az együttélés alatt az érzékelhető aszimmetrikus viszonyok ellenére is a többségi családokkal azonos módon dolgoztak, azonos boldogulási és mobilitási stratégiákat alakítottak ki. Ebből fakadóan a mai Bedőn a híressé, ismertté vált, Bedőről elszármazott értelmiségi, politikus cigányok sikerei fölött érzett büszkeség kimondatlanul is közös sikerként jelenik meg az elbeszélésekben. A közös migrációs, mobilitási és boldogulási stratégiák másik következménye az, hogy a rendszerváltás után a faluban megjelenő szegénység nem etnikus természetű, nem indultak meg a települést végleg elleheterlenítő társadalmi és térbeli szegregációs folyamatok.

Ezt a szegénységet nem véletlenül nevezik tisztessnek. Ez a minősítés egyrészt azt jelenti, hogy nyomokban, kisebb körökben még élnek a hajdan az egész falusi társadalmat átszövő kölcsönös segítség gyakorlatai, amelyek senkit nem engednek teljesen elleheterlenülni. Másrészt a legalább önellátó mezőgazdasági termelés hagyományának, a folyamatos, kemény munkavégzés paraszti gyökerű parancsának szívós továbbélését jelenti, amely nemcsak a megélhetésben, túlélésben segít, de tartást is ad.

Helyben és a térségben szűkösen állnak rendelkezésre munkalehetőségek, az önkormányzati intézmények, elsősorban is a mindenáron megtartani kívánt óvoda és iskola mellett néhány magánvállalkozás kínál részben legális munkalehetőséget.

A szomszédos térségi központban és a határon is korlátozottak az elhelyezkedés esélyei. Egyfelől a kényszer és az önálló gazdálkodás iránti vágy, másfelől a helyi nagyüzem több ütemben zajló felszámolása, s a szövetkezeti tulajdon fokozatos privatizációja teremtette meg a piacra lépő önálló mezőgazdasági üzemek kialakulásának, működtetésének alapját. Néhány gazdaság megerősödött az elmúlt években, s az értékesítési gondok, piaci nehézségek ellenére látszik az a törekvés, hogy a következő generáció átvegye a gazdaságokat, a fiatal gazdáknak járó támogatással fejlesztik, erősítik a családi üzemeket.

A bedői „elit” javarészt a mezőgazdasághoz kötődő vállalkozók közül kerül ki, e családokban a feleségek nem egyszer a helyi közintézményekben foglalnak el fontos pozíciót. A települési önkormányzat mellett működő kisebbségi önkormányzatok súrlódásmentesen illeszkednek az intézményi, hatalmi struktúrákba, részint a személyeket tekintve, részint pedig azért, mert alapvető céljuk a helyi intézmények, szervezetek működési, fenntartási költségeihez való hozzájárulás, forrásbővítés. Alkalmi támogatásaik pedig etnikai, nemzetiségi szempontból semlegesek, az egész falut érintik.

A község első embere, a polgármester nem lakik a községben, de posztján túl, erős gazdasági érdekek kapcsolják a faluhoz, maga is jelentős mezőgazdasági vállalkozó, aki, ha részben informálisan is, néhány helyi embernek munkát ad. A falu fejlesztése érdekében tett, gyakran vitatott és nem igazán átlátható lépései a munkahelyteremtésre – és saját vállalkozói pozícióinak megerősítésére – törek-szenek, és ebben partnerre lelt egy határon túlról érkező, romániai vállalkozóban, potenciális befektetőben. A munkahelyteremtő beruházások azonban egyelőre váratnak magukra.

A határ átjárhatóvá válása, ha jelentős befektetéseket nem is eredményezett Bedőn, de a falu jövőjét meghatározó migrációs folyamatokat elindított. Az utóbbi években Bedő a nagyváradi agglomeráció egyik alvótelepülésévé kezd válni. A nagyváradi magyar, román lakosok azért költöznek Bedőre, mert olcsóbban jutnak ingatlanhoz, mint a városban, s mert itt nem kell a környék több településén jellemző „cigány problémával”, a közbiztonság hiányával megküzdniük. A beköltözők többségét gyenge szálak kötik választott lakóhelyükhöz, az aktív korúak döntő többsége napi ingázó, s csak az estéit, hétvégéit tölti Bedőn, az új lakók kapcsolatot legfeljebb a közvetlen szomszédaikkal ápolnak, s egyelőre eszük ágában sincs bekapcsolódni a helyi politikába.

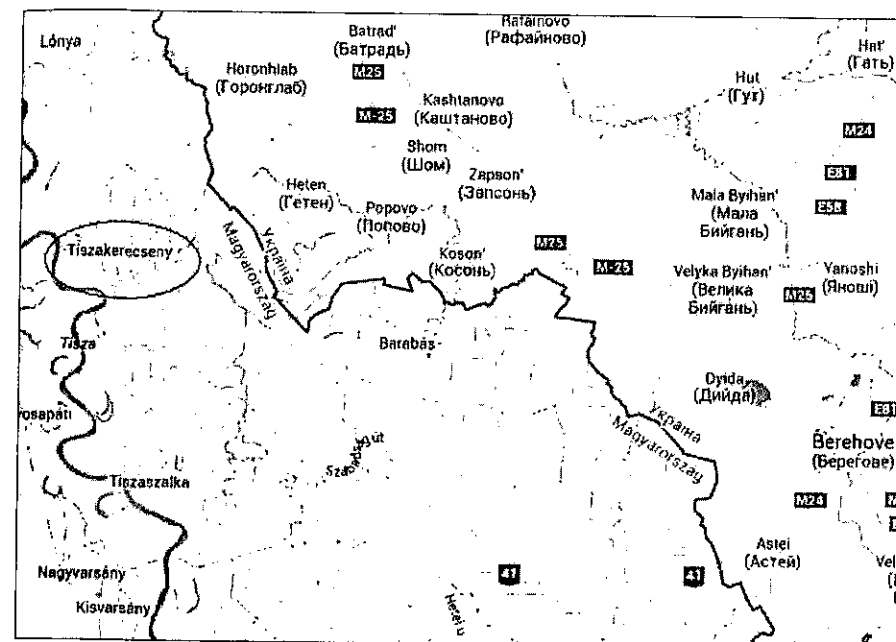
Az úgymond tősgyökeres bedői társadalom fogyóban, előregedőben van. Néhány helyben boldogulni kívánó ifjú gazdálkodótól eltekintve, a fiatalabb generációk számára a falu, a környék nem kínál perspektívát. A lassanként kiháló idősök ingatlanjaiba vélhetően nem az elköltözött leszármazottak, rokonok költöznek vissza, ezeket eladják, ha lesz kinek. S vásárlók, érdeklődők egyelőre a

határ túloldaláról érkeznek. Bedő átalakul. Tősgyökeresnek mondható lakói társadalmát leginkább a múlt tartja össze, a továbbélő megélhetési stratégiák, ethoszok, az áthagyományozott történetek, az emlékezés a hajdani virágzó, összetartó, nemzetiségi békéjéről ismert falura – ez még mindig közös identitást teremt. A jelen töredezett, a bedői társadalmat határok szabdalják, még ha nem is mélyek és éles konfliktusokkal terheltek. A jövő pedig azon múlik, hogy Bedő újra megtalálja-e helyét egy egységesülő európai térben, régi-új központja vonzáskörzetében. Ez azonban már egy másik történet lesz, javarészt más emberekkel.

4.4. TISZAKERECSENY

VIRÁG TÜNDE

1. A „VONAL” – TELEPÜLÉSEK A TISZA MENTÉN

Forrás: Google.maps

Tiszakerecsény a Tisza és a magyar-ukrán határ által közrefogott zugban, „Csonka-Beregben” helyezkedik el. Közigazgatásilag a falu 1904-től a kárpátaljai Mezőkaszonyi járáshoz tartozott. Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés eredményeképpen Kárpátalja és ezzel a beregi területek jelentős része, köztük a központ, Beregszász is, húsz évre Csehszlovákiához került Podkarpatszka Rusz vagy Ruszinkó néven. A trianoni békeszerződés után rövid időre, 1920–1924 között Tarpa volt Csonka-Bereg vármegye székhelye. 1924-ben egyesítették Szatmár-Bereg-Ugocsa vármegyét, ekkor Tiszakerecsény a Vásárosnaményi járáshoz került. 1939-ben a kárpátaljai területeket visszacsatolták Magyarországhoz, hogy majd az 1947-es párizsi békeszerződések visszaállítsák a korábbi helyzetet – azzal a különbséggel, hogy ezekről területekről Csehszlovákia „önként” lemondott a

Szovjetunió javára, hogy annak 1991-es felbomlásával a terület Ukrajnához kerüljön. Az első bécsi döntést követően a Vásárosnaményi járás előbb Bereg és Ugocsa vármegye, majd Kárpátalja visszacsatolása után ismét Bereg vármegye része lett (Hajdú 2001). 1951-től napjainkig Tiszakerecseny a Vásárosnaményi járáshoz, majd kistérséghez tartozik.

A Vásárosnaményi kistérség szerkezetének sajátossága a Tisza, amely kettévágja a területét. A Tisza két partja közötti kapcsolatot a 41-es számú főút teremti meg, Nyíregyházát köti össze Vásárosnaményon keresztül a beregsurányi határátkelőhellyel délnyugat-északkeleti irányban. A vasút ezzel szemben csak a kistérség Tisza bal partján fekvő településeinek életében játszhat fontos szerepet, a Beregközben egyáltalán nincs vasútvonal. Vásárosnaményról Nyíregyháza, Záhony és Mátészalka közelíthető meg közvetlenül vonaton.

A térség kettészakadása a gazdasági, foglalkoztatottsági adatokban is megmutatkozik. A kistérségi központban és annak közvetlen közelében, elsődlegesen a Tisza bal partján elhelyezkedő településeken sokkal kedvezőbb a foglalkoztatási helyzet, mint a térség más településein. A kistérségi központban található a térség munkahelyeinek 40%-a, a működő vállalkozások 46%-a. Itt található két nagyobb, 250 főnél többet foglalkoztató, külföldi beruházó által üzemeltetett vállalkozás, a Berwin ruhagyár és a Wink almafeldolgozó és sűrítmény-előállító cég is. A mezőgazdasági jellegű területen a szántóföldi gazdálkodás és a gyümölcsstermesztés volt a jellemző gazdasági tevékenység, a szocializmus időszakában a Szovjetunióba exportált alma jelentős részét ebben a térségben termelték. Az Aranyosapátiban működő Kárpát-Hús Kft. is a térség jelentősebb foglalkoztatói közé tartozik. Beregsurányban, Lónyán és Barabáson a határátkelő biztosít jelentősebb számú munkahelyet. Mindezeket túl a Tisza menti településeken, elsődlegesen a Vásárosnaményhoz tartozó Gergelyiugornyán működnek szezonálisan a Nemzetközi Tisza túrához köthető turisztikai vállalkozások.¹²⁸

„Vonálnak” nevezik a Tisza jobb partján, Vásárosnaménytől északra fekvő településeket: Tiszaszalka, Tiszavid, Tiszaadony, Tiszakerecseny, Mátyus, Lónya. Ezek a települések a hátrányos helyzetű, perifériális kistérségen belül is a periférián helyezkednek el, mind a megközelíthetőséget illetően, mind gazdasági szempontból. Tiszakerecseny Vásárosnaményon keresztül közelíthető meg közúti hídon, illetve a tiszaadonyi vagy a lónyai komppal Kisvárdá irányából. Bár a falu a Vásárosnaményi kistérséghez tartozik, és a kistérségi intézményrendszer kiépülése óta egyre inkább arrafele orientálódik, megfigyelhető a Kisvárdá felé való mozgás is. A falu két kisváros vonzásában, de mindkettőtől távol helyezkedik el: a Tiszával a háta mögött továbbra is egykori vonzásközpontja, az ukrán határ túloldalán elhelyezkedő Beregszász felé tekintene.

¹²⁸ Lásd A Vásárosnaményi kistérség integrált területfejlesztési, vidékfejlesztési és környezetgazdálkodási programja VÁTI-MTA RKK ATI Budapest, 2005. augusztus.

2. DEMOGRÁFIA ÉS TELEPÜLÉSTÖRTÉNET

A település elmúlt fél évszázados történetét a népszámlálások adataiból és a helyben élő, idős emberek visszaemlékezéseiből próbáljuk rekonstruálni. A falusiak szemszögéből az elmúlt évtizedek legfontosabb történelmi eseményei a második világháború alatti és az azt követő deportálások, a holokauszt és a malenkij robot, illetve a szocialista rendszer agrárpolitikájához köthető akciók, elsősorban a kulákosítás, az ötvenes évek beszolgáltatásai és a téesszervezések.

Az 1941-es népszámlálás szerint a faluban 1703-an éltek, közülük 68,8% református, 26% katolikus, és 2,5% (43 fő) izraelita vallású volt, és mindenki magyar nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát.

1944-ben a falu zsidó lakosságát kivétel nélkül elhurcolták, közülük senki sem tért vissza, „...azt nem lehetett tudni, hova viszik őket”. (410530) A faluban élő idősebb emberek még élénken emlékeznek az egykori zsidó családokra. „A faluban is voltak zsidók, nyolc vagy kilenc család. Cséplőgépjük volt, korcsmájuk volt. Elvitték őket, akkor voltam fogságban. Ott is voltak munkaszolgálatosok, de nem lehetett hozzájuk szólni. Boltosok voltak, kereskedők, gabonával kereskedtek, petroltól kezdve mindent árultak. Gyerek szaladt két cső tengerivel, adott neki egy cukrot. Terménykereskedők voltak, megvették a diót, mákot, mindent.” (410) „Többen is éltek itt zsidók, de elvitték őket. Éltek bizony, laktak itt, még templom is volt itt, jó emberek, sajnáltuk nagyon, hogy elvitték őket.” (42003) Ahogy a térségben máshol is, a zsidó családok a falu polgárosodott, alapvetően kereskedő rétegét alkották. Deportálásukkal a helyi társadalom egy fontos része tűnt el.

1944. december 5-én 186 férfit és fiút hurcoltak el malenkij robotra a faluból. Ez nemcsak személyes és családi tragédiák sorát okozta, de komoly hatása volt a megélhetésre, gazdálkodásra, a mentalitás alakulására is, hiszen a faluból évekre eltűntek a férfiak.¹²⁹ Egy, a malenkij robotról visszatért férfi így emlékszik vissza: „Ungváron voltam a laktanyában, egy évig a fronton, utána három év fogság a Szovjetunióban. Minden reggel a lágerparancsnok az eligazításon elkezdte sorolni: cseszki, nemcki – az összes nemzetiségi ott volt. A Donyec-medencében dolgoztunk, mert a németek berobbantották és teleengedték vízzel. Tíz hónapig szívták ki vízzel, utána minket küldtek le takarítani. Aki legyengült a gyárakban, elvitték a kolhozba”. (4010) Két nővér, akik gyerekként éltek meg apjuk elhurcolását így, meséli: „Szoján volt a tábor, aztán onnét vitték őket, ki meddig tudott menni. Nem mindenki tudott már a tetthelyre sem menni, útközben potyogtak. (...) Két ember jött csak haza, akik mesélték, hogy úgy kellett temetni, hogy akin még olyan ruha volt, hogy azt egy másik fel tudta húzni magára, akkor levetették róla, és meztelen ástak egy nagy gödröt, és abba hajigálták bele, és ha az oroszoknak nem tetszett, meg kellett

¹²⁹ Az önkormányzati hivatal előtt a két elhurcolt csoportnak közös emlékműve van.

taposni, hogy még férjen. (...) Először Mátyusra jött haza egy ember, az is ott volt, az már mondta, hogy meghalt [az édesapjuk]. De akkor még hittük, hátha nem igaz, mert ő még egy másik lágerben volt. De aztán hazajött ide is két ember, egyik ide a szembe szomszédba, meg egy a központba. Én is ott voltam, mikor szegény édesnek megmondta. Kérdezte Palitól, hát Endréről mit tudsz. Hát az is meghalt. Ez nagyon rosszul esett, hogy csak így mondta. Nekiünk nem szabadott semmit se csinálni, se kérni, mert mindig csak az volt a válasz, hogy nektek nincs apátok. Sokan voltunk így, de lenéztek minket.” (41139)

1. táblázat: Birtokmegoszlás Tiszakerecsenyben 1949-ben

	Kataszteri holdas birtokos vagy bérlő				Összesen	%
	0-1	1-10	10-25	25-		
Kereső	42	246	42	5	335	27,4
Kereső segítő családtagja	12	225	38	3	278	22,8
Eltartott	60	472	73	4	609	49,8
Összesen	114	943	153	12	1222	100
%	9,3	77,2	12,5	0,98	100	

Forrás: KSH Népszámlálás 1949

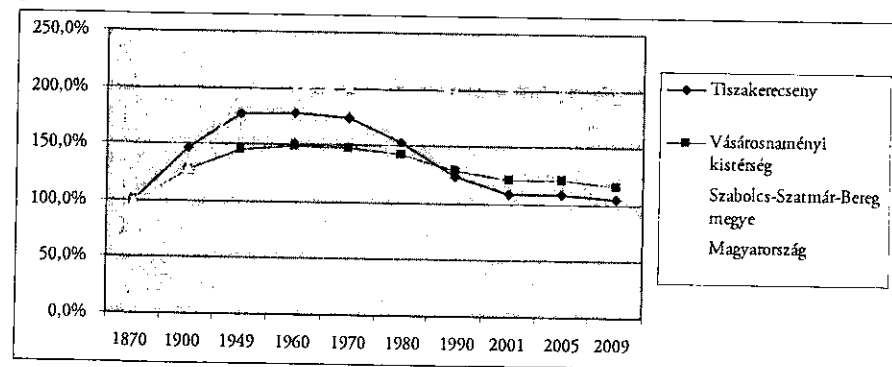
Az 1949-es népszámlálás adatai szerint a falu lakossága 1630 fő volt, majdnem mindenki (1424 fő) a mezőgazdaságból élt. A faluban 75 munkás lakott 122 eltartottal, egy alkalmazott két eltartottal, a többi 1222 fő önálló mezőgazdasági tevékenységből boldogult – még ha szerényen is. (Ezen kívül volt még egy kereső egy eltartottal, aki a mezőgazdaság egyéb ágazatában dolgozott.) Ha az önálló mezőgazdasági tevékenységből élő családok birtokainak méretét nézzük, látható, hogy a falu lakóinak 86,5%-a maximum 10 holdnyi földterületen gazdálkodott. Ekkora föld általában nagyon szerény megélhetést tudott biztosítani egy-egy családnak. (Általában 20-25 holdnyi birtok felett ítélték valakit kuláknak, és még ez sem jelentett feltétlenül jólétet.) A népszámlálási adatok alapján egy szegény, kisparaszti társadalom képe rajzolódik ki. „Nyolc vagy tizenkét kulák volt a faluban, de apám meg a nagybátyám se volt az, csak ráfogták. Nyolc volt, aki hivatalos kulák volt. (...) El akarták vinni a kulákokat, éjszaka elvitték a rendőrök az apámat, a másik három kulákot elvitték, de apámékat nem. Azt mondta apámnak a rendőrkapitány, hogy menjen haza, dolgozzon szorgalmasan, ne érintkezzen kulákkal.” (4010) „Akkor jött a beadás, hát földünk volt, mi gazdálkodtunk, kölykök, ketten tettünk ki egyet. El kellett menni markot szedni, azért, hogy a miénket meg lekaszálják, mert a tízéves fiú még nem tudott kaszálni. A hívőket még jobban sanyargatták, az egyik falusi mondta: 'Egy tehenem volt, már beadtam, hát honnét adjak még egyet?' 'Hát kérjél az Istentől!' (...) Ma rossz visszaemlékezni, hihetetlen,

hogy ilyen élet is volt! Ahol családfenntartó nincs, ott nagyobb a szegénység. És hányan maradtak így a faluban! (...) Hogy tudnánk mi erre úgy visszaemlékezni, hogy nekünk ők jót hoztak? Először apánkat elvették, aztán megnyomorították, ez azért egy borzalom volt!” (41139)

Ha a lakónépesség változását hosszabb időtávon, a 19. század végétől vizsgáljuk, látható, hogy az az ötvenes évekig megegyezett a megyei és az országos tendenciákkal. Azaz a második világháború végéig jelentős számban növekedett a lakónépesség, annak maximumát 1949-ben érte el,¹³⁰ amit egy hosszú stagnálás követett. Tiszakerecseny demográfiai stabilitása a második világháború után bomlott meg; míg az országban és a megyében tovább növekedett a lakónépesség, vizsgált településünkön két évtizedes stagnálás után, már drasztikusan kezdett csökkeni az itt élők száma. Azaz az ötvenes-hatvanas években a magas természetes szaporodás még ellensúlyozta az elköltözéseket, így a lakónépesség száma alig változott (lásd lejjebb). A lakónépesség csökkenésének üteme a hatvanas-hetvenes években volt a legdrasztikusabb, majd a rendszerváltást követő években ez a folyamat nagyon lelassult, az elmúlt tíz évben inkább stagnálásról beszélhetünk.

Figyelemre méltó, hogy a népesség alakulása eltér a térség településeinek egészétől. A Vásárosnaményi kistérség településeinek lakónépesség növekedése már a századfordulón sokkal kisebb ütemű, azaz a térség településeinek többsége kimarad a századfordulós általános népességnövekedésből, ugyanakkor az ötvenes évektől a lakónépesség számának alakulása szinte párhuzamosan mozog az országos tendenciákkal.

1. ábra: Lakónépesség változása Tiszakerecsenyben, annak térségében, megyéjében és országosan 1870–2009

Forrás: A Népszámlálás megfelelő évei és T-Star adatok alapján

¹³⁰ A malenkij robotra elhurcolt emberek hivatalosan nem tűntek el a statisztikából.

Ha szűkebb időtávon nézzük az adatokat, kitűnik, hogy Tiszakerecseny 1970 és 2001 között elvesztette lakónépességének közel negyven százalékát. Ebből az adatsorból is látható, hogy a térség településeinek lakónépesség-csökkenése sokkal lassabb ütemű, mint Tiszakerecsenyé, ugyanakkor hasonlóan ahhoz, folyamatos, napjainkig tartó csökkenésről beszélhetünk.

2. táblázat: Lakónépesség változása Tiszakerecsenyben, a térségben, a megyében és országosan 1970–2009 (%)

	1970	1980	1990	2001	2005	2009
Tiszakerecseny	100,0	87,6	71,4	62,4	62,2	59,9
Vásárosnaményi kistérség	100,0	96,2	86,9	82,4	82,0	78,7
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	100,0	102,9	98,3	97,2	98,0	96,3
Magyarország	100,0	104,0	100,9	97,9	98,8	98,4

Forrás: A Népszámlálás megfelelő évei és T-Star adatok alapján

A lakónépesség csökkenését a vándorlási és természetes szaporodási adatok együttese magyarázza. Tiszakerecsenyben, ahogy a térségben is, 1990-ig pozitív volt a természetes szaporodás, azaz az adott évtizedben többen születtek, mind ahányan meghaltak, majd 1990 után a természetes szaporodás negatívba fordult. Mindezzel párhuzamosan a vándorlási különbözet, azaz az elköltözések és a beköltözések egyenlege folyamatosan csökkent. A rendszerváltás után, a kilencvenes évektől változik a helyzet: a természetes szaporodás negatívba fordul, és bár a vándorlási egyenleg továbbra is negatív, de jóval alacsonyabb, mint az azt megelőző évtizedekben.

3. táblázat: Népmozgalmi adatok 1970–2009

	1970–1979		Népesség 1980	1980–89		Népesség 1990
	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet		Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet	
Tiszakerecseny	72	-259	1179	44	-206	1017
Vásárosnaményi	3103	-3903	41494	439	-3738	38195
Szabolcs-Szatmár-Bereg	49645	-21373	593829	14574	-36102	572301

	1990–2001		Népesség 2001	2001–2009		Népesség 2009
	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet		Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet	
Tiszakerecseny	-22	-36	959	-30	-71	963
Vásárosnaményi	-513	-2	31 864	-795	-2 082	31 278
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	2 835	-7 120	582 256	-6 391	-18 008	581 127

Forrás: www.nepszamlalas.hu

Ahogy a táblázatból látszik, az elmúlt negyven év az elköltözések története volt a faluban. A családi interjúkból árnyalt képet kapunk a különböző migrációs periódusokról.

2.1. AZ ÖTVENES ÉVEK

Felszabadulástól a második téészszervezésig a migráció átmeneti jellegű, a nehéz periódusok átvészelésére, az otthon maradt család megsegítésére irányul. Bár a mezőgazdaságból nagyon nehéz megélni, a beszolgáltatások miatt sokszor élelem sincs a faluban, a családok még erősen kötődnek a mezőgazdasági termeléshez, a földhöz. Ebben az időszakban a falusiak közül azok is reménykedtek a mezőgazdaságba való visszatérésben, akik a településen kívül kerestek megélhetést. *„Azután kulákok voltunk, osztályidegenek. Elmentem Pestre dolgozni az Unicum gyárba, másfél két évet voltam ott. De utánam küldték a papírt, hogy küldjenek el, mert osztályidegen vagyok. Három gyerek volt itthon. Sokszor öt-hat kenyeret zsákba tettem, hoztam a révhez, a feleségem átvette, és fordultam is vissza.”* (4010)

Az ötvenes években jellemző volt, hogy a legszegényebb családokból, általában ahonnan a férfiak nem tértek vissza a malenkij robotról, egy-egy testvért rokonok vettek magukhoz, neveltek fel. A serdülő gyerekek nemcsak a mindennapi ház körüli munkákból vették ki részüket: *„Negyedik testvérünket, a legkisebbet édesanyánk testvére elvitte, ők nevelték, mert látták, hogy élünk. Ha innen ment haza, mondta O., édeshez megyek, így hívták édesanyánk testvérét, ha jött hozzánk, kérdezték hova mész, édeshez. Mind a kettőt édesnek hívta. Nem voltam 16 éves, elmentem Pestre dolgozni, mert nem volt mit enni. Olyan kis cingár voltam, de volt egy ismerős, aki elvitt a Likörgyárba. Meglát a művezető, hát mit csináljak én ezzel a gyerekekkel, ha meglátja az igazgató, hát kirúg engem. Megtettek lifikezelőnek. Ott felserdültem. Péntek este hat óra körül felültünk a vonatra egy hát kenyérrel, szombaton egy órára megérkeztünk a révhez. Vasárnap 11 óra körül újra visszaindultunk, de így is elkéstünk a reggeli műszakból. Így ment két éven keresztül.”* (41139)

Az ötvenes években helybeli cigány és nem cigány szegények jelentős részének megélhetését a napszám jelentette: a környék tehetősebb gazdáihoz, vagy a közeli (volt) „grófi” uradalomba szegődtek el, sokszor hetekre. Az ötvenes-hatvanas évekről a cigány és nem cigány visszaemlékezésekben nagyon hasonló szegénység jelenik meg, ahol szorgos, napi 10-12 órás munkával éppen, hogy meg lehetett élni, ahol a 10-12 éves gyerekektől már felnőtt munkát vártak el. Egy idős cigány nő így mesél a gyerekkoráról: „Nagyon nehéz gyermekeskorom volt. Elmentek szőlőbe, rizsát aratni. 11-12 évesen otthagytak a kisebbekkel. Közben még iskolában jártam. Amikor az idősebb fiútestvérem iskolába volt, meg kellett várnom, így egy óra késéssel jártam iskolába. Tanító bácsi kérde, hol voltál? Nem tudtam a kisebb testvéreket kire hagyni. Téknőbe kellett mosni – akkor reggeltől délig mostam. Vagy főztem. Nagyon rossz emlék, és most nagyon rosszul esik, most, hogy ez a kicsi lánytestvérem meghalt, annyit vigyáztam rá. (...) Az én gyerekeim is úgy nőttek fel, hogy egyedül. Megfogadtam, hogy az unokáimnak ezt visszaadom. (...) Mikor édesapának nem volt munkahelye, elment a faluba drótkerítést csinálni. Almát kapott, de nem ette meg, hanem hazahozta nekünk, ha nem volt annyi, ahányan voltunk, akkor cikkekre vágta és szétosztotta köztünk.” (45001)

2.2. INGÁZÁS A SZOCIALIZMUSBAN

1953-ban alakult meg a Haladás Mgtsz, ami csak egy évig működött, utána, a második téeszszervezésig mindenki önállóan gazdálkodott. 1961-ben alakult meg a rendszerváltásig működő Dózsa Mgtsz, ahol egyrészt szántóföldi termelés folyt, állattartás (szarvasmarha), illetve gyümölcstermesztés.¹³¹ A második téeszszervezés (1961) után a mezőgazdaságban feleslegessé váló férfiak egyre jelentősebb része vállal munkát az iparban, Pestre ingázik. Mivel már az ötvenes évektől létezik a folyamatos munkakapcsolat Pesten, így a munkahelyek és az egzisztenciák is gyorsabban stabilizálódnak, ennek következtében már a hatvanas években beindul egy nagyon erős elköltöztetési hullám. A tanácsi jegyzőkönyvek¹³² tanúsága szerint ebben az időszakban Pesterzsébeten egész utcákat építettek fel a beregi falvakból érkezők, de sokan nem tudtak családosan megtelepedni a városban, hanem hetente ingáztak.

A hetvenes évektől, elsősorban a szakmunkásokat „visszavárta” az ipari decentralizációs program keretében a szomszéd faluba, Tiszaszalkára települt üzem, amely előbb a Mezőgéphez tartozott, majd Magyar Acél néven önálló üzemként működött 1992-ig. A városból való visszaköltözést, a tisaszalkai munkavállalást

¹³¹ A téesz 30 hektáros gyümölcsösét az egyik legnagyobb családi vállalkozás tulajdonosa ültette még fiatal kertész-mérnökként.

¹³² Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár Tanácsok iratai XXIII./898. Tiszakerecsenyi Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei 1950–1974.

az interjúalanyok¹³³ általában a nősüléssel, családalapítással magyarázták, illetve azzal, hogy a legkisebb gyerek feladata az idős szülők támogatása, a családi gazdaság vezetése. „Az én korosztályom mind elment, Csepeli Szerszám, Ganz Mátyás. De itt volt a lehetőség, anyámék hívtak, hogy valamelyikünk jöjjön haza, öcsém is ott dolgozott. Én jöttem haza, az itteni gyár nekem jobban passzolt, hogy anyámék ne legyenek egyedül. Az öcsém Vecsésre nősült.” (43014) „Régen én is dolgoztam fenn Pesten, építettük a kelenföldi városközpontot. Két évet dolgoztam fenn Pesten. De hazajöttem, mert ide nősültem. (...) Akkor még Tiszaszalkán volt egy nagy gépgyár, ott dolgozott mindenki. Volt munkahely, haza lehetett jönni. Itt gyártották az Ikarusz alvázakat. Oszlopokat. Ott dolgozott 5-600 ember, buszok hordták a dolgozókat, két műszakba. Esztergályosok, lakatosok, marósok – jó szakemberek voltak. Utána mindenki visszament a mezőgazdaságba.” (41137)

A visszaköltözés egyben lehetőséget teremtett a háztájizásba, második gazdaságba való bekapcsolódásra is: számos interjúban számolnak be bikákról, fejős tehenekről, mindenféle mezőgazdasági tevékenységről. Ez az önkiszákmányoló életmód lehetővé tett valamiféle felhalmozást, a gyerekek taníttatását: a nem cigány családok szinte mindegyike legalább érettségiig, de többsége főiskolára, egyetemre is eljutatta a gyermekét, segítette őt a városi lakás megvásárlásában.

A hatvanas évektől elinduló ingázási hullám a cigány és nem a cigány férfiakat különbözőképpen érintette. A különbözőség okaira a családi interjúk világítanak rá. A nem cigányok esetében elsősorban a magasabb iskolai végzettség és a családi háttér játszott szerepet, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy az általános iskola elvégzése után szakmunkás iskolába került valaki tanoncnak, illetve a családi támogatás lehetővé tette azt, hogy az ingázás csak rövid idejű legyen, vagy rövid időn belül állandó lakást szerezzenek maguknak a városban, ott alapítsanak családot. Ezzel szemben a cigány férfiak többsége legfeljebb az általános iskolát fejezte be, vagy még azt sem, így csak a munkamegosztás legszűkebb szegmensében, segéd-, esetleg betanított munkásként tudott elhelyezkedni; általában az építőiparban. Ebből következően számukra az ingázási időszak sokkal hosszabbra nyúlt. Bár a hetvenes-nyolcvanas években a cigány családok közül is nagyon sokan elköltöztek: szinte minden családi interjúban elhangzott, hogy a testvérek, rokonok hol, merre élnek az országon belül; többségük Budapesten, vagy annak agglomerációjában.¹³⁴ Ugyanakkor nagyon sok cigány családnál megmaradt az ingázó életforma: a férj fenn dolgozott Budapesten, míg a feleség itthon volt a gyerekekkel, esetleg dolgozott a téeszben, de mindenképpen művelte a kertet, állatokat tartott. Azaz a cigány és nem cigány családok megélhetése, boldogulá-

¹³³ Középkorú férfi interjúalanyaink közül kilenc dolgozott a tisaszalkai gyárban.

¹³⁴ Ebben az időszakban Budapest agglomerációjába, elsősorban a Pest környéki, az ipari munkahelyekhez közelebb levő településekre számos család költözött. A „bódévárosokból” kiépülő világot mutatja be a *Világúdrós határán* című szociográfia (Berkovits 1976).

sa közötti egyik legfontosabb, mai napig ható különbség, hogy az ingázás szinte minden nem cigány interjúalanyunk életében egyszeri, viszonylag rövid idejű kényszer volt, míg a cigány családok többsége számára gyakran végleges életformává lett. Egy napjainkban a faluban élő cigány nő így meséli el saját, kudarcokkal és zsákutcákkal teli migrációs történetét. „Az anyu az háztartásbeli volt, apu pedig a csepeli gyárban volt hengerész. Ő sokáig, vagy 25 évig is ott dolgozott. Harmincig is. Sokáig. Hát, én a Béke utcában laktam, aztán felkerültem Pestre, egy jobb jövő reményében. Hát, én már mondjuk ilyen 14 éves korom körül, én már elmentem. Hát, addig meg tanultam. Én utána el is mentem Pestre. Dolgoztam, utána hazajöttem, dolgoztam itthon. Utána mégis csak visszamentem, és én ott is maradtam. Hát jó van, anyuékkel élünk, szórakozni jártunk, akkor ugye arra készült az ember.(...) Na, hát felmentem, dolgoztam ott az Eravis Hotel konyháján, ott voltam majdnem egy fél évet, aztán hazamentünk. Hát, hazajöttem, mert a nagybátyám, az nyitott egy kocsmát Mátyusban, mondta, hogy kellenék oda eladónak, jól van. Hazajöttem. Kellettem olyan három hétre. Na, mondom, ezért érdemes volt! Fel kellett, hogy mondjam, mert úgy volt, hogy a szállodát meg a munkásszállót egy folyosó választotta el. És én állandó délutános voltam. Na, így ők átrakták a szállót, hát, megszűnt az a szálló, és elrakták nagyon messzire. És ha engem beraknak délutánra, nem érem el az utolsó járatot. Meg amúgy se szerettem azért 18 évesen egyedül csavarogni Pesten, így nem is bántam, hogy haza kell, hogy jöjjenek. De mondom, itt meg kellettem olyan 3 hétre, azután már utána nem. Utána megint visszamentem Pestre, a Csepel Művekbe raktárosnak. Ott dolgoztam vagy három évet, kettőt, hármát. Ott megismerkedtem a mostani férjemmel. Aztán jött a lányom, albérletbe mentünk, több éven keresztül. Hol jobb volt, hol rosszabb. Aztán meguntuk az albérletezést, meg hát azért egy – főbérő mellett lakni nem valami nagyon jó, még külön lakásban se. Aztán spóroltunk egy kis pénzt. Anyunak szóltam, hogy nézzzen valami házat, aztán ezt megvettük. Ez már lassan 7 éve történt. Azóta itt lakunk.” (42105)

2.3. VISSZATORLÓDÁS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A rendszerváltás után a munkanélkülivé vált cigány családok szorultak vissza a faluba Budapestről. 2009-ben, a válság kezdetén volt egy újabb hullám, ekkor már olyan családok is visszaköltöztek, akik addig az építőiparban vállalkozóként dolgoztak. Miközben az egyéni elbeszélések a folyamatos visszaköltözésekről szólnak, a statisztikák azt mutatják, hogy továbbra is több az elköltöző a faluból, mint a beköltöző. Az önkormányzat egyik dolgozója szerint a be- és kijelentkezések dinamikája azt mutatja, hogy körülbelül mindig ugyanaz a pár család mozog a falu és Budapest és agglomerációja között. Ugyanakkor a családok megjelenése a faluban újabb segélykérelmeket, és munkáskezeket jelent, azaz

egy-egy nagyobb visszatörődési hullámmal időről időre átrendeződik a legszegényebbek, a segélyesek és napszámosok helyzete és megítélése a faluban. „Ezek mind Pestről költöztek ide (...) és azokkal nem lehet bírni. A polgármester befogadja őket, gondolom, pénzt kap utánuk, nyugodtan élik a világukat.” (410011) – panaszkodnak a helybeli idősek a visszaköltöző cigány családokra.

Napjainkban a település demográfiai szerkezete az országos tendenciáktól sok tekintetben eltérő. A gyerekek (14 éven aluliak) aránya a teljes népességen belül 1990-ben jóval magasabb volt az országos átlagnál, majd, az országos tendenciának megfelelően Tiszakerecsenyben is csökken a gyerekek aránya a teljes népességen belül. Az idősek arányának vizsgálatakor nagyon hasonló jelenséget tapasztalunk: már 1990-ben is magasabb volt az országos átlagnál a 60 év felettiek aránya, és ez az arány a következő tíz évben tovább emelkedett. Míg az 1990-es népszámlálás idején a falu lakóinak negyede 14 év alatti és ötöde hatvan év feletti, ezek az arányok éppen megfordulnak a 2001-es népszámlálás idejére: a falu lakóinak negyede időskorú, ötöde pedig gyerek lett, azaz egy nagyon polarizált demográfiai szerkezetű településről beszélhetünk. Az ezredforduló után ez a polarizáltság némileg enyhült, mind az időskorúak, mind a fiatalok arányában csökkenés következett be.

4. táblázat: A népesség kor szerinti megoszlása: 14 év alattiak és 60 év felettiek 1990–2009

	60 éven felüliek a népesség százalékában				14 éven aluliak a népesség százalékában			
	1990	2001	2005	2009	1990	2001	2005	2009
Tiszakerecseny	19,3	25,5	22,7	21,2	24,2	19,9	19,2	18,7
Vásárosnaményi j.	17,8	20,1	18,9	19,6	21,9	20,4	18,4	17,3
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	15,9	17,6	17,0	18,0	23,3	20,6	18,6	17,4
Magyarország	18,9	20,4	20,9	22,1	20,5	16,6	15,3	14,6

Forrás: A Népszámlálás megfelelő évei és T-Star adatok alapján

Az általunk 2010 nyarán felvett 65 háztartási adatlapból nagyon hasonló kép rajzolódik ki: a háztartások majd fele egy- vagy két fős (1 fő 20%, 2 fő 26%), ugyanakkor a háztartások harmada 5 vagy annál több személyből áll. A háztartások mintegy 2/3-ban nincs gyerek, 1/3-ban 1-3 gyerek van, és csak 5%-ra tehető a nagycsaládok száma.

5. táblázat: Tiszakerecseny háztartás szerkezete a háztartási ívek alapján 2010

	N	%
Gyerekek száma* a háztartásban		
0	38	59
1	4	6
2	14	21
3	6	9
4	2	3
5	1	2
Összesen	65	100

Nyugdíjasok száma a háztartásban		
0	31	48
1	20	31
2	14	21
Összesen	65	100

Forrás: Háztartási ívek

3. LENT ÉS FENT, KINT ÉS BENT: PEREMEK A FALUN BELÜL ÉS KÍVÜL

3.1. A FALU INTÉZMÉNYEI ÉS INFRASTRUKTÚRÁJA

A többségében reformátusok lakta faluban 1945 előtt működött katolikus és református iskola is. A református iskola új épülete és a tanítói lakás 1929-ben készült el. 1942-ben 215 gyerek járt a református iskolába, így a minisztérium utasította az egyházközséget, hogy vegyen fel egy negyedik tanítót, különben megvonja az eddigi három tanító bérének állami támogatását. A negyedik tanító béréhez 10%-ot kellett volna hozzátennie az egyháznak, amit az szorult helyzetére hivatkozva áthárított a „politikai községre”, azaz az akkori önkormányzatra (Veressné 2001).

1948-ban államosították az egyházi iskolát, és a kilencvenes évek közepéig a két egyházi iskolaépületben, három különböző helyszínen folyt az oktatás. Az 1973/74-es tanévben az iskola 213 tanulójaiból 81 (38%) volt „cigány”. A tanácsí jegyzőkönyvben szereplő iskolaigazgatói beszámoló hűen tükrözi egyrészt a falu akkori megélhetési viszonyait, másrészt az iskola „problémás” gyerekekhez való viszonyát. A beszámolókat általában arról panaszkodnak, hogy nagyon magas a túlkorosak aránya, illetve, hogy a sok hiányzás a legnagyobb gond. Gyakori,

hogy a gyerekek is elmennek napszámba.¹³⁵ Mindebből kitűnik, hogy a megélhetési, boldogulási kényszerek miatt a faluban élő gyerekek egy része a hetvenes években csak szórványosan látogatta, így valószínűleg el sem végezte az általános iskolát.

A rendszerváltás után a térségben még öt nyolcosztályos iskola működött, Barabáson, Tiszaszalkán, Tiszaadonyban, Tiszakerecsenyben és Lónyán. A térségben jóval több általános iskolai épület található, mint ahány gyerek jelenleg a falvakban él, a települések között pedig ádáz harc folyik a diákokért, és az utánuk járó állami normatíváért. Az elmúlt években sorra váltak fenntarthatatlanná és zártak be az általános iskolák, jelenleg már csak Tiszaszalkán és Tiszakerecsenyben működik nyolcosztályos általános iskola. A tiszakerecsenyi általános iskolát is társulásban tartják fenn, Tiszakerecseny a gesztor önkormányzat, a társulás tagjai Barabás és Mátyus. Barabáson alsó tagozat működik, tagiskolaként, két tanuló-csoportban két pedagógussal. Mátyuson megszűnt az alsó tagozat.¹³⁶ Lónya, bár Tiszakerecsenyhez sokkal közelebb helyezkedik el, mégis a távolabbi Tiszaszalkával kötött fenntartói társulást, ennek oka a két falu vezetője közötti régi gyökerű ellentét. Ennek ellenére lónyai gyerekek Kerecsenybe is járnak iskolába.

Jelenleg az iskolában a tanulók létszáma 160 körül mozog, ebből 110-en helybeliek, ezzel a létszámmal az intézmény még éppen fenntartható, az osztályok feltöltését és a tanulólétszám megőrzését mindenféle módon próbálják megoldani. *„És tehát azért mondom, hogy nagyon sok kompromisszumot kell kötni, mert itt sajnos ebben benne kell lennie annak, hogy itt időnként át kell engedni azt is, akit nem szabad lenne továbbengedni, mert nem tud semmit, azért, hogy meglegyen a létszám. Időnként meg meg kell buktatni azt, amit más, akit mondjuk más évfolyamba átengednének, azért, hogy ott meglegyen a létszám. Szóval ez egy olyan, nekem ez egy borzasztó lelkiismereti dilemma.”*¹³⁷

A faluból mindenki a helyi iskolába jár, nem jellemző, hogy Vásárosnaményba, vagy távolabb vinnék el a gyerekeket. Az iskolai adatok szerint¹³⁸ a gyerekek 70%-a cigány, szinte mindegyikük halmozottan hátrányos helyzetű. Az igazgató és tanárok elbeszélése szerint az iskolában nagyon sok a konfliktus a gyerekek között. Terepmunkák idején éppen egy komolyabb eset borzolta a kedélyeket: néhány gyerek betört az iskolába, és a tanári közepén meggyújtották a naplókat. Ugyanakkor a falu vezetői, a tanárok ki is mondják: *„Ha nem lennének*

¹³⁵ Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár Tanácsok iratai XXIII./898. Tiszakerecsenyi Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei 1950-1974 1974. év.

¹³⁶ A folyamatosan változó jogszabályok és a fenntartási nehézségek miatt az önkormányzat és a református egyház már 2010 őszén elkezdett tárgyalni arról, hogy az iskola a református egyház fenntartásába kerüljön.

¹³⁷ Előterep, 2010. július.

¹³⁸ Ugyanott.

cigány gyerekek, nem lenne intézmény.” (...) „*A szocializmus idején Lónya nem engedte be a cigányokat, most üres az iskolája, a lakóépületek majd fele is üres.*”¹³⁹

Az iskolában van református hittan, és itt tanít a lelkész felesége is. A családi interjúkból kitapintható egyfajta felekezeti megkülönböztetés: a református egyház által szervezett gyerek- és közösségi programokra a katolikus gyerekek nem, vagy nem mindig kapnak meghívást. Mivel az egyház által szervezett programok, elsősorban a lelkész nő többes szerepe miatt összerosódik az iskolai programokkal, a katolikus családok úgy érzik, az iskola hagyja ki őket a programokból.

Gyerekek jó része előbb-utóbb eljut középiskolába. Vásárosnaményban van szakiskola (szakács, cukrász, pincér, szerkezetlakatos, dísznövénykertész), de egyre többen érettségiznek, mivel a faluban felnőttképzés keretében esti tagozaton működik a budakalászi Kölcsey Gimnázium kihelyezett tagozata; van, aki szakmunkásképző mellett jár ide; vagy például határőrök, akik így magasabb fizetési kategóriába tudnak lépni.

3.1.1. Infrastrukturális fejlesztések

A faluban még a rendszerváltás idején sem voltak aszfaltos utak, az emberek gumicsizmában mentek ki a buszhoz. Háztól temettek és nem tudták a halottakat végigvinni a temetőig a sártól, járda sehol sem volt. A faluban elmaradt beruházásokért és fejlesztésekért a mai napig mindenki a lónyai tanácsot okolja. A település 1978-ban elvesztette önálló tanácsi státuszát, Kerecseny (Mátyussal együtt) a Lónyai Nagyközségi Közös Tanács társközsége lett. A polgármester szerint a két falu vezetősége között a mai napig emiatt rossz a viszony.

A rendszerváltás után az első beruházás az út aszfaltozása volt; napjainkban már minden út aszfaltos a faluban, sőt 8,5 km-nyi járda is van. Kiepítették a gázvezetékét 1993-ban, és még 1987-ben építettek egy törpevízművet. Elkészült a ravatalozó (1990), a kultúrház, az iskola (1994), a tornaterem (1995), a gyógyszerár, a tornapálya, az öregek otthona, a játszótér, az óvoda, a fogorvosi rendelő, felújították a templomot, a közösségi házat. 2010 nyarán nyílászárókat cseréltek az iskolában. A faluban a rendszerváltás óta kb. 600 millió forint értékű beruházás, felújítás történt. Évek óta folyamatos probléma, hogy bár rengeteg pályázati pénzt lehetett nyerni építkezésre, felújításra, a falu vezetése pályázott is, de most csak nagyon nehezen tudja fenntartani az intézményeket, gond a fűtés, a villanyszámla kifizetése. Az ingatlanok többsége kihasználatlan.

Az Árpád utca végén pályázati pénzből építettek egy szabadidőközpontot, amely tulajdonképpen egy bekerített üres tér, egy kőházzal és néhány faházzal. A tervek szerint a kőházban bowling pálya és turistaszállás lesz. A faházakat ott

¹³⁹ Ugyanott.

jártunkkor, 2010 nyarán, a Tisza védgátján dolgozó emberek bérelték. A szabadidőközpont egyébként le van zárva; a helyiek egyik nagy fájdalma, hogy a falu lakói semmire se használhatják. Hasonlóan abszurd fejlesztésnek tűnik a magánkézben levő halastó, amit szintén pályázati pénz segítségével épített ki egy helyi vállalkozó.

„*A 2001-es árvíz sokat segített*” – mondja a polgármester. A faluban a tarpai gátszakadás, majd a 41-es út átvágása után vált kritikussá a helyzet. A falut addig nem veszélyeztette a víz, míg „[Tisza] Adony átvágta a kövesutat és ránk engedte a vizet, én meg kivédekeztem azt is. (...) *A nép vágta át, nem a polgármester*” – folytatja. Az árvíz idején Tiszaadony nagyon nehéz helyzetben volt, csak egy vékony nyúlgát védte, így az emberekben, a „népben” felmerült, hogy az út átvágásával a szomszédos falura eresztik a vizet. Ezt a karhatalomnak kellett többször is megakadályoznia. (Kun 2004: 200) Bár a falut így sem öntötte el a víz, alig néhány ház károsodott, a polgármester a különböző megyei egyeztetések és alkuk során 21 millió forintot szerzett a falunak. A kultúrházat, az idősotthont és a fogorvosi rendelőt renoválták belőle.¹⁴⁰ Az árvízi védekezéskor, bár volt kitelepítés, szinte minden férfi a faluban maradt.

Az árvíz után a kormány által elindított Vásárhelyi-terv keretében megkezdődött a Felső-Tisza gátjának megerősítése. 2006-ban Tiszakerecseny és Mátyus között folytak munkálatok, jelenleg Vásárosnamény és Lónya között a beregi árvízvédelmi töltések komplex fejlesztése zajlik. Bár a 6,3 milliárd forintos, európai uniós támogatással zajló beruházás jelentős szakaszon érinti a települést, munkalehetőséget szinte alig jelent a helybelieknek.¹⁴¹ A töltésen a „vízügy”-nél dolgozó néhány közmunkáson túl többségében más településről érkezők dolgoznak. A kivitelezést két nyíregyházi és egy sárospataki cég konzorciuma nyerte el, a cég szakmunkásai, mérnökei a munkálatok alatt gyakran béreltek szobát – a szabadidőparkban faházat – a faluban.

3.1.2. Helyi hatalom

A falun belül a gazdasági és a politikai elit élesen elkülönül egymástól. A gazdasági elitet alapvetően a legnagyobb gyümölcsössel rendelkező mezőgazdasági vállalkozók képviselik, míg a helyi politikai hatalom – amely egyben az állami transzferek és a pályázati lehetőségek feletti rendelkezést is jelenti – egyértelműen a polgármester kezében van, aki húsz éve ugyanaz a személy a faluban. A szocializmus időszakában P. L. előbb a tiszaszalkai üzemben dolgozott, onnan emelték ki a vásárosnaményi szakmunkásképzőbe szakoktatónak. Eközben ő volt

¹⁴⁰ Ez nem volt egyedi eset a térségben, például Beregben 60 református épületet újírtottak fel „árvízi pénzen”, olyan településeken is, amelyeket nem is érintett a katasztrófa (Kun 2004: 252).

¹⁴¹ KEOP Beregi árvízvédelmi töltések komplex fejlesztése Vásárosnamény és Lónya között. www.fertikovizig.hu. Letöltve 2012. augusztus 29.

az elöljáróság vezetője a faluban, azaz ő képviselte a falut a lónyai közös tanácsban. A rendszerváltás után őt választották meg polgármesternek, először tiszteletdíjként, majd miután a szakiskolában már nem tanított, 1994-től főállású polgármesterként látja el tisztségét. Ugyanakkor – követve a helyi mintát és elvárásokat – maga is gazdálkodik egy kisebb területen.

Az elmúlt választásokon igazi kihívója nem volt. 2002-ben a lónyai jegyző, a 2006-os önkormányzati választásokon a helyi református lelkész indult ellene, de mindketten alulmaradtak.¹⁴² A képviselő-testület sem változott sokat az elmúlt évtizedben: rendre ugyanazokat az embereket választják meg a falusiak. Az 1998-ban a faluba költöző református lelkész már 2002-től tagja a képviselő-testületnek. Cigány származású képviselő egyszer volt a testületben 2002 és 2006 között.

A 2010-es választásokon nem volt kihívója a polgármesternek. Az eredmények ugyanakkor több szempontból is figyelemre méltóak: míg a régi-új, függetlenként indult polgármestert 241 szavazattal választották meg, a képviselő-testületi tagok közül a Fidesz színeiben induló tiszteletes 171 szavazatot kapott, és a Jobbik színeiben mandátumot szerzett képviselő 88-at. Azaz a falun belül az örökös polgármester pozíciója meggyengült, a Fidesz színeiben induló tiszteletesé megerősödött – és láthatóvá vált a Jobbik.

A polgármester pozícióját alapvetően az intézmények és az ehhez kapcsolódó források feletti teljhatalmán keresztül tudja megtartani. Az dolgozik a falu intézményeiben, illetve közfoglalkoztatottként, akit ő kiválaszt, azaz a falubeli középosztály, illetve a közfoglalkoztatottak az ő lekötöztetettjei. Folyamatosan pályázik, fejleszt, amivel jelentős pénz és munkalehetőség áramlik a faluba – ezt szintén ő osztja el. Azok, akik nem jutnak forrásokhoz, munkalehetőséghez így beszélnek erről *„A hivatal úgy működik, mint egy baráti társaság.”* (4009) *„Kell a rokon, kell a barát, főleg aki nem cigány. Közmunkán bérelt helye van az embereknek”* (45017) *„Volt itt a faluban egy tanító, aki nagyon pátyolgatta, aztán amikor megjött az esze, őt is kipaterolta a hivatalból. Az erős tiszakerecsenyi családok abban a reményben támogatják, hogy az ő családtagjaikat helyezi a falun belül pozícióba. A közmunka is ilyen alapon osztódik szét (...). A polgármester a saját kádereit helyezi el a hivatalokban is, és hát úgy kell mondani, hogy a hivatalban dől el minden.”* (43022)

A polgármester mellett a református tiszteletes bír komolyabb befolyással a faluban. A lelkész házaspár 1998-ban költözött a faluba. Választásuk azért is esett Kerecsenyre, mert így mindketten tudják gyakorolni lelkészi hivatásukat. A tiszteletes felesége a szomszédos faluban, Mátyusban tölt be hasonló pozíciót; a lelkészi munkában rendszeresen helyettesítik egymást. Mivel az aktív hívők száma csekély e két faluban, önmagában a lelkészi fizetésből nem tudnak boldogulni,

¹⁴² www.valasztas.hu. Letöltve 2012. augusztus 29.

így az évek során több más pozíciót és tisztséget halmoztak fel, mind szimbolikus mind gazdasági értelemben. A lelkész nő a hittan mellett egy alsó tagozatos osztály tanítónője a tiszakerecsenyi iskolában, míg a tiszteletes Mátyusban falugondnok. Két éve ő lett a falugazdász is Tiszakerecsenyben, így a helyi középosztály markáns csoportját alkotó gazdálkodók napi kapcsolatban állnak vele; pozíciójából következően jó kapcsolatot tartanak fenn. Ezt a munkát segíti, hogy a tiszteletes – bár nem a faluban, de – gazdálkodik: idős szülei távolabb fekvő, 30 hektáros gyümölcsösében vezeti a gazdaságot.

A tiszteletes elmondása alapján jelenleg 200 református háztartás fizet egyházfenntartói hozzájárulást, közülük minden második özvegy. A gyülekezet 500 tagot számlál, de az istentiszteletre harmincan, ha eljárnak, főleg az idősebbek. A tiszteletesnek, amikor idekerült, nehéz dolga volt, hiszen az előző lelkészt nagyon szerette a falu. Mai napig mesélik, hogy a korábbi lelkész összefogta a helyi fiatalokat, mindenféle programokat szervezett, bográcsolni jártak a Tisza partra. Éppen emiatt érték kritikák is – a templom törzsközönségét adó idősebbek rosszalják, hogy a tiszteletes tegeződik a híveivel, *„közvetlenkedik”* velük –, az elégedetlenek egy hagyományosabb felfogású lelkészt szerettek volna. Az új tiszteletesnek így több kihívással kellett szembenéznie. Feleségével együtt a lelkészi munkán túl elsősorban a gyerekekre és az idősekre koncentrálnak, egyrészt hittant, gyerekprogramokat szerveznek, másrészt az idősebb korosztálynak nyugdíjas klubot.

Az elmúlt évek egyik kiemelkedő eseménye volt, hogy a templomban fogadták a Szent Korona másolatát, amit a Jobbik egyik képviselője finanszírozott, de az eseményen nem hangzott el a Jobbik neve – tehát a tiszteletes szerint ez nem párthoz köthető esemény volt, csak egy szép megemlékezés. Bár a tiszteletes mindig a Fidesz színeiben indult az önkormányzati választásokon, ezzel az eseménnyel és a jobbikos önkormányzati képviselővel a szélsőjobb is komoly teret nyert a faluban.

A falu lakosságának becslések szerint 30–50%-át kitevő cigányokat senki sem képviseli az önkormányzatban. Bár a jelenlegi polgármesterről többen is mondták, hogy *„megvásárolja a cigányok szavazatait”*, az biztos, hogy a források elosztásakor egyáltalán nem részesíti őket előnyben. A tiszteletes a gyerekeken keresztül számos cigány családdal áll kapcsolatban, egy középkorú férfi és számos asszony rendszeres segítőtje, de neki is egyensúlyoznia kell a cigány családok és a templomba járók kemény magját alkotó – erősen előítéletes – idősebb korosztály között.

A katolikus közösség jóval kisebb a faluban, ide többségében a „Kisutcaiak”, azaz a cigányok és egykori cselédek, szegényebb parasztok leszármazottai tartoznak. Ebben a közösségben is néhány éve cserélték le a papot, de vele a legtöbb templomjáró nincs nagyon megelégedve. *„Amikor M. tiszteendő úr itt volt [a*

régebbi pap], *nagyon szépen ment minden, bementünk egy misére, megújultunk. Szinte tudta, mindig tudta a bánatot a szívéinkben és mindig arról tartotta a misét. Az isten házáat nem akarják már takarítani, eddig közösen együtt kapáltuk a templom elejét, takarítottuk, (...) most már senkinek nem kell takarítani. A mi papunk a templomba van, Naményban, áldott ember, mert az legalább, ha elmentünk misére, nem úgy jöttünk haza, hogy csüngött az orrunk, hogy mi lesz holnap, mit főzünk holnap, hanem örömet, reménységet öntött belénk. (...) De ettől ezt nem kapjuk. (...) Van olyan, hogy összelökjük a pénzt a lányokkal, és bemegyünk Naményba misére.*" (46013)

2009-ben áthelyezték az említett papot, azóta nagyon megcsappant a hívők száma. A falubeliek az előző pap áthelyezését összekötik azzal, hogy éppen abban az időszakban nyert el 17 millió forintot a templom felújítására, amit már az új pap fejezett be. A hívők panaszkodnak a jelenlegi papra. *„A mise alatt kirakja a bekapcsolt mobiltelefonját, és fel is veszi, ha hívják! A hívők egy része – körülbelül tizenöten voltak – átálltak a reformátusokhoz, illetve a jehovákhoz. Ahol ez a pap tart misét, ott alig vannak már hívek, az italt sem veti meg, két mise alatt elfogy három üveg bor.”* (46013) Vannak megengedőbb vélemények is: *„Új pap, kis ugribugri. A gyerekek szeretik, mert közvetlen, nem olyan, mint a régi. Annyira nem modern, mint a tiszteletes úr, de azért ő is nagyon topon van, több nyelven beszél, és az internetet is kezeli.”* (43025)

A Rákóczi utcában működik egy metodista gyülekezet, tagjai többségében a Rákóczi utcában élnek, közülük 3-4 család jár rendszeresen a gyülekezetbe.¹⁴³

A faluban nem működik cigány kisebbségi önkormányzat. 2010 nyarán Cs. K.-t felkérte a Lungo Drom, hogy induljon a kisebbségi önkormányzati választásokon. A szociálpedagógiát végezett asszony, akit hosszú tortúra után az igazgatónő közmunkásként vett fel az iskolába egy fél évre, eddig is sokat segített gyerekeknek és a szülőknek. Családja elismert a faluban. Apja után az egész család református lett. A nyári szervezkedés után végül is nem került sor kisebbségi önkormányzati választásra a faluban.

Arra a kérdésre, hogy miért nincs cigány önszerveződés a faluban, többféle választ, magyarázatot találunk. Egyrészt a legmagasabb státuszú, leginkább motivált családokban a férfiak nincsenek otthon, általában – ahogy Cs. K. férje is – rendszeresen vagy alkalmanként Pesten dolgoznak. Ugyanakkor a faluban a nők egyenjogúsága, annak lehetősége, hogy ők a férfiakhoz hasonló pozíciót töltsenek be, fel sem merül. (A képviselő-testület ma is csak férfiakból áll, az egyetlen valaha volt női képviselő az igazgatónő). Másrészt a polgármester a

¹⁴³ A Magyarországi Evangéliumi Testvérközösségnek Kisvárdán van egyházközössége, hozzájuk tartozik a tiszakerecsenyi gyülekezet is. A metodisták a térségben számos oktatási intézményt tartanak fenn: Gulácson óvodát, Jándon és Márokpapiban általános iskolát, illetve Feteferjácson idősokotthonát.

közmunkákon és más juttatásokon keresztül megosztja és szabályozza a cigányokat, akik így csak egyéni tudnak „lázadozni”, érdekeiket érvényesíteni ellene. A családi interjúkban „panaszok” elsősorban a különböző munkák igazságtalan elosztására voltak, hogy nem hívják be őket közmunkára, vagy hiába van meg a végzettségük, mégis nem cigányt vesznek fel az intézményekbe, sokszor alacsonyabb végzettséggel. Tapasztalatok szerint a CKÖ-k jelentős része a szociális problémákat próbálja kezelni, ám ebben a faluban a szegénység nemcsak a cigányokat érinti. Miközben érezhetően létezik egy nagyon erős szociális küzdelem a falun belül (ki legyen közfoglalkoztatott, ki mennyit mehet napszámba), ennek nem feltétlenül van etnikai tartalma.

3.2. HATÁRHELYZET – AZ ORSZÁG PEREMÉN

Tiszakerecseny évtizedekig Kárpátalja és annak városai felé orientálódott, a falutól mintegy harminc kilométerre levő Beregszászra jártak orvoshoz, bevásárolni, piacra. A határmegvonással, és annak szigorú lezárásával rokoni, baráti kapcsolatok szakadtak meg. Az idősök emlékezetében még élnek a határon túlra nyúló egykori családi kapcsolatok. *„Az úgy volt, hogy anyósom idevaló születésű volt. És mikor lezárták valamikor még a cseh világba a határt, akkor lett ugye Ukrajna meg Magyarország. És az erdőn túl már ukrán van, itt meg van Magyarország. És anyósom oda ment férjhez, ott maradt, már nem jöhetett haza. Mer’ le lett zárva a határ. És akkor ugye, mikor meghalt az ő férje, akkor meglett a nyolc gyerek, közbe, ’45-be meghalt a férje, és ő olyan ’57-58 körül hazajött. Vissza, a születési helyére. Tiszakerecsenybe. Anyósom. Már akkor a két lánya ott ment férjhez, családos volt, meg egy fia, a férjem akkor volt katona, a többi gyereket, meg hármát-négyet, hozott magával. És mikor a férjem leszolgált a katonadejét, akkor őt is áthozta. ’68-ban. És mi meg ’69-ben össze is álltunk. Ő volt 23 éves, én meg 14 éves.”* (4011)

A szocializmus időszakában a szovjet-magyar határszakasz volt az országban a legnehezebben átjárható, az egyetlen határátkelő Záhony volt. Kishatárforgalom sem működött, helyette a lakosok mozgásának elősegítésére könnyített határátlépési engedélyeket adtak ki, de ezeket is nagyon nehezen lehetett beszerezni, és csak annak állították ki, aki nyomós indokot tudott felmutatni, pl. haláleset, közeli hozzátartozó betegsége (Baranyi 2003). Ennek megfelelően Tiszakerecsenyről sem volt nagyon közlekedés a határon túlra. A helyiek elbeszélése szerint, amikor szőlőt szedtek Barabásban, onnan látták a határt; látták a csizmás szovjet katonákat. A helyi téessnek volt kapcsolata a határ túl oldalán levő szovjet téesszel (kolhoz), egy-egy órára megnyitották a határt, és átjártak a szovjet oldalról kombájnolni ide, ők pedig vetni oda. Az itteni kombájn német gyártmányú volt, és az ottani traktoros jött át javítani; nagyon tetszett neki a kombájn, még csak filmen látott ilyet; sokkal gyorsabb volt, mint az övéké. A helyi traktorosok meg arról álmodoztak, hogy a Szovjetunió belsejében, ahol akkora földterületek

voltak, hogy a végét sem lehetett látni, és a kombájn egy nap alatt sem ért a végére, milyen jó lett volna ezekkel a német kombájnokkal dolgozni. (420140) A falunak is volt hivatalos testvértelepülési kapcsolata a határ túloldalán lévő faluval, a visszaemlékezések szerint a téész szervezett is kirándulást Beregszászra és a környező településekre. A határnyitás után, 1991-ben az önkormányzat megszervezte, hogy busszal átmenjenek a testvértelepülésre. Amikor először mentek át, rácsodálkoztak a nagy szegénységre. Átjártak focizni, énekelni, vittek sört, onnan is jöttek ide, de a szegénység, elsősorban az ukrán település forráshiánya miatt a kapcsolat megszakadt. (491100)

A zárt határ ellenére már a szocializmus idején is voltak házassági kapcsolatok a falubeliek és a Szovjetunió területéhez tartozó, határ menti, többségében magyar falvak lakói között. Az elbeszélések szerint a hatvanas években 5-6 „ukrán” nő is ide házasodott, bár csak Záhonyon keresztül tudtak közlekedni. Házassági kapcsolatok mai napig léteznek Tiszakerecseny és az ukrainai magyar falvak között. A feleségek a térségben alkalmilag vagy folyamatosan munkát vállaló asszonyok közül kerülnek ki. Egy lány például idejött almát szedni, a következő nyáron már férjével volt a faluban. Egy másik lány a barátnőjével együtt 18 évesen jött át Lónyára a kocsmába dolgozni, egy év után férjhez ment egy barabási határorhöz. Egy másik asszony már nyugdíjasként, az unokája taníttatása miatt települt át Kárpátaljáról, mivel sem ő, sem az unokája nem beszéli az ukrán nyelvet. (4008, 42070) A faluban dolgozó orvosnő is Kárpátaljáról került ide, a polgármester kereste meg, amikor már évek óta senki nem vállalta el a körorvosi állást a faluban.

Az ukrán-magyar határszakaszon az addigi egyetlen, záhonyi határátkelő mellett 1989-ben négy újat nyitottak meg, Lónyán, Barabáson, Beregsurányban és Tiszabecsnél, s ekkor kezdték meg kishatárforgalmi engedélyek kiadását a szabolcs-szatmár-beregi és kárpátaljai lakosok számára (Baranyi 2003; Dancs 2000). A lónyai és barabási átkelőt csak kishatárforgalmi engedéllyel lehetett igénybe venni, egészen annak felszámolásáig, 2003 novemberéig. A határátkelő forgalma rendkívüli mértékben ingadozott. 1988-ban, amikor csak Záhony volt az átkelő, alig több mint 2 millió fő lépte át a határt, a határnyitás évében, 1989-ben ennek több mint ötszöröse, 11 millió fő, amit egy jelentős csökkenés követett. 1991-ben a lónyai kishatárátkelő egyáltalán nem üzemelt, Beregsuránynál is csak a beregszászi kórház építkezésén dolgozók kelhettek át. Ezután egy újabb emelkedési periódus következett: 1995-ben már ismét mintegy 15 millióan keltek át a négy ukrán-magyar határátkelőn. 1993 és 1996 között jellemzően a használt szovjet gyártmányú gépkocsik vámmentes kivitele és az ÁFA visszaigénylésének lehetősége porogtatta fel a forgalmat, de erre az időszakra tehető a benzin- és cigarettacsempészet virágzása is (Balcsók – Dancs 2001; Sallai 2002).

A határhoz kapcsolódó bűnözés egyik fő területe az embercsempészet. 2000 és 2002 között az ukrán-magyar határszakasz zöldhatárán 1894 fő kísérelt meg tiltott határátlépést, jellemzően afgán (618), bangladesi (382), szomáliai (194) és iraki (160) állampolgárok. A 148 elfogott embercsempész, egy kivételével, magyar állampolgár volt (Sallai 2003: 4). Az embercsempészen túl általános a jövedéki termékekkel való kereskedés (cigaretta, alkohol) és az üzemanyag-csempészet (Baranyi 2003; Sallai 2003). A magyarországi ÁFA-törvények, a folyamatos ellenőrzés miatt a nagytételű üzemanyag-csempészet mára visszaszorult, de a saját célra való üzemanyag beszerzés napjainkban is jellemző a határ menti településeken.

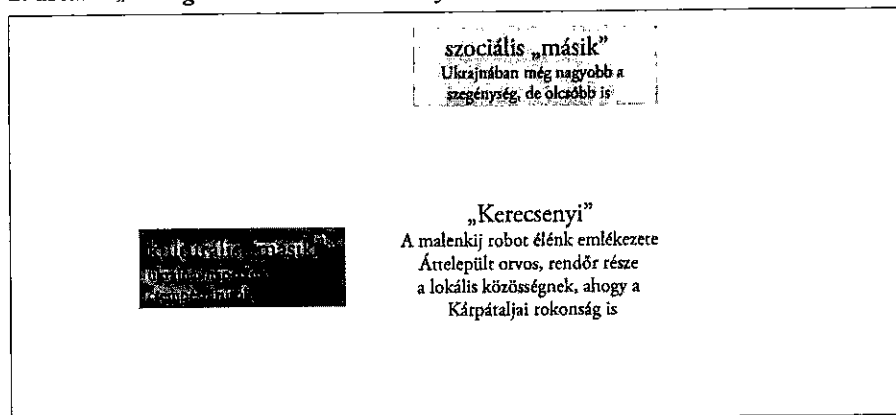
6. táblázat: *Határkapcsolatok*

Korszak	Határkapcsolatok
1990 előtt	rendkívül zárt határ, átkelő csak Záhonynál
1990–2003	változó intenzitású kishatárforgalom, ember -, benzin- és cigaretta-csempészet
2003–2007	nemzetközi határátkelő, barabási átkelő fejlesztése; csempészet, bevásárló turizmus, napszámosok
Shengeni csatlakozás után	EU külső határa – szigorított ellenőrzés; csempészet, bevásárlás csökkenő ütemben
Település kapcsolata	nincs intézményes viszony házassági, rokonai kapcsolatok, rendszeres bevásárlások

Amikor a kilencvenes évek elején megnyitották a határt, a falubeliek rendszeresen jártak át Ukrajnába, utánfutókkal közlekedtek, hoztak odaatról mindent, disznót, birkát, hullámpalát, cementet, fát, de még kegytárgyakkal is kereskedtek. „Kilencvenes években jártunk át nagyon. Volt, hogy négy-öttször voltam egy nap. Ezeket a csempéket is onnan hoztunk, meg hullámpalát. Vállalkozóként pálinkát főztünk – azért is jártunk át”. (41137) A családi interjúkban többször utalnak olyan falubeliekre, akik a kilencvenes évek elején szedték meg magukat, elsősorban benzincsempészetből. Az elbeszélések szerint a házaknál hatalmas tartályok voltak, amikben a benzint tárolták, de ezért védelmi pénzt is kellett fizetni. Általában többször fordultak naponta a határon, teletankoltak Ukrajnában, és fordultak is vissza. Ehhez a határorók elnéző-belátó magatartására is szükség volt. „Sok mindent forgattak itt abban az időben, meg is gazdagodtak belőle.” (43021) A kilencvenes évek végéig tartott a benzincsempészet aranykora, akkor hoztak egy rendeletet, hogy egy autóval naponta csak egyszer lehet átmenni. A VPOP is rendszeresen ellenőrizte a határ menti településeken a mezőgazdasági haszongépjárművekben levő üzemanyag eredetét, amivel sikeresen korlátozták a csempészett benzin piacát.

Napjainkban az ukrán fél erősen szabályozza a határátlépést,¹⁴⁴ ettől függetlenül a faluból jónéhányan rendszeresen járnak át tankolni. Jellemző, hogy a határátlépésért fizetni kell az ukrán határőrnek (az ukrán határátlépők pedig a magyar határőrnek fizetnek). Amikor terveztük, hogy ellátogatunk Beregszászra, jóakaróink azt javasolták, kenőpénz nélkül meg se kísérjük a határátlépést. A benzinen túl a bevásárló turizmus is jellemző a térségben. Általában autóval elmennek a barabási határátkelőig, ott leparkolnak, és gyalogosan sétálnak át bevásárolni, a határátkelő közvetlen közelében épült nagy üzletbe. A nyilvánvalóan vásárlási szándékú határátlépőknek minden esetben kenőpénzt kell fizetniük a határőrnek. Vannak „ukrán” asszonyok, akik biciklivel, nagy szatyrokkal, karton sörrel járnak át, és árulnak a faluban mindenféle élelmiszert. *„Odaátról jönnek ezek a biciklisták. Csernobiliak.”* (43007) – kommentálják az alkalmi árusokat a helybeliek. Többen az áru minősége miatt nem mernek tőlük vásárolni, de sokan vannak a faluban, akik az „ukrán” kerékpáros kereskedők rendszeres megrendelői közé tartoznak. Ukrajna és az onnan érkezők többféle szerepben és szituációban jelennek meg a faluban: az idősök körében még élénken él a malenkij robot emlékezete, mind az idősebb nemzedéknek, mind a fiatalabbaknak vannak rokonai kapcsolataik. Az elmúlt évtizedekben többen házassodtak a faluba a határ túloldaláról, folyamatos áttelepülés zajlik. Bár a közbeszédben még a magukat magyarnak tartó átköltözőket is gyakran „leukránozzák”, mégis azt mondhatjuk, ők viszonylag gyorsan integrálódnak a helyi társadalomba. Ugyanakkor a csak időszakosan feltűnő „ukránokat”, akik főleg napszámosok, alkalmi árusok, a falu mindig idegenként, az etnicitásuktól függetlenül „ukránként” kezeli.

2. ábra: A „másság” teremtése Tiszakeresenyben 1.

¹⁴⁴ A személygépkocsinak érvényes nemzetközi zöld kártyával kell rendelkeznie. A sofőrnek és az autó tulajdonosának vagy azonos személynek kell lennie, vagy a sofőrnek érvényes engedéllyel kell rendelkeznie.

3.3. PEREMEK A FALUN BELÜL

A falu 150 évvel ezelőtt sokkal közelebb helyezkedett el a Tiszához. 1848-ban a lelkészlak csak kilenc ölnyre volt a folyótól. *„Ezidőrájban történhetett, hogy éjnek idején harangozással hívták össze a lakosságot a lelkész sertésóljának a sertésekkel együtt a Tiszába szakadó megmentésére, amikor is a szénaboglyákat már elvitte a víz. A szeszélyes folyó e partszaggatáson kívül, mely a falu felét már elpusztította, áradásaival felszámíthatatlan károkat okozott, rétjeit beiszapolta, búza és rozs vetéseit elseperte, néha télvíz idején a lakosságot a padlásra kényszerítette, hol fázva és éhezve kellett megvárni míg a bösz folyó kitombolta magát”* (Lehoczky 1996: 215). 1865-ben, a Tisza Szabályozó Társulat munkája nyomán megépült a Tisza gátja. A falu az ártérben rekedt volna, ha nem határozzák el átköltöztetését. A helyi emlékezetben még számon tartják az „ócskafalu”–„újfalú” megkülönböztetést, az idősebbek pontosan tudni vélik, hol volt az ártérben az egykori falu helye. A református templomot az ócskafalu egykori templomának anyagából építették újra, és ezt a tényt a helyi emlékezet, elsősorban a gyülekezeté, erősen őrzi.

A folyó szabályozásának és az átköltözésnek köszönhető a falu viszonylag szabályos, sakktablához hasonló utcaserkezete. A falu helyét kimérték, az utcákat pontosan megtervezték. A három párhuzamos utca közül a középső az Árpád utca. Ezen, és az ezt az utcát keresztező Lenin úton található a falu legtöbb intézménye (önkormányzat, templom, orvosi rendelő, iskola, óvoda, gyógyszertár, piac stb.), e két utca kereszteződése tekinthető a falu központjának. Az egyik szélső párhuzamos utca az Alkotmány utca, a „magyar sor”, ennek egyik végén, ahogy belefut a Rákóczi utcába, található a temető. A mögötte levő Hajnal utcában már csak két-három ház van.

A másik szélső párhuzamos utca, a Béke utca a „cigánysor”. A Béke utca nincs végig kiépítve a Petőfi utca felé; a felesleges építési telkeket gyümölcsösökkel ültették be, illetve halastavat építettek rá, amelyet szögesdróttal kerítettek el. A Béke utcában egyforma, a hatvanas évek stílusában épült, nagyon különböző állagú kockaházak sorakoznak. A Béke utca vége egy tóba torkollik; ez a falu vízelvezető árkaiknak a gyűjtőhelye, a Gödör vagy „Cigánytó”, amelynek partján a hatvanas évek végéig cigány családok éltek.

Az etnikai megkülönböztetésen túl a faluban használatos még a „Kisutca” (ez jelöli a Béke utcát, vagy „Cigánysort”) és a „Nagyutca” megkülönböztetés, amin elsősorban az Árpád utcát és az Alkotmány, Rákóczi utcákat értik. Mindennek vallási vonatkozása van – a közbeszéd szerint a „Nagyutca” református, a „Kisutca” katolikus.

A házakhoz tartozó telkek hatalmasak, a párhuzamos utcák nagyon távol helyezkednek el egymástól, a Béke utcából például már nem lehet látni az Árpád utca házait.

3.4. „ALAKULJUNK A MAGYARSÁGOZ” – CIGÁNYOK A FALUBAN

A falu emlékezete szerint a hatvanas évekig cigány családok a falu melletti „Cigánytő” vagy „Gödör” melletti putritelepen éltek; zenéléssel és vályogvetéssel foglalkoztak, illetve napszámba jártak a „nagyutcába”, az akkor még létező közei uradalomba, a „kúriához”, később a térszbe. *„Akik most itt lakunk, azok mind ott laktak lenn a zugorba, úgy hívták akkor.”* A helyi emlékezet szerint 1947–1948-ban költözött fel az első család a faluba. A cigány családok leg többje nem hívja telepnek az egykori „cigánytelepet” – az elbeszélésekben csak a helyet jelölik meg általában: *„... hát ott ahol laktunk lent, idelátszik az. Hát nem cigánytelep, nem hívták telepnek, mert úgy hívtuk, arra lent.”* A „telep”-re való utalás, illetve nem telepként való megnevezése is jelzi, hogy a cigányok és az alacsony társadalmi státuszú nem cigányok közötti társadalmi és térbeli távolság nem volt nagy. Ugyanerre utal, hogy már az ötvenes években is vannak vegyes házasságok a falun belül: a nagyszülői generációból is volt olyan interjúalanyunk, akinek csak az apja cigány, az édesanyja nem, illetve a családi interjúkból további vegyes házasságok is kirajzolódnak.¹⁴⁵ Az, hogy a „telepnek” sincs egyértelmű etnikai megjelölése, s hogy már ebben az időszakban találunk vegyes házasságot, arra utal, hogy a térbeli elkülönülés elsősorban szociális alapú volt és maradt.

„Nem össze-vissza házak voltak, szoba-konyhás házak voltak. És még volt közepén egy nagy-nagy terület, ahol lehetett játszani. Volt egy nagyon tiszta tó, és kitalálták, hogy odahordják a szemetet. (...) Akkor összetartott mindenki, pedig voltunk gyerekek. Családonként volt öt-hat. Hát mi voltunk öt-en, ők voltak öt-en, de az kevés gyerekek számított egy családban, mert volt, ahol hét, volt ahol nyolc volt. Voltunk gyerekek, jó bőségesen, de soha nem történt semmi baj. (...) Most is megvannak azok az emberek. Szinte, ha visszafelé nézzük, akkor az egész egy nagy család. Azok a gyerekek, akik ott éltek, most is ugyanolyan rendezetten vannak. Hanem érkezett, vagy fiúk nőültek, vagy a lányok mentek férjhez és ők máshonnan – de ott meg is látszik.” (45017) Ez a visszaemlékezés a kerecsenyi „rendes” cigányok eredetmítosza, akik még lenn a „telepen, amit nem nevezünk telepnek” is rendezett körülmények között éltek, napszámba jártak dolgozni a „nagyutcába” stb. A „telepről” a legtöbben a Béke utcába költöztek, ahol ebben az időszakban szegény nem cigányok éltek. A családi interjúk szerint a Béke utcából ebben az időszakban többen költöztek az Árpád utca elejére vagy a Rákóczi utcába.

„Van ott egy tó, és akkor a tónak a másik felén, én is ott születtem. Lenn. Épp tegnap beszéltek, hogy mennyi sokat álmodok én is oda vissza. Már majd egyszer

¹⁴⁵ Például D-né pártorlány volt, majd a térszben dolgozott. Hét gyereke van, ketten Budapesten élnek, egy Nyíregyházán egy Szlovákiában. Az egyik fia *„elvett egy cigány cselédet”*, és a Béke utcába költözött, azóta nem tartják a kapcsolatot. A legkisebb fia megszökrte a 14 éves cigány barátnőjét az iskolából, azóta ő neveli a lányt is. (41012)

lemegyek oda. Valahogy megnézem, ahun születtem. Mert mondják, hogy még a rózsabokrok is ott vagynak, meg az orgonafa, meg szilvafa. Hát, mondtam, én már egyszer lemegyek oda. Csak nagyon félek. De na, ott- ott született valahun anyósom. A cigánytelepen. Meg én is. Meg sokan mások. S onnan származott. Csak ő is, mikor már átköltözött, akkor biztos iparkodott, hogy na, tudjon feljebb venni egy kis házat. Mert azért az ember úgy- úgy tanul, vagy fejlődünk, vagy nem is tudom, és akkor mindig valamin iparkodunk mi is, hogy na, jobb legyen. Alakuljunk a magyarsághoz.” (4011)

Az 1965-ös tanácsi beszámoló szerint a 48 cigány családból 23 már a Béke úton, rendezett körülmények között él. Megemlítik, hogy a cigány férfiak közül sokaknak van állandó munkahelye, hogy már csak néhány asszonyra jellemző, hogy a faluban kéreget. Kiemelik a B. családot, akik ragaszkodnak a „nomád” élethez, és nem hajlandóak megváltozni. A tanácselnök beszámolójában kéri, hogy a következő évekbe – hasonlóan az eddigiekhez – különítsenek el a telek-kisajátításokra pénzt, hogy minél több cigány család költözhessen fel a Béke útra OTP-kölcsönrel. A hetvenes évek tanácsülési jegyzőkönyveiben már nem foglalkoznak a telep problémájával, valószínűleg addigra az már megszűnt, vagy esetleg már csak egy-két család élt a telepen; a családi interjúk ugyanerre utalnak.¹⁴⁶

Napjainkban a Béke utcát tartják telepnek, „cigánysornak”, de egyrészt a faluban már minden utcában laknak cigány családok, másrészt a Béke utcában levő házak minősége, mérete, az utca rendezettsége nem tér el jelentős mértékben a falu más részeitől. Az itt élők sem tartják szegregált utcának. Azt mondhatjuk, a Béke utca a szimbolikusan fenntartott cigánytelep, amire szükség van a közbeszédben, hogy időről-időre meg lehessen tenni a cigány-nem cigány különbségtételt.

A falu különböző utcáiban a „telep” és az onnan felköltöző cigányok megítélése különböző: legélesebb véleményeket a Rákóczi utcában hallhattunk, ahova az utóbbi években több, nagyon szegény, sokgyerekes cigánynak tartott család is költözött.¹⁴⁷ Ebben az utcában élnek olyan nem cigány családok, akik a hatvanas évek végén a Béke utcából költöztek ide, mindig is szegények voltak, vagy épp most élnek meg a lecsúszást – státuszbizonytalanságukat a cigányokhoz mérik, ami elemi érdekként tartja fenn a „cigány” kategória használatát. *„A magyarok kúporgatják azt a kicsit, ami van nekik, vagy a gyerekeknek adják, a cigányok, pedig csak a mának élnek.”* Nem akarnak velük semmilyen viszonyba kerülni, persze, ha akarnák, sem lehetnének – teszik hozzá. *„Bontják le a konyhát, szedik le a tetőt*

¹⁴⁶ Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár Tanácsok iratai XXIII./898. Tiszakerecsenyi Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei 1950–1974, 1965.

¹⁴⁷ Lásd az 5.1. fejezetet.

– ezt is csak a kisablakból látom (...) Aki ide jön, az bont. Már negyvenvalahányat tudok csak itt ebben az utcában összeszámolni, pedig ez egy rendes utca volt. (...) Előtte a cigányok tudtak dolgozni a városokban, ez megszűnt a rendszerváltás után, így hazajöttek. Ha egy elment, az ötöd-hatodmagával tért vissza a faluba. Az öregek kihaltak és a szocpol segítségével beköltöztek ide az utcába is.” (43022) „Úgy beköltöztek ide, hogy most már többen vannak, mint mi, magyarok. Van köztük rendes is, de van köztük nagyon szemét is. Vannak nagyon rendesek is, de van, amelyiknek az udvarára rossz ránézni.” (43021)

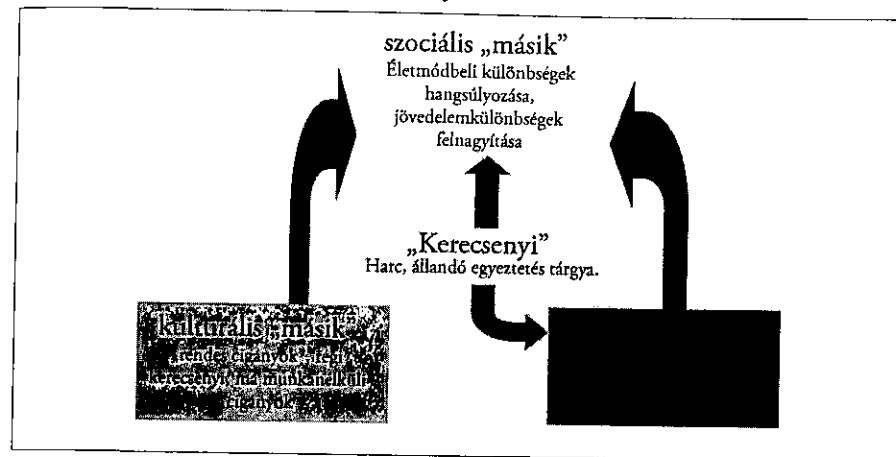
Ugyanakkor ebben az utcában két helyen is említik azt, hogy segítenek a beköltöző cigányoknak a kert kialakításában, gondozásában; a kert rendben tartásával próbálják integrálni a beköltözőket az utcába.

Ehhez képest az Árpád utcában, a „nagyutcában” eleve magasabb társadalmi státuszú családok élnek, akikhez jellemzően napszámosként, vagy cselédként jártak és járnak ma is a cigányok. Az ő falubeli státuszukat nem veszélyeztetik a cigányok, érdekük a korrekt patrónus-kliens viszony fenntartása. Ebben az utcában élnek a befolyásos, cigányokat foglalkoztató családok, akik e viszonyon keresztül határozzák meg a „telepről” felköltözőkkel, vagy a városból visszaköltözőkkel szemben támasztott (munkát, viselkedést stb. érintő) követelményeket. „Nagyon sok a kisebbség, nagyon sok a cigány. Amikor a mi gyerekeink jártak, egy osztályban volt kettő. Most ha van hat egy osztályban, abból öt biztos cigány. Nem olyan jó dolog a cigányokkal, higgyék el nekem. Nem tudnak beilleszkedni abba az életmódba, amibe kellene. Van köztük nagyon sok rendes. De megverik a tanárokat meg minden. Itt nincs ilyen konfliktus szerencsére. Itt nincs velük birkózás. Én nem is ismerem őket. Én úgy kerültem a faluba ide, harminc, harmincöt éve. Akik régen elmentek Pestre, most a gyermekei mind költöznek vissza családotul. Meg eddig ezen a főutcán nem laktak. Amott lenn van egy utca, ott laknak. Itt, ahogy kihálnak az öregek, itt mindenütt közbe-közbe laknak már cigányok. Itt két házat is megvettek. Ha apósom is meghal, hát ki jön ide, legalább valami rendes cigány jöjjön. Aki dolgozik is, meg családját is eltartja. Mert van köztük olyan is, aki csak az államtól várja a pénzt.” (41137)

A cigány családok számára fenntartott rendes–rendetlen, „gyüttment–a mi cigányaink” dichotóm megközelítés a kulturális másik,¹⁴⁸ az idegen fenntartásának szükségessége, hogy a kirekesztés lehetősége mindig meglegyen a teret és a falut uraló családok számára.

¹⁴⁸ Lásd erről bővebben a 3.4. fejezetet.

3. ábra: A „másdág” teremtése Tiszakerecsenyben 2.

Az intézményekben, hivatalokban dolgozók véleménye alapján a helyben élő cigány családok a falu társadalmának részét képezik, nincsenek különösebb konfliktusok cigányok és nem cigányok között, sőt a vegyes házasságok el is mossák a két csoport közötti éles határokat. „Igazából nem lehet a cigány gyerekeket kiszűrni, mert egyre világosabb a bőrük, a külsejük se elhanyagolt és igazából így ránézve nem nagyon lehet különbséget tenni.” (490300) „A cigánysoron, nem mondaná meg egy kívülről ember, hogy ott cigányok laknak. Korábban voltak olyan napszámléhetőségek, hogy jól éltek, aszfaltoztak, vállalkozókkal. (...) 420 háztartás, ebből 150 a cigány, ebből egy-két problémás. Már minden utcában laknak. Hány házszám van egy utcában, én úgy számolom. Szóval 120-130 család cigány. Néha mondja egy-egy szomszéd, hogy jobb, mint a magyar.” (491200) „Tehát az a baj, hogy itt egyre inkább fogyunk. Egyre inkább fogyunk, hát ez nem tudom, mennyire látszott. Mert nem nagyon látszik már ezeken a gyerekeken, hogy ki a cigány. Tehát igazából az a, az a barna bőrű, az nagyon kevés van köztük. Tehát többségében már annyira beolvadnak így kinézetre. Meg, meg most már vannak ilyen vegyes párosok is. Tehát ahogy ez most már nagyon érdekes egyébként, hogy ezzel mi lesz, vagy hogy lesz? Vagy ezt hogy fogja itt elfogadni a közösség, nem tudom. Mert ez mindig ilyen nagy kuriózum, hogyha így összejön egy-egy cigány fiú, meg egy magyar lány.” (490500)

4. A BOLDOGULÁS LEHETŐSÉGEI A FALUN BELÜL

A faluban már az 1990-es népszámlálás szerint is jóval alacsonyabb volt a foglalkoztatás mértéke az aktív korúak körében (57,6%), mint a térségi (68,5%), vagy országos átlag (72,4), de ez az érték 2001-re tovább romlott. Ekkor az aktív korúak 24,2%-a volt foglalkoztatott, szemben a térségi 36,6%-os, vagy az országos 57,4%-os aránnyal. Napjainkban minden harmadik felnőtt (2009-ben 182 fő) nyilvántartott álláskeresőként van regisztrálva. A foglalkoztatási helyzet drámaiságát elsősorban a térségi munkahelyek hiánya, illetve az ingázás költségei, ebből következően lehetetlensége okozza.

A rendszerváltás után nem sokkal, 1992-ben bezárt a tiszasalkai üzem, majd a téeszt is felszámolták. Jelentősebb ipari üzem nem létesült a környéken. Bár Vásárosnaményban a mai napig működik a Berwin ruhagyár varrodája, illetve Mátyusban van a Koprma Trade Kft., ami vasas szakmunkásokat foglalkoztat a megrendelések függvényében, állandó munkavállalásra szinte csak és kizárólag a falu intézményeiben van lehetőség.

7. táblázat: *Jövedelmek forrása*

	Rendszeres jövedelmek	Alkalmi jövedelmek	Nem pénzbeli
Formális piaci	Mátyus vasüzem	napszám	
	mezőgazdasági vállalkozók		
	földbérlet		
	őstermelés	szocpol	
Formális állami	közalkalmazottak helyi intézményekben	közfoglalkoztatás	ruhaosztás (egyház)
	nyugdíjak		
	földalapú támogatás		
	segély		
	házi ápolás		
Informális piaci	cselédség, udvarosok	napszám	
		piacozás, pálinka, lekvár, gyümölcs értékesítése	háztájizás, bevásárlás Ukrajnában
Informális állami	rokkantosítás		
Illegális	bejelentetlen munka	apró lopások	
		helyi uzsorás	
		csempészet	

A faluban élő családok megélhetési lehetőségeiről nagyon vázlatosan azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltás után három, egymással párhuzamosan épülő

és működő rendszer határozza meg az egyének boldogulási lehetőségeit. Ezek 1) a mezőgazdasági termelés és az abban elfoglalt pozíció, 2) a falu intézményeiben való munkavállalás és a közmunka, 3) az aszfaltozás mint vállalkozás, vagy aszfaltozónál való munkavállalás – ingázás.

A rendszerek között vannak átfedések és mozgások, egy-egy család sikerességét az határozza meg, hogy milyen pozíciót foglal el, illetve, mennyire képes a lehetőségeket kombinálni egyénileg és családon belül, mennyire képes mozogni a három rendszeren belül. Fontos, hogy a három rendszer elitjében (akik a források, munkalehetőségek felett rendelkeznek) nincsenek átfedések, egymással párhuzamosan működnek.

4.1. „HOVA MENJÜNK IPARBA? 56 ÉVESEN. ITT KELL SZENVEDJÜNK.”

MEZŐGAZDASÁGI VÁLLALKOZÓK A FALUBAN

A faluban maradt, legbefolyásosabb nem cigány családok a mezőgazdaságban próbálnak boldogulni, náluk dolgoznak napszámosként a falubeli cigányok. A mezőgazdasági munkatapasztalat, a háztáji gazdaságban felhalmozott vagyon, a falubeli családi kapcsolatok kijelölték annak az „elitnek” a szűk, néhány családra korlátozódó körét, akik sikeresen földtulajdonhoz – és földbérletekhez jutottak, és a rendszerváltás után mezőgazdasági vállalkozóként folytatták életüket.¹⁴⁹ A szocializmus kispolgári rétege, a téesz középvezetői és a tiszasalkai üzem szakmunkásai illetve a jelenkor mezőgazdasági vállalkozói között jelentős átfedést találhatunk. Akiket negyvenes éveik elején ért a rendszerváltás ezekben a pozíciókban, nem nagyon tehettek mást, mint hogy a mezőgazdaságban, mint az egyetlen, helyben elérhető lehetőségben próbálkozzanak. Sokuk számára a mezőgazdaság és az ipari munka továbbra is párhuzamosan folyt: többen a fémmezmunkálással foglalkozó mátyusi kft.-nél dolgoznak.

A saját és a bérelt földterület nagysága, a gazdálkodás sikeressége tekintetében különbségek mutatkoznak, de még a legjelentősebb vállalkozók sem lépnek ki az egy-két alkalmazottat foglalkoztató családi gazdaságok szintjéről; a tőkekoncentráció, a nagyüzemi méretű gazdálkodás nem jellemző a térségre. A mezőgazdasági vállalkozások többsége gyümölcsstermesztéssel (alma, meggy, szilva) és értékesítéssel foglalkozik, illetve ezzel párhuzamosan szántóföldi gazdálkodással. Az előbbi a metszéstől a szedésig igen magas kézimunkát igényel, míg a szántóföldi gazdálkodás alapvetően gépesített. A földeken dolgozó napszámosok többnyire falubeliek, szinte kizárólag cigányok, illetve „ukránok”. A napszámos

¹⁴⁹ A családi interjúkban voltak utalások arra, hogy jó néhányan a kilencvenes évek elején csempészéssel szerzett pénzüket mosták át földbe, és lettek mezőgazdasági vállalkozók, de egyetlen ilyen interjú alanyunk sem volt.

foglalkoztatása széles skálán – a bejelentett alkalmi foglalkoztatástól a napi élelemért dolgozó kiszolgáltatott cselédig – a lehetőségek függvényében mozog.

1996-1997-ben szociális földprogramot szerveztek a faluban; ekkor még nem került sor kárpótlásra, és a részarány-tulajdonok kiadására, ezért volt földterület, amelynek művelésére összefogták a falu cigány lakosságát. A 21 résztvevő család 3 millió forint értékben kapott állatot és vetőmagot; krumplit, kukoricát ültettek. Következő évben megszűnt a program, mivel a földek magántulajdonba kerültek.¹⁵⁰ Ezzel a cigány családok helye „kijelölődött” a mezőgazdasági munkamegosztásban, amelyben csak napszámosként, bér munkásként tudnak részt venni.

A legnagyobb vállalkozó 60 hektár gyümölcsösön gazdálkodik. A családi gazdaság vezetője kertészmérnökneként dolgozott a térszben (szilvát is telepített), emellett szülei háztáji zrak („*mire mentem fél hétre dolgozni, megittattunk tejporral negyven kisborjút*”), ezen alapult a családi vagyon felhalmozása. A szüleinek nem volt sok földje, ezért a térsz vagyon elosztásakor sem kaptak vissza sokat, de ami pénzük volt, földvásárlásba fektették. A vállalkozás alapvetően a családi összefogáson (ami még a háztáji időszakba, a szülei vel való együttműködésre nyúlik vissza, de kiterjed a következő generációra is, azaz ő is bármikor számíthat a lányára), illetve a több lábbon álláson és a folyamatos fejlesztéseken alapul. Alapvetően családi gazdaságról van szó, de annak különböző részeiért más és más felel a családon belül. Első vállalkozásuk a mezőgazdasági bolt volt, ahol növényvédő szereket, vetőmagot is árulnak. Ez jelenleg a megcsappant kereslet miatt csak napi másfél órát tart nyitva. Amikor a folyamatos ellenőrzések miatt egyre kockázatosabbá vált a mezőgazdasági gépekbe csempészett benzint tankolni, benzinkutat nyitottak, ami – hasonlóan a bolthoz – a környék mezőgazdasági vállalkozóinak kiszolgálására épül. Ezt elsősorban a férj viszi. Bár a benzinkútnál sokan tankolnak hitelbe, ennek forgalma biztosítja a családi vállalkozás folyamatos készpénzellátását, ami áthidalja a mezőgazdasági termelés ciklikusságából eredő készpénzhiányt. A szántóföldi gazdálkodást jelenleg a lánya, illetve annak szomszédos faluból való férje vezeti. A vállalkozáshoz tartozik még a lánya vezetése alatt működő fagyaltozó is. 2000-ben kezdtek nagyobb volumenben gyümölcsöt telepíteni, hiteleket vettek fel rá, jelenleg 60 hektáron terem meggy, alma, körte, szilva; a dió még nem fordult termőre. Átlagban 50-60 napszámost foglalkoztatnak, bejelentve, teljesítménybérben, ezzel – az önkormányzat mellett – a legnagyobb foglalkoztatók a faluban. Aki nem dolgozik jól, azt hazaküldik, és nem jöhet többet – így a napszámosaik odafigyelnek a minőségi munkára. Ugyanakkor ez a vállalkozó komoly hangsúlyt fektet a napszámosok szocializációjára is: annak ellenére, hogy az adminisztrációs és irányítási munka azonos,

¹⁵⁰ A környéken Tiszaadonyban van nagyobb állattartás (szarvasmarha, kecske, juh) – ott az ország egyik leg-sikeresebb OFA programja működik.

sőt kicsit több is, az alacsonyabban teljesítő, de szorgalmas munkásokat is folyamatosan próbálják alkalmazni, számukra egyfajta türelmi, betanulási időt biztosítanak. A napszámosok falubeliek, esetleg a szomszéd faluból valók, többnyire cigányok. Megfordítva: a családi interjúk alapján a legtöbb cigány család ehhez a vállalkozóhoz jár napszámba, róla mindenki elismerőleg nyilatkozik, rendes, tisztességes vállalkozónak tartják, mert – és ez több interjúban elhangzott fontos szempontként – nem kiabál, és emberként bánik velük.¹⁵¹ Az „emberséges bánásmód” fontos, mert egy ekkora gyümölcsösben hirtelen kell sok embert megmozgatni, és ehhez szükséges egyfajta bizalmi viszony a napszámosokkal. Ez biztosítja azt, hogy dologidőben, amikor még talán a gazdák versenyeznek is a napszámosokért, legyen elegendő, megbízható munkáskéz a gyümölcsösben.

Ez a vállalkozás kivételes abból a szempontból is, hogy bár – szinte egyedülként a faluban – megtehetnék, hogy elköltözzenek, nem teszik, illetve szinte ez az egyetlen falubeli vállalkozás, ahol már biztosított, hogy a vállalkozást a következő generáció továbbvigye. Azaz a többi falubeli vállalkozó nemcsak sokkal kisebb területet művel, így megélhetéséhez még más forrásokat is kell biztosítania, de általában a gazdaság továbbadása sem biztosított. A legtöbb falubeli vállalkozó épp azért vállal plusz terheket, hogy gyermekeit iskoláztassa, máshol biztosítsa nekik a boldogulást. Ugyanakkor valamennyi föld művelése, legalább a kertek művelése és rendben tartása a falun belül egy nagyon erős közösségi elvárás.

Más jelentős mezőgazdasági vállalkozóval nem találkoztunk a terepmunka során, a többiek 3-8 hektáros gyümölcsöst művelnek, kiegészítve valamennyi szántóföldi gazdálkodással. Ezen kívül van még néhány család, aki a házak közötti kertek felvásárlásával, vagy bérletével alakított ki magának kisebb gyümölcsöst. A kistermelők többsége az elmúlt években telepített almát a Wink Kft. hatására.¹⁵² Ebbe a körbe tartozik a polgármester is, aki azon túl, hogy diszponál

¹⁵¹ Ugyanakkor vannak olyan gazdaságok, ahova nem szeretnek menni a cigány családok, mert úgy érzik, ki-használják őket. Vannak, akik 500 forintos órabérért ásatják fel a kertjüket, vagy a napszámmért csak egy kis ételt adnának.

¹⁵² A német nemesítésű, különböző betegségekre rezisztens RE almák magyarországi elterjesztését, az ültetvények növelését tűzte ki céljául a vásárosnaményi Wink-B Kft., amely alapvetően léalma gyártással foglalkozik. A termesztőknek szakmai tanácsot, pontosabban előírásokat adnak, ezért a termés 75%-át a Kft.-nél kell értékesíteni a mindenkori léalma áron. A beregi mikroklíma lehetővé teszi, hogy ezt az almafajtát étkezési almaként is eladják, a léalma felvásárlási árának sokszorosáért. 2003-ban a léalmát 7 forintért, míg az étkezést 50-70 forintért vásárolták (Kápolna 2006).

Az AGRANA Juice Magyarország Kft. vásárosnaményi gyáregysége 1994 nyarán kezdte meg a működését Wink Kft. néven, és a fokozatos fejlesztések révén a térség meghatározó feldolgozójává vált. 2005-ben került az ausztriai székhelyű AGRANA cégcsoport tulajdonába. 2006. augusztusában az országban lévő két másik (Anarcs és Hajdúszámon), szintén AGRANA tulajdonú céggel összeolvadva jött létre a társaság mai formája. Mindeközben a telephely évi feldolgozó-kapacitása elérte a napi 1500 tonnát, és ezzel az ország vezető almafeldolgozó vállalata. <http://www.agrana.hu/agrana-magyarorszagon/>. Letöltve: 2012. augusztus 29.

a transzfer jövedelmek felett, munka után felül a traktorjára, és indul szántani, vetni – annak ellenére, hogy soha nem dolgozott a mezőgazdaságban. Valószínűleg a földdel való foglalkozás, a mezőgazdasági tevékenység az egyik oka annak, hogy a faluban legitim vezetőnek tekintik, e nélkül sokkal kevésbé fogadnák el. Ezekre a vállalkozókra jellemző, hogy negyvenes-ötvenes éveikben járnak, gyerkeik már felnőttek, többnyire nem a faluban élnek, így nincs jelen az a következő generáció, amelyik átvehetné a családi gazdaságot. Ez a csoport tartozik a falu „gazdasági elitjéhez”, akik, bár alapvetően minden munkát próbálnak a családon belül megoldani, de nagyobb hajrákban fogadnak napszamosokat. Vannak közülük olyanok is, akik állandó udvarost vagy cselédet tartanak, akik a ház körüli munkákban segítenek nekik. A rendszeresen, háznál vagy állatok körül foglalkoztatott „cselédek” gyakran nem cigányok, hanem egykori cselédek leszármazottai, akik a helybeli cigányokhoz hasonló szegénységben élnek. Az egyik ilyen család a szülők által 1952-ben épített szoba-konyhás házban él két gyerekükkel és a nagymamával. A férj két testvére szakmunkás lett, elköltözött a faluból. Ő volt a legnagyobb gyerek, már 14 évesen a téeszben segített a teheneknél, így csak 6 osztályt végzett. Később csordás lett, így ismerte meg mátyusi feleségét, aki 7 osztályt végzett, egész életében háztartásbeli volt. Most a falu melletti juhászatban dolgozik, gerincsérve van, de mennie kell dolgozni, mert nincs bejelentve, így nem mehet el táppénzre sem. Ilyenkor a főnök egy kicsit könnyebb munkára osztja be (4002).

A mezőgazdasági vállalkozók csoportja is jelentősen differenciált: például az egyik vállalkozónak boltja is van, ahol hiteleznek. A hitelesektől a hitel lehetőségének reményében elvárják, hogy néhány napot eljőjenek napszámba. Ilyenkor a napszámért csak ételt kapnak. Mindezt a korábbi időszakok „kalákájához” hasonlítják, amikor szívességből eljártak egymásnak segíteni az emberek.

Egy másik családi vállalkozásnál is tartanak udvarost, aki az állatok körül segít. A faluban már csak nekik vannak teheneik, a tejet, túrót a szomszédos falvakban is próbálják árulni. Részben saját, részben bérelt földön gazdálkodnak, 30 hektár szántójuk és 5 hektár gyümölcsösük van. A gyümölcsöt nemcsak a felvásárlóknak adják el, hanem pálinkát is főznek – ezt szinte minden háznál megteszik –, és a gyümölcs más típusú feldolgozásának és értékesítésének a kezdeményei (pl. lekvár) is megjelentek náluk. A gazdaságban hivatalosan csak a család dolgozik, de szüretkor napszamosokat is felvesznek.

Ugyanakkor az, hogy valaki gyümölcsösrel foglalkozik, nem feltétlenül jelenti, hogy a falu elitjéhez tartozik. Van olyan család, aki megfelelő háttér nélkül szerződött a Winkkel, és a telepítés végére eladósodott a Providentnél.¹⁵³ Annak

ellenére, hogy nekik is van néhány hektár gyümölcsösük, őket nem sorolnánk a falu elitjéhez, sokkal inkább a legszegényebbek közé. Jellemző, hogy a bevételek-kiadások kalkulációjakor, a gazdaság megtérülésekor minden gazda szinte elsődleges bevételi forrásként említi a területi alapú uniós támogatásokat. Például a fent említett család majd ebből szándékozik kifizetni a Provident kölcsönt.

Ezek a családi méretű gazdaságok a háztáji gazdaságok utódainak tekinthetők, nagyon erős állami pályázati és uniós területi támogatással a hátuk mögött. Azaz, míg a szocializmusban a veszteséges szövetkezeteket, és azokon keresztül, hogy elviselhető színvonalon éljenek, a háztájizó szövetkezeti tagokat támogatta az állam, most ezeket a gazdákat támogatja különböző szisztémában. Erre elsősorban azért van szükség, mert ezek az emberek nem mobilak, helyben nincs a szakmájuknak megfelelő munkahely, vagy nekik nincs piacképes szakmájuk. A Kádár-kornak ahhoz a középértékéhez tartoznak, amely a rendszerváltás után elvesztette állását, státusza bizonytalanná vált. A föld és az arra járó támogatások biztosítják a családok megélhetését, a településen belül stabilizálják státuszukat, de ez „kényszerparasztság”, amelynek léte az állami támogatásoktól és a helybeli szegények kizsákmányolásától függ, olyan gazdák tehát, akik a gazdaságukat nem tudják, és nem is akarják átöröközni a következő generációnak.

A legtöbb családra jellemző, hogy legalább annyi állatot tart, amennyi a hús-szükséglete, illetve a konyhakertben minden szükséges zöldséget megtermelnek. A faluban többen kimérésre, eladásra is vágnak disznót. A legtöbb nem cigány család egyfajta önellátásra rendezkedett be, és csak a legszükségesebb dolgokat veszi meg pénzéért.

A faluban szinte minden család, azok is, amelyek vállalkozói szinten nem kapcsolódnak be a mezőgazdaságba, bevetik a ház mögötti kertet, próbálnak lehetőség szerint mindent megtermelni maguknak. Noha a földdel rendelkező, vagy földet bérlő mezőgazdasági vállalkozók között nem találunk egyetlen cigány családot sem, a cigány családok legtöbbször is ugyanúgy gondolja a kertjét, mint a nem cigányok. A teljes önellátás feltételei nem mindenki számára adóttak, éppen a legszegényebbek szorulnak ki belőle leginkább: az állattartáshoz jelentős többlet felhalmozása szükséges, hiszen a legegyszerűbb jószágot is legalább fél évig etetni kell. *„Még magunknak sincs mit enniük, nem hogy az állatoknak. Örülhetnek, ha a kicsiknek jut.”* (4006)

¹⁵³ Ez egy alapvetően szegény kerecsenyi család, a férj a Béke utcából költözött fel a szüleivel az Árpád utca elejére, a nő beköltözött, egy időben mind a ketten ingáztak, a vonaton ismerkedtek meg.

4.2. INTÉZMÉNYI FOGLALKOZTATÁS, KÖZFOLGLALKOZTATÁS,

TRANSZFER JÖVEDELMEK

A falut évtizedek óta irányító polgármester egy személyben osztja el a faluba érkező összes állami támogatást saját értékrendjének megfelelően, ami tükröződik mind a közfoglalkoztatottak kiválasztásában, mind a segély-jellegű pénzek elosztásában. Az önkormányzati intézményekben – óvodában, iskolában, konyhán, polgármesteri hivatalban – szinte kizárólag nem cigányokat foglalkoztatnak.¹⁵⁴ Még a már említett főiskolai végzettségű cigány asszony is csak nagyon nehezen került be az iskolába asszisztensként, akkor is csak határozott időre, és főleg közfoglalkoztatottként. Ugyanakkor a nem cigány interjúkból az derül ki, hogy aki fiatal, azt a közintézményekben való foglalkoztatással próbálják a faluban tartani.

A szociális előadó adatai szerint a faluban 450-500 aktív korú (18-65 év közötti) felnőtt él, közülük 200 munkanélküli, 130-an kapnak RÁT-ot, köztük fele-fele arányban vannak cigányok és nem cigányok. A RÁT-osok körülbelül a felét tudják közmunkában foglalkoztatni, a többiek a 28 ezer forintot kapják.¹⁵⁵ „A többi a RÁT-ot kapja, de nem is akar dolgozni, abból a rétegből kerül ki, hogy nem is lehet velük dolgozni. Ezek nem is akarnak és nem is alkalmasak a munkára.” A közfoglalkoztatottak kiválasztásánál egyrészt „van kiből válogatni”, másrészt egyeztetnek az emberekkel „ha szeretnéd, fel tudunk venni”, hiszen a mezőgazdasági és más alkalmi munkákhoz is igazodniuk kell. Így a közfoglalkoztatottak kiválasztásánál is nagyon erős szelekció működik. Amit a családi interjúban úgy fogalmaztak meg, hogy a közfoglalkoztatásba csak az kerülhet be, aki jóban van a polgármesterrel, azt a polgármester tudatos tervezésként és irányításként meséli el. Neki azt is figyelembe kell vennie, hogy a faluban nagyon erős elvárás, hogy a közmunkások tegyenek is valamit „ne irritálja azt az embert, aki nyolcvanezerért a vasznál dolgozik”. Ezért fontos, hogy a közmunkások tényleges munkát végezzenek.

Általában 40-60 között mozog a közfoglalkoztatottak száma, és alapvetően három csoportra bonthatóak. Az első csoportban az a 16 asszony dolgozik, aki rotálva, de folyamatosan végzi az idősgondozást, többen már egy megfelelő tanfolyamot is kijártak. Közöttük vannak cigány asszonyok is, bár ezt az idősök némelyike nehezményezi, sőt éppen ezért nem kéri a gondozást; az idősebb emberekkel sokkal nehezebb elfogadtatni, hogy egy cigány asszonyt beengedjenek

¹⁵⁴ Sajnos az nem derült ki, hogy az önkormányzat hány embert foglalkoztat. Az biztos, hogy az iskolában 13 pedagógus van, de közülük többen bejárók.

¹⁵⁵ Ez az adat 2010 nyarára vonatkozik, azóta a közfoglalkoztatás rendszere jelentősen átalakult. 2011 tavaszán az önkormányzat anyagi helyzetére hivatkozva a 28 ezer forint helyett csak 12 ezer forintot tudott segélyként kifizetni, abban a hónapban nem volt több pénz a kasszában. Az önkormányzat előtt tiltakozókat a rendőrség küldte haza.

az otthonukba. Egy másik csoport a közterületek gondozását, karbantartását végzi. Közülük is ki van emelve néhány ember, akinek van papírja arról, hogy gépi kaszával dolgozhat. Ők mindig ugyanazt a gépet használják, és felelősek érte. A harmadik csapat a „profiké” – azoké a szakmunkásoké, illetve megbízható embereké, akik az intézmények felújításánál, járdaépítésnél dolgoznak.¹⁵⁶ Ezen kívül az intézményekben foglalkoztatnak még közmunkásokat, így spórolnak.

Annak ellenére, hogy az *Út a munkához program* keretében 2010 nyarán éppen volt a hivatalban egy asszony, akit a közmunka szervezésével bíztak meg, és erre a feladatra vették fel, a polgármester nem adja ki az irányítást a kezéből. Minden közmunkás felvételét ő intézi, és ő igazítja el az embereket. Állítása szerint ahhoz, hogy dolgozzanak minden nap, „meg kell nézni a területet”, azaz körbejárja a falut, és személyesen ellenőrzi a közmunkásokat. Aki nem dolgozik, vagy alkoholt ivott, azt hazaküldi, és nem jöhet többet. Ezen kívül a Vízügy (KÖVIZIG) és az erdőgazdaság is foglalkoztat 15 közmunkást.

Az önkormányzat átmeneti segélyt szinte egyáltalán nem ad, a lakásfenntartási támogatást viszont szinte minden család megkapja, többségében még a nyugdíjasok is (ahol nem haladja meg az egy főre eső jövedelem a 42 ezer forintot) – ez 185 háztartást érint.

A Béke utcában több családot sújt a hetvenes években felvett belvizes kölcsönök visszafizetése, illetve a törlesztéssel való elmaradás. A „belvizes házakra” felvett kölcsönök törlesztő részletét az OTP még a nyolcvanas években megemelte – ekkor a már munkanélkülivé vált családok kezdtek elmaradozni a részletekkel, a 160 ezer forintos hitel felment akár másfélmillió forintba is. Sokan kifizették a hitelt, de mintegy tucatnyi családot továbbra is érint a probléma. Egyikük ezt így mesélte el: „1976-ban építettük. A férjem örökölte a szülei után, azt lebontottuk. Én 1970-ben jöttem ide férjhez, elég fiatalon. Itt mester dolgozott. Árvides lakás. (...) Ez ki van fizetve, egyszerre kifizettünk 130 ezer forintot, csak a bank megbukott Nyíregyházán, nincs meg a pénz, amit én kifizettem. Fele kamatmentes volt, a másik fele kamatos hitel – de akkor ezt nem tudtuk. Tíz évre fel van függesztve. Nem csak mi vagyunk így, az egész utca. (...) Nem tudjuk, mikor lesz ez kifizetve. Néhány éve derült ki, hogy nincs kifizetve. Az OTP igazgató rendőrt akart hívni ránk, pedig bevittem az egész csekket. Tévedésben voltunk, hogy nincs rajta kamat, és utólag rátették. Tíz éve volt 305 ezer forint, de ez felment 705 ezer forintba. Kamatot kell rá fizetni. (...) 9-10 éve befizettem egybe 116 ezer forintot, bevittem a naményi OTP-be, de nincs elkönyvelve. Olyan mintha nem is lett volna. 20 család ment fel a hivatalba, hogy rendezze el a polgármester, de nem tudta elintézni. Tíz évre felfüggesztették, és tíz év múlva újakezddük.” (45001)

¹⁵⁶ Minden pályázatot ugyanazzal a vállalkozóval végeztetnek, aki megveszi számlára az anyagot, és irányítja a munkát, a hivatal pedig közmunkásokkal biztosítja a megfelelő munkaerőt. Ezzel így „mindenki jól jár”.

A polgármester 2004-ben megkereste ezzel a problémával Nyíregyháza polgármesterét, aki akkor lakásügyi államtitkár is volt. Az ő segítségével a megyei OTP-nél megnézték, hogy a faluban kinek mennyi kölcsöntartozása van. A polgármester állítása szerint ekkor 24 millió forint adóssága volt a falunak, csak az OTP-nél. Ezután a parlament tíz évre felfüggesztette a belvizes kölcsönök visszafizetését. A polgármester a kölcsönök ügyéről a közműtartozáshoz hasonlóan vélekedik, azaz az, aki bajba jutott, azt saját magának köszönheti. *„Ez most már nem az egypártrendszer, hogy a cigány elírja magát és lesz, ez most már kökémény kapitalizmus.”*

A falut, a családok egymás közötti kapcsolatait a hitelek és szívességek rendszere köti össze, azt mondhatjuk, hogy a faluból alapvetően hiányzik a megfelelő mennyiségű készpénz, amit különböző jellegű kölcsönökkel igyekeznek áthidalni. A belvizes kölcsönökön túl számos, többnyire szegény cigány családnak van providentes hitele, a hitelt adó és intéző falubeli. *„Barátnőm egyszer jön barátnőképpen, máskor meg providentesként.”* (4004) Ennél jellemzőbb, szinte minden családi interjúban találkoztunk azzal, hogy a boltosok szinte mindenkinek hiteleznek, állításuk szerint erre nem kérnek kamatot. *„Még a magyar is ugyanúgy elkéri a boltban a hitelt, mint a cigány.”* (42101) Ezenkívül magánszemélyek is kölcsönöznek pénzeket a faluban, ez is egyaránt érint cigányokat és nem cigányokat, még a boltosok is rászorulnak néha a készpénzes segítségre. *„Kölcsönadtam pénzt, egyik helyen van 50 ezer forint, másik helyen négyezer, kétezer. Baj volt, kell neki. Nem kérek rá semmit. Annyit adjon, amennyit elvitt. (...) Én pénzzel keltem, pénzzel feküdtem, mindig volt. Sok pálinkám meg borom volt és eladogattam. Maradt a disznó árából, meg az ital árából is. (...) Akit nem ismertem, annak nem adtam. – Bátyám tudna adni huszonötöt –, tudok. Másnap már hozta is a pénzt. Az ilyennek ad az ember.”* (42087)

De működnek természetbeni szívességek és kölcsönösségek is a falun belül: vannak olyan idősök, akik fiatal, főleg cigány férfakkal kaszáltatják az udvarukat, cserébe adnak nekik kölcsönbe pár ezer forintot, tojást, mikor mit.

4.3. ASZFALTOZÓK, MIGRÁNSOK

Szinte minden nem cigány interjúban elhangzott, hogy a cigányok többsége régen nagyon jól élt, aszfaltozott. Erre rímél, hogy a cigány családi interjúk többségében is hallhattuk, hogy valaki a családból aszfaltos vállalkozó, vagy annál dolgozott. A szocializmus időszakában a cigány férfiak többsége Pesten dolgozott, általában az építőiparban. Egyetlen interjúban van utalás arra, hogy cigányok is dolgoztak a tiszaszalkai üzemben: *„A faluban rengetegen aszfaltozásból éltek, főleg azok, akik annak idején a tiszaszalkai vasüzemben dolgoztak.”* (43025)

Az „aszfaltozás” összefoglaló fogalom minden építőipari, külső burkoló tevékenységre – aszfaltozás címen építettek autópályát és burkoltak köztereket, de

építettek családi házakat is. Az aszfaltozás fénykora a kilencvenes évekre esett, majd az ezredforduló táján sok helyi vállalkozó tönkrement, s ez egyben az első nagy visszatörődést jelentette a faluban. Az egyik családnál különböző könyvelési problémák miatt ment tönkre egy jól menő vállalkozás. Máshol a vállalkozás csődjét a férj betegségével indokolták: a betegség minden pénzt elvitt, a család több tagja – különböző kitérőkkel visszaköltözött a faluba, jelenleg napszámból él. Egy másik történetben (46013) a férj útépítésekre szervezett embereket sikeresen, majd egy Fonyód melletti építkezésnél elszámolási vitájuk támadt a fővállalkozóval, éjszaka megtámadták és elzavarták őket. Ahogy az interjúkból kirajzolódik, ez az a „vállalkozói” réteg, amelynek tagjai az építőipar különböző területein a vállalkozói lánc legalján helyezkedtek el, többnyire informálisan foglalkoztatták ismerőseiket, rokonaikat, így ők voltak a legelsők, akik kiszorultak a piacról, ők voltak azok, akik időről időre, a gazdasági válság első szelére visszatörődtek a faluba, és itt, mint potenciális munkaerő, és segélyre szorulóknak jelentek meg.

Ugyanakkor a legtöbb családi interjúban felbukkan a sikeres vállalkozó rokon alakja, aki még mindig Budapesten van, aki még mindig fogja hívni a férjet, ha lesz munka, aki évente két-három hónapra még elviszi dolgozni az embereket. Azaz a faluból elköltöző sikeres családtagokkal még megvannak azok az élő kapcsolatok, amelyeket aktiválni lehet, ha egyszer ismét lesz konjunktúra az építőiparban. Bár a faluból nézve az „aszfaltozás” kudarcos történetnek tűnik, figyelembe kell vennünk, hogy mi ennek csak az „árnyékos” oldalát látjuk, csak azokkal beszélünk, akiknek nem sikerült, akik visszatörődtek a faluba. Közvetve, a családi interjúkból rendelkezünk információkkal azokról a családokról is, akiknek sikerült, akik „megtapadtak” Budapesten, vagy Pest környékén.

Az aszfaltozók és a többi, hasonlóan alacsony presztízsű, kiszolgáltatott, többnyire informális munkákat végzők (ide tartoznak pl. nők esetében a takarítók is) térben és társadalmilag is közties életformában élnek: időről-időre visszaszorulnak a faluba, majd újra nekiindulnak a városnak, vagy az ország prosperáló vidékeinek, miközben a társadalom peremén egyensúlyoznak. Az alábbi történet egy negyvenes éveiben járó nő „vándorlástörténete”, aki tavaly tért vissza a faluba. Egy olyan házban él négy gyerekével, ahol kikapcsolták a villanyt, és nem fizetik az OTP-részletet. *„Jószívűségből ötezer forintért lakok itt. Ha a nevemre akarom venni, az OTP-t is át kell vállalni, ha vissza akarom köttetni a villanyt, az százezer forint. Amikor idekerültünk már nem volt benne villany, a tartozás miatt. (...) Borsodból, Megyaszórol kerültünk ide. Ott is nagyon rossz, de ott van lakás, szocpolra építkeztünk, de az élettársammal nem jöttünk ki (...) 12 évet éltem Megyaszón. Mindent otthagytunk és eljöttünk ide. Az élettársam utánam jött – minden ugyanúgy van, a veszekedés, csak nincs fürdőszoba meg villany. Megvenném részletre a lakást, ha lenne eladó. A gyerekek miatt, hogy legyen valami állandóság,*

az iskola miatt. Valami állandó helyet szeretnék nekik. Nekik se jó ez a menekülés. Megszokunk egy környezetet és megyünk tovább. (...) Mi már Pesten is laktunk, Dunakeszin. Nincs állandó helyünk, ez a probléma. Ezt a szegénység hozza, az hogy az embernek nincs meg minden a háztartásban, és akkor egymáson ütik ki. (...) A férfiak nincsenek úgy, mint egy nő, hogy ragaszkodik a családjához, legyen meg minden neki, ők úgy maguknak. A mai nő, mint mi, próbálnánk lábra állni, de nem bírunk egyszerre férfi és nő, meg anya, meg minden egy személyben lenni. Próbálnám én, de belerokkanok. (...) Rokonok vannak a faluban, de mindenki így él. Rokonok vannak, csak segítség nincs. (...) A gyerekek vágnak vissza a borsodi iskolába, ott fejlettebb az iskola. Ott jártak táncolni, tanították zongorázni őket. Lefoglalták a gyerekeket. Logopédus járt óvodába, iskolába. Itt logopédusért is Naményba kell járni. Ez csak egy falu, az meg város. Ott jobban megvan rá az igény. (...) 11 évesen költöztünk el. Az ötödiket már Dunakeszin kezdtem. Mi is úgy nőttünk fel, hogy vándoroltunk. Zsurkon laktunk először. Kisvárda, Dunakeszi, Budapest. Sok helyen laktunk, de ki tudja hol állunk meg. Dunakeszin 19 éves koromig éltem. Medgyaszóra mentem férjhez, olyan volt mintha Dunakeszire mentünk volna nyaralni. Apáméknak ott egy nagy házuk volt, öten voltunk testvérek, mindegyikünknek volt ott egy lakás. Amikor akartunk, hazaköltöztünk. Olyan tanya volt az. Volt egy nagy lakás, de tanya is volt, ahol állatokat tartottunk. Apám aszfaltozott. Jómódban éltünk, nagyon is. Hét éve meghalt az apukám, és azóta bedőlt minden. (...) Rákos lett, felélte a pénzt a betegsége. Anyu is ott maradt ház nélkül pénz nélkül. Nálunk ő volt a családfenntartó, minden gyerekét eltartotta. Későn jött a felnőtté válás.” (4013)

5. ÖSSZEGZÉS

A második világháborút követő ötven év a migráció időszaka volt a falu életében: a földrajzilag teljesen elszigetelt, a magyar–ukrán határ és a Tisza közé beszorított területen nagyon nehezen lehetett boldogulni. A második világháború alatti és utáni deportálások többszörösen is „csonkították” a falu társadalmát: a zsidók elhurcolásával a faluban élő kereskedő, iparos családok, a malenkij robottal a mezőgazdaságban nélkülözhetetlen férfiak tűntek el a helyi társadalomból. A kisparaszti gazdaságok kollektivizálása menekülési hullámot indított el; a legtöbb esetben a cél Budapest, vagy legalább a megyeszékhely Nyíregyháza, annak, aki továbbtanult, esetleg Debrecen volt.

Ez a migráció megtorpan, amikor a közelben, Tiszaszálláson, megnyitottak egy összeszerelő üzemet. Azt mondhatjuk, a jelenlegi falu elitje a hetvenes-nyolcvanas években a tiszaszállai üzem szakmunkásai és a térség középvezetői közé tartozott – ők alkotják a falun belül azt a rendszerváltás után kialakuló, az egykori háztáji gazdálkodás alapjaira építő, pályázati forrásokkal és földalapú támogatásokkal

megerősített réteget, akik a faluban fellelhető piaci források elosztása felett diszponálnak, illetve a falu jelenlegi vezetői.

A faluban számos intézmény működik, a közösség szempontjából egyik legfontosabb az iskola, ahova szinte kivétel nélkül minden kerecsenyi gyerek jár. Ugyanakkor – hasonlóan a falu más tereihez – az iskola „birtoklásáért” is szimbolikus harc dúl a helyi elit, az iskolavezetés és a demográfiai többséget alkotó cigány családok között. Ahogy a „telepről” a faluba való beköltözéseket sem tudják a helyiek megakadályozni, hiszen nincs más, aki megvegye a házakat, a cigány gyerekek számszerű többségét is kénytelenek elviselni az iskolában, hiszen nélkülük nincs iskola.

Napjainkban a faluban körülbelül annyi szegény, munkanélküli van, amennyit a mezőgazdasági vállalkozók alkalmi munkásként vagy az önkormányzat közfoglalkoztatásban alkalmazni tud. Ugyanakkor ez egy nagyon „billenékeny” helyzet, hiszen a falu társadalmán belül van egy folyamatosan mozgó réteg, azok az „aszfaltos” cigányok, akik Budapesten és az ország más részein dolgoznak, állandóan vagy ideiglenesen. A migrációval együtt járó „aszfaltózás” nem integrálja őket a helyi társadalomba, de elősegíti a térbeli és társadalmi elmozdulásukat, a képzetlen cigány emberek számára ez az egyetlen lehetőség a falu hierarchikus zárt rendszeréből való kilépésre. Ugyanakkor a kisebb-nagyobb gazdasági válságok idején több család is visszatér a faluba, amivel jelentős számban megnő a helyi munkára jelentkezők száma, és ezzel az eddig fenntartott kényes egyensúly megbillen. Azt mondhatjuk, az „aszfaltózók” visszatérővándorlásának mértékétől függ a faluban élő cigányok megítélése, az, hogy őket a helyi társadalom részeként, vagy csak idegenként kezelik.

Mivel az önkormányzati stratégia szerint állandó brigádokat alkalmaznak a közfoglalkoztatásban, ezért ez sokkal biztonságosabb megélhetés, mint a szűk időszakokra korlátozódó mezőgazdasági alkalmi munka. Ezzel magyarázható, hogy az önkormányzat kiválasztási stratégiája alapvetően szelektív és kirekesztő; jellemzően a nem cigány szakmunkásokat vagy a képesítéssel rendelkezőket preferálja és a nem cigányok esélyesebbek a „jobb” munkákra.

Ezzel szemben a mezőgazdasági vállalkozók maguk is kiszolgáltatottak a napszámosoknak. Minden mezőgazdasági vállalkozó arra törekszik, hogy napszámosait személyében is leköttesse, itt elsődleges a személyes ismeretség. Ennek érdekében a munkaadók többsége „emberségesen” bánik a napszámosokkal. Ez a rendszer nagyon alacsony szinten, de a helyi társadalomba integrálja a szegényeket úgy, hogy közben egy erős közösségi elvárást közvetít: mezőgazdasági termelést, a kertek művelését. A patrónus-kliens rendszer integrál, de erősen konzerválja a helyi viszonyokat, hierarchiát. A cigány családok a falusi társadalom legalján helyezkednek el. Ebben a legsúlyos szegénységben osztoznak jó néhány nem cigány családdal. A falun belül tehát fellelhető a nem etnikus szegénység az egykori cselédek leszármazottaival is.

5. MÉLYFÚRÁSOK

5.1. UTCAHARC – EGYEZTETÉSI ELJÁRÁSOK AZ EGYIK TISZAKERECSENYI UTCÁBAN

VIGVÁRI ANDRÁS

E fejezet színtere a mindössze hét utcából álló Tiszakerecseny közepes nagyságú és hosszúságú utcája, mely a község főutcájából ágazik, és a falu határában, a Tisza és a temető felé vezet. Az objektív földrajzi meghatározáshoz képest az utca a helybeliek és látogatók számára különböző narrációval körülírható közeg. Egyfelől a falu főutcáját, a *Nagyutcat*, illetve a falu paraszti-vállalkozói alvóutcáját és a temetőt összekötő útszakasz. Más olvasatból nézve a Vásárosnamény és Budapest felől érkezők első keresztutcája – tágas lakóövezet. Nem utolsó sorban a falu periferiája és centruma közötti finom átmenet: az egykori cigányteleppel, a *Gödörrel* egy légvonalban fekszik; a közintézményektől, a kizárólag cigányok által lakott *Kisutcatól* és a paraszti alvóutcatól egyenlő távolságra esik; szélesen elnyúló, fákkal sűrűn beültetett tér. A 36 házból álló utcakép is rendkívül változatos: a házak többsége a negyvenes évek végéről, illetve az ötvenes évek elejéről való, vályogból készült épület, mely a tévesztés előtti kisparaszti világot jeleníti meg. A hatvanas, hetvenes évek fellendülésének nyomait a méreteiben és alakjaiban is karakteres *kockaházak* szemléltetik, a rendszerváltás utáni idők termékei pedig az utcaképet szintén formáló úgynevezett *szocpolos lakások*. A házakat művelt és műveletlen, burjánzó és elvágólagos parcellák határolják. Nyitott, zárt és lelakatolt kapuk, étellel teli és élettelen porták, lócán ülő öregek és napszámba igyekvő fiatalok jellemzik utcánkat.

1. AZ ÁTMENETISÉG KÖZEPÉN – AZ UTCA ÉLETVILÁGAI

Jelen írás célja egy beregi falu, Tiszakerecseny egyik utcája társadalomrajzának bemutatása. Az utcához, már fent bemutatott, rendkívül heterogén világából adódóan különböző történelmi, társadalmi gyökerekkel, státusszal és rétegződésben elfoglalt hellyel rendelkező életstratégiák társulnak. Célunk az utcában fennálló alternatívák és rendek feltárása, tipologizálása, körülírása, valamint egymás viszonyrendszerében való értelmezése. Hipotézisünk szerint az utca nem más, mint egyfajta szimbolikus *küzdőtér*: a „rég” és az „új” világ tagjai az utca jelképes birtoklásáért harcolnak egymással. A küzdőtér megnevezés természetesen metafora, amin a különböző világok eltérő társadalmi berendezkedésének min-

dennapi interakcióit, s azok karakterjegyeit értjük. Az alábbiakban bemutatjuk a fent említett régi és új világ között fennálló kulturális, társadalmi, gazdasági vagy akár politikai különbségeket, adott esetben feszültségeket, melyek meghatározó jelentőséggel bírnak az utca jelenlegi társadalmi életét illetően, s melyek eredete egy jóval tágabb társadalomtörténeti térbe vezethető vissza. Azaz a beregi falu mellékutcájának társadalomrajzán keresztül olyan társadalmi folyamatokat mutat be, melyek feltételezésünk szerint adott esetben egy jóval tágabb térre – falura, térségre, megyére, régióra – is érvényesek lehetnek.

I.1. ÖSSZEZÁRÓ ÓSLAKOSSÁG – KÖZÖS MÚLTAL A FENNMARADÁSÉRT

Az *öslakos* jelző megtévesztő, hisz esetünkben az *öslakosság* nem csupán időbeni, hanem számos más társadalmi változóval bíró metafora. A fent megfogalmazott csoport – *összezáró öslakosság* – egy összetett kulturális, gazdasági és társadalmi vonzattal bíró csoportmegnevezés. Az *utca öslakosai* földműves, nyugdíjas éveikben járó vagy afelé tartó, rendszerint református parasztcsaládok. A Kádár-korszakban a társadalmi mobilitásuk felfelé tartott, gyermekeik pedig kivétel nélkül városokban élnek. Kutatásunkban *öslakosnak* a B. (43021/1), a J. (43007), a K. (43022) és az O. (43014) családot tekintjük. Ezen családok élettörténetében, életstratégiáiban, jövőképében olyan azonosságok fedezhetők fel, melyek indokoltá teszik életútjuk és az utcában elfoglalt jelenlegi és jövőbeni helyzetük értékelését. Az *öslakosok* életútjában az első számú összekötő és legitimációs elem a régre visszanyúló kerecsenyi múlt: B. L. nagyapja még a jelenlegi Tiszakerecseny egykori „anyafalujából”, „a gáton túlról”, a helyiek által csak *Ócskafalunak* hívott településről költözött a mai község területére. (43021/1) K.-né nagyapja a falu földbírója volt (43022), J. T. és O. B. szülei is mind tősgyökeres kerecsenyiek. Ezek a családok jellemzően paraszti sorban éltek, körülbelül 4-6 holdas törpebirtokokkal rendelkeztek, és jószág tartással foglalkoztak. (43007, 43014, 43021/1) A Kádár-korszak stabilizációjával és a téjesítéssel a háztartások önálló gazdálkodását felváltotta a bér munka, és a munkaidőn túl, a szabadidő terhére végzett háztájiás. Több lábra állnak, s a mezőgazdaság mellett az ipar fele is orientálódnak. A térség periférikus léte és a szakmunkásképzés hiánya miatt a férfiak diákeveiket testvéreikkel, rokonaikkal együtt jellemzően Budapesten töltik, ahol szakmát tanulnak és munkába is állnak, hogy aztán visszatérve szülőfalujukba, többségük a Magyar Acél tiszaszalkai üzemében kezdjenek el dolgozni. (Jellemző motívum, hogy interjúalanyaink testvérei zömmel elkerülnek a faluból, ami jól mutatja, hogy Tiszakerecseny – és általában a perifériák falvai – a többgyerekes, kisparaszti családok szakmunkássá lett gyermekeit nem tudja megtartani, s csak korlátozottan tud munkát és megélhetést biztosítani.)¹⁵⁷

¹⁵⁷ 43014. interjú: O. B. öccse budapesti diákeveit követően Vecsésre nősült; 43021-es interjú: B. L. bátyja pedig Budapesten, Pesterzsébeten telepedett le.

1.1.1. *Parasztból munkások – az öslakos férfi életút jellemzői az utcában*

A Kádár-korszak társadalmi mobilitásra gyakorolt hatása az utca öslakos férfijait is markánsan érintette. Az 50-es évek előtt még kisparaszti földműves vagy napszámos sorsra ítélt életpályákat a budapesti szakiskolai tanulási lehetőség, a diák- és munkásszállói világ „felépülése” az ipari munkásvilág felé orientálta, így alapvetően azt mondhatjuk, hogy a kisparaszti életutak egyfajta proletarizálódó fordulatot vettek. A budapesti diákevek szinte minden kisparaszti család életében megjelentek: ha a család legidősebb gyermeke elment szerencsét próbálni, általában követte a többi; jellemző módon a legnagyobb gyermek feladata volt a fővárosi feltételeket, lehetőségeket megteremteni, felderíteni. A tanulóévek a főváros diák- és munkásszállóihoz kötődnek, melyek általában a budapesti ipari negyedek közelében helyezkedtek el. Jellemző módon a három-négy gyermekből egy, legfeljebb kettő tért haza a szülőket gondozni, a többiek általában Budapesten vagy környékén maradtak, esetleg a nyugati országokba vándoroltak. (43014, 43021) A munkás életforma beregi kialakulásának másik alapfeltétele a tiszaszalkai Magyar Acél szocialista nagyvállalat beregi egységének megnyitása volt, mely a környéken több mint hatszáz férfinak jelentett biztos megélhetést. (43014/1) Azonban sem a beregi vidék, sem pedig Tiszakerecseny ezen utcája nem vált soha klasszikus értelemben vett munkások által lakott térré: a helyi térsz, illetve a második gazdaság megjelenésével a háztáji gazdálkodás jelentette a fellendülés és a növekedés garanciáját az utca kisparaszti sorból felemelkedett, félig-meddig munkássá lett családjainak. A paraszti és munkás világ között elhelyezkedő falusi réteg leírására vezette be Márkus István az *utóparasztság* fogalmát (Márkus 1973), mely „egy olyan társadalmi csoport viszonylag tartós, új kulturális és gazdasági viselkedésmódját kívánja megragadni, amely két világ (városi-falusi és mezőgazdasági-ipari) között él” (Szelényi 1992: 95). Az említett családok Kádár-korszakbeli éveit kemény munka jellemezte: a három műszakban dolgozó férfiak munkaidejük után a háztáji gazdaságban segítettek szüleiknek, családjuknak, így pihenésre szinte semmi idő nem maradt. „*Annak a fiatalembernek, aki dolgozni akart nem volt kemény. Reggel öt órakor indultam, délután háromra értem haza, délután pedig besegítettem édesapáméknak a háztájiba. (...) Ha délutános voltam reggel kimentem kaszálni, ha meg délelőtti voltam, akkor meg délután jó időben, száraz időben mentem összeszedni. Na jó, hát meg kellett vele dolgozni, de nem volt az rossz, nem volt az rossz, akkor legalább csordult-cseppent valami.*” (43014/1) Szelényi Iván a magyarországi vidéki társadalmak polgárosodási útját elemezve, Márkus elméletéhez kapcsolódva *paraszt-munkásnak* nevezi azt a Kádár-korszakban élt falusi réteget, amelynek elsődleges megélhetési forrása általában ipari munkához kötődő bér munka, azonban műszakuk lejártá után, szabadidejükben, a „második műszakban” saját családi, agrártevékenységhez kötődő munkaszervezetükben dolgoznak. Ahogy Szelényi írja, céljuk, hogy a második műszakhoz illetve gazdasághoz kötődő tevékenységükkel kiegyensúlyozzák a bér mun-

kából befolyt jövedelmüket. A második műszak „túlóráiból” adódóan, mint ahogy a fenti interjúrészlet is mutatja, igen önkiszákmányoló életmód jellemzi a Kádár-korszak paraszt-munkásait. Az utóparaszi életmódot, ahogy Márkus írja, egyfajta protestáns munkaerkölcs hajtja át, mely – ellentétben a weberi protestáns etika ideáltípusával, ahol az aszketikus életmód a felhalmozás szolgálatában áll – jóval inkább a fogyasztásra, valamint a következő generáció mobilitásának elősegítésére, s elsősorban a gyerekek taníttatására irányuló eszköz (Szelényi 1992: 97).

Az őslakos J. T., O. B. és K. I., mind a Magyar Acélban dolgoztak az üzem 1992-es felszámolásáig. A rendszerváltozás beköszöntével és az üzem hirtelen megszűnésével számos férfi életútja lehetetlenült el, vagy vett új fordulatot. J. T. korai nyugdíjazással került vissza a kertművelés és jószágtartás paraszti-nyugdíjas világába. (43007) K. I. a Magyar Acél bezárása után egy szomszéd falubeli kft.-nél helyezkedett el, mely vasszerkezetek és hűtőházak összeszerelésével foglalkozik. A rendszerváltozás után az üzem biztos lábakon állt, folyamatos megrendeléseket kaptak Ausztriából, K. I. többször dolgozott Bécsben is. A jelenleg 40 embert foglalkoztató üzem azonban az építőiparra jellemző körbetartozások miatt fokozatosan ellehetetlenül. Gondot jelent az anyagbeszerzés, az utazás, távolabbi helyeken nincs megrendelés, a dolgozókat is gyakran küldik kényszerszabadságra. A cég jellemzően környékbeli, európai uniós pályázatokból finanszírozott beruházások kivitelezésén dolgozik. (43022) O. B. a Magyar Acél felszámolása után a térszben vállalt munkát annak 1998-as átalakításáig. Pár év „munkanélküli” után leszálalékolták és nyugdíjba ment, nyugdíja a letöltött munkáévek száma miatt rendkívül alacsony. (43014)

A három életút a szocialista korszak paraszt-munkás életformája ellehetetlenülésére adott különböző válaszokat szemléltet. J. T. az állami szociálpolitika által kínált utat, a korai nyugdíjazást választotta, s megteremtette a lokális értelemben stabilnak mondható nyugdíjas éveit. K. I. talán a legszerencsésebb, hisz stabil „munkásegzisztenciáját” megőrizve helyezkedhetett el a szomszéd falubeli kft.-ben. A kft. instabil helyzete azonban egyértelműen jelzi, hogy a beregi periféria nem képes a Magyar Acél méreteihez képest huszadannyi kapacitással dolgozó kft.-t sem fenntartani. O. B. életútja ennek tényszerű bizonyítéka: a 60-as években a kisparaszi sorsból kitörő és munkássá vált férfi negyven év után kényszerű visszatéréssel, immár főállásban tér vissza a mezőgazdaságba, a helyi térszbe, ami azonban a kialakuló új piaci struktúrába nem tud illeszkedni, így nem jelent valós alternatívát a munkakereső számára.

1.1.2. Az emancipáció útjára lépve – az őslakos asszonyors

Az asszonyok életében legalább annyira fontos szerepet töltött be a modernizáció és a felfelé mobil életút a rendszerváltást megelőző évtizedekben, mint házastár-

saik esetében. Mivel az interjúk többsége a háztartásfővel, a férfiakkal készült, az asszonyok életútjáról szerényebb források állnak rendelkezésre. Annyi azonban bizonyos, hogy a hagyományos paraszti világ női lehetőségeihez képest jelentős változás következett be az utca őslakos női életútjait tekintve: az asszonyok középfokú oktatásban vehettek részt. Férjeikkel szemben elsősorban a környékbeli városokban tanultak. A középfokú végzettség megszerzése egyrészt a kimozdulás lehetőségét, másrészt kitörési lehetőséget jelentett a mezőgazdaságból a közalkalmazotti lét, illetve szolgáltatói szektor felé. Így mondhatjuk, hogy az utca őslakos asszonyainak többsége szakmával és/vagy középfokú iskolai végzettséggel rendelkezik, s általában a falusi intézményekben dolgozott alkalmazottként. A kétkeresős családmódel általánossá válása, a családok által vállalt gyerekek száma egyaránt a női szerepek átalakulását, egyfajta *falusi emancipációt* jeleznek. A rendszerváltást követően, a férfiak munkanélkülisége, illetve egzisztenciájuk elbizonytalanodása felértékelte a rendszerint közintézményekben dolgozó, stabil jövedelemmel rendelkező feleségek családon belüli pozícióját.

Kovai Cecília a Mezőcsáti kistérségben végzett kutatás alapján arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar vidék strukturális átalakulása, az ipari, mezőgazdasági üzemek eltűnése, valamint a szolgáltatásokban rejlő kiútkeresési lehetőség alapján változtatja meg a hagyományos nemi viszonyokat a magyar falvakban. „A magyar férfi, akinek a munka formális intézményeiben állt a zászló, ezen intézmények megszűnésével többet veszített, mint a munkáját, hiszen onnan kapta a hatalmat családi pozíciójának fenntartásához és a társadalmi életben betöltött domináns szerepéhez, ott az ő játékaikat játszották, az ő szabályai szerint. Bár a munkahelyek megszűnésével ki így, ki úgy próbált megkapaszkodni, az alapvető tapasztalat mégis arról szólt, hogy az általa legitimnek tekintett munkán kívüli lét alapjaiban fenyegeti, hiszen a családi élet privát köreiben a nő irányít” (Kovai 2011). Ezek a tendenciák esetünkben is relevánsnak látszanak.

Az őslakos asszonyok világát B.-né (43021/1), K.-né (43022) és O.-né (43014) példája alapján mutatom be. B.-né az óvoda konyháján, O.-né a körzeti orvos asszisztenseként, míg K.-né a térsz irodában dolgozott könyvelő-adminisztrátorként. K.-né kivételével az állások a rendszerváltást követően is stabilak maradtak, így szereplőink esetében komoly egzisztenciális problémák nem merültek föl. K.-né édesanyja egész életében a mezőgazdaságban dolgozott, a térsz előtti időben saját földjén, majd a termelőszövetkezetben és a háztáji gazdaságban. Ő az általános iskolát követően gyors- és gépírást tanult. Ezt követően a térsznél helyezkedett el, de munka mellett leérettségizett, később a mérlegképes könyvelői képesítést is megszerezte, így felsőfokú képesítésre tett szert. (43022c) A térsz megszűnéséig adminisztrátorként, ezt követően egy ideig varrónőként dolgozott, de a varroda bezárása után munkanélküli lett. (43022) B.-né és O.-né egyaránt a szomszédos Tiszaadonyból került az utcába, s közalkalmazottként dolgoztak

valamely kerecsenyi közintézményben. Az óvoda konyhája, illetve az orvosi rendelő, mint a falu két szilárd lábakon álló közintézménye nyugdíjazásukig biztos megélhetést jelentett a két asszony számára. Foglalkozásuknak köszönhetően mind B.-né, mind O.-né a falu életének kulcsfiguráivá váltak. Bár O.-né jövedelme a körzeti orvos vállalkozóvá válása miatt kedvezőtlenebbül alakult, az utcai viszonyokhoz képest nyugdíjas éveiket biztos egzisztenciával a hátuk mögött, és férjeikkel ellentétben, dinamikusan éltek: O.-né gépkocsit vezet, rendszeresen járnak Ukrajnába bevásárló körútra. Naprakészek az ukrán akciókkal, termékekkel kapcsolatban, szívesen veszik az egzotikusnak tűnő, a faluban nem kapható különféle fogyasztási cikkeket. *„Úgy szoktunk menni, hogy Barabásnál az autót lerakjuk, átmegyünk, azt ott a bolt. (...) Van egy százéves Wartburgunk, de a zöldkártyát is ki kéne váltani, meg a sort kiállni. Hogy ne kelljen cipelni, a csomagtaratóból elővesszük a kerékpárt vagy a kis gurulós táskát és áttoljuk.”* (43014)

O.-né története sokkal inkább egyfajta *falusi gender* szempontból érdekes; a női szerep felértékelődését mutatja az őslakos utca társadalomszerkezetében is. Bár asszisztensi munkahelye a körzeti orvos vállalkozóvá válásával a rendszerváltás után rosszabbra fordult, férjéhez képest jóval magasabb státuszú munkakört látott el, és soha nem vált munkanélkülivé. Gazdasági, szemléletbeli dominanciája szembeötlő, mind fogyasztási szokása (autóvezetés, ukrán termékek beszerzése, a házi pálinka árusítása, pénzügyek könyvelése), mind életformája, szociális élete (az „adonyi asszonyok” kárpátaljai bevásárló körútjai) szempontjából. Összességében elmondhatjuk, hogy az őslakos asszonysors a hatvanas évek emancipációs törekvései (saját munkahely, csökkenő családanya szerep és születésszám) sokkal inkább polgárosulttá, városiassá tették a paraszti életutakat. Ez a tendencia a férfiak munkássá válásával párhuzamosan alapvetően megrekedt, hisz a rendszerváltás után fokozott mértékben perifériára kerülő beregi vidék nem képes teret adni ezen életutak folytatásának.

1.1.3. „Csak Naményba ne!” – az őslakos gyerekek életstratégiái

Szereplőink mindegyike családos, gyerekes háztartás volt, s talán a gyerekvállalási stratégiáikban, gyermekeik életútjában találjuk a legnagyobb hasonlóságot az *utca őslakosai* között. A paraszti életforma átalakulásával, a szülők iskolai végzettségének emelkedésével párhuzamosan, csökkenő gyerekszámról beszélhetünk. (43021/1)¹⁵⁸ A családokban két gyermek a jellemző, az O. családban egy gyermek született. A gyermekek mindegyike a helyi általános iskolában kezdte tanulmányait, s kivétel nélkül érettségit adó középiskolában tanultak tovább. A lányok jellemzően Mátészalkán, a fiúk pedig Nyíregyházán folytatták tanulmányaikat. A szülők nem a közeli Vásárosnamény iskoláiba küldték tanulni a

¹⁵⁸ B. L.-ék négyen voltak testvérek, ő viszont már csak két gyermeket vállalt.

gyermekeiket, úgy ítélték meg, hogy az ott folyó képzés színvonala nem ad garanciát arra, hogy gyermekeik felsőfokon folytassák tanulmányaikat. Mindez arra utal, hogy a jelenleg kistérségi, akkor járási központ nem tudta igazán ellátni a periférikus térség központi funkcióját. A négy család hét gyermeke szüleik ösztönzésére elkerült a faluból, s Budapestre vagy valamelyik nagyobb észak-alföldi városba költözött. (43007, 43014/1, 43021/1)

Az őslakos kisparaszti családok mobilitási stratégiáit a B. család példáján mutatjuk be. Mindkét gyermekük, L. és húga Gy., Budapesten él családjával. A helyi általános iskolai évek után L. Nyíregyházán, műszaki szakközépiskolában, míg Gy. Mátészalkán, az egészségügyi szakközépiskolában végzett. L. műszaki tanulmányait folytatva Budapesten villamosmérnöknek tanult; Gy. viszont szakmát váltott, és a nyíregyházi főiskolán magyar szakos tanárként szerzett diplomát. Míg a fiú Budapesten maradt, addig a lány Nyíregyházáról visszatért, és a helyi általános iskolában helyezkedett el tanárként. Már az igazgatói poszt várományosa volt, amikor bátyja munkát szerzett neki, és rábeszélte a budapesti költözésre. *„Azért hagyták itt a falut, mert itt nem lett volna olyan jövőjük, mint amilyen ott van”* – mondja az édesapjuk. (43021/1) A beszélgetések során egyébként az is kiderült, hogy a szülők maguk is ösztönözték gyermekeiket az elköltözésre. A gyerekek, budapesti felköltözésük után megtalálták számításukat, mindketten családot alapítottak. *„Hogy mit dolgozik, azt igazán nem tudom, nem szoktam vele foglalkozni. Azt látom, mikor elmegyünk hozzájuk, hogy jól vannak, szép lakásuk van, be vannak rendezkedve. (...) Ha fele annyira mindenki tudna élni, mint ahogy ők élnek, akkor nem lenne gond”* – vélekedik L. fia életéről. Lánya, Gy. a tudományos életben dolgozó nyíregyházi férjével a budai agglomeráció egyik legfelkapottabb falujában él két gyermekével. Bátyja családjához képest még ritkábban látogatnak haza, melynek L. szerint az oka az, hogy egy közel hasonló nagy kertes házban élnek, mely egyedül abban különbözik a szülők portájától, *„hogy úgy tudná megvásárolni azt, ha az egész utcát eladná”*. Gy. két gyermeke egy neves budai általános iskolában tanul – ottlétükkor a nagyszülőknél nyaraltak, az utcában lakó gyerekekkel játszottak. A városok irányába tartó migráció és boldogulás az utca többi őslakosának gyerekeinél is megfigyelhető.¹⁵⁹ O.-ék fia a többi család gyermekeihez képest gyakrabban látogat haza, érezhetően jobban kötődik a megmaradt kisparaszti világ mozzanataihoz. Disznóvágás alkalmából feleségével és barátaival rendszeresen besegítenek. *„Szeret nagyon itt lenni, kolbászt tölteni, szilvát szedni. Olyan élvezettel csinálja a disznóvágást: mindig mondja, hogy*

¹⁵⁹ J. T. lánya Fehérgyarmaton érettségizett, OKTV hereditár helyezettként felvételi nélkül került be a Pénzügyi és Számviteli Főiskolára, majd a Magyar Telekom (korábban Matáv) csoportnál helyezkedett el. Fia villanyszerelőként végzett Nyíregyházán, szintén Budapesten lakik és dolgozik. Mindkét gyermek házasságos, összesen három unoka van. O.-ék gyermeke Hajdúszoboszlón mentős, Nyíregyházára járt középiskolába, Budapesten végzett kiegészítő képzést.

ennyi szál kolbászt töltöttünk, milyen szép lett.” (43014/2) O.-ék fia olyannyira ragaszkodik a paraszti rítusok megéléséhez, hogy szüleinek ajándékba húsdarálót és egyéb háztartási eszközt szokott vásárolni, ezzel biztatva őket a hízótartás folytatására. O.-ék és a fiúk közötti együttműködés, csere érezhetően erősebb és kevésbé egyoldalú B.-ék pesti gyermekeihez képest: fia és barátai segítettek a házfelújítási munkálatokban, illetve ellátják az öregeket különféle elektronikai kisgépekkel, akik cserébe a falusi szállást, élelmiszert, illetve a paraszti világ egyes mozzanatainak megélését biztosítják nekik. A hazalátogatást a szülőkkel kialakított cseréken túl természetesen az ukrainai benzinvásárlás is motiválja. Az őslakos gyermekek saját szülei által ösztönzött és véghezvitt elvándorlása okozta szelektív migráció alapvető struktúráiban borítja fel az utca társadalmi egyensúlyát, és hat ki annak jelenlegi interetnikus viszonyrendszerére.

1.2. MŰLT A JELENBEN – EGYÜTT A KÖZÖS ÉRTÉKEK ALAPJÁN?

Az eddigiekben azt kívántuk bemutatni, hogy az utca *őslakos* családjai *csoportot* alkotnak, hisz ezeket a családokat közös ismérvek jellemzik és kötik össze (Andorka 2006: 394). Úgy véljük, hogy a csoportkohézió legerősebb eleme a csoport kisebbségbe kerülése, mely a fent említett társadalmi-demográfiai változások eredményeképpen kialakult, friss állapot az utca életében. Az általam feltételezett csoporttudat így inkább *valamivel szemben*, mintsem *valamiért* fogalmazódik meg: egy korábban magától értetődő állapot válik így identitásképző erővé: *összezáró őslakosság* formálódik az utcában, mely értékeiben és attitűdjeiben is rendkívül sok hasonlóságot mutat. Ezek legfőbb jellemzője a múlt felé fordulás, mely megszépített képekre, szokásokra, politikai, gazdasági és társadalmi állapotra utal vissza. Legfontosabb pillérei pedig a szilárd hit és hitélet, mely szoros szállal kötődik a református egyházhoz; a háztáji gazdálkodás hagyományának szimbolikus továbbélése valamint a Kádár-korszak munkás világa felé visszanyúló nosztalgia. Ezek válnak az etnikai csoportképzés egyik legfontosabb mozzanatává (Eriksen 2006: 329). A múlt idillikusnak ható, paraszt-munkás világának leírása különösen B. L.-nél jelenik meg hangsúlyosan. *„Azelőtt szép tiszta volt az utca, az árkokat ásóval pucoltuk, minden szombat este fel volt seprve az utca is, gyönyörű volt na, az az igazság (...) Az öreg bácsik kiültek a lócára szombat este, vasárnap este, a férfiak kúrtyáztak, az asszonyok beszélgettek, jól elteltek a napok, a hétvégék – mert hétközbe munka volt na, az az igazság.”* (43021/1) A dolgozós hétköznapokkal és a téveszda munkalehetőséggel a jó mód, a rend, a tisztaság illetve a kisparaszti idill idealizált képe párosul. Az őslakosok szemében a rendszerváltás nem más, mint egyfajta irracionális, morális felfordulás: a munkásokból munkanélküliek, a rendből káosz, a tisztaságból rendtelenség, a fejlődésből hanyatlás lett. *„Bármerre mentek, mindenki azt fogja mondani, hogy az a rendszer jobb volt. Ennél még az 50-es évek második fele is jobb volt”* – kommentálja L.

1.2.1. „Egye meg a föld?” – a háztáji gazdálkodás és paraszti struktúrák továbbélése, az önálló boldogulás, mint identitásképző erő

„Nem lehet a korszakhatárokat mereven alkalmazni a paraszti minták továbbélése kapcsán sem. Ugyan a háztájizók egy speciális társadalomtörténeti korszakhoz kötődnek, tevékenységüknek, gazdasági gondolkodásuknak, mintáiknak és értékeiknek megvoltak a maguk elő és utóképei. A paraszti életforma egy olyan mélystruktúra, melynek a makroszintű gazdasági korszakváltások és az ezeket kísérő életmódváltozások ellenére is megvannak a maga továbbélő illetve újraéledő elemei” – írja Bali János (Bali 2005: 154). Szerinte számos olyan, főként az önellátást szolgáló gazdálkodási tevékenység maradt meg a Kádár-korszakban és napjainkban is (gondoljunk a befőzésre vagy éppen a hízó és egyéb állattartásra), amely világosan mutathatja a paraszti struktúrák részleges továbbélését, ennek értelmében az utca őslakos családjait parasztoknak is tekinthetjük (Bali 2005: 155–156). Azonban az utca őslakosainak bekapcsolódása a közeli Magyar Acél ipari termelésébe megbontani látszik a klasszikus, egyoldalú paraszti perspektívát. Az említett családoknál tapasztalt munkás- és paraszti életformák együttélésének (a nyugdíjazások után pedig a paraszti struktúra továbbélésének) elemzésekor a már említett *utóparaszt* és *paraszt-munkás* fogalomra támaszkodunk. Szelényi szerint ezt a *paraszt-munkás* életformát megannyi morális, illetve kulturális attribútum jellemzi. Ilyen például az általa „tétlenségnek” nevezett állapot morális elítélése. „A paraszt-munkások akkor termelnek a családi vállalkozásban, ha van idejük: a tétlenség bűnös dolog lenne. Amíg idejük van, addig dolgoznak (...)” (Szelényi 1992: 97). A Szelényi által feltárt jellemzők továbbélik az őslakos családok tagjainak értékrendszerében a Kádár-korszak paraszt-munkás életvilágának letűnése után is: az erős református hit, a szorgalom, a dolgozóság, az emberfeletti munka morális támaszként szolgálnak, melyek egyfelől egy letűnt korszak értékvilágát jelenítik meg, másfelől mikrovilágunk esetén a jelen társadalmi viszonyainak közösségi szervezőerejeként is szolgálnak. Az interjúkban nosztalgikusan elmesélt önkizsákmányoló, napi 16 órás munkával járó háztájizás, s annak a kommunikáció szintjén való továbbélése bizonyítja a paraszti struktúrák és a paraszti identitás meglétét az őslakos családok esetén.

A háztáji gazdálkodás, főként az állattartás továbbélése tehát az őslakos életforma és értékrend rendkívül szilárd és szimbólumokkal teli eleme. A jószágtartás a háztartásoknak sokkal inkább státusszimbólumként szolgáló cselekvése, mintsem gazdasági racionalitás elvét követő vállalkozás, s ezt általában maguk az interjúalanyok is megerősítik. Bár a hízótartás ma már nagyon kevés családra jellemző, a szárnyas még majd minden portán megtalálható. Az utca paraszti világának letűnését mindenki a sertéstartás visszaesésével szemlélteti: *„Odáig fejlődtünk, hogy ebben az utcában már négy éve csak én tartok hízót”* – mondja O. B. (43014/2)

A háztáji gazdálkodás elemeinek továbbélése azonban mindenütt jelen van. Ennek a letűnt kisparaszti világnak kétség kívül a leginkább emblemikus alakjai O.-ék, így rajtuk keresztül mutatjuk be a továbbélő háztáji gazdálkodás jellemzőit és funkcióit az őslakos családok életében. O.-ék 800 négyszögöl nagyságú kertjükben gazdálkodnak, földjük nincs, azt a kárpótlás után bérbe adták, majd eladták. Az utca egyetlen háztartása, ahol hízót tartanak, ami az őslakosok között szimbolikus, szomorú, köztudott és sokat emlegetett tény. (vö. 43021/1) O.-ék kert körüli gazdálkodását és jószágtartását nem lehet kizárólagosan közgazdasági fogalmakkal magyarázni. Gazdálkodásuk célja, funkciója meglehetősen sokrétű, s talán a Bourdieu-i tőkefogalmak segítségével értelmezhető (Bourdieu 2004: 124–134). O.-ék esetében a gazdasági tőke szerepe a kiegészítés, a barter és a reprezentáció. A ház körül termelt javak egyrészt a szülők legfőbb gazdasági tőkéjét képzik gyerekeik városi javaival szemben: a városi és falusi javak cseréje (például mikrohullámú sütő húsrá, befőttre és zöldségre) bevett gyakorlat valamennyi *őslakos* háztartásban, mely a szülők cserében betöltött gazdasági szerepét garantálja, s mely a vidéki élet gazdasági erejét reprezentálja.¹⁶⁰ A hízótartás mellett azonban gyümölcsstermesztéssel is foglalkoznak. 28 besztekeri szilvafájuk van, amihez ráadásul permetet sem használnak, így gyakorlatilag nincs költsége a termesztésnek. A lehullott szilvából pálinkát és lekvárt főznek. Előbbi lakóhelyük környékén, utóbbit rokonokon keresztül budapesti munkahelyeken értékesítik. Gazdálkodásuk jelen esetben közgazdasági szempontból is racionálissá válik, hisz terményeik szürke piacon történő értékesítéséből kiegészítik a család jövedelmét. Másfelől gazdálkodásuk során O.-ék kulturális tőkére is szert tesznek: a gazdálkodási tevékenységük szakszerűsége csoportképző erő az utca bereleplő, paraszti hagyománnyal nem rendelkező, vagy azzal (részben) felhagyó lakossággal szemben; egy magasabb rendű és értékű kultúra és tudás birtoklása, illetve egy olyan állandó cselekvés, mely egyrészt gazdasági potenciált, másrészt tudást szimbolizál a külvilág számára.

Bourdieu szerint a kulturális tőke, mivel az adott egyén bensőjévé teszi, azaz jellemző tulajdonságává válik, osztályképző erő is egyben, mely egy sajátos beszédmóddal jár (Bourdieu 2004: 126). O.-ék esetében ezt a vonatkozási pontot nevezhetjük egyfajta *paraszti identitásnak*, azaz egy olyan kötődési pontnak, mely az adott társadalmi térben megkülönbözteti őket. A kulturális tőke lényegével magyarázhatóak gazdálkodásuk *habituális* elemei, amelyre jó példa a takarmánykukorica termesztése, aminek egyetlen célja, ahogy mondják, hogy „a kert ne álljon gazosan”. (3014/2) A háztáji gazdálkodáshoz köthető teendők jelentős része szimbolikus, önmagában kevésbé értelmezhető, a letűnt múlt dicsőségét és gaz-

¹⁶⁰ Erről a folyamatról a vidéki lakodalmasok jellemzése kapcsán tesz említést Sárkány 1983.

dasági konjunktúráját felelevenítő cselekvés. Ezek közül a két legfontosabb az asszonyok lekvár főzése és a hízótartás. A háztartásfőt kérdezve a hízótartás értelméről a következőt mondja: „*Én úgy vagyok vele, hogy azt az ételmaradékot sajnálom kiönteni. (...) Azt mondják, olcsóbban jön ki [ha boltban vásárolná], de nem bánom én, ha bemegyek a spájzba és akkor vágok le egy darabot, meg olyat (...)*” A hízótartás tehát gazdasági értelemben nem eredményez tőkefelhalmozást, a tartás az interjúalany elmondása szerint is ráfizetés, így nem gazdasági, sokkal inkább kulturális értelemben vizsgálendő. A gazdálkodás piaci szempontból céltalanná, viszont fontos identitásképző erővé válik mint a kulturális tőkefelhalmozás és a paraszti tudat reprezentálható része. A társadalmi tőke funkciója esetünkben a társadalmi kapcsolatok fenntartása, illetve az elhatárolódás eszköze azoktól a csoportoktól, akik ezzel a tőkével nem rendelkeznek.

A *társadalmi tőke* olyan erőforrás, amely egy csoporthoz való tartozáson alapul – mondja Bourdieu. A fogalom társadalomnéprajzi értelemben klasszikusan az egymás közötti kooperáció, kaláka mértékének vizsgálatában értelmezhető. Jelen esetben a társadalmi tőke, azaz a kapcsolatok alapja az azonos kulturális és gazdasági tőkével való rendelkezés, azaz a paraszti hagyományok, a háztáji gazdálkodás megléte, s szimbolikus azonosságainak közös megélése. O.-ék szomszédjukkal, B.-kal kooperálnak rendszeresen. Az együttműködés szép példája a közös vetés, amikor délelőtt az egyikőjük, délután a másikőjük kertjét vetik közösen be. Mivel azonban a háztáji gazdálkodás habituális jellege felerősödik, a gazdasági haszonszerzés, felhalmozás sokkal inkább háttérbe szorul a kulturális tőkebefektetéshez képest. Jó példa erre a disznóvágásban nyújtott segítség, ahol már nem a munkáskezek, sokkal inkább az együtt töltött idő és a kulturális tőke közös felhalmozása és megélése dominál. „*Hát úgy vagyunk, hogy sokszor elég, ha volna öt ember egy disznóhoz, de valamikor nyolcan vagyunk, most minnek, mert itt vannak ezek a szomszédok (...)* Én úgy szoktam, hogy akit szoktam, akár van rá szükség, akár nem (...) az az fél-egy-két pohár pálinka nem vág földhöz.” (3014/2) A társadalmi és gazdasági tőke tompulását és kulturális tőke felerősödését jól szemlélteti a disznóvágáshoz kapcsolódó interjúrészlet. A gazdálkodás, bár olykor akár piaci haszonnal is járhat, sokkal inkább kulturális tőkével kecsegtet a megváltozott piaci viszonyok, a szereplők életkora és földbirtok vagy jószágállomány következtében. A gazdálkodáshoz társuló társadalmi tőke paradox módon a többi, az őslakos házhoz kívül eső családdal sokszor az együtt nem működését is garantálhatja: a gazdálkodni tudó és akaró családok, háztartások elkülönülését, felsőbbbbségét azokkal a háztartásokkal szemben, akik nem tudnak, vagy nem akarnak gazdálkodni semmilyen formában. A beregi térben ez a fajta ellentét magától érthetően kap etnikus hangot annak ellenére, hogy ezek a háztartások nem mindig tűnnek ennyire világosnak a kutató számára.

Az őslakos határmeghúzás illetve identitásképzés másik motorja a saját erőből történő talpon maradás, azaz az állami szociálpolitika helyi újraelosztásától való elhatárolódás szándéka. A helyi önkormányzattól való függetlenedés az utca többi, a helyi szociálpolitikai újraelosztástól függő lakóitól való szimbolikus és morális határmegvonás mozzanatát sejteti, mely attitűd eszmei tartalma akár a civil társadalom kulturális gyökereiig (azaz a faluközösséig) vezethető vissza. Ez az attitűd az utca esetében azonban csak részben értelmezhető: a hivataltól való függés elkerülése és a helyi elosztású szociálpolitikai juttatásoktól, állásoktól való függetlenség teljes mértékben jelen van (ez jószerével ez demográfiai okoknak is köszönhető), azonban a helyi ügyekben való részvételt a közöny jellemzi, az jószerével inkább csak a református egyházra korlátozódik. „*Nekünk annyi közünk van a polgármesterhez, mint maguknak*”, mondják K.-ék. (43022) Ugyan régi tösgyökeres kerecsenyi családról beszélünk, de mint mondják „*nem kérünk segílyt, megvagyunk nélkülük*.” K.-ék szerint a hivatali szálakat rokonok mozgatják, így a juttatások haszonélvezői is a hivatalbeliek, valamint a közmunkán tengődő munkanélküliek és a segílyt alanyi joron kapó cigányok. A hozzájuk hasonló emberek inkább távol tartják magukat a hivataltól, és maguk boldogulnak – teszik hozzá. Az őslakos identitás és önigazolás egyik fontos mozzanata az egyedül boldogulás, az állami szociálpolitika helyi újraelosztásától való függetlenség, mely értékrendszer alapvetően szemben áll az utca többi széttörédezett világának függő helyzetével, így válva ez a fajta függetlenség, autonómia kulturális és gazdasági identitásképző-erővé az őslakosok perspektívájából.

1.2.2. „Cigányból nem lesz magyar, de magyarból lehet cigány” – a határhúzás mechanizmusai

Mint arra az előző, az őslakosok értékrendszerét taglaló szemelvényekben is utaltam, a közös értékek nem valamiért, inkább valamivel szemben fogalmazódnak meg. Az erősen múlra irányuló gazdag szokások egy elveszni látszó világot, világképet hivatottak reprezentálni, egy új, mind verbálisan, mind tartalmilag nehezen körülírható, meghatározható világgal, világokkal szemben. Az általam őslakos világgéppel, tehát alapvetően kisparaszti gyökerekkel, felfele mobil életúttal, városi gyerekekkel rendelkező családok szigorú határmegvonást alkalmaznak a mindennapi diskurzusban. A világos csoporthatárok kialakítása verbálisan egyértelműen etnikus aspektusú, azaz magyarokra és cigányokra osztja az utca terét. A valóságban a képlet nem ennyire egyszerű, s a magyar és cigány csoportmegnevezés az őslakosok szemszögéből bonyolultabb: a magyarok kizárólag ők maguk. Ezzel szemben a cigányok csoportja összetett halmaza az utcának, magukat cigánynak és nem cigánynak tartók; gyerekes, egyedülálló háztartások; a falu más részéről, városról betelepülők; katolikusok, reformátusok, pünkösdisták,

templomkerülők; munkával rendelkezők és munkanélküliek; egyszóval *mindenki más*, aki az őslakosok halmazába be nem sorolható. Fredrik Barth, norvég szociálantrópológus 1969-os *Ethnic groups and boundaries* (Etnikai csoportok és határok) című munkája (Barth 1969), s annak huszonöt évvel később felülvizsgált, recenzált változata (Barth 1996) részletes tipológiát dolgoz ki az etnikai alapú határhúzási mechanizmusok elemzésére. Barth szerint a határhúzás elsődleges feltétele az etnikai megkülönböztető jelek megtalálása, konstruálása. Ennek kiváltó oka valamiféle diszkontinuitás annak a közösségnek az életében, amely a határhúzási mechanizmusokat elköveti. Ezt követően az adott közösség felfedezi ezeket a diszkontinuus elemeket saját közösségében. Esetünkben ez nem más, mint a rendszerváltást követő gazdasági beszűkülés a térszél felbomlásával, a közeli üzemek bezárásával. Ennek tágabb társadalomtörténeti tere az országos munkanélküliség, az ipari munkaerő falura húzódása, a szelektív migráció felgyorsulása, így a különböző szegénykultúrák megjelenése utcánkban.

A következő szakasz a határok kialakításánál a diszkontinuitás következtében létrejövő új elemek közül a látványos mozzanatok kiválogatása és artikulálása. Az őslakosok esetében ez a háztáji gazdasághoz kapcsolódó szimbólum- és normarendszer készletvilágában jelenik meg. Barth rámutat, hogy a sértett, illetve a szerveződésre jobban képes, befolyásosabb fél felülkerekedik ezen identitás-szimbólumok konstruálásánál, míg a heterogénebb, széttörédezettebb, szerveződésre kevésbé képes, a Bourdieu-i tőkékkel kevésbé rendelkező csoport, bár ugyanúgy konstruál, alulmarad a befolyásosabb csoporttal szemben (Barth 1996: 5–7). E fejezet második felének célja e kevésbé szerveződő, sokszínűbb, heterogénabb világoknak a bemutatása, melyek demográfiai értelemben jóval jelentősebb populációt jelentenek az utca életében. A harc szimbolikus frontvonala tehát egy szilárd, demográfiailag kisebbségben lévő, erős *mi* tudattal, közös múlttal, értékekkel rendelkező csoport és a szám szerint többségben lévő, az uralkodó csoport által *cigányoknak* nevezett, cigányokból és magyarokból egyaránt álló, külön világokra szakadt halmaz között húzódik.

„Cigányból nem lesz magyar, de magyarból lesz cigány” – tartja a legtöbbet idézett, az utcát jellemző őslakos szólás, mely alátámasztja azt a feltevésünket, amely szerint felelőtlenség volna az utcát jellemző világok harcát kemény, kulturális értelemben vett etnikus kontextusban értelmezni. Hisz esetünkben az etnikai kategória nem kizárólag magyar és cigány ellentétéről, hanem ennél sokkal többről, morális, gazdasági és társadalmi tényeken és képzeteken alapuló csoportok együttéléséről és azok szimbolikus harcáról szól, melyet a magyar társadalomtörténetnek és a településpolitikáknak egy perifériás területet érintő hatásai termeltek ki magukból. A harc téje pedig lokális értelemben nem más, mint az utca javainak Barth-i értelemben vett szimbolikus birtoklása.

2. SZÉTTÖREDEZETT ÚJ VILÁGOK – AZ UTCÁBAN ÉLŐ „MÁSOK” ÉLETSTRATÉGIÁI

Az őslakosok által *cigányoknak* nevezett, rendkívül heterogén sokaság egyedüli közös jellemzője, hogy az *őslakosok* által felkínált és elvárt kulturális, társadalmi és gazdasági mintát – különböző mértékben és hangsúlyban – nem tudják vagy adott esetben nem is akarják elfogadni és megvalósítani. Esetükben csoportról szociológiai értelemben nem beszélhetünk, hisz etnikai, gazdasági, kulturális értelemben heterogén *halmazról* van szó, melynek tagjai különböző stratégiát választanak az általuk ért kihívások leküzdésére, illetve megélésére. Barth egyértelműen utal arra a tényre, hogy a csoportok közötti határhúzás és ellentét esetén a heterogénabb csoport nehezebben talál olyan közös attribútumokat magának, amelyek segítségével saját etnikus tudatát ki tudná alakítani. Ez esetünkben is világosan látszik, ezért nem a csoport leírására, jellemzésére törekszünk, hanem *a mindenki más halmazában* elhelyezkedő, egymástól is különböző, idegen *világok*, stratégiák, miliók bemutatására. Ehhez a Cs. (43002), a K. (43008), a D. (43007), a F. (43038), az Sz. (43027), a B. (43023), a H. (43019), a G. (43015) és a P. (43013) családokkal illetve háztartásokkal készült beszélgetéseinket és megfigyeléseinket, valamint az *őslakos családokkal* készült interjúinkat használjuk fel. (43007, 43014/1, 43014/2, 43021/1, 43021/2, 43022)

2.1. KÖZÖS NEVEZŐK KERESÉSE A MINDENKI MÁS HALMAZÁBAN

Az egyelőre *mindenki más halmazának* nevezett sokaság közös nevezőjének keresése azonban annak ellenére is releváns feladat lehet, hogy széttöredezett, különböző világokról beszélünk. A családok legfontosabb közös jellemzője, hogy nem rendelkeznek többgenerációs kötelekekkel az utcában, többségük kimon-dottan új beköltöző, öt-hat éve lakik ott. A halmaz másik közös metszete a sokkal fiatalabb átlagéletkor: a háztartások tagjának mindegyike aktív korú, a háztartások többségében vannak gyerekek. Azonban az előbb említett demográfiai és migrációs jellemzőkön túl szociális, etnikai és kulturális értelemben is rendkívül heterogén kép tárul elénk. Így az etnikus kategóriánk nem szó szerint értelmezendő, kulturális és rasszjegyek összességét jelenti, hanem ennél egy jóval árnyaltabb, összetettebb metaforikus fogalmat. Összességében tehát azt láthatjuk, hogy az *őslakos csoportból* való kiszorulásnak valószínű nem kizárólag etnikus, hanem generációs okai is lehetnek: azaz a jelenlegi aktív korú népesség a rendszerváltás beköszöntével nem képes azt az idealizált kisparaszti gyökerű életformát űzni, amit a Kádár-korszakban megélhetésként a háztáji gazdálkodással, a rendszerváltás után, pedig mint szokást az *őslakosok* megszokásból folytatnak. Ez esetben halmazunk harmadik közös nevezője a rendszerváltás vesztesként való megélése, mely a magyar rendszerváltás után megjelenő gazdasági, társadalmi

depriváltság speciális térbeli szegregációs formáját, a *gettósodó térség* jeleit mutatja utcánk életében is (Virág 2006: 61).

2.1.1. A deviáns szerep megélése – az utca falusi szinglijei

Az utca életében jelentőségteljes helyet foglalnak el az egyedülálló háztartások, melyek lakói talán a legzárkózottabb életet élik az utcában. Három ilyen háztartás, L. S., K. L. és D. M. portája sorolható a falusi szingli kategóriájába, mindhárman negyvenes-ötvenes éveikben járnak, ketten hajdanán házasságban voltak, mára azonban egyedül maradvák az utcában talán leginkább különc életüket, így a róluk készült elemzésben a velük folytatott rövid beszélgetéseinkre, megfigyeléseinkre, illetve az őslakosok, főleg B.-ék narrációjára hagyatkozhatunk. (43021/2) K. L.-el készült beszélgetésünk során a szingli férfiak esetén a már korábban említett falusi férfiszerep eltűnésének motívuma figyelhető meg: K. L. 1981-től fogathajtó a térszben, közben katonaként és lovas határőrként is dolgozik, majd a térsz felbomlását és a rendszerváltást követően munkanélküli, illetve közmunka keretében gáttör. Elvált, feleségével és lányával nem tartja a kapcsolatot, ott jártunkkor is ittas állapotban „fogadott” minket. (43008) Az őslakosok *keverékként* tartják számon, aki az „*alagsorból*”, azaz a mostanra kizárólag cigányok lakta *Kisutcából* való. L. S. esete kísértetiesen hasonló történet: bár szülei nagygazdák voltak, haláluk után „*elhagyta magát, (...) az az igazság, hogy mindig részeg*” – kommentálja B. L. (43021/2)

A gazdaggyökerekkel rendelkező, falu szerte legendás L. család utcai sarja a rendszerváltás után kisiklott életút példája: napszámból tartja fenn magát, kertjét nem műveli, családot nem alapított, nemigen nyit ajtót senkinek, s egyedül, magára hagyottan éli mindennapjait. Az alkoholizmus mint a rendszerváltás utáni munkanélküli férfiak deviáns, kilátástalan menekülési útja jelenik meg az őslakos diskurzusban: „*a munkáról huszonnégy órán belül le lehet szokni, de egy életen át nem lehet visszaszokni. Ez megy nálunk máma, mert ugye nincs munkahely, azért van nálunk ez a sok alkoholista. (...) Jöttek a bosszúságok, törlesztés, miegymás, hát elment és megivott egy sört. Ráért, hisz nincs munka, egész nap. Aztán ment egy haver, az is abba a helyzetbe volt. (...) Utána már nem érdekelt semmi, az otthoni munka sem: egy érdekelte, kapja meg azt a kis pénzt, nem baj, hogy a családdal mi van (...) Ezt is ez a rendszer szülte.*” (43014/2) O.-ék interjúrészletéből is jól látszik, hogy az őslakosság rendkívül érzékenyen szemléli szűk környezete életmódjának *romlását*, melyet a rendszerváltáshoz mint *a rendetlenség eljövételéhez* köt a magukra maradt, „haszontalan”, szerep nélküli negyvenes férfiak esetében.

A rendszerváltást követő éveket jellemző falusi férfi szerepek csökkenésére, elértéktelenedésére, családfenntartó szerepük válságára több szociológiai, antropológiai tanulmány is felhívja a figyelmet (Kovai 2011; Juhász 1986: 14). Juhász

Pál már 1986-ban megjelent tanulmányában foglalkozik a falusi szingli férfi alakjával. Juhász felhívja a figyelmet arra az általában aprófalvakat, határ menti, periférikus térségeket jellemző jelenségre, hogy a közösségeken belüli nemi arányok erősen felborulni látszanak, azaz jóval több férfi marad a falvakban azokból a generációkból, akik családalapításban gondolkoznak, mint nő. Ennek oka szerinte az, hogy a falvakban megtalálható mezőgazdasági munka nem kecséget magas megbecsültséggel és presztízzsel járó, elérhető pozícióval a nők számára. Emiatt a falvak női lakossága szelektív migrációba kezd, városokba költözik, és ott talál munkát (Juhász 1986). A rendszerváltást követően azután megszűnnek azok a mezőgazdasági munkahelyek is (termelőszövetkezetek, állami gazdaságok), melyek a férfiak számára kínáltak elhelyezkedési lehetőséget. Utcánk esetében így azt láthatjuk, hogy a középkorú generációban a férfiak száma felülreprezentált, és munkahellyel sem rendelkezik, míg a nők hiányoznak a másik oldalról: Juhász értelmezése szerint ők már hamarabb elvándoroltak, míg a férfiak gyakorlatilag szingliként és munkanélküliként a rendszerváltást követően ott ragadtak a falusi terekben.

D. M., az utca női szinglije ezzel szemben az „utca bolondja” stigmáját viseli magán. A lakók többsége jó viszonyt ápol vele. „Egy cseppet dinka” – mondják többen. Régi parasztházát átadta a tyúkoknak, és velük lakik együtt – ez köztudott tény az utca lakóinak körében, s megfigyeléseink is erről tanúskodnak. M. közmunkán tengődik, ott jártunkkor füvet gereblyézett, délutánonként a kertjét műveli, állatait eteti, mini gazdálkodásában a női- és férfimunkákat egyaránt ellátja. Szabadidejében, pihenés gyanánt az utca özvegy *öslakosát*, J. T.-t szórakoztatja.

2.1.2. Régi világból az új világba – a kitörési lehetőségektől megfosztva, avagy egy nem cigány nagycsalád stratégiája

B. E. és családja a periférikus lét és a cigány-nem cigány határok elmosódásának legszemléletesebb példáját mutatja. Az asszony kerécsenyi parasztcsaládból származik, ma is élő édesapja a térsz nagy tiszteletnek örvendő, elismert gépszerelője volt. B. E. aki jelenleg betölti a családfő szerepét, 1964-ben született, és életútja számos tragikus fordulatot vett: a középiskola első évfolyamán megbukott oroszról, majd a javítóvizsgára menet közúti balesetet szenvedett, és végleg kimaradt. Utána Vásárosnaményban helyezkedett el pultosként. Ekkor esett teherbe és szülte meg rendkívül fiatalon első gyermekét. A naményi évek után, mint sokan mások az utcából, ő is a közeli Tiszaszalka Magyar Acél telepén dolgozott, majd 1986-ban férjhez ment. Házasságából két fia született. Ezután B. E. szociális ellátóként kapott munkát a lónyai központi tanácsnál, közben Mátészalkán leérettségizett, és szociális ellátói szakképesítést szerzett. A tragikus fordulatok azonban nem értek véget: az érettségi bizonyítványosztás másnapján édesanyja

felakasztotta magát. (43023/4) B. E. házassága is megromlott, így húsz év után elvált. A rendszerváltás beköszöntével munka nélkül maradt, s soha többé nem lett stabil állása. B. E. esetenként szakmájában dolgozik mint közmunkás, és időseket ápol. Napjainkban rendszeresen jár gyermekeivel együtt napszámba, ahol általában bolti hiteleiket dolgozzák le. B. E. kertjét megműveli, krumplit, tengerit, zöldségeket termel, azonban elmondása szerint az állattartást nem engedheti meg magának. „*Volt családi föld, de elúszott. Én azt mondtam akkor, engem nem érdekel. Most egy olyan nagygazdádé, aki milliomos, na, hadd legyen neki, nekem nem kell. Én úgysem tudtam volna megmunkálni, nekem gépem sincs, semmim sincs.*” (43023/2) A mezőgazdaság összességében is meglehetősen idegen tevékenység a család számára: „*Én mindig azt mondtam, ha nekem a virágcserepben van egy kis föld, az még túl sok is, mert én ezt a mezőgazdaságot nem csípem, nem az én műfajom.*”

B. E. mindhárom gyermeke, az *öslakos* gyerekekkel ellentétben, Vásárosnaményba járt középiskolába, és mindegyikük a faluban lakik. Nagylánya, unokája és B. E. legkisebb fia alkotnak egy háztartást az utcában, a középső fiú egy utcabeli cigány család lányának udvarol, és velük lakik. B. E. mindkét nagy gyermeke cigány partnert talált, amit anyjuk annak ellenére is rendkívüli módon szégyell, hogy elmondása szerint semmi baja a cigányokkal. A nagylány cigány férjének családja a *Kisutca*-ba való, zűrés anyagi háttérrel, egykor jól menő aszfaltozó vállalkozással a hátuk mögött. A lány azonban pár éve karácsonykor visszakéredzkedett anyjához gyermekével együtt, így hajadon – ő is munkanélküli. B. E. középső fia vendéglátósnak tanult Vásárosnaményban, szakmájában nem kap állást, munkanélküli, barátnőjével rendszeres látogatója a pünkösdistá istentiszteleteknek. A legkisebb fiú, a család reménysége, „*a nagyapja kézügyességét és tehetségét örökölte*”. Szeretné, ha tanulna, és elkerülne a faluból, boldogulna. „*Innen meneküljön, ebből a környezetből, mert itt semmi nincs. Nem lehet munkát találni. Minek?! Hát azért, hogy elmenjünk dolgozni napszámba, de ott is úgy beszélnek az emberrel, mint a kutyával*” – mondja. Kérdés, ha a két idősebb gyermeknek nem sikerült a kitörés, a legkisebbnek vajon megvan-e rá a reális esélye.

Az egykor paraszti gyökerekkel rendelkező családot az *öslakos narratíva* egyértelműen a romlás, az *elcigányosodás* folyamatával írja le, melynek legfőbb jellemzője az önkormányzattól való függő viszony, a paraszti kultúra, a kertműveléshez szükséges tudás, fortélyok ismeretének hiányossága, a deviáns szokások burjánzása (cigaretta, alkohol, kávé, energiákkal), illetve a gyerekek beházasodása cigány családokhoz. „*Baj nincs velük, hát csak trehányok, így mondvá*” – mondja L., aki az általa deviánsnak tartott életforma elemeinek fenti felsorolásával szemlélteti B. E.-ék számára értelmezhetetlen életmódját. (43012/2)

Ez az esetünk a cigány és nem cigány családok keveredésével és a rendszerváltást követő mobilizáció és elmenekülés lehetőségének elvesztésével létrejövő, loká-

lisan röghöz kötött, kirekesztett léter mutatja. B. E. mire megszerzi szakmáját és középfokú végzettségét, a rendszerváltás foglalkoztatási válságával túlképzetté és munkanélkülivé válik. Gyermekai továbbtanulása sokkal inkább a tankötelezettség, mintsem a jobb életeriélyek megteremtése miatt történik: egyetlen esélyük, csakúgy, mint az őslakos családok gyermekeinek, az elvándorlás lenne, ami azonban a szülők rosszabb társadalmi helyzete, a rendszerváltás okozta létbizonytalanság és röghöz kötöttség miatt lehetetlenné válik. Céljuk így nem más, mint a hosszú távú berendezkedés a falusi, periférikus életre, mely a helyi szociálpolitika által nyújtott javak megszerzéséért folytatott harc (közmunka), a helyi szürkegazdaság által kínált lehetőségek maximális kihasználása (napszám), illetve egy színvak kapcsolatháló, kooperáció kiépítése. Mindezek az etnikus határok fellazulásához vezetnek, melyek az utcában létrejövő vegyes házasságokon érhetők többek között tetten. Ezeket a folyamatokat látjuk E. középső gyermeke életpályájában, aki cigány barátnőt találva, a falusi cigány identitás egyik legfőbb szervező erejéhez, a pünkösdistá mozgalomhoz is csatlakozott, valamint lánya történetében, aki a falu homogén cigány negyedét, a *Kisutcát* megjárva költözött vissza kilátástalan házasságából édesanyja és öccse mellé.

2.1.3. „Még nem lehet észrevenni, hogy barnulna” – az asszimiláció stratégiája

A harmincas éveiben járó Zs. és családja az utca sokat emlegetett, zárkózott életet élő háztartása: többszöri próbálkozás után sem sikerült interjút készítenünk velük, így leírásuknál környezetük elbeszéléseire hagyatkozunk.

A háromgyermekes Zs. és családja az utca egyetlen kétemeletes házában lakik, mely megtöri a páros oldal egyenletes, kisparaszti utcaképét. A házat részben szocpol, részben banki devizakölcsön segítségével építették fel, jelenleg is jelzálog van az épületen. Zs.-ék az utca fiatal családjaihoz hasonlóan munkanélküliek, napszámból egészítik ki a szociális juttatások által kínált szűkös kereteket. Zs. férje kerecsenyi születésű, a Kisutcára való, míg Zs. eredetileg dunántúli lány: anyja cigány, apja orosz, külsejét tekintve „szlávok szépségű” szőke nő. Édesanyja egy kerecsenyi cigány férfihez jött férjül, így kerültek a tiszaháti faluba. Zs. fizikai megjelenése, szőke haja, világos bőre és mindenki által köztudott cigánysága (édesanyja, mostoha apja, férje is cigány) miatt kerül az utca minden lakója etnikus határmeghúzásának és érdeklődésének kitüntetett helyére. Az ő történetével mutatjuk be, hogy a paraszti életmód követése és a rasszjegyek elfedése által nyújtott asszimilációs lehetőség mennyire működhet valós alternatívaként az utca esetében.

Zs.-ék körülbelül tíz éve költöztek be az utcába, az *őslakosok* elmesélései alapján ők voltak az első cigány család az utca életében. „A *Kisutcáról* jöttek fel, ilyen fél ilyen fél olyan, kevert emberek, azok aztán átköltöztek a szembe lévő telekre” –

meséli B. L. (43021/2) Így kerültek O. B. szomszédjába, aki nekik adta el budapesti testvére házat. „Olyan rendesnek látszottak. (...) Magyar itt meg nem vesz, meg ők kapták ugye a szocpolt” – magyarázzák O.-ék az adásvétel körülményeit és szükségességét. (43014/1) „Más cigánykölykök bringáznak össze-vissza, ezek mindig idehaza vannak” – dicséri őket O.-né. A jószomszédi viszony és bizalom alapja a gazdálkodás segítése: „adtunk nekik krumplit, hagymát, hogy csinálják a kertet, de most csinálgassák is, a krumplija szebb is, mint a mienk”. (43021/2) Az O.-ék által meglehetősen egyoldalúan lefestett kapcsolat azonban második látogatásomkor árnyaltabb lett: Zs. férje érkezésünkkel éppen rotációs kapójával segített O.-ék kertjében, amiből arra lehet következtetni, hogy ugyan a háztáji gazdálkodás rítusaiból kihagyják az egyértelműen cigányként számon tartott szomszédjaikat (mint például disznóvágás), azonban az egyoldalú gondoskodás helyett inkább egyfajta patrónus-kliensi intézmény, kooperáció kezd kialakulni a két szomszéd között (vö. Durst 2008: 232). Zs. a külseje miatt azonban folyamatosan az *őslakos szempillantások keresztútjában* áll. Elbeszélőink miután megjegyzi, hogy Zs. és családja mind öltözködésben, mind életformájában és habitusában különbözik az utca többi *cigánynak* mondott lakójától, sietve figyelmeztetik is egymást származására. „Na ez az, amit mondtam. Ezek is cigányok, pedig senki nem mondaná meg róluk. Az asszony nem is cigányosan öltözködik, még nem láttam rajta fekete portékát” – mutat rá J. T. a távolban haladó Zs.-ékra. (43007) Fredrik Barth szerint egy etnikai csoport mibenlétét a másik csoporthoz való viszonya határozza meg, amelyet egyfajta társadalmi határ jelöl ki. Ez egyben egy társadalmi termék, melynek az idők során változó fontossága lehet az adott közösség életében. Így a csoportok kultúrája és társadalomszervezete is változhat anélkül, hogy maga a határ, azaz az etnikai különbségtétel eltűnne; sőt, bizonyos esetekben, míg a csoportok tartalmilag egymáshoz kezdenek hasonlulni, a határok ezzel párhuzamosan akár tovább is erősödhetnek (Eriksen 2008: 59–61). Zs.-ék esetében ez a fajta határhúzási mechanizmus érvényesül az utca őslakói által. Ugyan az említett család mind kulturális és társadalmi, mind gazdasági értelemben próbál közeledni, asszimilálódni az őslakos-paraszti életformához, a befogadás nem jöhet létre, hisz az egymással vetélkedő, illetve harcoló csoportok nem érdekeltek igazán a nyitásra: ha egy cigány származású, szőke hajú lány családját elismernék, azzal saját identitásukat, dominanciájukat kérdőjeleznék meg az utca életében. „Vannak itt helyes szőke cigány lányok, de harminc-negyven fele mind bebarnul”, mondja O. B. (43014/1) Az asszimiláció stratégiájának esetünkben tehát az a tétje, hogy Zs. *bebarnul-e* vagy *szőke tud-e maradni*, azaz hogy származását mintegy *leküzdve* közelebb tud-e kerülni, illetve, hogy hitelesen tudja-e közvetíteni a paraszti kultúra gyökereit, mintáját a jövőben az utca többi új lakója számára.

2.1.4. Kiszorulva Budapestről – falusi stratégiák a városi létből visszaérkezve

Az utcai *új világ* tagjainak jelentékeny része Budapestről kiszoruló, cigány származását is vállaló család, akik személyes okok miatt, illetve a rendszerváltás után egyre drágábbá váló városi megélhetés következtében költöztek vissza Tiszakerencsenyre. A két érintett család az Sz. (43027), illetve a G. Család (43015), mindkettő részben helyi gyökerekkel rendelkezik.

Sz. L.-né, aki élelmiszerboltot működtet a faluban, mindenki csak *a cigány-boltosnak* hívja az utcában. 2006-ban költöztek vissza Budapestről részben családi, részben anyagi okok miatt. Sz. L.-né mindig is álmodott egy önálló boltról, s ennek lehetőségei Tiszakerencsenyen látszottak adottnak. Ötödikként nyitott élelmiszerboltot a faluban, s üzlete előnyének saját származását tekintette: abban bízott, hogy a kerécsenyi cigányok, de legalábbis tágabb rokonsága őt választja. Számításai csak részben jöttek be, mint mondja, a cigányok irigyek sikerességére, és férje rokonságával is kiújultak az ellentétek, ami visszaveti a forgalmat. Összességében azonban Sz. L.-né remekül helyt áll a boltok közötti versenyben: előnyének azt tartja, hogy nem csatlakozott lánchoz, így nagy árréssel tud dolgozni, illetve, hogy kifinomult hitelezési stratégiája van: a hitel mennyiségét limitálja, korlátozza a termékek listáját, amit hitelre lehet vásárolni, s nagy szerencséjének tartja, hogy vásárosnaményi ügyvédi ismeretségein keresztül hívaralos behajtást tud küldetni az elmaradt törlesztőkre. Sz. L.-nének összességében jó gazdasági és társadalmi kapcsolatai vannak, melyek vállalkozása működéséhez elengedhetetlenek: a polgármester jó ismerőse, rajta keresztül kapták meg igen kedvezően boltja üzlethelyiségét, de mint mondja, jóban vannak a település másik politikailag meghatározó figurájával, a tiszteletes úrral is. Jó kereskedő képességét már fiatal korában is kamatoztatta a faluban, amikor a budapesti Tigris Piacról hozott ruhákat, elmondása szerint, hatalmas árréssel értékesítette a falusiak körében. Az utcában viszont rendkívül zárkózott életet él, épp csak köszönőviszonyban van szomszédjaival, s a gyermekei sem járnak össze a szomszéd gyerekekkel játszani. Férjének aszfaltozó vállalkozása van, mely szemmel láthatóan jól megy: „legközelebb Borsodban kap munkát, aztán onnan megy feljebb a többi megyébe” – mondja Sz. L.-né (43025), aki szerint rendkívül sok múlik a reklámon is: férje vállalkozása honlappal rendelkezik, s a téli munkamentes hónapokat böngészéssel tölti új megrendelések után nézve. Sz. L.-né összességében elégedetlen kerécsenyi életével (amit nagyban befolyásol nagyobbik lányának súlyos gerincbetegsége), mely nem vállalkozásaik sikertelenségével, sokkal inkább a partikuláris falusi lét megélésének nehézségével függ össze: „*nagyon nagy tanyaság van itt*” mondja, majd hozzáteszi: „*vennék egy kis lakást Pesten, azt sem bánám, ha alkalmazott lennék*”. (43025) Sz. L.-né tehát gazdasági értelemben a periférikus térség/település sikeres vállalkozója, az utca egyetlen lakója, aki származásából tökéletesen képes kovácsolni, s tudatosan tudja kihasználni a közösségben jelenlévő

etnikai különbségeket. Sikerének forrása települési (polgármester) és kistérségi (a vásárosnaményi ítélőtábla) szinten ápoltságnak hálójára. Azonban városi, kereskedő életformájának, igényeinek szűk az a tér, ami lehetővé teszi gazdasági sikerességét, így válik olyan kívülállóvá, akinek életében a lakhely szinte semmilyen társadalmi szerepet nem tölt be, annak ellenére, hogy ez a záloga önálló és sikeres vállalkozásának.

G.-ék helyzete ennél jóval jellemzőbb és szomorúbb képet mutat: ők a városi megkapaszkodás lehetőségét elvesztő, falura ki-, illetve visszaszoruló szegénység szemléletes példái. „*Itt lakás van, de munkahely nincs, ott munkahely volt, de lakás nem volt*” – foglalja össze G.-né ideköltözésük okát. (43015) Ő maga erdélyi származású, előző házasságából származó két beteg (hemofíliás) fiával került Budapestre a román forradalom alatt, ott ismerkedett meg jelenlegi férjével, aki kerécsenyi származású. Monoron éltek egy szoba-konyhás lakásban, mivel azonban külterületre építkeztek, nem kaptak hitelt a bővítésre, így költöztek vissza Tiszakerencsenyre. Budapesten mindketten rendelkeztek munkával, G.-né sokáig lángossütőként dolgozott az Őrs Vezér terén. „*Nem tudtuk, hogy itt ekkora nyomor van*” – meséli G.-né, aki a helyi szociálpolitikai juttatásokból sem részesül, mivel húsz év alatt sem sikerült megszereznie magyar állampolgárságát. A hatfős család szociális juttatásokból, illetve napszámból tartja fent magát. „*Amit tudunk, a kertben megtermelünk*” – mondja, s ezért az öslakos szomszédok is tisztelik őket. „*Azok rendesek. A kertet szépen rendbe tartják, minden*” – kommentálja L. bácsi G.-ék helyzetét. (43021/2)

G.-ék sok szempontból Zs.-hez hasonlóan köztes figurák az utca életében, olyan tisztességes szegények, akiket az utca véleményformáló öslakossága tisztelni, s ami még fontosabb, *sajnál*ni tud. Ennek záloga, hogy G.-ék birtokában vannak egy olyan lokális tudásnak, amely segít betartani azokat a szabályokat, melyet az öslakosság elvárna az *új világ beköltözőitől*. G.-ék sorsa is illeszkedik azokhoz a tanulmányokhoz, amelyek a városi kapaszkodó szegénység fokozatos falura szorulására figyelmeztetnek. Ezen életutak esetében azonban következtetni lehet arra is, hogy a falura érkezés nem egy állomás, hanem egyfajta *menedék és depó*, azaz az aktív munkaerőpiacról való végleges kikerülés (Feischmidt 2008: 102).

2.1.5. Perspektíva nélkül: a hagyományos szerepek újratermelése – otthonülő lányok, távolban dolgozó férfiak

Az abszolút stagnálás és perspektíva nélküliség állapota jellemző F. Zs.-nére (43038), illetve H. J.-re (43019), mindketten a *Kisutcáról* betelepülő fiatal cigány asszonyok, unokatestvérek. F. Zs.-né harminc éves, huzamosabb időt nem töltött távol a falutól, jelenleg három gyermeke van, akik közül a legidősebb hetedik osztályos. Tovább szeretett volna tanulni, fel is vették Nyíregyházára, de végül megijedt és meghátrált: „*beiratkozásnál visszaléptem, mikor a könyvet osztották*”

– mondja (43038). Pár évet a szülői ház körül segített, majd férjhez ment. Három gyermeke van, jelenlegi házukat szocpolból vásárolták 2008-ban. „*Mindig is szerettem ezt az utcát.*” Kevesebb a szomszéd és nagyobb a csend a falu teljes egészében cigányok lakta utcájához, a *Kisutcához* képest, taglalja a házváltás indoklását. Férje cukorbeteg, inzulinozza magát, rokkantnyugdíjas, ennek ellenére rendszeresen eljár Nyugat-Magyarországra aszfaltozni. Két-három hetet dolgozik egyhuzamban, utána két-három napot tölt itthon a faluban. F. Zs.-né mindennapjai így a háztartás vezetésével és a gyermekneveléssel telnek, melyet hasonló helyzetben lévő testvéreivel, unokatestvéreivel való összejárások szakítanak meg. Tervei nincsenek, ha tehetné, elköltözné, de erre nem lát sok esélyt.

H. J. élethelyzete látszólag nagyon hasonló: szintén pár éve költözött ide a család a *Kisutcaról*, előtte férjével és gyermekükkel a Tisza túloldalán fekvő Komoródon lakott három évig. Férje jelenleg is ott lakik szüleivel, míg H. J. pár éve megvéve jelenlegi házát hazaköltözött gyermekével, mivel nem szeretett távol lenni Tiszakerescsentyől. Vályogházuat szocpol és devizahitel segítségével korszerűsítették. Férje, P., szülőfalujában közmunkás, hobbija az állattartás. A fiatalasszony módos aszfaltozó családból származik, a vállalkozás azonban tönkrement, azóta az akkor aranyban félre tett vagyont élilik fel. Munkája nincs, az általános iskola után nem akart továbbtanulni. Az utcát nem szereti, túl csendes, „*a Kisutcán bezzeg zajlik az élet*”, és ott van több ismerős is – mondja (43019). Napjait gyerekneveléssel, beszélgetéssel, családjával, illetve állataik etetésével és a kert művelésével tölti. P., aki az őslakosok elmondása szerint nem cigány, tekintélyes gazdaságot tart fenn, melyet távollétében felesége, H. J. gondoz. A háztáji gazdálkodás fontossága P., a férj családjából hagyományozódott át, a kerecsényi gyökerekkel rendelkező cigány élettárs, H. J. életében azonban új megélhetési stratégiaként, valamint kulturális tökefelhalmozásként jelenik meg. Az utcába betelepült családban azonban a háztáji gazdálkodás fenntartása módosul és kiegészül, reprezentatívabbá válik és az „arányok és mértékek” jellemezte klasszikus kisparaszi gyökerektől jelentősen eltér: a szárnyasok mellett számos különleges állat, mint például póniló, páva, galamb, papagáj, sőt halastó is helyet kap az ólak körül. P. a földrajzi és gazdasági szempontból kedvezőbb helyen fekvő Komoród és Tiszakerecsény között ingázik. Ő tartja fenn a tekintélyes, reprezentatív funkciókkal kiegészülő háztáji gazdaságot, az ő feladata a minimális pénzkeresés a környék informális tereiben, illetve gazdaságában, míg a nő feladata a gyereknevelés, a támogatásokkal való sáfárkodás, valamint férje távollétében a gazdaság működtetése.

A két unokatestvér a rendszerváltás utáni perspektívatlanság, a falusi, mobilitást kizáró csapdahelyzet példája az utcában. A nők életét az aluliskolázottság, munkanélküliség, a hagyományos családjának szerep kényszerű felértékelődése, a periférikus helyzetből fakadó kirekesztettség, olykor az unalom jellemzi. Kizá-

ról a férfiak feladata a családfenntartás: ám mivel a beregi Tiszaháton erre nincsenek lehetőségek, a Tisza túloldalára, az ország belseje felé orientálódnak, s huzamosabb időt kénytelenek távol tölteni családjuktól.

A két család példája a rendszerváltás előtti ingázó életmód továbbélése: a férfiak alkalmi munkát végeznek, rossz és instabil munkakörülmények és feltételek között dolgoznak. Az őslakos nők életútjához képest e családokban egyértelmű megrekedést láthatunk: a hagyományos női-férfi munkamegosztás megmarad: a nők nem tanulnak tovább, nem hagyják el a falut sem rövidebb, sem huzamosabb ideig, a ház körüli munkákat, a gyereknevelést és a háztartás vezetését végzik, mobilitásuk megreked. Életüket rendkívül szűk térben és korlátok között töltik. Férjeik feladata az egykeresős háztartások fenntartása, ami kizárólag a kényszerű ingázás és az alkalmi és feketemunkák világában teljesíthető. Az egykeresős, ötfős családok helyzete így alapvetően instabil, a felfele mobilitás lehetősége kizárt, s a különféle változások (mint például egy aszfaltozó kft. csődje vagy a közfoglalkoztatás átalakítása) az ő megélhetési lehetőségüket, stratégiáikat veszélyezteti leginkább. Náluk is felértékelődik a helyi szociálpolitikai újraelosztás szerepe, s a bizonytalanságban egyre inkább a háztáji hagyományok, illetve az önálló gazdálkodás felé fordulnak. Etnikai és csoportértelemben is egyértelműen *cigányoknak* tartják őket, akik az őslakosok szemében túlságosan *temperamentumosak és lusták*: a férfiakat, azaz a családapákat ritkán látják, nem ismerik, míg a nőket munkakerülő, lustálkodó, intenzív szociális életet élő cigányasszonyoknak írják le. Ők maguk is a paraszti múlt hiányát okolják az őket az őslakos magyaroktól elválasztó társadalmi és etnikus határvonal kialakulásában: „*Csak ugye a cigánynak minek a föld? Mind el is adták! Minden cigány eladta a magyaroknak*” – mondja H. J., aki az őslakosság által magyarnak tartott férje állattartási hobbija felett jobbra értetlenül áll. (43019)

2.2. AUTONÓMIA VAGY ÖNSZEGREGÁCIÓ? – A PÜNKÖSDIZMUS, MINT A CSOPORTKÉPZÉS LEHETŐSÉGE

Az utca *új világának* legerősebb összetartással bíró csoportja az a két megtért, pünkösdista cigány család, akik kulturális értelemben alternatívát képesek nyújtani a hagyományos paraszti világ látszólagos szilárdságával szemben. A lélekszámban mintegy 25-30 főt felmutatni képes csoportot a Nyíregyházáról kiszoruló Cs. (43002/1, 3002/2), illetve az árvaházból kikerülő P. család (43015) teszi ki. Az utca pünkösdista híveinek leírásánál így az előbb említett családokkal készült interjúkra, valamint az istentiszteleten végzett résztvevő megfigyeléseinkre kívánunk támaszkodni. A pünkösdista közösség ott jártunkkor körülbelül 25-30 főt számolt. Vallási identitásuk meglehetősen összetett: P.-ék egyértelműen pünkösdistának vallják magukat, míg Cs.-ék bár elmondásuk szerint pünkös-dinek tértek meg, jelenlegi gyülekezetük a metodista egyházhoz kötődik. A falu

neoprotestáns közösségeiben végbement törés eredményeképpen a faluban több közösség is működhet párhuzamosan. Az eredetileg személyes ellentétek, nézeteltérések teológiai, felekezeti törések mentén artikulálódtak tehát. A Cs. és P. család egyaránt hat éve tért meg, Cs. L. jelenleg a közösség lelkipásztora, nagyobbik fia dicsőítő, másik fia a liturgikus énekek megzenésítéséért felel. *„Az életünk megváltozott, addig az életemben semmi örömöm nem volt, csak az, hogy a feleségemet megismertem és megszülettek a gyerekeim”* (43002/2) – kommentálja Cs. L. a vallás életére gyakorolt hatását.

A pünkösdzizmust, mint a cigányok kulturális autonómiára való törekvését foghatjuk fel. Patrick Williams francia antropológus szerint a pünkösdzizmus rituáléjával szervesen összekapcsolódik a cigány kultúra megélése, esetenkénti újraélése, mely a vallási rítusokban jelenik meg (Williams 2000: 286–295). Ezek elsősorban a nyelvben, a zenében, a szokásokban, illetve a kézművesség esetében érhetőek tetten, melyeket Williams – a közösség kulturális tőkéjétől függően – *„újracigányosodásnak”*, illetve *„cigányosodásnak”* nevez. A pünkösdzizmus a cigány kulturális gyökerek felértékelődése mellett komoly szerepet játszik a cigányok politikai képviselésének megerősítésében is. Mivel a pünkösdzizmus számos, cigányok és nem cigányok által lakott közösségben kizárólag a cigányság körében van jelen, a közös vallásos lét megélése, és a vallás társadalomszervező ereje egyfajta etnikai alapú érdekképviselést eredményez. Williams szerint a pünkösdisták lelkészek ma a szóvivő szerepét is betöltik a cigány csoportokban.

A tereptábor alatt a politikai érdekképviselő és a vallás közötti összefüggések részben beigazolódnak látszottak: a faluban éppen a 2010-es önkormányzati választások előtt jártunk. A cigány kisebbségi önkormányzat felállítására több cigány csoport is kísérletet tett, a szervezés egyik motorja Cs. L., a helyi pünkösdisták közösség lelkésze volt. Igaz, végül a helyi CKÖ – valószínűleg az önkormányzat tudatos blokkolása következtében – nem tudott létre jönni, maga Cs. L. is viszszalépett a jelöltségtől. Azonban Cs.-ék a beköltözők oldaláról egyedül fogalmaztak meg éles kritikát az önkormányzat hatalmi mechanizmusaival, hegemoniájával (például a közmunka és a helyi szociális transzferek szétosztásával) szemben, holott nyilvánvalóan ezek a jelenségek az utca többi aktív korú lakóját érintették. *„Isten formál bennünket. Azért mondom ezt, mert az ember észreveszi azt, hogy – talán eddig nem vettük volna észre, ha az ember nem fogadta volna el az Urat, nem tért volna meg, hogy kibe mi lakozik, ki milyen rossz ember. És hogy így már változás van az életünkben, változás van a helyi embereknek az életében, felvillan az, hogy milyen gonoszságok, milyen rossz dolgok folynak az önkormányzatnál.”* (43002/2) A pünkösdi vallási közösség tehát bizonyos civil, állampolgári tudatosság feltámasztását is szolgálhatja az utca cigánysága esetében.

Patrick Williams szerint a pünkösdzizmus a cigányság körében nem más, mint egy válságtünet, illetve válságra adott válasz, mely explicite a gázdások (ebben az

esetben a papok) kirekesztését követően megüresedett helyet foglalja el, míg impliciten a cigányság asszimilációjára, illetve a cigányság társadalmi peremhelyzetére megoldást nyújtó stratégia (Williams 2000: 295). Ezt kiválóan alátámasztják a pünkösdisták hívek és a református egyház általunk megfigyelt helyi pengéváltásai. A református öslakosok által csak *szektdásoknak* nevezett csoport számos tagja reformátusnak vallja magát, ami a két csoport széttöredezettségét még jobban felszínre hozza. *„Itt a református egyház azt mondja, hogy mi oda be se teheszük a lábunkat. Nem mehetünk, mert mi szektdások vagyunk”* – mondják. (43002/2) A helyi református egyház illetve a neoprotestáns gyülekezet között fennálló konfliktust tovább mélyíti a szentségek (úgy, mint keresztelezés, bérmlás, temetés stb.) valamint *az üdvjavak monopolizálása* (Bourdieu 1978: 177) a hivatalos egyház részéről, akik a híveket válaszütt elé kényszerítik, azaz abban az esetben hajlandóak a szentségeket megadni, amennyiben a hívők csak a hivatalos egyházhoz hűségesek és feladják a kis gyülekezetekben a tagságukat.

A neoprotestáns gyülekezetekbe menekülő családok közössége nem más, mint az utca általunk *mindenki más halmazának* nevezett csoport identitás-nélküliségére és a régi világ kirekesztettségére adott válasz, mely az utcai *új világ* lakóinak stratégiái közül a legbiztosabb kulturális alapokon nyugvó, markáns, a paraszti világtól élesen elütő, összetett lehetőség. Komplexitása abból adódik, hogy kulturális, gazdasági, társadalmi, valamint politikai alapokat épít a közösség számára. Kulturális alapokat, amennyiben elfogadjuk Williams *újracigányosodás* fogalmát, azaz a világi cigány kultúra vallási kontextusban való újbóli megélését. Gazdasági alapokat is, hisz a gyülekezet tagjai közötti állandó kooperáció erős közösségi hálót sző, teret ad a kalácnak és nem utolsó sorban az egyház nyugat-európai, illetve budapesti kapcsolatainak keresztül rendszeres karitatív segítséget nyújt a megtért családok számára, hogy ne szoruljanak az utca gazdasági értelemben is motorként funkcionáló öslakosainak szívességeire. *„Mi hívők, megtértünk. Tehát így a hívők, akik Istennek a gyermeke, megpróbálnak egymáson azért jobban segíteni, mint a világi emberekkel, azokkal az emberekkel, akik nem.”* (43002/2) (Jó példa erre, amikor ott jártunkkor a P. családnak egy másik gyülekezeti család segített disznót vágni és darabolni.) A vallás erős társadalmi töltettel is bír számukra, hisz a pünkösdzizmus hitének útjára lépett családok szilárd *mi* tudattal rendelkező csoportot alkotnak az *új világ* széttöredezettségében, amely lényegében az egyetlen élő valós alternatívát nyújtja a kisparaszti kultúrával szemben. Végül egyfajta politikai tőke, hisz a vallás, mint közösségszervező erő segíti a cigányok politikai önszerveződését, illetve érdekérvényesítő képességük javítását.

Ennek fényében talán természetes, hogy a régi világ öslakosaiban a pünkösdzizmushoz kapcsolódó családok keltik a legnagyobb ellenérzést. *„Abban a házban valami felekezet van: se nem református, se nem katolikus, mit tudom én milyen*

(...) *gitároznak, énekelnek, tegnap volt a harmadik vasárnap, hogy volt*” – kommentálja az utca spirituális életének változását J. T. (43007) A pünkösdisták családok autonómiája azonban egyszerre magától értetődő függetlenség és kényszerű szegregáció, hisz *a mindenki más* halmazának az utca őslakosai által legjobban kitaszított és mind verbálisan, mind a mindennapok során a legkirekesztettebb csoportja ők. Így a régi világ lakói az ő esetükben fogalmazzák meg a legélesebb kritikát és érterlenül állnak e két család életformájával, megélhetési stratégiáival, vallásával és kultúrájával szemben. A zömmel nagycsaládos, sokgyerekes, egyben az utcában lakó legszegényebb, a kertművelést elhanyagoló háztartások az *őslakosok* szemszögéből a rendtelenség, a felfordulás és a megbotránkozás szimbólumai, saját, ideálisnak tekintett világuk legtökéletesebb ellenpólusai. Cs.éknél a tizenhét tagú család együtt tartása elsődleges szempont: egy egykori nagygazda-házat megvéve, az ólakat is lakássá átalakítva négy háztartás él egy fedél alatt, egy telken. Ugyanebben a házban tartják a pünkösdisták istentiszteleteiket, itt kapott helyett az imaterem, illetve a szakrális tárgyak nagy része is.

A szintén megtért P. család öt éve építette fel három gyermekük után járó, szocpolos támogatással új, háromszobás házát. Az észak-magyarországi szegénytelepek hangulatát idéző háztípus körül az udvar a legkevésbé gondozott az utcában, s itt mutatkozik a legkisebb hajlandóság és szándék a paraszti és mezőgazdasági hagyományok átvételére is. „*Ahhoz, hogy én most bevessem a kertet, csak szántásra-boronálásra, erre-arra legalább kell húsz-huszonöt ezer forint. De még akkor hol a vetemény? Na most a semmiből hogy lehet ezt megcsinálni?*” – kommentálják. (43012) A kizárólag napszámból élő P. családról a legtöbb őslakos utcabeli meglehetősen negatív véleménnyel van, s hangsúlyozzák depriváltágukat a többi betelepülővel szemben is. „*Csak annyira gondolják a kertet, hogy éppen be tudjanak menni az ajtóig. Paplanokat teregetnek ki az udvarra, kis sátrat csinálnak, mint az indiánok*” – kommentálják K.-ék a P. család életmódját. (43022) „*Olyan az udvaruk, hogy a kertben a szarvasbikát megfogná a gyom*” – mondják O.-ék. (43014/1) A kulturális és társadalmi távolság érezhetően az új világ pünkösdisták cigányai és a régi világ református magyarjai között a legnagyobb: elzárkózva élnek egymástól, éppen, hogy köszönnek, s egyik fél részéről sem merül fel a kapcsolatok elmélyítésének szándéka. „*Bármi gondunk van, elsősorban az Úrhoz megyünk. Nem emberekre, emberekkel nem szabad számolni, meg se bízni. Tehát azt mondja az Úr, hogy mit, hol van a ti bizalmatok? Ha nem én bennem bíztok, hanem emberekben. Tehát itt az Úrban kell bízni és az Úrban kell mindent elrakni.*” (43013) Mivel e családok életstratégiáiban egyértelműen tetten érhető a paraszti normák követésére való hajlandóság, a pünkösdisták változó formában, de *a mindenki más* halmazának is bizonyos fokú kirekesztettjei; egyfajta szubkultúra az utcában, mely saját erős szabályrendszerét követve egyfelől profitál a csoporttudat nyereségeiből, s autonóm csoporttá tud válni, másfelől viszont

kirekeszti magát az utca még mindig erős és valamilyen formában tovább élő paraszti hagyományából, normarendszeréből.

3. A HARC ÁLLÁSA – AVAGY A BEREGI FALUSI TÁRSADALMAK JÖVŐJE

Utcánkban *egy régi és egy új világ* áll szemben egymással. A *régi világot* az a létszámát tekintve kisebbségben lévő három-négy család alkotja, amely erős csoporttudattal, beágyazottsággal, múltja, és az abból fakadó legitimációja alapján az utca életét még mindig meghatározza, az utca határmegvonó diskurzusait uralja, s számos közös demográfiai, társadalmi, gazdasági, kulturális tulajdonsággal rendelkezik. Az *új világ tagjai* ezzel szemben, bár nem csoportot, hanem széttöredezt halmazt alkotnak az utca életében, demográfiai tekintetben és létszámukban mégis *nyerésre* állnak. Nem rendelkeznek azonban közös társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági tulajdonságokkal, nem köti őket össze azonos identitás, csoporttudat, hanem folyamatosan keresik helyüket az utca életében, s egyéni stratégiákat követnek a mindennapokban. Egy valami mégis összeköti őket: *a régi világ tagjai* által történő, különböző mértékű és morális alapú elutasítás. Az *utcai új világ lakói* az őslakosok felől tekintve nem tudnak őslakosokká válni, mert nem adottak, sem élettörténetükből, sem a jelenből származtatva azok a társadalmi és politikai keretek, feltételek, amelyek lehetővé tehetnének egy olyan felfelé mobil, aktív munkás, paraszti gyökerekkel rendelkező életutat, amit a szocializmus időszaka kínált. A felerősödő szelektív migráció, azaz a középrétegek elvándorlása és alsóbb rétegek beköltözése, melyet a rendszerváltás után bekövetkező társadalmi-területi egyenlőtlenségek csak tovább erősítettek, a régi, idealizált világ alkonyát jelzik. Az őslakos gyerekek ösztönzött elköltözése így annak bizonyítéka és felismerése, hogy az általuk eszményinek és idealizáltak tekintett életút és életvitel a jelen keretek között ebben a térben már fenntarthatatlan. Az őslakos világ így, ha tetszik, már *felszámolta magát* és *vesztésre áll*, mégpedig úgy, hogy leszármazottait kimentette e vesztes állapotból. A gyerekek valójában a harc nyertesei, hiszen a centrumokban található társadalmi terekben boldogulnak. Helyüket pedig egy rendkívül sokszínű, a közös értékekben megállapodni egyelőre nem tudó, etnikailag homogénnek, azaz *cigánynak* mondott, valójában heterogén, sokféle kultúrával bíró csoport veszi át. A beregi utca társadalmi folyamatai így nem mások, mint egy perifériára került világ kiütkereső kísérletei, melynek jövőjét egy sokkal tágabb társadalmi és politikai közeg határozhatja majd meg.

5.2. KÉNYSZER VAGY KIVONULÁS – ÉLET A PEREMEKEN

KOVÁCS ÉVA – VIDRA ZSUZSANNA

A terepkiválasztáskor nem játszott lényeges szerepet, de úgy alakult, hogy négy településünk közül kettőhöz kisebb-nagyobb lakott *puszták* tartoztak közigazgatásilag. Szemben a falusi interjúkkal, terepnaplókkal, ahol sűrű bejárással, de mégis csak 10-50%-os mintát vettünk, a pusztákon minden háztarrással próbáltunk kapcsolatba lépni. Ezek a helyeken ma már kevesen élnek¹⁶¹, létüket azonban mind társadalomtörténetileg mind társadalomföldrajzilag elég érdekesnek tartjuk ahhoz, hogy a rurális világok marginális tereit belakó emberek társadalmi viszonyairól, és a peremhelyzetekről általában is elgondolkodjunk.

A magyar és külföldi szociológia és antropológia újabban nemigen foglalkozik e sajátos terekkel. A külföldi kutatások elsősorban (és indokoltan, hiszen számos országban ilyen településforma nincs is, továbbá a tömeges szegénység világsszinten nem rurális terekben jellemző) a nagyvárosok peremén fekvő, több tíz-, olykor százezres gettókra koncentráltak (pl. Small, Waquant, etc.), és komoly erőfeszítéseket tettek az elmúlt két évtizedben térbeli társadalmi peremek árnyalt bemutatására. A hazai település- és közösségkutatás, valamint az antropológia pedig az etnikai kirekesztésből keletkező falusi szegregátumokat vizsgálta (pl. Virág 2010), illetve jelentős hagyománya van az aprófalvak (Bihari – Kovács 2006; Váradi 2008) és a tanyavilág kutatásának is (Csatári 1990; Timár 1990).

Nem volt ez mindig így. Amikor e puszták még népesek voltak, az agrártermelés nagybirtokokon zajlott, és a társadalmi egyenlőtlenségek tér- és gazdasági szerkezetét társadalompolitikailag általuk lehetett a legmarkánsabban és a legkritikusabban megmutatni, illetve amikor a nemzetreprodukciós diskurzusok éppen a parasztságban látták a legfőbb ideológiai bázisukat, több népi szociográfia is keletkezett. Az azóta irodalmi szöveggé vált *A puszták népe* (Illyés 1974), a *Gyep-sor* (Veres 1940) vagy az *Uradmali cselédek* (Mátyus – Tausz 1984; továbbá Sik – Tausz 1978) pusztai szociográfiáknak, közösségtanulmányoknak is felfoghatók. A gazdaságtörténetnek is volt egy olyan vonulata (elsősorban nem Magyarorszá-

gon, de néhány példáról itthon is beszélhetünk), amely a majorságokkal, uradalmakkal, mezőgazdasági nagyüzemekkel foglalkozott és ennek kapcsán kitért a pusztákra is (pl. Tóth 1977, 1978).

1. PUSZTA, MAJOR, TELEP, GYARMAT, KOLÓNIA – FOGALMI KERETEK

A vizsgált négy pusztából három nevében is viseli e szót (Boldogasszonypuszta, Tömördpuszta, Eperjespuszta, illetve az ötödik, nem Oldhoz tartozó, de a közelében fekvő Keselyősfapuszta is), ami arra utal, hogy a régmúltban e területeken nagyarányú pásztorkodás folyhatott, majd a 16. századtól földesúri majorságok rendezkedtek be itt, s később ezek a 19. század közepétől, a modern agrárnagyüzemi termelés kialakulásával önálló településtípussá fejlődtek. Itt helyezkedett el a nagybirtok(rész) üzemviteli, igazgatási központja, és itt laktak a munkások, zsellérek, cselédek is. A néprajz átmeneti települési formaként írja le a magános és a csoportos település között. A tanyánál jóval „nagyobb épületcsoport; adminisztratív épületek, nagyméretű istállók, magtárak, 4–8 családot is befogadó lakóházak együttese. A majorságbeli épületek általában nem alkotnak utcát. Kerítetlenül, szabad térségben állnak. Elrendezésük néha egészen szabálytalan, máskor váltakozva párhuzamos és egymásra merőleges helyzetűek” (MNL 1977–1982). A zselléreknek, cselédeknek nem volt sem saját házuk, sem az önellátáshoz elegendő földjük, hanem elszegődtek munkára a majorba (vö. Kovács T. 2006: 81–87). A tanyától a pusztát/majort a méreten túl az különbözteti meg, hogy előbbiben önálló paraszti gazdálkodás folyt, míg utóbbiban önálló gazdálkodónak csak a földesúr/bérlő volt tekinthető.

Társadalomtörténetileg mások voltak a kialakulásuk feltételei, de tér- és társadalomszerkezetükben hasonló vonásokat mutatnak azok a *gyarmatok, kolóniák* is, melyeket szintén rurális térben egy gyár, üzem köré települt munkások (gyakran a majorságból érkező béresek, zsellérek stb.) népesítettek be (Paládi Kovács: 281–282). Elég csak a *Cifra nyomorúságra* gondolnunk (Szabó 1938).

Majorság és kolónia tehát 1945-ig sok tekintetben hasonló tér- és társadalomformációk voltak: a legszegényebb rétegek tagjai szegődtek oda zsellérnek, béresnek, cselédnek vagy munkásnak lakásért és igen szerény megélhetésért. Az adott munkaszervezet – agrárnagyüzem, nagybirtok vagy gyár – az élet legapróbb mozzanatait is szabályozta, uralta. Mindkét telepformát az erős fluktuáció jellemezte: folyamatosan költöztek be még szegényebb sorból kubikosok, summások, zsellérek stb. egyfelől, és költöztek ki a szomszédos falu szélére a valamennyit összekuporgatottak, a kiöregedő családok másfelől.

¹⁶¹ Az NFÜ által megrendelt, 2010-es felmérés alapján 1633 telepszerű lakóövezet volt Magyarországon, ahol hozzávetőleg 300 ezer ember élt. A szegregátumok 60%-a falvakban található (Domokos – Herczeg 2010: 82).

Az 1945 utáni államosítások a nagybirtokok, nagyüzemek és gyárak korai állami kisajátításával jártak. Bizonyos szereplőket kicseréltek, maga a szerkezet azonban fennmaradt. A korábbi tulajdonost (a földesurat, a bérlőt, illetve az egyházat) megfosztották jogaitól és a szocialista üzemek új munka- és bérleti szerződéseket kötöttek a telepen élő dolgozókkal. A hajdani uradalmi puszták cselédjei nagy számban lepték el családosul a kollektivizálás elől menekülő gazdák megürülő portáit, s váltak a bomló helyi társadalmak meghatározó elemeivé (Kovács 1990: 289; Mátyus-Tausz 1984). Számos majorság persze az intenzív mezőgazdaságra való áttéréssel megszűnt.¹⁶² Ahol megmaradt, ott a kúriába, kastélyba téeszek és állami gazdaságok irodáit, étkezdéit, öltözőit stb. költöztették, és az új gazdasági formáknak megfelelően alakították át a majorság közösségi tereit. Az iskolák, a kocsmák, a bolt és a kápolna még sok esetben évtizedeken át a pusztákon maradt, mivel azonban a népesség folyamatosan csökkent, ezeket előbb-utóbb bezárták. A második világháború előtt prosperáló majorsági gazdálkodás a maga komplexitásában a 70-es évekre szívódott fel a szocialista agrárnagyüzemben. A puszták többsége elnéptelenedett, a fennmaradó telepeken részben az állami gazdaságok és téeszek alkalmazottai dolgoztak, részben idénymunkások szálltak meg. Mindazonáltal a még működő pusztákon olcsóbb volt az élet, mint a faluban, és több helyen számos közösségi juttatásban is részesülhettek az ott élők a gazdaság részéről, és az állami gazdaságok alkalmazottai viszonylagos védettséget élveztek a rurális társadalomban azért, hogy foglalkoztatottként rendszeres bérjövdelemben részesedtek.

Talán még ennél is nagyobb változást hoztak azonban a rendszerváltást követő évek. Az addig egy kézben – az államéban vagy a termelőségvetkezetében – levő birtokokat, üzemeket és a hozzájuk tartozó telepeket, kolóniákat a privatizáció során első lépcsőben a helyi elíttek, a továbbiakban gyakran távoli vállalkozók, vállalkozói csoportok vásárolták fel. A privatizációból az ott élők, azon túl, hogy saját lakásaikat olcsón megvásárolhatták – és később társasház formában működötték a telepi sorházakat – általában nem vehették ki a részüket. A privatizációs üzletek általában nem számoltak a pusztán élőkkel: földbirtokokra, épületegyüttesekre száltak. Az új tulajdonos számára már nem volt magától értetődő, hogy a közvilágításról gondoskodnia kéne a majoron, vagy például, hogy az utakat nem csak traktorok, kombájnok és más mezőgazdasági gépek, hanem az ott élők autói, kerékpárjai, ad abszurdum a gyalogosforgalom számára is járhatóvá kéne tennie. A területeket általában egy az egyben megszerezték, így a pusztákon

¹⁶² Hasonló folyamatok játszódtak le egyébként Németországban és Ausztriában is (Gruber 1996), ott azonban sok majort lakás- vagy turisztikai céllal felújítottak, illetve alternatív művészeti tevékenységeknek adnak ma otthont (Baumgartner – Kovács – Vári 2002: 55–56).

élőknek a saját házhelyükön kívül semmi sem maradt. Az pedig csak ritkán folytatta a korábbi gazdasági tevékenységeket – így a helyben élő munkaerőre sem volt szüksége. A pusztai házak lakói és az őket körülvevő határ új gazdái között a viszony tehát úgy vált konfliktusossá, hogy a korábbi patrónus-kliensi hálók is felbomlottak: nyers, individuális és alapvetően ellenséges a viszony.

Ugyancsak ellenséges, de legalábbis súrlódásokkal teli a puszták és a közigazgatási központok, azaz a falvak közötti kapcsolat. E majorok és kolóniák mára a falu *slumjává* váltak (Kovács 2008). Az egykori majorok és kolóniák lakóit kérdezve az önbesorolás skálája a „Puszták népétől” a tanyavilágon át a „Csikágóig” terjed. A falusiak felől nézve pedig a telep nem is létezik, s ha igen, akkor vagy holt tér, vagy gettó, némelyik „cigánytelep”. A puszták mentális terei mindkét irányból nézve a térbeli elszigeteltség és a társadalmi kirekesztettség helyei is egyben.

De mások, többek is ennél. A *terra incognita* állapot több társadalmi szereplőnek is kedvez. A térbeli rejtettség, a jogi „elmosódottság”, a csekély igazgatási kontroll, a zavaros tulajdonviszonyok és a mindebből következően olcsó ingatlanok; a lakottság és a múltból fakadó viszonylagos rendezettség (mégiscsak településnek néznek ki) bizonyos élet- és gazdasági helyzetben felértékelik a pusztákat. Itt bújhat meg hitelezői elől a kisvállalkozó, itt egyesülhet az 1989-es illegális áttelepülés után az erdélyi nagy család, itt kezdhet újra gazdálkodni a délszláv háború miatt elmenekült bácskai magyar gazda, itt tárolhatja olcsón gépeit, kétes eredetű építőanyagait stb. a vállalkozó, és ide költözhet a romantikus celeb, de a falujából már kirekesztett roma család is. Nem állítjuk ezzel azt, hogy a teret nem uralja senki: a pusztaiakon naponta „átvonulhat” a regionális, de akár az országos nagytőke (aki a környező földeket és gazdaságokat megvásárolta), a beköltöző jómódúak szívesen tetszelegnek a régi földbirtokosi szerepekben, és a falusi önkormányzat is része az uralmi viszonyoknak. Ezek azonban már korántsem patrónus-kliensi kapcsolatok (bár néha azért erre is lehet példát találni), hanem nyers hatalmi játszmák, melyekkel szemben a puszták nincstelen lakói menthetetlenül kiszolgáltatottak.

2. PUSZTA-KÉPEK

A kutatott településeinken 4 pusztát vizsgáltunk, a Mocsához tartozó Boldogasszonypusztát és Tömördpusztát, valamint az Oldhoz tartozó Eperjespusztát és Tótrókföldjét.

2.1. Boldogasszonypuszta és Tömördpusztá

1. táblázat: Boldogasszonypuszta és Tömördpusztá népességének alakulása (1900–2001)

	Boldogasszonypuszta	Tömördpusztá
1900	115	216
1910	138	266
1920		
1930	194	294
1949	n.a.	n.a.
1960	204	216
1970	236	186
2001	81	69

Forrás: KSH (népszámlálások)

A mocsai puszták 1945 előtt egyházi majorok voltak (Boldogasszonypuszta az Esztergomi Érsekséghez, Tömördpusztá a Pannonhalmi Főapátságához tartozott). A második világháborút követő földosztás során 385 családnak 5435 kh. földet osztottak ki a két pusztá területén. Minden földhöz juttatott család igényelhetett Boldogasszonypusztán 200–400 négyszögöl termőszőlő területet is. Később a két pusztá a Komáromi Kombinát tulajdona lett, az itt élők a kombinát alkalmazottaiként dolgoztak a környező szőlőkben, földeken. Boldogasszonypusztán 1620 körül építették az első cselédlakásokat. Az 1700-as évekre 50–55 család élt itt, akik állattenyésztéssel, szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak. Az egyház a pusztát irányító intéző számára az 1890-es évek végén építtette a kúriát vagy, ahogy helyben nevezik, a kastélyt, amely a szocializmus idején a Kombinát érkezdéjeként működött (Balogh-Bárdos 1993; Gútai 1989).

2.1.1. Boldogasszonypuszta

A szocializmus idején a Komáromi Kombinát tulajdonát képező pusztán élők biztosították a vállalat számára a folyamatos munkaerőt, amiért cserébe kvázi ingyen élhettek ott és vehettek igénybe közszolgáltatásokat. Lakbért ugyan kellett fizetniük, ám ezen felül a Kombinát gondoskodott mindenről. Ebben az időszakban 800 hektár szőlő tartozott a pusztához (ott jártunkkor még kb. 80 hektár, ma már semmi), a Kombinát a fontos idénymunkák idején napszámósokat is hozott, akiket a Boldogasszonypusztán ma is álló, akkoriban ideiglenesen, fából összetákolat barakkokban szállásoltak el.¹⁶³

A rendszerváltás után „Két gazdag felvásárolta a pusztát, az ittenieknek meg nem hagyott semmit. Most mondjam azt, hogy idejött két pénzes ember, és mindent fel-

vásárolt?” (0251) Boldogasszonypusztát sajátos beköltözési forma jellemzi: néhány vállalkozó a pusztá által kínált lehetőségek miatt érkezett, amelyeket a rendszer-váltással járó átalakulások, elsősorban a Kombinát megszűnése teremtett. A „kastélyt” megvásároló és a természetes tavat „megszerző” celeb, Galambos Lajos (Lagzi Lajcsi) magas betonfallal körbevett telkén áll a pusztá egykori kúriája, kis kápolnája és a ma már használaton kívüli temető: „A Jézuskát lekerítette. Ott van mögötte a temető. A régi lakók családtagjai ott vannak eltemetve. (...) A pap is fel volt háborodva, hogy nem lehetett volna lekeríteni.” (0225) A helyiek feltételezése szerint Lajcsi az egész pusztát fel akarja vásárolni, üdülő- és szórakozó parkot kíván kialakítani, amihez a kúria mögötti természetes tavat már meg is szerezte. Galambosék megítélése ugyanakkor nem egyöntetűen negatív. Többen említették, hogy valamelyik családtagjuk dolgozott náluk kiszolgáló személyzetként, közülük sokaknak máig jó a viszonya a ház urával: „Gyerekeknek szokott játékot küldeni, ruhákat”. (0229)

Néhány éve érkezett a pusztára egy fröccsöntő, nyílászárókat gyártó vállalkozó (M.N.), akinek a gyártóüzeme a hajdani ideiglenes szállást biztosító barakképületben, lakása az egykori boltban található. A vele folytatott beszélgetés során kiderült, hogy egy vendéglátózásból, magyarországi fröccsöntésből, szlovákiai műanyagipari próbálkozásokból álló vállalkozói pálya állomásaként került a pusztára, amit szeretne, de egyelőre nem tud maga mögött hagyni. Megjelenése már önmagában is kérdéseket vet fel: egy közeli település egyik boltját szerette volna megszerezni, ami nem sikerült, de helyette felajánlották neki a pusztai üzletet. A bolt nem sokáig üzemelt – így a pusztaiaknak egyéb módon kell megoldaniuk a vásárlást –, a vállalkozó lakóházzá alakította a küllemében tipikus boltépületet, és beköltözött oda a családjával. A hullámpalával fedett betonépület ajtaján még ma is ott látható a „bejárat” felirat, és néhány egykor kapható termék ajtóra ragasztott hirdetése. A vállalkozó igényes kertet alakított ki, tuják és rózsabokrok övezik az épületet. Így sikerült a pusztá közepén letelepednie, ahol mindenki látja őt, és ő is mindenkit lát. A pusztaiak szerint „M.N. felvásárolt itt mindent, csak hogy egyszer jobb pénzért továbbadja.” (0251)

A legutóbbi „feltűnő” beköltöző a mocsai sírköves, akiről az a hír járja a pusztaiak között, hogy kocsmát akar üzemeltetni az egykori vegyszerraktárban, amit M. N.-től vásárolt meg. 2011-es utolsó látogatásunk alkalmával már azt láttuk, hogy szépen felújította a házat, és ott lakik.

A pusztá cselédházait a kombinát a '90-es évek elején jutányos áron eladta a benne lakóknak, s akkor még úgy tűnt, munka is lesz. Az összes pusztai megvásárolta a házat: „1990 körül megvettük a házat 62000 forintért, de négyszázezerbe került, a többit a gazdaság fizette. Volt vállalt szőlőnk, egy nyár alatt az ottani keresetből össze tudtuk gyűjteni a pénzt.” (0228) Ugyanakkor a házak mögött a kiskertekhez vezető szolgalmi utak, illetve a járdák már nem a lakók tulajdonai,

¹⁶³ Helyiek elbeszélése alapján, előtérp 2008. július.

hanem annál a vállalkozónál maradtak, aki az állami gazdaság felszámolása során jutott ezekhez: „*Ebben nagyon benne van az állami gazdaságot felszámoló nő is, aki csak M. N.-nak adott el pusztai dolgokat, utat, kutat stb.*” (0251) A lakók felháborodását tetézi, hogy elővásárlási joguk lett volna az utakra és földekre, de gyenge érdekérvényesítő képességük miatt ezzel nem tudtak élni. A mostani helyzet megváltoztatásához pedig ügyvédre lenne szükségük, akit nem tudnak megfizetni, legalábbis ez a közkeletű magyarázat. Sokkal valószínűbb, hogy nehezen tudják elképzelni, hogy pert nyerhetnek a pusztára beviharzó, a közvagyonot ilyen-olyan módon magánosító vállalkozóval szemben.

A volt Kombinát hatalmas szőlőbirtokának tulajdonviszonyai, feltehetően a privatizációs visszasságok miatt, nehezen feltárhatók. A környék borvidékeihez képest a boldogasszonypusztai nem számít kiemelkedően jó minőségűnek. A helyiek beszámolói alapját Csányi Sándor vásárolta fel. A korábbi és a jelenlegi tulajdonos mindenestre pusztulni hagyta a szőlőt. Néhány évig még haszonbérben művelhették a helyiek, de ennek már vége: „*Tavaly még csináltuk, de nem permeteztünk rendesen. Volt egy vállalkozó, ő irányította a munkát, rajta keresztül lehetett dolgozni.*” (0229) A Kombinát épületeit a borospincékkel külön-külön értékesítették, akár csak a bent lévő felszereléseket, amiket állítólag harmad-, negyedáron adtak el. 2011-ben – köszönhetően az Európai Unió vissza nem térítendő szőlőültetvény-kivágási támogatásainak – már egyetlen szőlőtőkét sem találtunk a határban.

2.1.2. Tömördpusztá

Tömördpusztá 1005-től volt a Pannonhalmi Bencés Főapátság birtoka. Tömörd eredetileg népes falu: a 13-14. században 170 körül volt a házak száma. 1547-ben a törökök elpusztították, az 1600-as évek elején újranepešült; akkoriban 50-60 családot írtak össze a pusztán. A pusztán ma is álló cselédlakások 1830 és 1890 között épültek. A 19. század végétől bencés alapítású uradalmi elemi népiskola is működött a településrészen. A 20. században itt palackozták a „Pannon Keserűvizet”.

Az 1970-es években, az M1-es autópálya építésekor lebontották az egyik cselédházsört. A lakók beszámolói és visszaemlékezései alapján rozszant, nádfeleles házak álltak ott, melyek látszottak az útról és feltehetően ez zavarta a hatóságokat. A pusztán templom is működött, mígnem a '70-es években ezt is lebontották. Építettek ugyanakkor kultúrházat, benne mozival, és iskola is működött sokáig a pusztán egy út menti, a házsoroktól valamennyire távol eső épületben. (Ez az épület később bolt lett, majd 2009-ben bezárt.¹⁶⁴ 2011-ben magánszemélyek vették meg, és a tervek szerint lakóépületté alakítják.)

¹⁶⁴ Helyiek elbeszélése alapján, elöterepe 2009. július.

Tömördpusztán hasonló tulajdonviszony-anomáliák keserítik meg a helyiek életét, mint Boldogasszonypusztán. A házakat itt is olcsón megvehették a lakók a '90-es évek elején, míg a kiskertjeikhez vezető szolgalmi utak más tulajdonába kerültek. Erről a helyiek nem is szereztek tudomást mindaddig, amíg fel nem jelentették őket: „*Nem is tudtunk róla, nem értesítettek. Nem volt elővásárlási jogunk, nem is szóltak. Amikor vettük a lakást, nem kaptuk meg a papírt. Csak jóval később. Jöttek mérni a kertet, de nem kérdeztek semmit. Elmentek a bíróságra. Használtuk a területet, és feljelentettek, hogy magántulajdon.*” (0253) Az utakat Cs. Z. vállalkozó (egyben mocsai presbiter) vette meg, aki a téesz idején a pusztán bérben tartott disznókat: „*Tőle kellett újra megvenni a területet. Nem is azon az áron, amiért ő vette. Drágábban. Ő pár forintért vette. Hárommillióért az egészet. Nem akar itt semmit. Itt vannak a földjei, de azt a téesz [valójában Rt.] bérlti. Nem is gazdálkodik itt.*” (0253) A pusztán még jó néhány mezőgazdasági vállalkozó vásárolt a privatizáció során különféle tulajdonokat: van itt magtár, istálló és traktor lerakat. Ezek a vállalkozók a pusztai területet használják, de nem élnek itt, és a nem is alkalmaznak helyieket: „*Pusztaiak nemigen dolgoznak. Esetleg trágyázásnál segítenek, megkérlik, segítenek.*” (0253)

2.1.3. Senki földje: a közszolgáltatások hiánya

„*Visszafele fejlődünk.*” (0225) „*A legnagyobb hangsúly itt az, hogy nincs gazdánk.*” (0251) A tulajdonviszonyok következtében a legtöbb közszolgáltatás, amit a „falu gazdájának”, az önkormányzatnak kellene szolgáltatnia, egyik pusztán sem biztosított. Az utakat, amelyek nem önkormányzati tulajdonban, hanem magántulajdonban vannak, senki nem tartja karban „*Jó lenne, ha az utat megcsinálnák legalább, de baszik ránk a tanács [valójában önkormányzat].*” (0232)

Boldogasszonypusztán „*közvilágítás nincs, csak bent Lajcsinál meg M.N. területén. Az önkormányzatnak nincs semmi területe itt, de házadót és kommunális adót neki fizetünk. A bejövő út és a többi itt rossz állapotú, de az önkormányzat nem hajlandó vele foglalkozni, csak akkor, ha a Volán befenyeket, hogy nem jön ki – egyébként a helyiek tartják rendben. Homokot hoz csak bele az önkormányzat, pedig kavics kéne. Mocsán vannak olyan utak, amit ez a polgármester már többször megcsináltatott. G. L. területénél kellene megfordulnia a volánbusznak, nincs hol másutt, de Lajcsi azt az utat is elzárja.*” (0251) Tömördpusztán éppen látogatásunk idején vezették be a közvilágítást „hangulatjavítás” címen.¹⁶⁵

Iskola a '70-es évek óta nem működik Boldogasszonypusztán.¹⁶⁶ A gyerekek bejutása az óvodába, iskolába ugyanakkor nem igazán megoldott. A bolt – bár nem közszolgáltatás, de közérdek – egészen addig működött ott, amíg a vállal-

¹⁶⁵ Elöterepe, 2009. július.

¹⁶⁶ Az iskolahelyzetről részletesen lásd a 4.2. fejezetet.

kozó úgy öt éve meg nem vette az ÁFÉSZ épületét, ahova később beköltözött, annak ellenére, hogy üzlethelyiségként jutott az ingatlanhoz. Az itt élők számára ez az egyik fájó pont: „*nincs bolt, az egyedülálló idősök nem tudnak hol vásárolni, igaz, jár hetente két-háromszor kenyeres autó, de csak a kenyér még kevés*”. (0251)

A falu vezetése és a helyiek között húzódó ellentét elsősorban a tulajdonviszonyokra vezethető vissza. Az önkormányzat ugyanakkor úgy ítéli meg, hogy a pusztaiak elvárják, hogy a hivatal vállalja ugyanazokat a feladatokat, amiket korábban a Kombinát, illetve azt gondolják, nekik minden ingyen jár. A helyiek ezzel szemben nem tűntek számunkra „követelőzőnek”, pusztán azt kifogásolták, hogy a legelemibb közszolgáltatások terén is hiányt szenvednek, és annak ellenére, hogy tudják, az önkormányzat nem tulajdonosa az utaknak, mégis joggal érzik úgy, hogy mivel a településhez tartoznak, a hivatalnak mégiscsak foglalkoznia kellene az ő problémáikkal is: „*Nem tartozunk sehova, ha valami bajunk van, Mocsa és Komárom labdázik velünk. A régi polgármester meghallgatott, de a mostani csak fölényeskedik velünk. Állítólag van képviselője a pusztának az önkormányzatban, de nem tudjuk, ki. 100 fő körül vannak itt, most nagyon sok kisgyerek lett [8-9 óvodáskorú van]. Nem tudjuk, hova tartozunk, nem tartozunk sehova.*” (0251) „*Én nem is fizettem be a kommunális adót. Fizessék ki a fűnyírómat, akkor majd befizetem!*” (0231)

2.1.4. A „puszták népe” – ottmaradtak és kiszoruló, kalandorok és városi nomádok

A puszták a belterületől nagymértékben eltérő és változatos migrációs tendenciákat mutatnak. Boldogasszonypusztát az egyik lakója, aki maga is bevándorló, úgy jellemezte, hogy ott a népesség állandóan cserélődik, nagy a mobilitás, a pusztá néha kiürül, majd újra benépesül. (0237) Ez a megállapítás annyiban igaz, hogy a ma ott élők a második világháború előtti időszaktól kezdve folyamatosan települtek be. A különféle migrációs hullámok különféle jellemzőkkel bírtak. Az „öslakosok” között találunk olyanokat, akiknek már a nagyapja is a pusztán született, illetve akinek a szülei a második világháború előtt jöttek Szlovákiából.

A '60-70-es években jelentős volt a bevándorlás, ekkor érkezett a mai lakosság döntő többsége, részben a közeli településekről, részben távolabbi országrészekből, pl. a Nyírségből. A Kombinát tulajdonát képező pusztá munkahelyet és kedvezményes feltételekkel lakhelyet is biztosított, ami vonzerőt jelentett. Azóta a különböző beköltözési hullámok nyomán kialakult a pusztán egy jól működő házassági piac, aminek következménye, hogy, egy-két újabb betelepülő családot leszámítva, mindenki valakinek rokona.¹⁶⁷ A következő nagyobb bevándor-

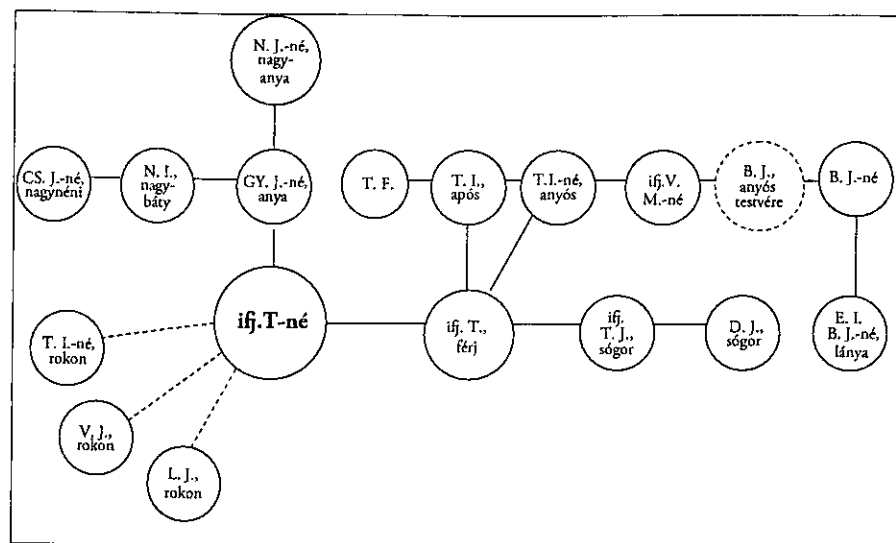
lás a '80-es évek végére, a '90-es évek elejére tehető, amikor egy többgenerációs rokonsági hálózat érkezett több hullámban Erdélyből, Nagyvárad mellől. A pusztán új rokonsági kapcsolatok is létrejöttek beházasodással. A huszonhét háztartás fele közvetlen rokoni kapcsolatban áll egymással. Ezen felül még hat háztartás szerveződik két rokonsági kapcsolatba. Akik nem állnak senkivel rokonsági kapcsolatban, azok néhány éve költöztek a pusztára.

Egyik interjúalanyunk – ifj. T-né – felvázolta a pusztá rokonsági hálózatát, házak szerint sorban (háztartásfőt jelezve):

- (1. KI)
2. NI – ifj T-né nagybátyja
3. BJ-né és EI-né (anya és lánya) – az anya férje ifj. Tné anyósának a testvére volt
4. Ifj. VMné – ifj. Tné anyósának a testvére
- (5. TJ)
- (6. EF)
7. Id. TJ és TJné – ifj. Tné anyósa és apósa
8. CSJné – ifj. Tné nagynénje
9. GYJné – ifj. Tné édesanyja
10. ifj. Tné
11. NJné – ifj. Tné nagymamája
12. TF – ifj. Tné após testvére
13. KM (KI rokona)
14. VJ – ifj. Tné rokona
15. Tiné – ifj. Tné rokona
16. ifj. TJ – ifj. Tné sógora
17. BZS
18. SJ
19. id. SJ
20. DJ – ifj. Tné sógora
21. ifj. SJ
22. LJ – ifj. Tné rokona
- (23. BJné)
- (24. PZ)
- (25. Új beköltöző)
- (26. VM)
- (27. Új beköltöző)

A listából jól látszik, hogy ifj. T-né rokonsága átszövi Boldogasszonypusztát.

¹⁶⁷ Hasonló jelenségre lehattunk figyelmesek a drávaszabolcsi lengyári kolónián is (Kovács 2008).

Tömörpuszta lakosságának összetétele nem sokban tér el Boldogasszonypusztától. Az „öslakosok” között találjuk a papi birtok idejéből származókat, vagy azok (idős) gyermekeit. Egy olyan család alkotja domináns rokonsági hálózatát, amelyben a kilenc testvérből öt (családostól) a pusztán él. Ők mind itt éltek le életüket, és dolgoztak a térszben, vagy ingáztak valamely közeli település gyárába, üzemébe, és igazán soha fel sem merült bennük, hogy elhagyják ezt a helyet. A lakosság másik csoportját a különböző időszakokban más településekről „kiszoruló” teszik ki (pl. a szocializmus idején egyedülálló anyaként férje elől menekülő nő), vagy a rendszerváltás után közvetlenül, illetve azóta folyamatosan, az átalakulások következtében lecsúszó családok (pl. a rokkantnyugdíjas, aki már nem tudta házat más településen fenntartani, lecsúszott fiatal, gyermekes családok, közöttük romák is stb.). Jelenlegi helyzetüket meglehetősen negatívan értékelik. (0230)

A legelesettebbek azok, akik segélyekből, alkalmi munkákból, rokkantsági nyugdíjból élnek. Ahogy írtuk, Boldogasszonypuszta esetében elsősorban nem lecsúszókról van szó, hanem generációkra visszamenőleg szegény családokról, akiknek felmenői cselédek, majd segédmunkások voltak. A szocializmus alatt helyzetük jóval stabilabb volt, a kombinát biztosított munkát és lakhatást, a rendszerváltás után, a munkahely megszűnésével többeknek romlott az életszínvonal. Életüket betegségek, családi drámák (válás, alkoholizmus, özvegység, gyerekotthon stb.) sora kíséri. Tömörpusztán ezzel szemben már a szocialista korszakban is kiszolgáltatottabb emberek éltek (a téész nem mindig jelentett tényleges bérjévedelmet is), így aki tudta, elhagyta a pusztát, ahol ma már csak „igazi” lecsúszókat találunk, azokat, akik munkanélküliség, rokkantság stb. miatt

kényszerültek a pusztán maradni vagy ott menedéket találni. Korábbi élethelyzetükhöz képest a lecsúszást nem feltétlen az életszínvonal romlása vagy a stabilitás elvesztése jelenti, hanem az a tény, hogy erre a teljesen elzárt, kiúttalan helyre voltak kénytelenek költözni. Bár olyanok is akadnak itt, akik a pusztát a béke szigetének tartják, ahol nem zavarja őket senki, csöndben éledgelhetnek a világ szeme elől elzárva.

2.2. EPERJESPUZSTA ÉS TÓTOKFÖLDJE

Az első világháborúig a puszták egy része és a környék a dárdai¹⁶⁸ uradalomhoz tartoztak, és a 19. század közepéig Esterházy-birtokok voltak. Az uradalmat 1844-ben megvásárolta a német Schaumburg-Lippe hercegi család, amely 1917-ig gazdálkodott itt (Borsy 2005). Tótokföldjét másképpen Zelentornak hívták, egy Dombrovics nevű apatini¹⁶⁹ téglagyáros telepített ebbe az uradalmába tót cselédeket a 19. században.

2. táblázat: Eperjespuszta és Tótokföldje népességének alakulása (1900–2001)

	Eperjespuszta	Tótokföldje
1900	50	n.a.
1920	n.a.	80
1930	105	99
1949	n.a.	n.a.
1970	65	35
2001	23	20

Forrás: KSH (népszámlálások)

Az első világháború után a dárdai uradalom felbomlott, a korábbi pusztákra a Jugoszláv Királyság területéről, főképp a Bácskából érkeztek magyar telepesek. Ezek Bácskertesről¹⁷⁰ érkező betelepülők virágoztatták fel később a zöldségkertészetet a környéken (BML Old község krónikája 1973). Az itteni puszták tehát – szemben Boldogasszonypusztával és Tömörpusztával – az 1920-as évektől családi gazdaságokként működtek, azonban mivel lakóik egy tájról (lényegében két faluból) származtak, hamar közösséggé szerveződtek. Mindig valamelyest elkülönültek a környező falvaktól, legalábbis viszonyuk a környékhez nem volt oly magától értő, mint a hagyományos pusztaiaké, mint ahogy a társadalmi ranglétrán is jóval magasabban helyezkedtek el, mint az uradalmi cselédek utódai.

¹⁶⁸ Darda/Dárda ma a horvátországi Baranyában található.

¹⁶⁹ Apatin ma a szerbiai Vajdaságban található.

¹⁷⁰ Kupucina, ma Szerbiában található.

2.2.1. Kvázi-farmergazdaságok szocialista keretek között

A második világháború után az eperjespusztaiaknak nem engedték meg, hogy önálló (ún. „egyes” vagy „kulák-”) téeszt hozzanak létre, de ők az öt település közös termelőszövetkezetében, a siklósnagyfalusi, majd egyházasharaszti központtal működő Jóbarát Mgtsz-ben sem maradtak hosszú ideig. 1956-ban tömegesen léptek ki a téészekből, ahová azonban a 60-as években újra visszakényszerítették őket (Virág 2008), már jóval könnyebb – lényegében szakszövetkezeti¹⁷¹ – feltételek között. A szövetkezeti alapszabály megengedte, hogy „a tagok saját földjeiket 'fel nem osztható vagyon' címen, adó- és vagyoni hozzájárulás (járadék) fizetése mellett használatra „visszakapják” és azon folytassák a kisüzemi gazdálkodást” (Kovács T. 2006: 151). A felhalmozott tudás és a kitűnési, gyarapodási vágy nem tűnt el a gazdaságokból: 1972-ben az országban először Eperjespusztán jött létre zöldségtermesztő szakszövetkezet. Később már Tótokföldjén és Oldon, majd Egyházasharasztiiban is alakult ilyen. (A dinamikus fejlődést mutatja, hogy a hatvanas években még Tótokföldjén önálló alsó tagozat is működött egy tanítóval. A pusztán napjainkban már üresen áll az iskolaépület.)

A '70-es-'80-as évek kvázi-farmergazdaságai – azért nevezzük őket így, mert messze túlmutatnak a szokásos háztájiáson – sajátos példái a szocialista második gazdaságnak. A pusztaiak ugyanis részben a szakszövetkezeten belül, de részben saját földjeiken, néhány földiával kezdtek gyarapodni, sokuk úgy, hogy melléte állásuk volt a szakszövetkezetben vagy a környező iparvállalatok valamelyikében. Ráadásul – szemben a mai *terra incognita* állapottal, nagyon is „szem előtt” voltak: egyrészt számos szálon érintkeztek naponta a kistérségi környező falvaival, másrészt, mivel közvetlenül a határ mentén feküdtek a földek, a határőrséggel is kiváló kapcsolatokat áptak. Így a farmergazdaság bevételeit a rendszeres jugoszláviai csempészzettel egészítették ki. A rövid felvirágzásnak a '80-as évek eleji nemzetgazdasági krízis vetett véget. A folyamatos elvándorlást nem lehetett megállítani – s nem is tett rá senki igazán erőfeszítéseket. A rendszerváltásra a pusztákon már csak az idősebb nemzedék maradt, a szakszövetkezet 1989-ben felbomlott.

Mindenesetre a tulajdon-szerkezet miatt az Old környéki puszták már a rendszerváltáskor is, és ma szintén valamivel könnyebb helyzetben vannak, mint a Moca környékiek, mert a házak nagy, önálló portákon állnak és a régi pusztaiak a kárpótlás során visszakapták a földjeiket, erdejüket, tehát a puszták mai népe jóval nagyobb területen gazdálkodhat, mint 1991 előtt.

¹⁷¹ A szakszövetkezet speciális gazdálkodási, illetve értékesítési forma volt a szocialista korszakban, egész állásban fizetett elnökkel, agronómuossal és adminisztrációval. A tagság saját földjén gazdálkodott, az értékesítés részben a szövetkezet keretei között, részben családi gazdaságokként oldották meg (vö. Hann 1980: 1, 49–66; Schwacz 2003).

2.2.2. A rendszerváltás után: Farmerek, kovbojok, uzorások, menedék-keresők és üdülők a Senkiföldjén

A 2001-es népszámlálás még 23 illetve 20 állandó lakost talált a két pusztán, 2009-ben, ott jártunkkor mi már csak 18 illetve 15 embert számoltunk össze: mindkét pusztán 15-en éltek, emellett Eperjespusztán egy pesti házaspár vett magának hétvégi házat és egy férfi lakott (akit épp uzora-tevékenység miatt börtönbüntetését töltötte). Eperjespusztán 8, Tótokföldjén 6 házat laktak akkor.

Amennyiben a pusztákon élők életformáját tipizálni akarjuk, egy három generációs farmercsalád, négy nyugdíjas korú régi farmer, három „kovboj” és három menedék-kereső házaspár lakja a két pusztát.¹⁷² Farmoknak nevezzük azokat a háztartásokat, amelyekben agrárterményeket (vetőburgonyát, paprikát, káposztát, gabonát, kukoricát) termesztettek saját részre és piaci eladásra, vagy valamikor a múltban ilyesmivel foglalkoztak.¹⁷³ „A rendies szerkezetben alávett és többnyire kényszerközösségekbe terelt paraszttal szemben a farmer kiszakad a földhasználat kollektív kötöttségeiből és a hagyomány és kényszer együtthatásából fakadó kapcsolathálóból. Birtokát elkülöníti a falu határában, vegyes gazdaság helyett célzott árutermelést végez, tudatosan építi kapcsolatait és törekszik a tőkefelhalmozásra” (Juhász 2006: 508). Kovbojoknak hívjuk Schiffer Pál azonos című filmje (1986) után a pusztai „hősöket”, akik úgy vetődtek oda, hogy a maguk erejéből, szaktudás nélkül fogtak a legkülönbébb vállalkozásokba. Itt nem tehenet vettek át szerződéses vállalkozásban, mint a filmben, hanem illegális csirkefarmot, nemesfém forgácsolót, fűrésztelepet stb. nyitottak, disznókat kezdtek nevelni, vagy maguk is belefogtak a földiázásba – e tevékenységekhez a szakértelmet csak munkálkodás közben megszerezve. De ahogy a *Kovbojok* hőseit sok más mellett a téesz pszeudó-piaci magatartása, úgy őket a kapitalista piac (a konkurencia vagy a külföldi felvásárló, a nagy élelmiszerkereskedelmi láncok stb.) teszi rendre tönkre – és nagyon nehezen tudnak megkapaszkodni, ha egyáltalán. A pusztai uzorás (akinek *pendant*-ját Boldogasszonypusztán is megtaláltuk) számára a pusztai rejtekhely, ahová elbújhat és kétes eredetű holmikat (csempészzert, fegyvert, az adósoktól elkobzott javakat stb.) dughat el. De rejtekhelyül szolgál a pusztai azoknak is, akiknek az életük korábban félresiklott, családi konfliktusokba keveredtek vagy eladósodtak. A házak „bagót sem érnek”, „fillérékért lehet csak eladni őket” – ezt minden ott lakó megerősítette. Ugyan ivóvíz nincs, de tűzfát könnyen lehet szerezni, az orvvadászat és -halászat is hozhat valamit, és némi védeettséget a szomszédok mégis jelentenek. (Bár majd minden házat vérebek őriznek.)

¹⁷² A három generációs farmergazdáról és az egyik „kovbojunkról” részletesen írunk a 3.4. fejezetben.

¹⁷³ A farmer fogalmát ennél tágabb értelemben – azaz a „parasztra”, a „gazdára”, a paraszttalanítást követően kialakuló családi gazdálkodóra használja Kovács Imre (vö. Kovács 2010: 219–261).

Végül, a pusztai természeti környezete valóban gyönyörű. Délen az ártéri erdők, a Dráva-közelsége, a Nemzeti Park, északon a természetes tavak és a festői(nek is érzékelhető) romos épületek vonzzák a vidéki vadromantikára hajló városiakat is. Boldogasszonypusztát ezért szemelte ki magának Galambos, és vélhetően ezért vettek házat Eperjespusztán „a pestiek” is.

2.2.3. Arcvonalak a térkép széléről

Közelebbről nézve azonban a társadalom-szélsőség, társadalmon-kívüliség, a szegénység és/vagy a kiszolgáltatottság jelei is láthatók. A 17 évesen a pusztára férjhez menő, a férfi szülei 20 éve egy nagygazdaságot vivő asszony saját sorának kilátástalanságát ugyan nem hozza nyíltan szóba, de beszélgetés folyamán olyan kép rajzolódik ki róla, mint aki az állatok szeretetébe és egyetlen gyermekének iskoláztatásába helyezi minden saját elszalasztott lehetőségét. (1_10) Férje – aki eredetileg a vadkárok miatt lépett be a vadásztársaságba – ma szenvedélyes vadász. Életük különös kettősségben zajlik: mindennapjaikat a birtokon töltik, beszerzésre, eladásra messzi városokba utaznak, kizárólag gépkocsival mozognak, szomszédairól alig tudnak valamit. Pihenni szintén távoli wellness szállókba mennek. Noha több generáció óta a pusztán laknak, a közeli falvakkal és pusztákkal semmilyen kapcsolatban nincsenek.

A. bácsi és a B. házaspár 80 fölöttiek – az első bácskai telepes-farmerek közvetlen leszármazottai. A. bácsi bátyja 1947-ben, szülei 1956-ban disszidáltak Kanadába. Ő abban az évben nősült, így itthon maradt a gazdasággal. A szocialista korszakban szabadföldi paprikakertészetük volt, a termést a pécsi kispiacra adták el. Két lánya és unokái Siklóson élnek, feleségét 6 éve veszítette el. Ma is önálló, hetente autóval bemegy Siklóra vásárolni, varr, főz, vasal magára. A szomszédos B. bácsival, akit gyermekkor óta ismer, közös zetonon jár az erdejébe fát vágni. Disznót is együtt vágnak: a három öreg egyfajta véd- és dacsözetségben él a pusztán. (1_9)

C. bácsi története Tar Sándor *A térkép szélén* című novelláskötetét (2003) idézi. C. szintén pusztai születésű, a gazdaságot a szülei hagyták rá, csak nyugdíjazása után fogott újra bele a farmerkedésbe, előtte a rendőrpáncsnokságon dolgozott. A földet felesége halála után eladta, ma már túl van a nyolcvanon. Egy alsószentmártoni cigány asszony az élettársa – ahogy az egyik szomszédja mondja, „a cigánya” –, aki a bácsi nyugdíjáért cserébe így-úgy gondozza. Az önmagát ellátni nem tudó öreg teljesen ki van szolgáltatva az asszonynak. A szomszédok már többször találtak rá félig megfagyva, összetörve. Ám mikor a kórházból a szociális otthonba került, az asszony – a nyugdíj közeledtével – kihozta onnan. (1_28)

D. az ötvenes években házasodott a pusztára. Felesége később elhagyta. Újra-házasodott, az új asszony három gyermeket hozott a családba. Most a feleségével,

annak egyik lányával és az ő beteg gyerekével él a házban. D. nyugdíjazásáig a vasúton dolgozott, van egy háza a faluban is, de a pusztán lakik. Disznókat nevel saját fogyasztásra, van egy saját telepítésű akácosa is, onnan termeli ki a tűzifát, valamint két tucat kutya és macska, ezeket rántott levesen tartja. Noénak, néha Robinsonnak hívja magát.¹⁷⁴ Biciklivel jár mindenhová. Önkormányzati képviselő volt Oldon, bár abba a faluba nemigen jár, inkább a „mattyi kocsmárossal politizálgat”. Szomszédairól nagyon rossz véleménnyel van, két cigány szomszédját így jellemzi: E-ék „nappal alszanak, éjjel rabolnak. Velük jóba' voltam, de egyszer a személyi kölcsönükhöz kezességet vállaltam, s most vonják a fél nyugdíjamat.”¹⁷⁵ F. – aki épp börtönben ült – pedig „egy szentmártoni bakcigány, ő mindenkitől elviszi a pénzt, még C. bácsi nyugdíját is.”¹⁷⁶

„A mi fajtánkat, a mi népünket elnyomják” – kezd bele E. a történetükbe. (1_37) Ő és a férje nemrég múltak 50 évesek, de már mindketten nyugdíjasok, előtte téveszben dolgoztak az egyik baranyai faluban. 1991-ben három gyermekükre kaptak 600 ezer Ft szocpolt, abból és egy fél milliós OTP hitelből kezdtek el építkezni a faluban, de a téesz felbomlása után nem tudták fizetni az OTP hitelt, és el kellett adniuk a házat. 2004-ben vették meg egy régi pusztai farmer gazdaságát, mint egy több lépcsős, sikertelen ingatlancsere utolsó állomását. Mivel szinte minden pénzük elment a megvételre, apránként újítyák fel a rozoga házat, már csak a tető van hátra. A Providenttel is megjárták: 100 ezer Ft-ot vettek fel, 174 ezer Ft-ot kellett a végén visszafizetniük. Két alkalommal nem tudtak fizetni, bar-listára kerültek, egyik pénzügyintézet sem hitelez már nekik. A házhoz tartozó 1 hektáros földet nem művelik: a segély mellett Villányba járnak napszámba, illetve ott jártunkkor a férfit néhány hónapra közmunkában tanyagondnökként foglalkoztatta az önkormányzat. Baromfit tartanak saját fogyasztásra, emellett a szomszéd faluban élő gyerekek tudnak segíteni a nagyobb munkákban. „Koldulni a szomszédsághoz nem járhatnánk, de nem is mennénk.” (1_37)

A két pusztai lakói tehát a mocsai pusztakénál jelentősebb térbeli távolságban élve egymással mentálisan is nagyobb távolságot tartanak. Szomszédsági, közösségi kapcsolatokról még annyira sem beszélhetünk esetükben, mint a boldogasszony- vagy tömörpusztai kisvilágokban, ahol legalább a fizikai közelség, a kiterjedt rokonsági hálózatok és a szorult anyagi helyzet valamelyest közössé teszi a mindennapok elviselését. Farmer-pusztáink – már 1920-ban lerúgva magukról az épített uradalmi környezet hosszú távú társadalomszerkezet-alakító hatásait, és a szocialista korszakbeli elvándorlás következtében elvesztve az azonos szár-

¹⁷⁴ Terepnapló, Old, 2009.

¹⁷⁵ Ugyanott.

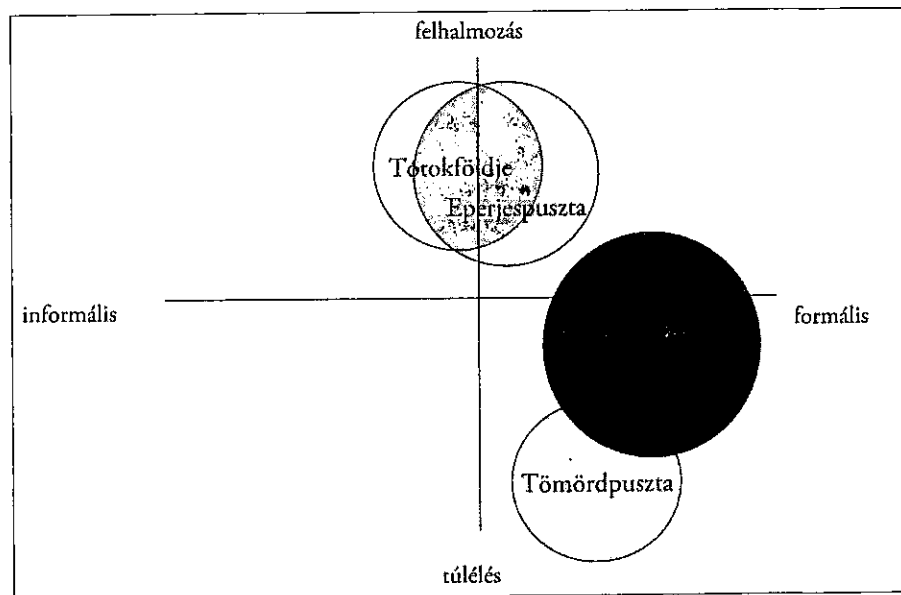
¹⁷⁶ Ugyanott.

mazásból fakadó korábbi összetartó szálakat – a magány változatos alakzatait rajzolják ki.

3. ÖSSZEGZÉS: A NÉPTELEN PUSZTA

Noha mind a négy puszta eredetileg uradalom volt, már a rendszerváltás előtti évtizedekre nagyon más képet mutatott. Tótokföldjén és Eperjespusztán – a nagy elvándorlás ellenére – a kertészetből és a kishatár-forgalomból megindulhatott az eredeti tőkefelhalmozás, Boldogasszonypusztán pedig az állami gazdaságon belüli fejlesztések hoztak valami modernizációt és szerény, de állandó megélhetést. Tömördpusztá pusztulása – mely puszta a téesz fennhatósága alá tartozott és már akkoriban sem jutott fejlesztési forrásokhoz – azonban már ebben az időben megkezdődött.

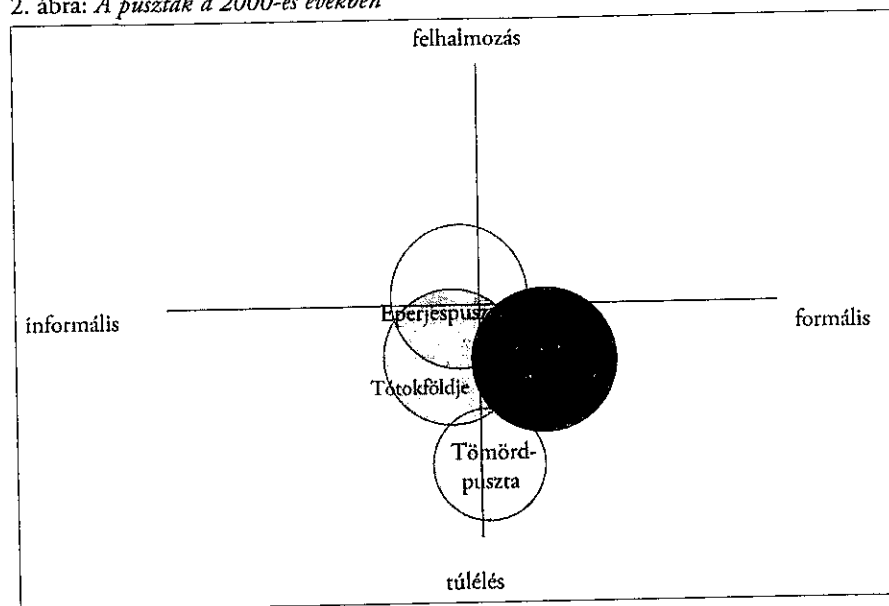
1. ábra: A puszták az 1970 és 1990 közötti időszakban

A rendszerváltozást követő évtizedekre a megélhetés szempontjából e koordinátarendszerben minden pusztánk süllyedni kezdett: a felhalmozás már csak 1-2 lakónak adatik meg, a formális bevételeket pedig többnyire a nyugdíj és a segély teszi ki – minden más jövedelem informális úton keletkezik. A fent vázolt folyamatoknak köszönhetően Boldogasszony- és Eperjespusztán polarizáltak a jövedelmi viszonyok, még ha előbbiben ez hivalkodóan látványos, utóbbiban

pedig rejtett: az 1-2 igen jómódún kívül csak nagyon szegények élnek ott. Tömördpusztán és Tótokföldjén homogén a társadalmi tér: ott csak szegények laknak.

2. ábra: A puszták a 2000-es években

Boldogasszonypuszta kissé mintha megismételné 19. századi múltját azzal, hogy új földesurast kapott. Ennek az új földesúrnak nincs azonban népe, csak elszegényedő, előregedő egykori állami gazdasági munkásokból lett szomszédai, akiktől elzárkózva él. Nem tartanak „népet” azok a „földesurak” sem, akik a határt a kezükben tartják: a korábbi patrónus-kliens viszonyt a nyers vagy rejtett kisajátítás és kizsákmányolás formája váltotta fel – s erre segítenek rá a szerencsétlen birtokviszonyok is. Eperjespusztán és Tótokföldjén a rendszerváltás javulást hozott a birtokviszonyokban, hisz a pusztaiak a kárpótlással helyreállíthatták a 2. világháború előtti birtokaikat, majd később új földeket is vásárolhattak (volna) hozzá. Csak csupán addigra már alig laktak ott a régiek közül, s tetézte a bajt, hogy kitört a délszláv háború. Mindenesetre a birtokszerkezet – ti. a farmergazdaság a nagy kertekkel, házhelyekkel, birtokokkal – elvben más társadalmi viszonyoknak kedvez. Itt, ha lehet mondani, demokratikusabb a társadalmon kívülség, kevésbé megalázó a kivetettség.

A mai puszták – jelenlegi formájukban – az elnéptelenedésre illetve a slumosodásra vannak ítélve. Míg az uradalom, majd az állami tulajdonú agrárüzem idején ez a településforma a lakói számára átmeneti volt és egyfajta zsilipként

működött a még szegényebb világokból való megkapaszkodás és a pusztából a faluba felkapaszkodás között, az utóbbi két évtizedben e zsilip-funkciója megszűnt és a benne élő emberek odaszorultak, onnan már nemigen tudnak hová menni. A teret ma már nem a munka-, hanem a tulajdonviszonyok dominálják, egészen pontosan az, hogy kinek a kezében van a határ: ezek a kivonulók azonban nem teremtenek munkalehetőséget az ott élők számára, hiszen farmerek, nem helyben élő agrárvállalkozók vagy egyszerű lakók ott. A puszta fogyatkozó népét a kint hagyottak és kiszorítottak adják: nyugdíjasok, munkanélküliek, alkalmi munkából élők, segédmunkások, akik az államszocializmus idején vagy a rendszerváltás után kerültek oda, és kizárólag lefelé mobilisek.

6. KITEKINTÉS: FALUSI SZOMSZÉDSÁGOK

Kovács Éva

Ahogy a bevezetőben jeleztük, terepkutatásunk a körül a kérdés körül forgott, hogy milyen erőfeszítéseket kell tennie egy falu lakójának nap mint nap ahhoz, hogy ugyanott, az otthonában hajthassa le a fejét este. Az esettanulmányokból lártuk, hogy a megélhetés, a boldogulás egyéni stratégiái sokszor bizonyos közösségi kapcsolatokba ágyazódnak. Kötetünk végén arra teszünk kísérletet, hogy a bevezetőben vázolt elméleti keret néhány egymással összefüggő szempontját kiemelve végiggondoljuk, milyen közösség-reprodukciós eljárásokkal írhatjuk le a négy falut. A szempontok kialakításában Sárkány Mihály összehasonlító tanulmányára is támaszkodunk (vö. Sárkány 2000: 65–68). Azt vizsgáljuk meg, hogy településeinken hogyan zajlik a lokalitás termelése. A bal szélen az inkább közösségi, a jobbon az inkább társadalmi érintkezésekre jellemző sajátosságokat gyűjtöttük össze. Hangsúlyozzuk azonban, hogy e skálát sem evolucionista, sem strukturális szempontból nem tekintjük egyfajta vidék-város kontinuumnak.

1. táblázat: *A lokalitás termelése*

Közösségi szomszédságok	Lokalitás termelése				Társadalmi szomszédságok
1. Gazdaság, munkamegosztás					
Egyszerű gazdaság	Bedő	Tisza-kerecseny	Old	Mocsa	Sokféle gazdaság
Csekély munkamegosztás	Old, Bedő		Tisza-kerecseny	Mocsa	Differenciálódás és specializáció
Termelés és fogyasztás a falun belül (integráció)	Tisza-kerecseny	Old, Bedő		Mocsa	Elidegenedettség
Informális gazdaság (patrónus-kliens viszony)	Old	Tisza-kerecseny	Bedő	Mocsa	Formális gazdaság (szerződéses viszony)
2. Társadalmi szerepek és státuszok					
Kis társadalmi mező	Bedő	Old	Tisza-kerecseny	Mocsa	Nagy társadalmi mező
Többszörös szerepviszonylarok	Old	Bedő	Tisza-kerecseny	Mocsa	Elkülönülő szerepviszonylarok

Közösségi szomszédságok	Lokalitás termelése				Társadalmi szomszédságok
Tulajdonított státusz	Old, Tiszakerecseny		Bedő, Mocsa		Elért státusz
3. Társadalmi kapcsolatok					
Mechanikus szolidaritás	Old	Tisza-kerecseny	Bedő	Mocsa	Organikus szolidaritás
Komplex társadalmi érintkezések	Old	Tisza-kerecseny	Bedő	Mocsa	Komplikált, ellentétes társadalmi kapcsolatok
Kis szemű, szoros kapcsolatháló	Old	Tisza-kerecseny	Bedő	Mocsa	Nagy szemű, laza kapcsolatháló
InTEGRÁLT terek	Bedő	Old	Tisza-kerecseny	Mocsa	Szegregált terek
Konfliktusok érintkezési távolságon belüli kezelése	Bedő	Old	Tisza-kerecseny	Mocsa	Konfliktusok elkülönítéssel való kezelése
Helyi normák követése, konszenzusos megoldások	Mocsa	Bedő	Old	Tisza-kerecseny	Konfliktus, anómia
Etnicitás mint mindennapi gyakorlat	Old	Tisza-kerecseny	Bedő	Mocsa	Etnicitás mint ideológia
4. Tudás					
Provincializmus	Old, Tiszakerecseny, Mocsa, Bedő				Kozmopolitizmus
Szubsztantív racionalitás	Old, Tiszakerecseny, Bedő		Mocsa		Proceduális racionalitás
Kis hagyomány eltér a nagytól	Old	Tisza-kerecseny	Bedő	Mocsa	Kis hagyomány és nagy között nincs különbség
5. Migráció					
Gyenge migráció	Mocsa	Tisza-kerecseny	Old	Bedő	Erős migráció
Gyenge migráció a múltban	Mocsa	Tisza-kerecseny (elvándorlás+ visszatorlás)	Old (etnikai csere)	Bedő (elvándorlás+ külföldi bevándorlás)	Erős migráció a múltban

1. GAZDASÁG, MUNKAMEGOSZTÁS

A táblázatból talán kiviláglik, hogy az általunk megismert közösségi formák is a *felbomlás* különböző állapotait, kombinációit mutatják. Közhely, hogy a falu

mint gazdálkodási és társadalomszerkezeti egység már sok-sok évtizede a múltté. A helyben gazdálkodás és a helyi munkamegosztás legfőbb szereplője jó ideje a községháza, az oktatási és egészségügyi intézmények és a közmunka stb. révén maga az önkormányzat, mely forrásait állami normatívákból szerzi. Valamennyire differenciálják a képet, az alábbiak:

1. mekkora és mennyire differenciált az önkormányzat részesedése a helyi munkaerőpiacból (a normatívák, pályázati forrásokon keresztül);
2. a falu határát helyi vagy távoli gazdák/cégek művelik/birtokolják;
3. mekkora szerepet játszik a háztájítás és a helyi kisvállalkozások a falun belül;
4. mekkora a rendszeres munkajövedelemmel illetve stabil nyugdíjjal rendelkezők aránya.

Paradox, de messze nem csak az általunk vizsgált településekre jellemző, hogy az első tényező adja ki a helyi alkalmazottak jelentős részét (ebben az értelemben az önkormányzat belső „piaci” hatású) és részben rajta folynak keresztül a szociális támogatások (azaz jóléti gondoskodó is egyben). A falu határát birtoklók részéről nehezedik a legerősebb nyomás a közösségre a még fennmaradt közjavak privatizálására. Az önkormányzat csak részben, a gazdálkodás 2. és 3. formája többé-kevésbé, de garantálhatja a tisztas megélhetést és a parasztias helyi tudás átörökítését. A 2. 3. és 4. tényező azonban jóval kisebb szerepet játszik abban, hogy a helyben élők a lokalitásba, a helyi szomszédságokba visszakösse, mint az önkormányzat.

A *munkamegosztás* helyi mintázatát tekintve *Bedő* a legkirívóbb négy településünk közül, mert a csepp falu, azzal, hogy iskoláját – némi etnobizniszes ügyeskedés árán, de – meg tudta tartani, jelentős erőforrásokat allokált a helyi munkaerőpiacra. Szemben a még ott boldogulni próbáló gazdákkal, akik – noha az átlagosnál nagyobb kreativitást és kooperációs készséget mutattak az elmúlt 20 évben (például még a szövetkezéstől sem rettentek el), mára atomizáltak, küszködve maradnak csak talpon. Az egyre inkább szétforgácsoló helyi közösség és az alapvetően humán falusi elit nem tudja megakadályozni, hogy a még meglevő közjóságok (különösen a falu határának területei) így aztán a tudtuk nélkül – de a polgármester hathatós közbenjárásának eredményeként – privatizálódjanak.

Old még *Bedő*-nél is kiszolgáltatottabb helyzetben van, mert az önkormányzata is gyenge, lényegében már nincsenek intézményei, és a falu határa is kikerült a közösség hatóköréből (az új tulajdonosokat jószerével nem is ismerik a helyiek). A pusztaiak pedig, akik között vannak jelentősebb háztájizók és agrárvállalkozók, nem vonatkoztatják magukat az oldi közösségre. A nyugdíjasok többsége özvegyi nyugdíjból, az aktív korúakból álló roma családok segélyből tengetik az életüket.

Utóbbiak a helyi munkamegosztásban segélyezettnek látszanak, jelentős részük azonban napszámosként megjelenik a közeli borvidéken, és mint „oldi” szerezhethet elismerést magának a szomszéd települések cigányaival szemben. Szintén nem jelennek meg a helyi munkamegosztásban azok az alkalmazottak (iskolaigazgató, Elcoteqben foglalkoztatottak), akik ingáznak a településről, mindazonáltal árnyalják a helyi gazdaságot. Végül van Oldon egy olyan szegény réteg, akik a legkülönbébb alkalmi munkákból (mint például a „taxizás”), „szerző-mozgó” tevékenységekből jutnak valamilyen jövedelemhez.

2. táblázat: *Gazdaság, munkamegosztás*

Egyszerű gazdaság	Bedő	Tisza-kerecseny	Old	Mocsa	Sokféle gazdaság
Csekély munkamegosztás	Old, Bedő		Tisza-kerecseny	Mocsa	Differenciálódás és specializáció
Termelés és fogyasztás a falun belül (integráció)	Tisza-kerecseny	Old, Bedő		Mocsa	Elidegenedtség
Informális gazdaság (patronus-kliens viszony)	Old	Tisza-kerecseny	Bedő	Mocsa	Formális gazdaság (szerveződés viszony)

Tisza-kerecseny és *Mocsa* – a települések nagyobb méretéből fakadóan is – jóval több erőforrás fölött diszponál és az előbbi kettőnél rétegzettebb helyi társadalmat reprodukál. Az önkormányzat és a helyi gazdálkodás (gazdák és háztájiók) aránya is kiegyenlítettebb a helyi munkaerőpiacon. A leglényegesebb különbség a kettő között, hogy a helyben boldogulás lehetőségeit mennyire egészíti ki az ingázás: itt *Mocsa* nagyságrendekkel jobb helyzetben van, mint *Kerecseny*. A másik különbség, hogy *Kerecsenyben* a falu határa a helyiek kezén van, s mivel alapvetően gyümölcsösökről van szó, ez idénymunkát ad, bár nem diverzifikálja igazán a helyi munkamegosztást. *Mocsán* ezzel szemben a határon osztoznak a helyi gazdák és „távoli” agrárvállalkozók és cégek, s ezek a helyi munkamegosztásra lényegében nincsenek hatással. Az ingázás nehézsége és a határ helyi kézben tartása valamelyest konzerválja a közösségi viszonyokat *Kerecsenyben*.

Emiatt a háztájizásnak is egészen más a jelentése a két faluban. Noha mindkettőben jelentős méretű kertek tartoznak a házakhoz, *Kerecsenyben* sok esetben az alapvető megélhetés származik a háztájiból, míg *Mocsán* ez a másutt alkalmazottak kiegészítő tevékenysége. Két utóbbi településünkön – és ez nem a méretekből adódik – jóval kisebb a nyugdíjasok aránya, s ők általában szakmunkásként, képesített alkalmazottként, értelmiségiként mentek még öregségi nyugdíjba, szemben *Old* és *Bedő* özvegyi nyugdíjas asszonyaival. Mindkét nagyobb faluban van egy jelentős, még ereje teljében levő nyugdíjas férfi réteg, akik a helyi mun-

kamegosztásban a kölcsönös szívességnyújtáson (apróbb szerelések, építkezés stb.) keresztül tovább árnyalják a helyi munkamegosztást.

A helyi munkamegosztás és társadalmi rétegződés másik fontos vonása, hogy – ahogy azt már az eddigiekben is láttuk – alapvetően nem helyben szerveződik, hanem erősen befolyásolja a tágabb térségbe illesztettség mértéke és differenciáltsága. Azok a települések, melyek szomszéd-sági relációkat hálózatosan tudják szervezni – akár formálisan, a munkavállaláson keresztül, akár a tágabb informális világokba illeszkedve – azok e külső erőforrásokat (bármilyen csekélyek is azok), nagyobb eséllyel képesek visszaforgatni a lokális terekbe, s ez hatással van a falusi társadalomszerkezetre. Ezért látjuk azt, hogy *Mocsa* és *Old* – bár az élet radikálisan különbözik a két faluban – e sokféle gazdaságra támaszkodva termelheti újra a helyiség viszonyrendszerét, míg *Bedőt* alapvetően, *Tisza-kerecsenyt* pedig igen erősen meggyengíti e hálózatos, a lokális terekből kivezető viszonyrendszer gyengesége. *Mocsa* és *Old* persze ég és föld a boldogulás minőségét illetően. Előbbi alapvetően formális hálózatokat működtet, míg az utóbbiban a többséget alkotó cigány családok szinte kizárólag az informális kapcsolatokra utaltak. *Mocsán* e hálózatosodás tényleges belső erőforrásként szemmel látható falusi hierarchiát és differenciálódást hoz létre, *Oldon* ez az erőforrás relatív, és szemmel csak nagyon kevésbé látható módon strukturálja – elsősorban – a cigány közösséget. *Kerecseny* külső erőforrások, munkalehetőségek és kapcsolatrendszer híján a belső tartalékait mobilizálja, nem ritkán etnikai konfliktusok, szegregációs kísérletek segítségével őrizve a falu korábbi szerkezeti elemeit. *Bedő* példája pedig jól mutatja, hogy az egyszerű gazdaság (azaz, hogy a faluban szinte mindenki háztájizik valamilyen mértékben) még önmagában nem hoz létre erős közösségi kapcsolatokat.

Igen nehéz egységes magyarázatot találni az *informális-formális* látható különbségeire a négy terepen. Azt nyugodtan kijelenthetjük, hogy mind a négy településünkön jelentős szerepet játszik az informalitás is. A lényeges különbségek ebben állnak:

- ez mennyire „egyszerű”, azaz látható;
- vagy mennyire „komplex”, azaz láthatatlan.

Sokkal jelentősebb a különbség a *legális és az illegális* tevékenységformák összetételében. Az egyszerű informalitásra a legkézenfekvőbb magyarázat talán maga a pénzszűke: ezen a leghétköznapibb értelemben a készpénz hiányát értjük. *Oldon* olyan mértékű a szegénység, hogy – az adott munkaerőpiaci kondíciók ismeretében – bizonyos háztartások számára lehetetlen formálisan és legálisan megélni. A készpénzhiányból fakadó kiszolgáltatottság miatt az oldi cigányok egy része szabad prédája az uzsorának és a bejelentetlen és nagyon rosszul fizetett napszámnak – azaz az illegálitásnak. Mindez azonban egyúttal ráutalja e család-

dokat a helyi nyugdíjasokkal való kapcsolatok állandó életben tartására is: s ebben az önzetlen segítségtől a megalázó kosztoltatásig mindenféle példát láttunk. Mindazonáltal, e patrónus-kliens viszonyok a gondoskodás megkapó példáival is szolgálhatnak (az egyik, a helyi elithez tartozó ember rendszeresen látogatta az *Oldtól* jó 200 km-re levő börtönben udvarosát és segítette családját is). Akárhogy is, a közösségreprodukció egyszerű formái ezen egymásra utaltság miatt *Oldon* jóval erősebbek, mint a többi településen.

Tizsakerecsenyben maguk az agrárvállalkozók vannak kényszerhelyzetben azért, hogy gyümölcsüket egy külföldi cég csak légyümölcsként, igen olcsón vásárolja fel, így valójában képtelenek arra, hogy törvényesen alkalmazzák minden napszamosukat. Ráadásul ezek idénymunkák, néhány hétig tartanak csupán, ezért az év nagy részében a segélyből élőknek más módon kell készpénzhez jutniuk. Ebben a faluban a boltos hitelez a rászorulóknak, s ez neki is érdeke, hiszen különben bezárhatna.

Bedőn és *Mocsán* illegális tevékenységekkel lényegében nem találkozunk, ott az informalitás komplexebb, ezáltal láthatatlanabb módjai a jellemzőek. Egyik településünkön sem világos, hogy a falu határa (és *Mocsán* a puszták) hogyan kerültek magánkézbe – csupán annyit tudunk, hogy ezekből a községeknek és közösségeiknek semmiféle előnye nem származott. *Mocsán* formálisnak látszó tranzakciók következtében kerültek a faluhoz képest kifejezetten hátrányos helyzetbe a pusztákon élők, *Bedőn* pedig több településfejlesztési támogatás került több lépcsőben magánkézre. Az önkormányzatok foglalkoztatáspolitikája szintén informális logikát követ – így van ez a másik két településen is, azonban az arányok *Bedőn* és *Mocsán* jóval nagyobbak.

Mindazonáltal úgy véljük, hogy a helyi munkamegosztás informális-formális, legális-illegális metszetei részben túlmutatnak a település, sőt a régió határain, részben kulturálisan és történetileg is meghatározottak. Túlmutatnak a határokon, mert az általános adózási, társadalombiztosítási stb. szabályozókra adott sajátos – és országosan jellemző – válaszok, de kulturálisan és történetileg is meghatározottak, mert nagyban függenek attól, hogy a szűkebben vett lokalitás hogyan reagált a múltban az őt ért kihívásokra. *Old* és *Tizsakerecseny* olyan társadalmi térnek számít, ahol a legalitás és az illegalitás mezsgyéjén való mozgás sokkal inkább mindennapi gyakorlat volt az elmúlt 20-40 évben, mint *Mocsán* vagy *Bedőn*. A jugoszláv és az ukrán határ mentén (előbbinél már a szocializmusban, aztán a délszláv válság idején, utóbbinál a rendszerváltás után az üzemanyag- és dohánycsempészéssel) a napi illegális tevékenységek tömegessékké és mindennaposakká váltak. Egy átlagos oldi vagy tizsakerecsenyi napi szinten (sőt akár óránként) folytatott formális és informális, legális és illegális tranzakciókat. A napi gyakorlatok beépülnek a helyi tudásba, és magától értetődővé válnak. Ez sem *Mocsán*, sem *Bedőn* nem volt jellemző.

2. TÁRSADALMI SZEREPEK ÉS STÁTUSZOK

A közösségi kapcsolatok erősségét a kis társadalmi mezővel, a többszörös szerepviszonylatokkal és a tulajdonított státusszal szokás jellemezni. A kérdés itt ugye az, hogy dominánsak-e a helyi érintkezések a mindennapokban, mert ha igen, akkor beszélhetünk helyben közösségi reprodukcióról, a lokalitás kontextusának helyi termeléséről. A legszűkebb *társadalmi mezőben* a bedőiek és az oldiak mozognak. Ennek legfőbb magyarázatát – a méret mellett – a két falu demográfiai szerkezetében találjuk, hiszen arányaiban itt él a legtöbb nyugdíjas. *Oldon* a helyzet, ha lehet, még polarizáltabb, mert ott jelentős a fiatal cigány családok csoportja és ez valamelyest tágtítja ezt a mezőt, hiszen az iskoláztatás és a napi megélhetés (túlnyomórészt napszám, csekélyebb mértékben a távolabbi pécsi üzemben végezhető betanított munka) egyaránt a falun kívülre mozgatja ezt a réteget. Ezt a mozgást valamelyest gátolja azonban az intézményes etnikai diszkrimináció és a gyenge, kiszámíthatatlan munkaerőpiac. *Bedőn* a társadalmi mezőt látenszen tágtítják a Romániából beköltözöttek. Többségük vagy aktív dolgozó Romániában, és csak a pihenőidőt tölti magyarországi házában, vagy üdülő, és csupán szezonálisan jelenik meg. A migráns háztartások hatása tehát – az eltelt idő rövidege miatt is – *Bedőn* egyelőre csekély.

3. táblázat: *Társadalmi szerepek és státuszok*

Kis társadalmi mező	Bedő	Old	Tizsakerecseny	Mocsá	Nagy társadalmi mező
Többszörös szerepviszonylatok	Old	Bedő	Tizsakerecseny	Mocsá	Elkülönülő szerepviszonylatok
Tulajdonított státusz	Old, Tizsakerecseny		Bedő, Mocsá		Elért státusz

Tágabb, de széttördelebb társadalmi mezők jellemzik másik két falunkat. *Tizsakerecsenyben* elsősorban a falu mérete tágtítja a mindennapi társadalmi kapcsolatok terét, míg *Mocsán* a jelentős ingázás a fő magyarázat. Emellett *Mocsán* a turizmusnak is szervezett és intézményesült formái vannak (a Mocsai tó strandja), amely az „idegennel” való helyi tapasztalatot és tudást szintén alakítja, s hasonló hatása van az egyik pusztára költözött országos celebnek is. Másik három településünket – noha *Old* és *Kerecseny* is rendelkezik vendégházakkal – alapvetően elkerüli a turizmus. Mindazonáltal az idegen mint horizonttágtító jelenség *Kerecsenyben* is fellelhető, egyfelől a kárpátaljai magyar beköltözők (házi orvos, fogorvos, egyik határőr felesége), másfelől a rendszeresen átingázó biciklis mozgárusok képében.

Míg *Bedőn* és *Oldon* nem, *Mocsán* és *Tizsakerecsenyben* különböző mértékben, de léteznek szegregátumok: az ott élők számára nem használható ki a teljes társadalmi mező. *Mocsán* a térbeli és a történetileg meggyökeresedett, a pusztaiak-

kal szembeni mentális exklúzió, *Tiszakerecsenyben* a többségi, nem roma helyi társadalom napi kizárási gyakorlatai korlátozzák a hozzáférést.

A társadalmi mező tágassága nagyban meghatározza a falun belül felvehető társadalmi szerepeket. Minél kisebb e mező, annál inkább torlódnak egymásba a különböző szerepek – s ez egyszerre jelenthet kibővíthető erőforrást és halmozottan hátrányos helyzetet attól függően, hogy melyik családba, rokonsági hálóba, etnikai csoportba stb. sorolja a falusi közösség az adott személyt. *Oldról* és *Bedőről* máig elmondható, hogy bizonyos családok és rokonsági hálózatok kezében koncentrálódik a lokalitás teremtésének feladata és persze joga is. E családok a település intézményrendszerének és a falusi közjavaknak a „leuralásával” igyekeznek stabilizálni elitpozíciójukat. *Oldon*, mint láttuk, ez már igen kevésbé sikerül nekik, *Bedőn* is csupán külső szereplők és az állami erőforrások nem mindig sportszerű bevonásával őrizhető az elitpozíció. *Mocsán* és *Kerecsenyben* az elit méretéből fakadóan a belső erőforrásokat még – különböző kizáró eljárások segítségével – képes belül újraosztani, a falu határát azonban már csak részben uralja, így a különböző társadalmi szerepek közötti konfliktusok váltak jellemzőbbé az utóbbi évtizedben. Ezeket láthatóan a mocsaiak képesek a legkönnyebben kezelni, mert a helyi szerepek mellett más stabil szerepeket tudnak betölteni a falun kívül (a munkahelyükön, az iskoláikban). *Tiszakerecsenyben* a társadalmi szerepek közötti konfliktusok (pl. a megbízható aszfaltos vállalkozó és a lenézett, csórá cigány szerepe között) tényleges társadalmi feszültséghez vezethetnek.

A társadalmi szerepek összemosódása – amely a tradicionális közösségek sajátossága – *Oldra* jellemző leginkább. Ebben a faluban tényleg az egész élet- és családtörténetével felel nap mint nap az egyén. Az ebből adódó dinamika – mely egyszerre képes megkönnyíteni és terhelni a mindennapi érintkezéseket, hiszen minden egyszerű érintkezésbe az egész „történet” bemozgatható – e faluban, úgy tűnik, inkább stabilizáló, mint bomlasztó tényező a huzamosabban ott élők számára. A többszörös szerepviszonylatok a cigány – nem cigány különbségtételt is e komplex biográfiai és történeti dimenziókban teremtik újra valamilyen érzékeny egyensúlyi állapotban. Még a frissen beköltöző cigány családok jó részét is ismerik a helyiek. *Bedőn* szintén él még a komplex társadalmi szerepek emlékezete, azonban a lokalitás napi reprodukciója kicsúszott a helyi közösség kezéből és egy szűk elit „mondja meg”, merre tart a falu.

Ebből fakadóan a falusi társadalomban betöltött státuszok tekintetében *Old* és *Tiszakerecseny* mutatja az inkább hagyományos, míg *Mocsa* és *Bedő* a későmodern mintázat két pólusát. A mocsai helyi (értelmiségi, vallási és gazdasági) elit a legkülönbözőbb külső és belső státuszokat kombinálja és használja fel a lokalitás teremtésében, *Bedőn* a helyi státuszok gyors relativizálódásának, kiüresedésének lehetünk tanúi. *Oldon* a státusza szinte mindenkinek totális, bár természetesen nem azonosan árnyalt. Akihez több szerepben is fordulni lehet, és többféle szerepben is érvényesítheti az érdekeit, azt többnyire megkérdőjelezés nélkül

elfogadják a helyiek – s fordítva: akinek nincsen szerepe a helyi társadalomban, azt megvetik vagy igyekeznek valamilyen szerepet előírni neki (legyen jó család-fő, gyermekeiről gondoskodó anya, gondozza a kertjét, legyen tisztességes szegény, mint mi stb.). Nagyon hasonlóan működik *Tiszakerecseny* is, csak ott a felkínált szerepek betöltésére ösztönző nyomás látványosabb, mint *Oldon*.

Itt érdemes hangsúlyozni, hogy a helyi domináns csoportok (amelyek nem minden esetben alkotják a helyi többséget, lásd *Old*) mind a négy faluban általában a „tisztességes szegénység”, a „falubolondjáig”, a helyi „koldusáig” képesek a közösségbe illeszteni az alacsony státuszúakat, de sem ezen belül, sem ez alatt nem differenciálnak, így az alacsony státuszúakon belüli, olykor igen árnyalt szerkezet számukra láthatatlan marad. Ez fordítva is igaz: az alacsony státuszúak perspektívájából egyfelől erős a kényszer a belső különbségtételre (ilyen a mocsai pusztákon a „tösgyökerezés” – értsd már 30-40 éve ott élő – pusztai versus a frissen bebíró gazdag és szegény, de ilyen az oldi cigányok között a régi, még a településfelmérések idején a faluba költözött családok népes rokonsági hálózata versus a frissen beérkező cigányok). Másfelől az alacsony státuszúak számára a magasabb státuszúak csoportjai összemosódnak. A belső státusz-reprodukción és -percepción vizsgálva tehát mind a négy faluról elmondható, hogy az egyenlőtlenségeket még mindig viszonylag egyszerűen szervezi, illetve alapvetően csak saját státuszcsoportján belül rivalizál. Fogalmazhatjuk ezt persze egészen másképp, sokkal pesszimistábban is: vizsgált közösségeink különb és különb módokon töredeztettek, de abban nagyon hasonlóak, hogy nem mobilitási láncokban képviselik el a falusi társadalom reprodukcióját, hanem polarizált, duális és aszimmetrikus szerkezetekben. Az okok feltárása messze vezetne (lásd pl. Csité – Kovács 2002: 248–255), de talán ebben a kognitív szerkezetben ragadható meg a vidékisége lényege: a vidéki politikai képviselő és érdekérvényesítés immár két évtizedes deficitje a városokhoz képest. Hosszú távon a helyi státusz az alábbiak miatt rendülhet meg:

- az erőforrásokért folyó állandó küzdelemben a vidékiek magukat en bloc nyomorúságosnak, elmaradottnak, problémásnak mutatják;
- a létező és árnyalt társadalmi különbségeket – paradox módon épp a közösség korábbi, még a paraszti társadalomból eredő uniformizációs normáját követe – állandóan eltakarják;
- a politikai részvételt ezzel is értelmetlennek állítják be;
- a helyi civil egyesületi életet maga a vidéki elit sem ösztönzi, s ha mégis, azt nem terjeszti ki az alacsonyabb státuszúak és a frissen betelepülők irányába.

Az a hipotézisünk, hogy a helyi státuszok előbb vázolt megrogyása indítja el azt a folyamatot vidéken, amely már korántsem a *civitas communis* uniformitását termeli újra (a község minden tagja egyenlően szabad és egyenlően felelős a közösségéért), hanem homogenizálja a vidéki státuszcsoportokat. Az állam tö-

rekvése a folytonos, egyenletes, homogén lokalításokra így erősödhet fel a megkülönböztetés alapvetően duális, de szintén a homogenizációra törekvő belső folyamataival.

A státuszok tárgyalásakor elkerülhetetlen szólnunk arról, vajon mennyire *rendies jellegűek* ezek. Úgy látjuk, hogy a későmodern társadalom szövetébe fonnottan, a foglalkozási és jövedelmi struktúrákat átszöve vidéken burjánzik a rendies világ, a diffúz hatalom. Számos *patrónus-kliens* viszonyt figyeltünk meg mind a négy terepünkön. Ha a weberi rend-fogalomból indulunk ki (Weber 1987: 303–308), akkor a helyi viselkedésmódokban (házasodási, mindennapi érintkezésbeli és fogyasztási szokások) a kiváltságokhoz kötött nyereségszerzési lehetőségekben és az erős konvenciókban is megfigyelhetjük a rendies logikát. Ezt a helyzetet a falusi elit termeli újra, egyfelől, hogy osztályhelyzetét (amely gyakran nagyon labilis) megerősítse, másfelől, hogy a nyereségszerzési lehetőségeket kifelé korlátozza. Ebben egyre csekélyebb, mégsem elhanyagolható erőforrást jelent számára saját származása (odaválós), a konvenciók érvényesítésére való képessége (elit státuszú), mellyel még mindig képes arra, hogy az erőforrások feletti rendelkezést monopolizálja – bár ebben egyre inkább támaszkodnia kell arra a külső pályázati és politikai lobbira, amely a vidéket célzó állami és uniós erőforrások előteremtését üzletszerűen végzi. A helyi elitnek a ma megfigyelhető sajátos életvitelének rendi helyzetének egyik alapja. Ebben az erőterben alakul ki (pl. a falu többi lakójától eltérő, olykor nem racionális presztízsfogyasztással, mely gyakran mimetikus; és a napi szinten működtetett patrónus-kliensi kapcsolatrendszeren keresztül). Alapvetően tehát hierokratikus rendként viselkedik a faluban, de támaszkodik az életvitel és a születés kiváltságaira is, igen kevésbé jellemző viszont rá a hivatásbeli elkülönültség. Ez mindenképp csapdahelyzet a helyi elit számára, mert noha képes huzamosabb ideig kizárni a piacot és a versenyt a falusi erőforrások fölötti uralomért folytatott küzdelemből, ám tagjai egyénként nem boldogulhatnak – a helyi rendies státus egyéni sikerekre csak nehezen és konfliktusokkal terhelten konvertálható.

3. TÁRSADALMI KAPCSOLATOK

Már az eddigiek alapján is sejthető, hogy a leginkább tradicionális közösségi érintkezéseket *Oldon* és *Tiszkerecsenyben* találjuk, ahol az egymásrautaltság évtizedek során alakuló változatos formái a mechanikus szolidaritást a közösség tagjai között még úgy-ahogy, de működtetik. A *szolidaritás* szokásai a rokonsági hálózatokon és korábbi vagy jelenlegi munka- és szomszédsági kapcsolatokon keresztül hagyományozódtak tovább, és a napi társas életben egyeztetik újra őket. Ennek szemmel látható nyomai is vannak mindkét faluban: sok ház előtt áll még kispad és mindkét faluban nagy a helyi mindennapos mozgás (gyalog, kerékpá-

ron és autóval is). *Oldon* a napszámba járó szülők gyermekeire a nagyszülők vigyáznak, a bevásárlásokat gyakran közösen intézik, a családi ünnepeket közösen ülik meg. A polgármester és helyettese a nőnapon a falu összes asszonyának visz virágot, az állami ünnepeket is közösen ünneplik. Semmiképp se lássuk ezt azért idilli közösségi életnek: egy alkalommal, amikor belőttek egy, a Dankó Pista utcában álló ház ablakába, nem futott össze az egész falu, sőt, magáról a lövésről is jóval később értesült a nem cigány lakosság, mint a rendőrség és a média, pedig egy egyutcs, csöpp faluról van szó. Ugyancsak jelzésértékű, hogy a nyugdíjas klubba a cigány asszonyokat nem fogadták be. Az pedig, hogy a cigány családokat a szomszéd falu katolikus lelkésze és a helyben élő pünkösdistá misszionárius támogatja, növeli a helyi szolidaritási deficitet a cigány családokkal szemben. A polgármester segélyezési gyakorlata – t.i., hogy senkinek sem nyújt segélyt – szintén nem váltott ki semmilyen rosszallást a nem cigány kisebbségben. A mechanikus szolidaritás tehát létezik, de etnikailag némiképp korlátozott módon. *Tiszkerecsenyben* az amúgy sem erős mechanikus szolidaritás ellen hatnak az intézményes összetartás nagyban más logikái. Ez utóbbiak – akár az iskola vagy az egyház, akár az önkormányzat vagy az egyesületi élet felől nézzük – a kirekesztést erősítik. A tereptábor alatt gyermektábor, kerti parti és esti filmvetítés is volt a református egyház szervezésében: ezekre csak néhány „díszcigány” gyerek volt hivatalos és a falu központjában tartották. A falu méretéhez képest igen kevés a használható közösségi tér (a projektpénzből épített szabadidőparkot senki sem látogathatja a falusiak közül), a kocsmá – szemben *Olddal*, ahol az tényleges közösségi fórum átellenben a községházával – nem vonz olyan sok embert (ez vélhetően abból is adódik, hogy évtizedek óta mindenki készít saját fogyasztásra pálinkát).

4. táblázat: Társadalmi kapcsolatok

Mechanikus szolidaritás	Old	Tiszkerecseny	Bedő	Mocsa	Organikus szolidaritás
Komplex társadalmi érintkezések	Old	Tiszkerecseny	Bedő	Mocsa	Komplikált, ellentétes társadalmi kapcsolatok
Kis szemű, szoros kapcsolathálók	Old	Tiszkerecseny	Bedő	Mocsa	Nagy szemű, laza kapcsolathálók
Integrált terek	Bedő	Old	Tiszkerecseny	Mocsa	Szegregált terek
Konfliktusok érintkezési távolságon belüli kezelése	Old	Bedő	Tiszkerecseny	Mocsa	Konfliktusok elkülönítéssel való kezelése
Helyi normák követése, konszenzusos megoldások	Mocsa	Bedő	Old	Tiszkerecseny	Konfliktus, anómia
Etnicitás mint mindennapi gyakorlat	Old	Tiszkerecseny	Bedő	Mocsa	Etnicitás mint ideológia

A másik két településen a közös munka és a közös javak megszűnése a szolidaritást inkább intézményes és ideológiai keretek között szabályozza, a személyes relációk kevesebbet nyomnak a larba. *Mocsán* – a település mérete és viszonylagos jóléte miatt – a középrétegek változatos módokon intézményesítették társadalmi kapcsolataikat: az ő kezükön vannak a községi intézmények, ők szervezik mindkét egyház körül a vallási életet és ők ellenőrzik a helyi elitjüket is. Ez az organikus szolidaritás a középrétegekben elmosza a rendies különbségeket a katolikus és a református közösség között (noha mindkettő szokatlanul aktív, különösen a fiatalok körében): akár táboroztatásról, akár helyi, vagy – általában a nacionalista eszmét népszerűsítő – országos ünnepekről van szó. (Utóbbival egyébként *Kerecsenyben* és *Oldon* is próbálkoztak, de ott megosztotta a helyieket az esemény – talán éppen azért, mert nagyon vékonyka ez a középréteg e két településen.) Velük szemben érvényesülnek – jóval kevésbé szervezeten – az organikus szolidaritás védekező formái a mocsai Újtelepen és a pusztákon. Ezek nagyon hasonlóan működnek ebben a tekintetben *Oldhoz*, azzal a különbséggel, hogy az együttérzés és a kooperáció itt nem magától értetődő, hanem egy, a hátrányos helyzetre adott válasz. A periférián élők ritkán, de képesek közös fellépésre is (ilyen volt például az egyik pusztán, amikor a privatizáció során elvesztett kis gyümölcsöseiket közös erővel visszaszerezték, vagy amikor végül elérték az ott gépparkot fenntartó másik vállalkozónál, hogy az utat kavicsal felszórja). Alapvetően azonban e szolidaritás körükben passzív: csendben figyelik például, hogy hogyan próbálja maradék köztereiket egy másik vállalkozó tereprendezés ürügyén birtokba venni (aminek látszólag semmilyen piaci haszna számára egyébként nincs), maguk között azonban kinevetik ezért a sziszifuszi munkáért.

Bedőn az összetartás formái szintén inkább organikusak (noha *Oldhoz* hasonló aprófaluról van szó), ennek oka, hogy nemigen vannak egymásra utalva az ott élők. A virágzó etnobizniszre támaszkodva – mind román, mind cigány kisebbségi önkormányzat működik a településen – az így megnövelt, de még mindig szerény erőforrásokat egyenletesen és uniform módon osztják szét a faluban élők között: karácsonykor mindenki kapott ajándékot mindkét kisebbségi önkormányzattól. A bedői vékonyka középréteg – ahogy *Mocsán* is – igyekszik persze rendies privilégiumain keresztül is erősíteni az összetartást (a mezőőr például őrzi a gazdák földjeit a szomszédos, túlnyomórészt román lakta falvak ellen, elkergeti lényegében mindenkit, hosszú litániát mondott az orvvadászok kísérlereiről, de alkalmasint egy-egy ünnepre kilő azért egy szarvast vacsorára).

Végül, a társadalmi kapcsolatok lajstromba vételénél szót kell ejtenünk az *etnicitásról* is. Ennek szerepéről és jelentéséről külön fejezetben számoltunk be. Ezért itt most csak azokat a társadalmi kapcsolatokat vesszük újra szemügyre, melyekben az etnicitás fontos szerepet játszik a lokalitás termelésekor. Az etnicitás és a közösség kapcsolatának felrajzolásakor a weberi fogalomból indulunk ki: „Az

’etnikai összetartozás’ önmagában véve csupáncsak a közösségképződést megkönnyítő egyik mozzanat, (vélt) ’összetartozás’, nem pedig a ’közösség’ maga. Mindenütt elsősorban a politikai közösség az – bármily mesterségesen tagolódjék is –, ami fel szokta ébreszteni, és később is életben szokta tartani az etnikai összetartozásba vetett hitet. Ez a hit rendszerint a politikai közösség felbomlása után is tovább él, hacsak a szokáserkölcseben és a külső megjelenésben – legfőképp pedig a nyelvben – meglevő drasztikus különbségek ki nem kezdik. Az etnikai összetartozásba vetett hitnek ez a ’mesterséges’ kialakítása teljesen megfelel annak a jól ismert sémának, amelyet akkor követünk, amikor a racionális társulásokat a közösségen belüli személyes kapcsolatokként értelmezzük.” (Weber 1992: 96)

A terepkutatás módszertanának és a közösségtanulmánnyal kapcsolatos felfogásunknak megfelelően tehát az etnicitásnak azokra a mozzanataira figyeltünk, amelyek a mindennapi érintkezésekben szembeötlően (azaz nem lappangóan) és eseményszerűen (azaz nem a hosszútávú folyamatokban) a közösség reprodukciója során felmerülhetnek.¹⁷⁷ Elsősorban nem a különbség maga (vö. Feischmidt 2010), hanem a különbségtétel eljárásai alapján gondoltuk végig a terepeken szerzett tapasztalatainkat és ismereteinket. Magát az etnikai kapcsolatot mint lehetséges közösség-szervező elvet olyan esélynek látjuk, mely csupán lehetővé teszi, de nem írja elő, hogy az adott társadalmi szereplők az etnicitás kritériumai alapján fognak cselekedni.

Amint az esettanulmányokból is kitűnt, az etnikai különbségtétel mint a helyi közösséget reprodukáló tényező mindegyik határ menti településünkön megjelenik, de nagyon változatos formákban. *Oldon* és *Tiszakerecsenyben* két, *Bedőn* három etnikum együttéléséről beszélhetünk, míg az etnikailag homogén *Mocsán* e kategória elsősorban társadalmi és ideológiai különbségek jelzésére szolgál. Az etnikai közösségképet jóval kisebb mértékben ugyan, de tovább árnyalja az ország-határ túloldalán élő etnikumok számításba vétele: *Mocsán* és *Kerecsenyben* ez elsősorban a közösség történeti tudatát formálja (lakosságcsere, kényszerszermigráció, malenkij robot), azaz lappangó különbségtétel, *Oldon* a közelmúlt háborús történései miatt meglehetősen szembeötlően a mentális távolságot növeli, *Bedőn* a beköltözők nyomán a román-román, magyar-magyar etnikai különbségtétel szerény és ritkán használt lehetőségeit teremti meg. Ha az etnikai különbségtételre rátelepülő esszencialista, nacionalista, esetleg rasszista ideológiák felől

¹⁷⁷ A lappangás – különösen az etnikai különbségtétel *longue durée* vizsgálatakor – számos, lényegében áthidalhatatlan nehézséget okoz a társadalomtörténeti megértésben is, melyre itt nem térünk ki. Mindenesetre jelezzük, hogy e két ismerv (szembeötlés és eseményszerűség) ugyanazon érme két oldala a választott módszertan szempontjából. A terepen ugyanis éppen megélt vagy mások által elbeszélte eseményekkel találkozunk elsősorban a kutató, sokkal kevésbé a rejtett, vagy épp jelentéktelen szerepet játszó előítéletekkel és hosszabb távú folyamatokkal. Ezeket közvetett eszközökkel rekonstruálhatja ugyan, azonban érdemes e rekonstrukció tudatában lennie.

nézzük, akkor ennek *Mocsa* és *Kerecseny* a leginkább kitett – az országos médián, a politikai szervezeteken és a helyi egyházi vezetőkön keresztül. *Bedőn* ennek nyomát is alig találjuk, *Oldon* pedig, lévén, hogy többségében cigányok lakják, ezeknek az ott is létező politikáknak kisebb a hatása a közösségreprodukcióra. Ezeket az eltéréseket jelöltük úgy, hogy *Oldon* és *Tiszakerecsenyben* (utóbbiban is a romák és a nem romák között) inkább a *mindennapi gyakorlatok*, míg *Bedőn* és *Mocsán* az *etnopolitika* színterein alkalmazzák az etnikai különbségtételt a közösségesedéshez. A különbségtétel eseményei ennek fényében nagyon mások: *Oldon* egészen a munkamegosztás napi gyakorlataiig szövi át az etnicitás a falusi közösség életét, *Kerecsenyben* pedig a lokális tér fölötti rendelkezés utcai küzdelmeit. Hogy ennek az etnopolitika-hoz mennyire nincs köze, ékesen mutatja, hogy *Kerecsenyben* még CKÖ sincs, *Oldon* pedig annak ellenére erőtlén a CKÖ, hogy lakóinak többsége cigányként éli mindennapjait. *Bedőn* az etnicitás lappangó története (a híressé vált cigány elvándorlók emlékezete) erős CKÖ-vel párosul, mely intézmény azonban a közösségreprodukcióban paradox módon nem etnikai határok mentén vesz részt (ahogy a Román Kisebbségi Önkormányzat sem). *Bedő* szemmel láthatóan nem vesz tudomást a szomszédságában elhelyezkedő falvakról és az ott jelentős számban, szegény sorban élő cigányokról sem (ez persze lappangó különbségként bármikor mobilizálható – lásd az oldiak élénk elhatárolódását a szomszédos falvak szintén beás cigányaitól). *Mocsán* pedig igen élénk ideológiai különbségtételt találunk (ez volt az egyetlen olyan falu, ahol maga a cigány identitás is vállalhatatlannak tűnt).

Mindez elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy ezek az etnikai különbségtétel lehetőségét magukban hordozó esélyek vajon milyen *interetnikus viszonyokat* hoznak létre. Erre alkalmazhatjuk talán Cronin két együtt élő etnikai csoportra kialakított modelljét azzal a kitételrel, hogy megint csak keveset tudunk mondani a lappangó beállítódásokról és a hosszú távú folyamatokról (Cronin 1999, idézi Biczó 2011). Terepkutatási eredményeink arra nem elégségesek, hogy a falusi közösségeket magától értetődően egy-egy kategóriába besoroljuk, inkább intuitíven következtethetünk belőlük az egyes falvakat inkább jellemző etnikai kapcsolatokra.

←Ellenségesség–Vetélkedés–Viszály–Közömbösség–Összetartás–Önzetlenség–Szimbiózis→

Ezen a skálán talán *Bedő* helyezhető el a jobbszélén, ahol a csekély lélekszámú roma háztartás szimbiózisban él a nem romákkal és ezt a helyi romák dicső múltjának közös emlékezete táplálja. *Old* valahol középen, az összetartás labilis egyensúlyában hanyatlik, ez az összetartás azonban csak egyre alacsonyabb szinten képes újratermelni a közösséget. *Tiszakerecseny* a vetélkedés és a viszály között ingadozik a társadalmi kapcsolatok különböző területein: előbbire jó példa az iskola, utóbbira a szomszédsági viszonyok egyeztetése. Itt a legerősebb a nyomás

az asszimilációra is a nem roma többség részéről. *Mocsa* etnikailag közömbös – mondhatni, színvak – az együttélés mindennapi gyakorlatait tekintve, azonban kifejezetten ellenséges az uralkodó diskurzus szempontjából. Az is feltételezhető, hogy a mocsaiak eddig is sikeresen akadályozták meg, hogy a faluba jelentős számban roma családok költözzenek.

4. TUDÁS

Településeink abban nagyon hasonlítanak egymásra, hogy mindegyikre jellemzőek a „vidékiség” normái és mentalitása. Ez persze korántsem kizárólag a falvak szabad értékválasztása, hanem ugyanolyan mértékben felelős érte a vidéket a várostól folytonosan, dichotóm módon megkülönböztető másság-diskurzus. Az is nagyon valószínű, hogy ez a másság nem mindig manifeszt (pl. kisvárosok, nagyvárosok vidékies részei stb., prosperáló, városias falvak), hanem a *törések, határok mentén sarkosodik ellentété* (Blackshaw 2010: 127). Az mindenképp figyelemre méltó, hogy dacára az információs társadalom vidéki kiépülésének és a média homogenizációs hatásának, a „vidékiség” normája (példaképként és stigmatiként egyaránt) folyamatosan *újratermelődik* ezekben a terekben (Kovács 2005). A városi, a kozmopolita mentalitásba való feloldás és a falusiba, a vidékibe való visszaillesztés folyamatos játszma a vidéken élők számára és jelentős szerepe van a lokalitás kontextusainak újratermelésében. A „vidékiséget”, más szóval a *provincializmust* Radomir Konstantinović – nálunk sokkal sarkosabban – „szükségyszerű (nem szándékolt), ugyanakkor előre megfontolt és ezért nem autentikus nihilizmusnak” nevezi. „[A vidéket uraló nihilizmus] szemlélete *piszkos* és zavaros, mélységesen ellentmondásos, s az egyén épp e piszkosság és zavartság révén tartozik hozzá a vidék szelleméhez és annak filozófiájához, a szellemhez, mely nem azt mondja, amit akar, mert nem is 'akarhatja' azt, amit akar; akarása ellentmondásos, tudata szükségképp ellentmond akaratának, vidáman esik kétségbe és kétségbeesett, amikor józanul 'békés'. Az általános inadekvátság csapása itt nem is csapás, hanem szabály, és még csak nem is érzik balvégzetnek, hanem követik” (Konstantinović 2001: 46). Konstantinović meglehetősen szenvedélyesen fogalmaz – bár semmivel sem szenvedélyesebben, mint egykor Erdei Ferenc –, a lényeg tekintve mégis egyetérthetünk vele: a proceduális, azaz deliberatív, mérlegelő megfontolásokon alapuló észszerűséggel vizsgált közösségeinkben csak nagyon ritkán találkozunk, ellenben az általános inadekvátság és az ellentmondásos akarás számos példáját sorolhatnánk (és mutattuk be korábban). Erre ráerősít, egyben a hipotézist – t.i., hogy a provincializmus a falusi közösségek sajátja – jelentősen gyengíti, hogy a közösség tagjai a közösségen kívül is ritkán találkoznak proceduális eljárásokkal: a vidék szelleme ugyanis nem csak vidéken és nem csak közösségi társadalmi kapcsolatokban honos. A provincializmusnak megvan a maga

politikája, mely nem a vidékiségből ered és nem csupán arra vonatkozik. Appadurai-jal szólva e kényszerű belátáson alapuló szomszédtságokat a nemzeti provincializmus termeli. A provincializmus tehát nem elégséges feltétel ahhoz, hogy vizsgált településeinken a tudástermelést közösséginek tételezzük.

5. táblázat: *Tudástermelés*

Provincializmus	Old, Tiszakerecseny, Mocsá, Bedő				Kozmopolitizmus
Szubsztantív racionalitás	Old, Tiszakerecseny, Bedő		Mocsá		Proceduális racionalitás
Kis hagyomány eltér a nagytól	Old	Tisza-kerecseny	Bedő	Mocsá	Kis hagyomány és nagy között nincs különbség

A vidékiség mint közösség-szervező elv két fontos komponense a szubsztantív racionalitáson alapuló helyi tudás (*local knowledge*) és az élő ún. kis hagyomány (*little traditions*). Mindkettő közösségi társadalmi kapcsolatokat feltételez, hiszen előbbi a közösségi cselekvések indítékaiban, utóbbi a közös normák követésében illetve követésének kikényszerítésében játszik pótolhatatlan szerepet. Megkockáztatjuk, hogy egy hely tudásformája még mindig attól vidéki, hogy alapvetően szubsztantív racionalitáson alapul: az adott feltételek és kényszerek olyan erősek, hogy ezeknek a közösségen belüli egyeztetésére az egyén csak igen ritkán vállalkozik. A *szubsztantív racionalitáson* alapuló helyi tudás kulcsszava az erősebb oldaláról a kényszer, a gyengébb felől pedig a belátás. Vizsgált négy településünk-ből három – *Old, Tiszakerecseny* és *Bedő* – nagyon vidékies jelleget mutat ebből a szempontból: az ott élők többsége a legkülönbözőbb kényszerekbe és alávetettségekbe gabalyodottan tölti mindennapjait, melyekből nem tud vagy nem akar kilépni. Ezekben a helyi társadalmakban szükségszerűen sok a közös titok: a közösség, ha az egyéni kiugrásokat, eltéréseket nem is tudja megakadályozni vagy megtorolni, igyekszik elrejteni őket. *Mocsán* a viszonylag széles és társadalmilag differenciált helyi középosztály kevert helyzetet teremt: itt ezért valamivel több a proceduális racionalitás.

A helyzet mégsem ilyen egyszerű, három okból sem. Egyfelől a proceduális racionalitáson alapuló társadalmi kapcsolatok megteremtik ugyan az esélyét a deliberatív eljárásoknak, azonban nem garantálják. Első három településünkön a szubsztantív tudástermelés olyan erős, hogy az intézményi szempontból normatívan előírt deliberatív eljárásokat is a saját képére tudja formálni (lásd pl. önkormányzati választások, közjavak elvileg demokratikus és egyeztetett, való-jában rendies és hatalmi szóval eldöntött szétosztása stb.). Másfelől, ha ezeket a különböző racionalitásokat térben képzeljük el, akkor arra a paradoxonra lehetünk figyelmesek, hogy nem kevés esetben egy, a falun kívül, de a falu egészére vagy

a falusi közjavakra vonatkozó, proceduális racionalitáson alapuló döntés vagy szerződés maga is szubsztantív tudásformákat eredményez helyben. („Majd 'fönt' megmondják”, „nincs beleszólásunk”, mondják a helyi ügyekben, akkor is, ha oda a falusiak képviselőt delegálhatnának, vagy más módon részt vehetnének az egyeztetési folyamatban.) Továbbá, a szubsztantív tudás akadályozza meg sok esetben azt is, hogy a közösséget romboló egyéneket, családokat – például az uzsorásokat, a helyi kiskirályokat, a tolvajokat stb. – a közösség fegyelmezze, alkalmasint kizárja.

E települések közösségnek bizonyos szituációkban és *bizonyos normák* érvényesülésekor látszanak. Általában is feltételezhetjük, hogy a már leírt gyakorlatok mellett a normák szabják meg a falusi és a városi közösségek tudástermelésében érzékelhető különbségek egy részét. Előbbit a közös helyi tudás folyamatos és uniform szétosztása jellemzi inkább, míg utóbbiban a helyi tudás szétosztása alapvetően szórt és differenciált; előbbi inkább autoriter és konform, mint utóbbi. A vidéki közösségek tízparancsolatát Aksel Sander-mose-nál senki sem foglalta össze talán jobban és tömörebben, ezért érdemes idéznünk:

1. Ne hidd tenmagadról, vagy valaki.
2. Ne hidd tenmagadról, oly jó vagy, mint mi.
3. Ne hidd tenmagadról, hogy bölcsőbb vagy, mint mi.
4. Ne akard magad jobbnak minálunk.
5. Ne hidd, hogy többet tudsz, mint mi.
6. Ne hidd, hogy nagyobb vagy, mint mi.
7. Ne hidd tenmagadról, hogy juthatsz valamire.
8. Ne neved te mirajtunk.
9. Ne hidd, hogy bárki is törődik veled.
10. Ne hidd, hogy bármit is taníthatsz nekünk.” (Sander-mose 1936: 77–78)

Belülről ezek a közösségi normák, kívülről a provincializmus politikája hozza létre azt a sajátos magyar – megkockáztatható, közép-európai – etnotájat, mely e falusi lokalitások társadalmi tere.

E normák masszív jelenlétéért – a számos más közül – az ún. „*amorális familializmus*” okolható. Ahogy az esettanulmányokból már láttuk, a szívességi és kölcsönösségi viszonyok szinte kizárólag a családi hálózatokban működnek, leszámítva a történetileg is megalapozott patrónus-kliens viszonyokat. Ez azt jelenti, hogy a közösségi társadalmi cselekvéseket elsődlegesen a többnyire nukleáris családok gazdasági érdekei határozzák meg. Ha ezek olyan szegénységgel párosulnak, mint ami a kiválasztott terepeinken élő családok meghatározó többségére illetve jelentős részére jellemző, akkor ez oda vezet, hogy képtelenek közösen fellépni a közös jószágokért folytatott harcban és az egyéni (a háztartásonként különböző) érdekek összeegyeztetésében. Az amorális familializmus

*éthoszát*¹⁷⁸ nem az osztályhelyzet, vagy a rossz gazdaságpolitikai intézkedések hozzák létre, hanem morális – ma inkább úgy mondanánk, kulturális, habituális – alapokon nyugszik. A bizalmatlanság, mellyel a háztartások a közösség családon kívüli tagjaival szemben viseltetnek, a családok közötti együttműködést, a közösségi kooperációt – és ezzel a társadalmi tőke növelését – ellehetetleníti. A történetileg kialakult éthosz aztán tartósíthatja az osztályhelyzetet, a gazdasági elmaradottságot és az ott élők politikai érdektelenségét is.

Annak ellenére, hogy nem gondoljuk azt, hogy a kis és a nagy hagyományok között bármiféle értékrangsorot lehetne felállítani, ahogy azt a klasszikus antropológia tette, a két kategória értékmentes használata talán közelebb vihet bennünket ahhoz, hogy a tudástermelés fenti gyakorlatát megérthessük. A hagyomány társadalmi szerveződésének vizsgálatakor Redfield (1940, 1955) különbséget tett olyan közösségek között, melyekben a kis (helyi) hagyomány nem tért el a (nemzeti vagy az adott civilizációra jellemző) nagybottól és azok között, ahol lényeges különbségek mutathatók ki. Ahol a kis hagyomány szervezi a társadalmi érintkezéseket, ott az alapvetően gyakorlatias, a helyi tudásba – legyen az bármily töredezett, inadekvát vagy ignoráns – bezárkózó, konfúz és kidolgozatlan, valamint konkrét fizikai vagy biológiai imázsokban fejeződik ki. Ahol a nagy hagyomány határozza meg a kis hagyományt is (azaz utóbbi része az előbbinek), ott a helyi tudás komplex és adekvát, a gyakorlatok precízen kidolgozottak és elsősorban absztrakciókban, szimbolikus reprezentációkban termelik újra magukat. A terepeken szerzett apró megfigyeléseink alapján, ahogy a korábbiakban is, *Old* és *Tiszakerecseny* mutatja a legerősebben ellenálló kis hagyományokat, melyek főként a cigány és nem cigány családok közötti együttélés meglehetősen konkrét és gyakorlatias formáiban és imázsaiban érhetők a leginkább tetten. A nagy hagyományba való becsatolás tipikusan két módon jelenik meg itt: egyrészt a református gyülekezet exkluzív „aranykor”-elbeszélésén keresztül (amikor a cigányok még nem voltak sokan a faluban), másrészt az egész falura jellemző, azaz inkluzív Kádár-kori nosztalgia által (amelyről majd’ minden interjúban hallottunk *Oldon* és *Kerecsenyben*). *Bedő* – alapvetően hanyatlása okán – nem rendelkezik ilyen erősen különálló kis hagyományokkal, bár újabban, felfedezve román múltját (amely nem exkluzív, azaz az egykor ott élő cigányok sincsenek kizárva belőle), teremt valami ilyesmit. A kis hagyomány feltalálásának másik példája itt az elszármazott cigányokról kialakított, szintén inkluzív elbeszélés: ők azok, „akikre büszkék vagyunk”. *Mocsán* hasonló mértékű eltérések nem mutathatók ki, itt elsősorban az országosan megszokott reprezentációk uralják a helyi hagyományokat is (akár az ünnepekről, vagy a politikai vélemények artikulációjáról, akár a sztereotip társadalom- és önképéről essék szó). Ennek oka – ahogy az idé-

zett antropológiai munkákból is kiolvasható – az ingázás és az ingázásból származó gyarapodás/társadalmi mobilitás általános tapasztalata, amely reflexív viszonyokat teremtett a saját közösséghez az idők során. Egyetlen, korábban is erős és exkluzivista kis hagyomány él *Mocsán*, jelesül a falu és a puszták közötti különbség újratermelése, amely azonban nem az „eredeti”, rendi, hanem a szocialista korszakbeli elkülönülésen alapul.

5. MIGRÁCIÓ

A közösségreprodukciós minták felrajzolásakor utolsóként a migrációval foglalkozunk. Mivel erről szintén önálló fejezetben számoltunk be, itt ismét csak abból a szempontból gondoljuk végig a négy település migrációs történetét és jelenét, hogy az milyen hatással volt a lokalitás termelésére.

6. táblázat: *Migráció*

Gyenge migráció	Mocsa	Tiszakerecseny	Old	Bedő	Erős migráció
Gyenge migráció a múltban		Tiszakerecseny (elvándorlás+ visszatörődés)	Old (etnikai csere)	Bedő (elvándorlás+ külföldi bevándorlás)	Erős migráció a múltban

A közösségek általában erősen szabályozzák a be- és kiköltözéshez, az ingázáshoz való viszonyt. Másrészt azonban – erőforrásainak, demográfiai helyzetüknek, házassági és munkaerőpiaci stb. lehetőségeiknek függvényében különbözőképp ki is vannak szolgáltatva a migrációs nyomásnak. Ebben a néprajzosok, szociográfusok, antropológusok által sokszor leírt komplex viszonyrendszerben a történelem során létrejönnek sajátos migrációs terek és gyakorlatok, melyek – ha a körülmények viszonylag változatlanok – hagyományossá válnak az idővel. Ezek a tudományos megfigyelések általában mégis azt állítják, hogy a közösség (akkor is, ha tradicionálisan kibocsátó településsé vált vagy egy ilyen térségben helyezkedik el) normatív nehezen akceptálja elhagyását. Egy közösségből sem permanensen, sem szituatív, sem időlegesen nem könnyű eltűnni, elmenekülni, elveszni; a területi mobilitás nem legitim, hanem kivétel. És fordítva is: egy közösségben az idegenek kevesen vannak és állandóan rajtuk tartják a szemüket (Elias – Scotson 1965). (Nem kevésbé rideg szabályok érvényesek ideáltipikus esetben a társadalmi mobilitásra sem: a státuszban bekövetkezett változást egy közösségen belül publikusan nagyon nehéz elismertetni, gyakran a morális rend kikezdéseként értelmezik.) A közösség – paradox módon – e külső és belső sebezhetőség és függőség hálójában képes a leginkább prosperálni, a társadalmi instabilitás és nyugtalanság helyi érzete élteti.

Ha településeink migrációs történetét vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy noha mind a négy település az ország szélén fekszik, és mindegyiket elérte

¹⁷⁸ A Banfield által megfigyelt dél-olasz vidékre a magas halálozási ráta, bizonyos földművelési viszonyok és a kiterjesztett családi intézmények hiánya volt jellemző.

a szocialista modernizáció, épp a helyi és regionális kondíciók különbsége miatt más és más migrációs hagyományok jöttek létre az elmúlt évtizedekben. *Oldon* – amely már a 20. század elejétől kidolgozott népességcsökkentési technikákkal válaszolt az erőforrások és a lehetőségek szűkösségére – a szocialista korszakban az a gyakorlat alakult ki, hogy a gyermekeket végleg kieresszék a közösségből és lehetőleg megyén belül boldogulni tudjanak. Az ezáltal fokozatosan előregedő és kiürülő faluba a telepelfszámolásokat követően folyamatosan költöztek be a környékbeli cigányok, ők azonban már jóval kisebb mobilitási potenciállal bírtak, s mára lényegében a faluba szorultak. *Bedő*, ha lehet, még perifériusabb helyzetben volt ugyanebben az időszakban, így egyrészt a migrációs nyomás etnikai hovatartozástól függetlenül nehezedett a lakóira, másrészt nem ritkán egyenesen a fővárosig kellett utazni munkáért. A bedőiek többsége végleg elhagyta a falut, köztük szinte a teljes cigány lakosság. *Tiszakerecseny* és *Mocsa* ennél jóval szerencsésebb helyzetben volt és kulturálisan is más hagyományokkal rendelkezett a migrációs nyomás kezelésére. Mindkét településről jelentős ingázás kezdődött a hatvanas-hetvenes években, mely azonban nem vont maga után végleges elköltöztést. (*Kerecsenyben* az a családi norma érvényesül még ma is, hogy valamelyik gyermeknek vissza kell költöznie előbb-utóbb a faluba, hogy gondozza az időseket, *Mocsán* a közeli munkalehetőségek miatt nem jelent meg a végleges kimigrálás kényszere.) Ezeknek az eltérő migrációs tapasztalatoknak és helyzeteknek köszönhetően *Oldon* mára lényegében lezárult az etnikai csere, amely a közösségreprodukciós eljárásoknak hamarosan új fejezetét nyitja ebben a faluban. Nem tudni még, hogy egy, az alsószentmártonihoz hasonló, etnikailag egynemű cigány falu jön-e létre, amely – a helyi elitpozíciók megszerzésével – újrászervezi az egyenlőre hasonlóképp alárendelt cigány háztartásokat, vagy, mert erre nem lesz képes, funkció nélküli gettófaluvá válik. Ráadásul itt érvényesülnek még ma is leginkább az országhatárból fakadó marginalitás erői, melyek *Oldot*, mivel a horvát oldalon is hasonló térség terül el, még inkább leszorítják és bomlasztják. *Bedőn* a helyzet szintén legalább kétesélyes: válhat ugyanúgy ez a falu Nagyvárad elővárosává, de vissza is zuhanhat a környező enyésző, többségükben cigányok lakta falvak sorsába. *Tiszakerecsenyben* a helyi és a regionális lehetőségek beszűkülésével a visszakényszerülés jelenségeit figyeltük meg, amely a közösség létét semmiképp sem veszélyezteti, ám a belső közösségi konfliktusokat kiélezhetheti. *Kerecsenyben* a falun belüli migráció is jelentős, azaz a „cigánysoron” élő családok apránként beköltöznek a központibb fekvésű utcákba, s ez szintén nem konfliktusmentes. *Mocsán* az ingázás feltételei továbbra is adóttak, viszont a magasabban kvalifikált fiatalok visszaköltözése némileg lecsökkent, mert számukra sem a falu, sem a környék nem biztosít vonzó munkalehetőségeket. A migrációs lehetőségek relatív csökkenését mutatja az is, ahogy a pusztaiak egyre szegregáltabban élnek a falu mellett, és beköltözni egyre kevésbé van lehetőségük.

Kötetünkben a falusi közösséget olyan társadalmi, politikai, gazdasági és ideológiai kommunikációs hálózatként fogtuk fel, mely a társadalmi egységre, a helyi normákhoz és formszerkezethez való igazodásra ösztönzi tagjait. Azt vizsgáltuk, hogy különböző határhelyzetek (országhatár, település határai, szegregátumok a településen belül, törvényesség határai, etnikai másság körvonalai) miképp alakítják a falusi közösséget, illetve az hogyan reprodukálja önnön körvonalait. A terepkutatási eredményeinkből kialakított modellek és bizonyos közösségreprodukciós eljárások rekonstruálása után talán megkockáztathatjuk annak kimondását, hogy modelljeink alkalmazhatónak bizonyultak a gazdasági munkamegosztásban, a társadalmi szerepekben és státuszokban, a társadalmi kapcsolatokban, a mindennapi tudástermelésben és a migrációban más kutatók által megfigyelt illetve mért tágabb, makroszociológiai összefüggések árnyalására, egyúttal – reményeink szerint – segítettek megérteni a szerkezeti „útfüggőségek-ből” fakadó tehetetlenségi nyomatókok működését is. Ugyancsak bízunk abban, hogy az általunk bemutatott kizárási eljárások tárháza nemcsak az etnikai másság újratermelésének szituatív és performatív természetére irányíthat nagyobb tudományos figyelmet, de tágabban a helyi társadalom belső mozgásainak általánosításához és teoretizálásához is hozzájárulhat.

7. HIVATKOZOTT IRODALOM

A Vásárosnaményi kistérség integrált területfejlesztési, vidékfejlesztési és környezergazdálkodási programja VÁTI-MTA RKK ATI Budapest, 2005. augusztus. http://www.vati.hu/files/articleUploads/9813/vasarosnameny_kt_2005.pdf. (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)

Anderson, Benedict (2006): *Elképzeltek közösségei*. Budapest, L'Harmattan.

Andorka Rudolf (1975): Az ormánsági születésszabályozás története. *Valóság* 6. 45–61.

Andorka Rudolf – Harcsa István (1982) A községi népesség társadalomstatistikai leírása. In: Vágvolgyi András (szerk.) *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, Akadémiai. 179–236.

Andorka Rudolf (1987): *Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján*. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek. 3. 57–96.

Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Második, javított kiadás (szerk. Spéder Zsolt), Budapest, Osiris.

Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás teremrése. *Regio*, 2001/3. 3–31.

Bahtyin, Mihail (1982): *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Európa.

Balassa Iván – Ortutay Gyula (1980): *Magyar néprajz*. Budapest, Corvina. „Dunántúl”. <http://mek.oszk.hu/02700/02789/html/7.html>, „falukutatás”. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-55.html> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)

Balcsók István – Dancs László (2001): *Külföldiek legális és illegális munkavállalási szokásai a magyar-ukrán határ mentén az ezredforduló tájékán*. (A tanulmány az OTKA T 031943 sz. kutatási program támogatásával készült.)

Bali János (2005): Zárkerti gazdálkodás a 20. század második felében. *Ethnographia*, 2005. 153–182.

Balogh Kata – Bárdos István (szerk.) (1993): *Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza*. Tatabánya, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, Pedagógiai Intézet.

Banton, Michael (1983): *Racial and Ethnic Competition*. Cambridge, Cambridge University Press.

Baranyi Béla (1998): Bedő története, a társadalmi-gazdasági fejlődés jellemzői a település alapításától napjainkig. In Süli-Zakar István (szerk.) (1998): *Egy fenntartható*

nemzetiségi falu: Bedő szociálgeográfiai vizsgálata. Bedő–Debrecen, KLTE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék. 24–39.

Baranyi Béla (2004): *A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 310.

Barta Györgyi – Czirfusz Márton – Kukely György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. *Tér és Társadalom* 4. 1–20.

Barth, Fredrik (1969): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference*. Oslo, Universitetsforlaget.

Barth, Fredrik (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 1. 3–25. http://www.adatbank.ro/html/cim_pdf670.pdf (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)

Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András (2002): *Távoli szomszédok: Jánossomorja és Andau 1900–2000. / Entfernte Nachbarn: Andau und Jánossomorja 1990–2000*. Budapest, Teleki László Alapítvány. 55–56.

Beluszky Pál (2002): Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek). In: *Végkiadás II*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 71–94.

Benda Gyula (1991): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég* 2–3. 169–176.

Benda Gyula (2003): Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovács Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég* 4. 99–102.

Benkő Gábor (én.): *Interjúk Choli Daróczi Józseffel*. Kézirat, hely és évszám nélkül.

Béres Csaba – Süli-Zakar István (1990): *Bihar: Tébéli hátrányok – Társadalmi problémák – Területfejlesztés 1*. Debrecen – Berettyóújfalu, Hajdú-Bihar Megyei Tanács.

Berremán, Gerald D. (1978): Scale and Social Relations. In: *Current Anthropology*. Vol. 19. No. 2. 225–245.

Biczó Gábor (2011): *Szemponatok az etnikai együttélés egyensúlyi helyzeteinek elméletéhez*. Kézirat.

Bihari Zsuzsanna – Kovács Katalin (2006): Lejtők és csúszdák, avagy foglalkoztatási esélyek térbeli egyenlőtlensége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom*. 20. évf. 2006/4. 49–66.

Blackshaw, Tony (2010): *Key Concepts in Community Studies*. London, Sage.

Borsos Endre – Csité András – Hella Ferenc (1993): Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló Ökörítőfülpösön. *Szociológiai Szemle* 1. 95–119.

Borsy Judit (2005): Baranyai uradalmak a XVIII–XX. században. *Honismeret* 2005/3. 88–95.

Bourdieu, Pierre (1978): A vallási mező kialakulása és struktúrája. In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemmelődése*. Budapest, Gondolat. 172–185.

Bourdieu, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág.

- Bourdieu, Pierre (2004): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Robert (szerk.) (2004): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum.
- Böhm Antal – Pál László (1985): *Társadalmunk ingázói, az ingázók társadalma*. Budapest, Kossuth.
- Böröcz József – Caleb Southworth (1995): „Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország 1986–1987”. *Szociológiai Szemle* 2. 25–48.
- Böröcz József (2000): „Informality Rules.” *East European Politics and Societies*. 14/2 (Spring). 348–380.
- Brubaker, Rogers (2001): Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 2001/7–8. 60–66. http://beszelo.c3.hu/01/07_08/09brubaker.htm (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Butler, Judith (2005): *Jelentős testek – A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Budapest, Új Mandátum.
- Castells, Manuel – Portes, Alejandro (1989): „World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy” In: Portes – Castells (eds.): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. L. A. Banton, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press. 11–37.
- Centeno, Miguel Angel – Portes, Alejandro (2006): „The Informal Economy in the Shadow of the State” In Fernández-Kelly, Patricia – Sheffner, Jon (szerk.): *Out of the Shadows: The Informal Economy and Political Movements in Latin America*. Princeton University Press.
- Cronin, Bruce (1999): The Concept of Transnational Communities. In uő.: *Communities Under Anarchy* CUP. New York. 4–36.
- Crow, Graham (1999): Developing sociological arguments through community study. In *Int. Journal of Social Research Methodology* 1999, Vol 3, Nr. 3.
- Csatári Bálint (szerk.) (1990): *Tanakodás a tanyákról*. Kecskemét, MTA Regionális Kutatások Központja.
- Csäte András – Kovács Imre (2002): Vidéki történet. In Kovács Imre (szerk.) (2002): *Hatalom és társadalmi változás. A posztoszocializmus vége*. Budapest, Napvilág. 219–277.
- Csäte András (1997): Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* 3. 117–137.
- Dancs László (2000): Keleti kapu és elszigeteltség. Az elzártság kérdése és a határon átnyúló kapcsolatok esélyei az északkelet-alföldi határ mentén. *Tér és Társadalom* 2000/2–3. 275–284.
- De Soto, Hernando (1989): *The Other Path*. New York, Harper and Row.
- Derdák Tibor (2008): Iszonyatos, elfogadhatatlan, tarthatatlan – Rádai Eszter interjúja. *Mozgó Világ Online* 2008/3. <http://mozgovilag.com/?p=830> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)

- Durkheim, Émile (1978): „A vallási jelenségek meghatározásáról”. In uő. (1978): *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK. 219–252.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi.
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L'Harmattan.
- Durst Judit (2002): „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély* 4. 99–121.
- Durst Judit (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák” – eltérő fejlődési utak az aprófalvakban In Váradai Monika Mária (szerk.) (2008): *Kistélepek lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum. 232–267.
- Elias, Norbert – Scotson, John L. (1965): *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Problems*. London, Frank Cass & Co.
- Enyedi György (2004): Regionális folyamatok a posztoszocialista Magyarországon. *Magyar Tudomány* 9. 935–941.
- Erdei Ferenc (1974) [1941]: *A magyar falu. Összegyűjtött írások*. Budapest, Akadémiai.
- Eriksen, Thomas-Hylland (2006): *Kis helyek-nagy témák. Bevezetés a szociálintropológiába*. Budapest, Gondolat.
- Faragó Nándor – Kovács Katalin (1990): Levelek egy aprófaluból. *Tér és Társadalom* 1990/1. 89–104.
- Feige, Edgar L. (1990): „Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach.” *World Development* 18 (7). 989–1002.
- Feischmidt Margit (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról In Váradai Monika Mária (szerk.) (2008): *Kistélepek lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum. 102–132.
- Feischmidt Margit (2010): Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In uő. (szerk.) (2010): *Etnicitás – Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 7–32.
- Ferge Zsuzsa (2008): Rögös út a munkához. *Népszabadság* 2008. április 13.
- Fleck Gábor – Virág Tünde (1999): *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest, MTA Politika Tudományok Intézete.
- Fülep Lajos (2003): *A magyarság pusztulása*. <http://mek.oszk.hu/05900/05944/html/index.htm> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Füzes Miklós (2005): A cigányügy Baranyában (1957–1990). In Márfi Átila (szerk.) (2005): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. Pécs, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület*. 134.
- Geertz, Clifford (1983): *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, Basic Books.

- Gërkhani, Klarita (1999): Informal Sector in Developed and Less Developed Countries: A Literature Survey. *Tinbergen Institute Discussion Papers* TI 1999-083/2, Tinbergen Institute.
- Gillespie, Alex (2008): Social Representations, Alternatív Representations and Semantic Barriers. *Journal for the Theory of Social Behaviour* 38. 2008/ 4. 376-391.
- Goffman, Erving (1981): *A hétköznapi élet szociológiája*. Budapest, Gondolat.
- Goffman, Erving (2000): *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya.
- Gruber, Otto (1996): *Albrechtsfeld den Albrechtsfeldern*. Andau.
- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt. Hn.
- Gúrai István (1989): Mocsa mozaik. Fejezetek Mocsa község régebbi és újabb kori történetéből 1209-1989. Mocsa, Búzakalász Mgtstz.
- Hajdú Zoltán (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus.
- Hajnal István (1939): Történelem és szociológia. *Századok* 1939/4-6.
- Hann, Chris (1980): *Tázar: a village in Hungary*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hantó Zsuzsa – Kárpáti Zoltán (1982): Településrendszer és életmódfeltételek egy aprófalvas régióban (Baranya példáján). In Vágvolgyi András (szerk.) (1982): *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, MTA. 289-305.
- Harcza István – Kovács Imre – Szelényi Iván (1994) A poszt szocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle* 4. 15-45.
- Harcza István – Kovács Imre (1996): Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.) (1996): *Társadalmi Riórt 1996*. Budapest, TÁRKI-Századvég. 104-134.
- Hart, Keith (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies* 11(2). 61-89.
- Havas Gábor (1982): Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor Mihály (szerk.) (1982): *Cigányvizsgálatok*. Budapest, Művelődéskutató Intézet. 61-140.
- Havas Gábor (1982): Korábbi cigány foglalkozások. In Andor Mihály (szerk.) (1982): *Cigányvizsgálatok*. Budapest, Művelődéskutató Intézet. 161-179.
- Havas Gábor (1986): Vadkelet. *Kultúra és közösség* 1. 3-18.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth Kata (2007): 'Mire teszed magad?' – A 'cigány' mint különbség diszkurzív konstrukciója a hétköznapi interakciókban. In Bartha Csilla (2007): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 220-241.
- Horváth Kata (2008): „Passing”: Rebeka és a meleg büszkeség napja. *Beszélő* 2008/7. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/passing-rebeka-es-a-meleg-buszkeseg-napja>. (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)

- Hunyady Ferenc (1936): *A kismarjai kerület községei*. Budapest, Magyar Társaság Falukutató Intézete.
- Illyés Gyula (1974) [1937]: *Puszták népe / Ebéd a kastélyban*. Budapest, Szépirodalmi.
- Jenkins, Richard (1997): *Rethinking Ethnicity – Arguments and Explorations*. London/Thousand Oaks/New Delhi, Sage.
- Jenkins, Richard (1997): *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London, Sage.
- Juhász Pál (1986): Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc* 4. 5-19.
- Juhász Pál (1991). Polgárosodás. *Századvég* 2-3. 181-183.
- Juhász Pál (2006): Parasztkok és farmerek. In uő.: *Emberök és intézmények. Két százévtől az agráriumban*. Budapest, Új Mandátum – Jelenkutatató Alapítvány. 497-516.
- Kápolna Beáta (2006): A német nemesítésű rezisztens almafajták piaci lehetőségének vizsgálata. PhD dolgozat. http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/kapolna_beata.pdf. (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Kardos László (1955): Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgypusztá). *Ethnographia* 1955/1-4. 255-344.
- Kemény István (1972): A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológiai Szemle* 1. 36-48.
- Kemény István (1990): A Csillaghegyi Téglaár munkásai. In uő.: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest, Vita. 21-24.
- Keményfi Róbert (2010): Földrajzi tér és etnicitás. A kritikai geográfia tanulságai. In: Feischmidt Margit (szerk.) (2010): *Ernitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet. 99-113.
- Kiss Géza (1929): Az egyke kérdéséhez. *Protestáns Szemle* 1929. április. 243-250.
- Kiss Géza (1934): Az egyke okai. *Protestáns Szemle* 1934. július-szeptember. 401-424.
- Kiss Géza (1937): Ormányság. Budapest, Sylvester-Kiadás.
- Kodolányi János (2003): *A hazugság öl*. Budapest: Neumann Kht. <http://mek.oszk.hu/06000/06023/> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Konrád György – Szelényi Iván (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság* 12. 19-36.
- Konrád György – Szelényi Iván (2000): *Urbanizáció és területi gazdálkodás*. Szeged, JGYF.
- Konstantinović, Radomir (2001): *A vidék filozófiája*. Budapest, Kijárat.
- Koós Bálint – Virág Tünde (2010) Fel is út, le is út: községeink sorsa a rendszerváltás után. In Barta Györgyi – Beluszky Pál – Földi Zsuzsa – Kovács Karalin (szerk.) (2010): *A területi kutatások csomópontjai – Visszapillantás és előretekintés*. Pécs, MTA RKK. 32-54.
- Kovács Imre (1997) Poszt szocializmus és polgárosodás. *Szociológiai Szemle* 4. 19-47.

- Kovács Imre (2003): A magyar társadalom „paraszttalanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég* 2. 41–65.
- Kovács Imre (2010): A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/296/4/kovachimre_5_Mu.pdf (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Kovács Imre (2005): A vidék megjelenése a közbeszédben, médiákban – Rurális imázs. In Bognár László et al. (2005): *Falupolitikák*. Budapest, Új Mandátum. 51–59.
- Kovács Éva (2008): A közösségtanulmányoktól a lokális megismerésig. In Kovács Éva (szerk.) (2008): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Regio Könyvek, Pécs-Budapest, PTE-BTK/Néprajzi Múzeum. 7–21.
- Kovács Éva (szerk.) (2004): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Regio könyvek, Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Kovács Éva (2008): „A beékelődést kiküszöbölték.” Lengyel vendégmunkások Beremenden 1979–1981. *Regio* 3. 73–109.
- Kovács Éva szerk. (2007): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Regio Könyvek, Pécs-Budapest, PTE-BTK/Néprajzi Múzeum.
- Kovács Éva (2008): „Ki vagyunk esve a külvilágból” – A lengyári kolónia. In Váradi Monika Mária (szerk.) (2008): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum. 133–159.
- Kovács Éva (2003): Etnicitás vagy etnopolitika. Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezése körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika*. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- Kovács Éva (2006): Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula* 9 (1). 41–52.
- Kovács Katalin – Juhász Pál (2006) [1987/88]: Láp és Orom az Ormánságban, avagy hendikep-tallózás egy hátrányos helyzetű régióban. In Juhász Pál (2006): *Emberek és intézmények. Kéz zsákutca az agráriumban*. Budapest, Új Mandátum/Jelenkutató Alapítvány. 225–269.
- Kovács Katalin (1987): *Integráció vagy széttöredezés? Társadalomszerkezeti változások egy dunántúli aprófalun, Magyarlukafa példáján*. Pécs, MTA RKK.
- Kovács Katalin (1990): Urbanizáció alulnézetből. In Tóth József (szerk.) (1990): *Tér-Idő-Társadalom*. Pécs, MTA RKK. 272–303.
- Kovács Katalin [Bihari Zsuzsanna közreműködésével] (1998): Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika* 1998. december. 177–191.
- Kovács Teréz (2006): Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon. Doktori értekezés. http://real-d.mtak.hu/156/1/Kovacs_Terez.pdf (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Kovai Cecília (2011): Egy hely a térképen. In *Szuverén, a liberális demokrácia oldalai*. <http://www.szuveren.hu/tarsadalom/egy-hely-a-terkepen> (a letöltés ideje: 2011. november 09.).

- Kuczi Tibor (2000): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest, Replika Kör.
- Kun István (2004): *A feldolgozott Bereg*. Magyarország felfedezése sorozat. Budapest, Osiris.
- Kun István (2001): A vízáldozat Bereg. *Mozgó Világ* 27. 2001/6. 3–21.
- Ladányi János – Szelényi Iván (1997): Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika* 7. 4–12
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág.
- Ladányi János (1977) Községekben élő munkások. *Szociológia* 1. 28–41.
- Laki Mihály – Szalai Júlia (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest, Osiris.
- Laki Mihály (1997): A háztájízás tegnap és ma. *Szociológiai Szemle* 1. 39–63.
- Laki Mihály (2003): Törés és folyamatosság. *Századvég* 3. 89–92.
- Lehoczky Tivadar (1996): *Bereg vármegye*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány.
- Magyar Néprajzi Lexikon (MNL) (1977–1982). Budapest, Akadémiai Kiadó. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1508.html> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Magyar Néprajzi Lexikon: „Ormánság” <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-212.html> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Marcus, George (1995): Ethnography In/Of the World System: the Emergence of Multi-sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 1995/24. 95–117.
- Márffy Attila (2005): Baranya cigánytelepeinek felszámolása a tanácskorszakban. In Márffy Attila (szerk.) (2005): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. Pécs, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület*. 157–169.
- Márkus István (1973): Az utódparasztság arcképéhez. *Szociológia* 1.
- Márkus István (1991): Az ismeretlen főszereplő: a szegényparasztság. Budapest, Szépirodalmi.
- Márkus István (1992): Az ismeretlen főszereplő. Budapest, Szépirodalmi.
- Massey, Douglas (1987): Understanding Mexican Migration to the United States. *American Journal of Sociology* 92. 1372–1403.
- Mátyus Alíz – Tausz Katalin (1984): *Maga-ura parasztlak és uradalmi cselédek*. Budapest, Magvető.
- Meyrowitz, Joshua (2005): A globalizáció hajnala: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság* 2005/6. 29–36. <http://www.vilagossag.hu/pdf/20050902145557.pdf> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Molnár Ágnes (2005): Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája. *Korall* 19–20. szám 190–217.
- Móricz Zsigmond (1938): Kákicsi képek. <http://mek.oszk.hu/01500/01502/html/02.htm> vagy http://csicsada.freeblog.hu/archives/2008/07/01/Moricz_Zsigmond_Az_Ormansag_kincse_a_gyermek_1938/ (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Moscovici, Serge (1976) [1961]: *La Psychoanalyse, son image et son public*. Paris, PUF.
- Moscovici, Serge (2002): *Társadalom-lélektan*. Budapest, Osiris.

- Neiger M. Tibor (1986): Komárom megye társadalmi struktúrájának alakulása az elmúlt 40 évben. In Beszteri Béla (szerk.) (1986): *Négy évtized. Tudományos emlékülés 1985. máj. 22-én, Veszprémben*. Veszprém, MTA VEAB. 75–81.
- Pálmáné Orsós Anna – Varga Aranka (2001): A beás nyelv állapota. *Iskolakultúra* 12. 58–64.
- Portes, Alejandro (1994): The Informal Economy and Its Paradoxes. In: Smelser, Neil J. és Swedberg, Richard (eds.) (1994): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, New York, Russell Sage Foundation. 426–446.
- Rácz Kata (2003): Elhúzódó átmenet. A megélhetési stratégiák változása Kálmánházán. *Szociológiai Szemle* 1. 100–117.
- Rácz Katalin (2009): Útban a szociális gazdaság felé? Beszámoló egy produktív szociálpolitikai program eddigi eredményeiről. *Kapocs* VIII/3. 18–29.
- Redfield, Robert (1940): The Folk Society and Culture. *American Journal of Sociology* Vol. 45, No. 5 (March, 1940). 731–742.
- Redfield, Robert (1955): The Social Organization of Tradition. *The Far Eastern Quarterly* Vol. 15, No. 1 (Nov. 1955). 13–21.
- Relph, Edward (1976): *Place and Placelessness*. London, Pion.
- Sallai János (2003): A magyar–ukrán határ az euroatlanti csatlakozás tükrében. <http://www.zmne.hu/kulso/mht/hadtudomany/2003/2/10sallai/Chapter1.htm>. (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Sallai János (2002): *Az ukrán-magyar határ kriminál földrajza a '90-es években*. Rendőrtiszti Főiskola Rendvédelmi füzetek. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola. 29.
- Sandermose, Aksel (1936): *En flyktning krysser sitt spor 1933. [A Fugitive Crosses His Track]*. New York, Knopf.
- Sárány Mihály (1983): A lakodalom funkciójának megváltozása falun. *Ethnographia* 1983. 279–285.
- Sárány Mihály (2000): Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan. 56–71.
- Sárány Mihály (2000): Parasztág és termelési viszonyok. In: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan. 73–89.
- Sárány Mihály (2000): *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest, L'Harmattan.
- Schwarcz Gyöngyi (2003): Mit ér a siker, ha soltvadkert? *Szociológiai Szemle* 2003/1. 118–136.
- Seamon, David – Sowers, Jacob (2008): Place and Placelessness, Edward Relph. In: Hubbard, P. – Kirchen, R. – Valentine, G. (eds.): *Key Texts in Human Geography*. London, Sage. 43–51.
- Sik Endre – Tausz Katalin (1978): Az uradalmi cselédek és a földosztás. *Szociológiai Füzetek* 1978/15. 15–43.
- Sikos T. Tamás – Tiner Tibor (2007): *Egy város – két ország. Komárom-Komárno*. Komárom, Selye János Egyetem Kutatóintézete.

- Simmel, Georg (2004): Exkurzus az idegenről. In: Biczó Gábor (szerk.) (2004): *Az Idegen*. Debrecen, Csokonai. 56–60.
- Simon, Herbert A. (1976): >From Substantive to Procedural Rationality. In: Latsis, S. J. (ed.) (1976): *Method and Appraisal in Economics*. Cambridge, CUP. 129–148.
- Small, Mario Luis (2009): „How many cases do I need?” On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography* 2009. Vol. 10 (1). 5–38.
- Small, Mario Luis (2008): Four Reasons to Abandon the Idea of „The Ghetto”. *City & Community* 2008 (7)/4. 389–398.
- Smith, Estelle, M. (1989): The Informaleconomy. In: Stuart Plattner (ed.): *Economic-anthropology*. Stanford, Calif, Stanford University Press. 292–317.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1996): Szóra bírható-e az alárendelt? *Helikon: Irodalom-tudományi szemle* 1996/4. 450–483.
- Süli-Zakar István (szerk.) (1998): *Egy fenntartható nemzetiségi falu: Bedő szociálgeográfiai vizsgálata*. Bedő–Debrecen, KLTE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék.
- Szabó Á. Tőhötöm (2009): *Kooperáló közösségek: munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Marosvásárhely, Mentor. 294.
- Szabó István (1976): Jobbágyság – parasztság. In: *Jobbágyság – parasztság*. Budapest, Akadémiai. 31–49.
- Szabó Zoltán (1938): *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, Cserépfalvi.
- Szalai Júlia (2009): Fórum. A romák integrációja. *Fundamentum* 2. 39–42.
- Szalai Júlia (2005): A jóléti fogda. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) (2005): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, Új Mandátum. 43–94.
- Szelényi Iván (1990): Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. Szociológiai szempontok a téma kutatásához. In: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Akadémiai. 159–172.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai.
- Szente Zoltán (szerk.) (2007): *Korrupciós jelenségek az önkormányzati közigazgatásban*. Kézirat. [http://www.kszk.gov.hu/data/cms41640/Korrupciós_jelenségek_az_önkormányzati_közigazgatásban.pdf](http://www.kszk.gov.hu/data/cms41640/Korrupci%C3%A9s_jelens%C3%A9gek_az_%C3%B6nkorm%C3%A1nyzati_k%C3%B6zigazgat%C3%A1sban.pdf) (a letöltés ideje: 2012. augusztus 31.)
- Szilágyi Erzsébet (2008): A romák társadalmi integrációja. A bedői példa. Szakdolgozat, kézirat, Debrecen.
- Szilágyi Miklós (2005): Bevezetesként: az utóparaszi hagyományokról. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.) (2005): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Intézet. 9–19.
- Tar Sándor (2003): *A térkép szélén*. Budapest, Magvető.
- Taylor, Edward J. (1986): Differential Migration, Networks, Information and Risk. *Research in Human Capital and Development* 4. 147–171.

- Tilly, Charles (2001): Áthelyeződött hálózatok. In Sik Endre (szerk.) (2001): *A migráció szociológiája*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium. 89–105.
- Timár Judit (1990): Kérdőjelek és hiányjelek a ranyakutatásban. *Tér és Társadalom* 4. évf. 1990/2. 49–62.
- Tóth Árpádné Boldizsár Margit (szerk.) (1990): *Old*. Budapest, MTI.
- Tóth Tibor (1978): *A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában*. Budapest, Akadémiai.
- Tóth Tibor (1977): Nagybirtokról a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyszabadtól az első vh-ig. Budapest, Gondolat.
- Tönnies, Fernand (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*. Budapest, Osiris.
- Tziorziosz Szófia (2009): *Old társadalma a Kádár-korszakban*. Szakdolgozat, Pécs, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- Vági Gábor (1991): Magunk, uraim: válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról. Budapest, Gondolat.
- Váradai Monika Mária (szerk.) (2008): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum.
- Váradai Monika Mária (2007): Utak, elágazások – a közelmúlt falukutatói. In Kovács Éva (szerk.) (2007): *Közösségtanulmány*. Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum/PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 43–68.
- Veres Péter (1940): *Gyepsor*. Budapest, Bolyai Akadémia.
- Veressné Börzsönyi Kornélia (2001): *A tiszakerecsenyi református egyház története*. KFRTF szakdolgozat.
- Vidra Zsuzsanna (2013): *A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban*. Kovács K. – Váradai M. (szerk.) Hátrányban vidéken. Budapest: Argumentum. 2013. pp. 57–74.
- Virág Tünde (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle* 2006/1. 60–76. <http://www.mrtapti.hu/mszt/20061/003.pdf> 2012. (a letöltés ideje: 2012. február 25.)
- Virág Tünde (2008a): „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva mentén. In Váradai Monika Mária (szerk.) (2008): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest, Új Mandátum. 70–101.
- Virág Tünde (2008b): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle* 1. 41–59.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai.
- Wacquant, Loïc (2008): Ghetto, Banlieue, Favela, et Caetera. Tools for Rethinking Urban Marginality. In uő.: *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge, Polity Press. 1–12.
- Weber, Max (1992): Etnikai közösségi kapcsolatok. In uő.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 91–107.

- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. I. KJK, Budapest 1987.
- Williams, Patrick (2000): A cigányok pünkösdisták mozgalmának tanulmányozása során felmerülő kérdések. In Prónai Csaba (szerk.) (2000): *Cigányok Európában I. Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányaiból*. Budapest, Új Mandátum. 286–296.
- Wirth, Louis (1973): Az urbanizmus mint életmód. In Szelényi Iván (szerk.) (1973): *Városzociológia*. Budapest, KJK. 41–63.
- Zolnay János (2007): *Kirekesztés, szegregáció, vákuumbhelyzet a drávaszögi kistérség iskolakörzeteiben*. EÖKIK Műhelytanulmány 31. Budapest.
- Zombory Máté (2008): „Szóval ez már nincs, ezt így emlékezetből megfestettem”. In Kovács Éva (szerk.) (2008): *Tükörszilánkok – Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 56-os Intézet. 41–80.

Levéltári és egyéb források

- „A kimutatás a Baranya megyei cigánykérdéssel foglalkozó társadalmi bizottság 1962 évi jelentések kivonatolt forrásközlése. BML XXIII.1.BMT jkv.,1959–1962 II.” In Márfi Attila (szerk.) (2005): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. Pécs, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület*.
- Bábolnai takarmányipar: elkelt Gallfood-üzletrész, lezárt vagyoneledás. Hírös Index. 2010. 07. 07. http://hirosindex.hu/regio/kecskemert/babolnai_rakarmanyipar_elkelt_gallfood-uzletrész_lezarult_vagyoneledas (a letöltés ideje: 2012. augusztus 29.)
- BML Baranyai Községi Krónikák, Old, 1972, Összefoglaló.
- BML Baranyai Községi Krónikák, Old, 1972–1989.
- IKR Bábolna cégtörténete. http://www.ikr.eu/ikr_cegtortenet.php (a letöltés ideje: 2012. augusztus 29.)
- Komárom-Esztergom megye rövid leírása és bibliográfiája. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Komarom_megye/Komarom_megye_telepulestorteneti/pages/kmtk_003_rovid_leiras.htm (a letöltés ideje: 2012. augusztus 29.)
- Mocsa település honlapja. <http://www.kapcsolat-kapcsolat.hu/tartalom/babolna/mocsa.html> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 29.)
- Olaj Magyarországon. <http://www.petroleum.hu/oilgasinhungary.pdf> (a letöltés ideje: 2012. augusztus 29.)
- Történeti áttekintés (MOL). http://www.mol.hu/hu/a_molrol/tarsasagunkrol/tortenetunk/torteneti_attekintes/7 (a letöltés ideje: 2012. augusztus 29.)

Filmek

- Hetednapon. Színes magyar dokumentumfilm, 24 perc, 2012. Rendezte: Köszegi Edit.*
- Örvény. Színes, magyar-angol dokumentumfilm, 72 perc, 2010. Rendezte: Szekeres Csaba.*

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(Párbeszéd Háza, VIII., Horánszky u. 20.)

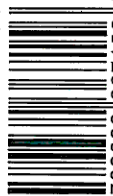

Rendszeres könyvbemutatókkal, dedikálásokkal
várjuk az érdeklődőket.

Tanárok és diákok részére
10% engedményt adunk árainkból.

A L'Harmattan Kiadó könyveiből 15% kedvezményt
biztosítunk, illetve további időszakos kedvezményekkel
várjuk kedves vásárlóinkat.

Nyitva tartás: H-P 10-18 óráig
Tel.: +36-1-445-27-75
www.konyveslap.hu

9 789632 367156

3800 Ft

A kötet alapjául szolgáló kutatás nagyon egyszerűen fogalmazva akörül a kérdés körül forgott, hogy milyen erőfeszítéseket kell tennie egy falu lakójának nap mint nap ahhoz, hogy ugyanott, az otthonában hajthassa le a fejét este. A szerzők arra voltak kíváncsiak, hogy a rendszerváltást követő gazdasági szerkezetváltás, a kialakuló kapitalizmus régi-új gazdasági szereplői, az elmúlt években az Európai Unióhoz való csatlakozás eredményeképpen „eltűnő” és az Unión kívül maradt országok „megmerevedő” határai hogyan formálták át a falusi közösségek gazdasági, társadalmi és etnikai lehetőségeit. A négy határ menti falu (Old, Bedő, Mocsá és Tiszakerecseny) vizsgálatát az a belátás magyarázta, hogy e változások általában markánsabban jelennek meg a határvidékeken, melyek egyfelől a belső átalakulások perifériái, másfelől az országhatár közelsége lehetőséget is teremthet a belső hatások enyhítésére, új érintkezési formák kialakulására.